

Алишер НАВОИЙ

САДИ ИСКАНДАРИЙ

I

Худоё, мусаллам худолик санга¹,
Биров шаҳки, даъби гадолик санга.

Худованди бемислу монандсен,
Худовандларга худовандсен.

Забардастлар зердастинг сенинг,
Бийиклар келиб борча пастинг сенинг.

Санки кўргузуб мавж дарёи жуд,
Сен айлаб аён коргоҳи вужуд.

Вужуд аҳлининг коми жудунг била,
Келиб жуд қойим вужудунг била².

Вужудунг қачон қилса зоҳир қидам,
Бўлуб борча ашё вужуди адам.

Замонеки кавнайн маъдум эди,
Адам тангнойида мактум эди.

Не кун оразидин бор эрди нишон,
Не тун турраси анда анбарфишон.

Саҳардин фалак золи рў тоза йўқ,
Шафақдин юзига анинг ғоза йўқ.

Не афлоку, не муттасил анда давр,
Не эл, не анинг давридин элга жавр.

Не олам диёридин осор ҳам,
Не пайдо диёр ичра дайёр ҳам.

Сен ул навъ мавжуд эдинг, бал вужуд
Ки, будунгга йўқ эрди нанги набуд.

Аён бўлмайин баҳри зотингга мавж,
Анинг мавжиға не ҳазизу не авж.

Жамолингки меҳри жаҳонтоб ўлуб
Хафо пардаси ичра ноёб ўлуб.

Жамолингга чунким зухур истадинг,
Куёшингга ифшойи нур истадинг.

Бу навъ иқтизо айлади хўблуг
Ки, қилғайсен изҳори маҳбублуг.

Чу маҳбублук амри пинҳон эмас
Ки, то бўлмағай ошиқ имкон эмас.

Чу бори ҳуснға ишқ лойиқ басы,
Керак бўлди ҳуснунгга ошиқ басы.

Чу бир жунбуш этти аён баҳри зот,
Падида ўлди амвождин коинот.

Ики ҳарф амрин қилиб нуктавар,
Аён айладинг мунча дилкаш сувар.

Чу қилдинг малак хайлини жилвасоз,
Алар қисмати бўлди зикру ниёз.

Ики, учу тўрт очилиб парлари,
Ҳарими жалолинг кабутарлари.

Тилаб ул кабутарлар оромини,
Ясадинг фалак қасрининг томини.

Чу афлок тарҳиға чектинг қалам,
Ҳаво сафҳасиға чекилди рақам.

Тўқуз гунбад ул навъ чектинг баланд
Ки, ваҳм анда руст айлай олмас каманд.

Келиб бир-бири ичра ҳар бир ниҳон,
Фазо ҳар бирига жаҳон дар жаҳон.

Алар жавҳарини басит айладинг,
Бирин секизига муҳит айладинг.

Бори бир-бири жавфида тў-батў,
Бори бирга вобаст ўлуб мў-бамў.

Борин табъ бир жониб айландуруб,
Бурунғи борин табъ ила ёндуруб.

Бўлуб ул секизнинг мадори анга,
Таҳаррук аро ихтиёри анга.

Яна бирда сабт айладинг собитот,
Анга сайр, аммо буларға сабот.

Тушуб давр аро жоми нилуфарий,
Анга берк юз минг шараф гавҳари.

Мурассаъ жавоҳир била бўлса жом,
Вале давр аро жом топса хиром.

Неча бор эса сайр зоҳир анга,
Не тонг маҳкам ўлса жавоҳир анга.

Бўлуб жилвагар юз туман моҳваш,
Вале жилва ичра суқун бирла хуш.

Яна бирни ундур ҳисор айладинг,
Бировни анга қалъадор айладинг.

Муҳандис шиори тааммул иши,
Таҳаммуллик ул навъ бўлмай киши.

Батийравлиғи ҳилм аёғи киби,
Гаронжонлиғи сабр тоғи киби.

Кўзидин бало рахнаси очилиб,
Дамидин нухусат ўти сочилиб,

Қаро юз била чархи гардуннишин,
Нечукким, харос уйи ичра чибин.

Яна бирни бир маъбад эттинг васеъ,
Анинг обиди қадр аро бас рафеъ.

Саодат зиёсин сочиб меҳрсон,
Юзинда шараф хулласи тайласон.

Топиб «Кимийи саодат»қа йўл,
Фалак хонақоҳида ғаззолий ул³.

Фалак гунбади ичра қандилдек,
Ваё Арш буржида Жибрилдек.

Бўлуб яхшилиққа мунир ахтаре,
Харидор, яъни дейин Муштарий.

Яна бирни бир мақтал эттинг ажиб,
Анинг сокини қотили, бас муҳиб.

Киши тиғидин топмайин баҳр амон,
Бешинчи мамоликда ул қаҳрамон.

Келиб ламъаи тиғи барқи бало,
Ҳамул сув аро халқ ғарқи бало.

Бўлуб шева эл бўйнин урмоқ анга,
Итик тиғ ила бош учурмоқ анга.

Кесук бошнинг косасин жом этиб,
Вале қон май ўрниға ошом этиб.

Келиб иш анга чарх даврида қаҳр,
Қадах даврида, ўйлаким қатра захр.

Яна бирни бир равза қилдинг назих,
Муқими анинг хурдин ҳам фарих.

Демай хурким, чарх мулкида шох,
Анга тахти феруза оромгоҳ.

Сипехр аҳлининг зеб ила зайни ул,
Демай айни ул, қурратул-айни ул.

Бўлуб зоти рахшанда миръот анга,
Гувоҳ ушбу даъвода заррот анга.

Бири гунбади чархи гардон аро,
Анингдекки, зар шамса айвон аро.

Яна бирни тоқи баланд айладинг,
Муқим анда бир нўшханд айладинг.

Куёш чехралик шўҳи барбатнавоз
Ки, жон риштаси тор анга, чолса соз.

Чу ториға дастон гузориш бериб,
Бағирларға тирноғи хориш бериб.

Қачон хушнаво лаҳн бунёд этиб,
Агар Ақли Кулл бўлса фарёд этиб.

Қаёнким етиб барбатидин нағам,
Не йўл анда топиб кудурат, не ғам.

Фалак тоқида ун чекиб кўнгли тинч,
Бўлуб, ўйлаким доира ичра синч.

Яна бирни қилдинг кутубхонае,
Ичинда китобатда фарзонае.

Мудакқик замирида мамлу фунун,
Келиб диққат аҳли аро зуфунун.

Иши сарбасар лаъбу найранг ўлуб,
Сувдек қайдаким етса, ул ранг ўлуб.

Шиори хароши қалам айламак,
Нуқат сафҳа узра рақам айламак.

Фалак дуржида лавҳи даркордек,
Давот узра бир нақши паргордек.

Яна бирни соз айладинг турфа дайр,
Анинг сокинин айладинг тезсайр.

Боридин итиқрак хироми анинг,
Вале тегмайин ерга гоми анинг.

Манозилға бот-бот қилиб интиқол,
Отин гоҳ этиб бадру, гоҳи ҳилол.

Вуболу шараф кўргузуб суръати,
Гаҳи заъфи ортиб, гаҳи қуввати.

Фалак даврида суръати ичра зўр,
Тегирмон тоши узра андоқки мўр.

Чу обоға бу навъ бердинг сифот,
Алар таҳтида айладинг уммаҳот.

Аъто етти-ю, тўрт қилдинг ано,
Натижа уч эттинг булардин яно4.

Не тонг, гар ано тўрт қилдинг мубоҳ
Ки, тўрт ўлди шаръ ичра жойиз никоҳ.

Бирининг мизожини тез айладинг,
Анинг табъини шуълаҳез айладинг.

Бирига бериб лутфи табъи ҳаёт,
Ҳаёт аҳлиға бердинг андин нажот.

Бирин сойир эттинг, нечукким само,
Сафо ичра миръоти гетинамо.

Ясодинг касофат бирининг ишин
Ким, ул бўлди бу ишдин асфалнишин

Бериб бу тазаввужға пайванд ҳам,
Падидайладинг неча фарзанд ҳам.

Бирига ҳажар жисмидин тўшадур,
Анга нақд балким жигаргўшадур.

Бирига нуму жилвасидин ҳаёт,
Қади жилвада найшакар, бал набот.

Бирин лутф аро жавҳари жон дейин,
Анга обхўр оби ҳайвон дейин.

Мунга тегру ғилдинг маротибнавард
Ки, очтинг башар гулбуни ичра вард.

Очилғоч бу гулшанда инсон гули,
Не инсон гули, боғи ризвон гули.

Танига шарафдин дувож айладинг,
Бошин ҳам сазовори тож айладинг.

Қилиб кўнглини роз ганжинаси,
Юзин айладинг зот ойинаси.

Анга айлагач нури ҳуснунг зухур,
Ўқубон малак хайли Аллоҳ нур.

Чу бу навъ мавжуд қилдинг ани,
Малойикка масжуд қилдинг ани.

Қаю кўзгуда тутса аксинг вужуд.
Малойик нечук қилмағайлар сужуд.

Бош индурмаган айлаб изҳори таън,
Не тонг таъм нуни анга тавқи лаън.

Чу бердинг анга рутба мундоқ баланд,
Қилиб кўнглини севмагинг аржуманд.

Чу ишқинг ўти солди кўнглига тоб,
Қуёшнинг юзидин кеторди саҳоб.

Қуёшингға худ монеъи йўқ эди,
Ҳижоби анинг ўзлуги-ўқ эди.

Чу рафъ айладинг ул ҳижобин анинг,
Фузун айладинг ишқи тобин анинг.

Сени кўрди ҳар ёнки солди кўзин,
Чу бори сен ўлдунг, итурди ўзин.

Ажаб ҳолким, бўлса айни шуҳуд,
Чиқорғой биров жонидан шавқи дуд.

Зиҳи турфа маъшуқи ошиқнавоз
Ки, қилмоққа ўз ҳуснини жилвасоз.

Карам бирла халқ айлағай оламе,
Бу оламда мақсуд анга одаме.

Ғараз одаме анга олам туфайл,
Неким ғайри оламдур, ул ҳам туфайл.

Киши кўрмамиш ҳаргиз андоқ киши
Ки, ошиққа ошиқлик ўлғай ишиб.

Яқин англасам ғайр бордур адам,
Ўзунг ошиқу ишқу маъшуқ ҳам.

Чу маъшуқу ошиқ сен ўлдунг тамом,
Санга ишқу ушшоқдин вассалом.

II

*Муножот ул Карими Халлоқ ва муқаррами алал-итлоққаким, карамининг «қоф»и саркашлик
била ёзуқ «қоф»ини ерга наст қилур ва «ро»си ройи оламо ро билла маъсият «айн»ин кўр этар ва
«мим»и лутфи элим билла хато хаттига афв рақами чекар ва ўз журми олойишин демак ва
бахри гуфронидин амон истамак*

Лақал-ҳамд, ё Ақрамал-Ақрамин,
Карам аҳлин этган гадоий камин.

Карим ўлса оламда ҳар навъ шох,
Анга сен карам қилдинг ул дастгоҳ.

Карамдин киши қайда сочқай дирам,
Дирам сен анга қилмоғунча карам.

Карам аҳли гар соҳиби тож эрур,
Ки, хони наволингға муҳтож эрур.

Анга сен хазойин эшигин очиб,

Чу сочмоққа амр айлабон, ул сочиб.

Бас, ул филҳақиқат карамкеш эмас,
Ўзунг Мукрим, ул бир сабаб беш эмас.

Чу сен Мукрим, аҳли карамдур сабаб,
Десам Акрамул-Акрамин не ажаб.

Мунга ўзга маъни доғи бордур,
Акобир сўзидин намудордур

Ки, айни карамдин қачонким Илох,
Гунаҳкордин ўтқарур бир гуноҳ.

Карам фартидин будур онинг иши,
Ким ул ишга ўзга тугулмас киши.

Улуска агар ул гуноҳ ишдурур,
Қиёматқача афву бахшишдурур.

Бу янглиғ карамдин расули амин
Сени этмиш ул Акрамул-Акрамин.

Илоҳий, аларким гунаҳкор экин,
Сен ўтқармаган не гунаҳ бор экинғ

Чу ҳар мужримекм, сен эттинг карам,
Сўрулмас ҳамул журм ила ўзга ҳам.

Агар афв бирла карам будурур,
Бори халқнинг журми маъфудурур.

Сангаким карамдур бу ғоятқача
Ким эл маъфу ўлса ниҳоятқача.

Чу дарёйи раҳматқа солғанда мавж,
Қуруқ қолмаиш не ҳазизу не авж.

Неча менда журм ўлса беҳад паид,
Не янглиғ бўла олғамен ноумид.

Неча маъсиятдин табаҳкормен,
Ниҳоятдин ортуқ гунаҳкормен.

Қадимни хижолат юки ҳам қилиб
Анга журм сарборлиқ ҳам қилиб.

Тугошиб вужудумға ҳирмон ўти,

Не ҳирмон ўти, балки исён ўти.

Бу исён ўти ичра куймак аро,
Бўлуб дудидин рўзгорим қаро.

Не исён ўти, балки оташкада,
Анга ҳема бу жисми меҳнатзада.

Не оташкадаким томуғдин нишон,
Забоналари кўкка оташфишон.

Гунаҳ шуъласин чун чекиб ул томуғ,
Куюб абри раҳмат нечукким момуғ.

Шарардин кавокиб юзи ўртаниб,
Не кавкаб, малойик пари чўрканиб.

Қарортиб тутун чарх жавфин тамом,
Замона қўюб онинг отини шом.

Демай шом, меҳнат палоси дейин,
Жаҳон кийди мотам либоси дейин.

Гунаҳда мени ўлтурурга қазо,
Кийиб даҳр шахси либоси азо.

Ичин ҳам қаро қайғу ғамнок этиб,
Яқосин доғи субҳдин чок этиб.

Ўкуш тийраликлар аро турфа боқ
Ки, чарх этти мушқум саводини оқ.

Саводим баёзиға сўрсанг далил,
Ерур шоми исёнға субҳи раҳил.

Фано пахтаси бил намудор анга,
Кафан риштаси англа ҳар тор анга.

Ажал хайлиға чун ҳужум ортибон,
Адам сори ҳар торидин тортибон.

Нечук бўлмаи оҳимдин оташфишон,
Мениким ажал элтгаи мўкашон.

ғамим йўқтур ўлмакда эмгак учун,
Нединким туғар кимса ўлмак учун.

Ва лекин бу жонимға эмгакдурур,

Ки асру ёмон навъ ўлмакдурур.

Мунга тегру андинки, ўзни билиб,
Залолат аро умр зойиъ қилиб.

Нафас урмай айлар замон хийралик
Ки, топмай кўнгул кўзгуси тийралик.

Қадам урмайин ғайри бeрoҳға
Ки, андин тушуб бош тубан чоҳға.

Туну кун харобот аро майпараст,
Қилиб ўзни исён майи бирла маст.

Мусалло гаравда маёло бўлуб,
Ридо гўшаси бодаполо бўлуб.

Бўлуб майкада дайри зулмат асос,
Мен анда қари габри ҳақношинос.

Агар мунча юз бўлса расволиғим,
Сияҳрўлуғу бесару полиғим.

Вале сендин узмаймен асло умид
Ки, эрмон карам бахридин ноумид.

Бу даргоҳда ҳар ким гунаҳкорроқ,
Иноят қилурға сазоворроқ.

Муни англағач бўлди ҳолим табоҳ
Ки, уммид ила кўпрак эттим гуноҳ.

Ешиттимки, Ҳоруни дарёато
Демишким, чу афв айласам бир хато.

Агар билсалар халқким бегумон,
Не чоғлиғ топармен фараҳ ул замон.

Топарға иноят била парвариш,
Улус қилмағай журмдин ўзга иш.

Илоҳий, туман минг бу Ҳорун киби,
Не Ҳорунки, Ашку Фаридун киби.

Сенинг дарғаҳингда не бўлғай хасе,
Демай хаски, ул хасдин ўксук бaсe.

Алар қилсалар мунча арзи карам,

Бу маъразда не навъ атай сени ҳам.

Алар гар шах ўлса, гадомен ямон,
Ўлар вақти сойил ҳамон, шах ҳамон.

Ёрурда куёш партавидин саро,
Қачон фарқ ўлур фаҳм заррот аро.

Қилур вақт бу зарраларға карам,
Навоийға лутф айла бир зарра ҳам.

Сазо андин ар журму пиндор эрур,
Сен ул қилки сендин сазовор эрур.

Хато айлаганни ҳисоб айлама,
Хатосиға лойиқ азоб айлама.

Карам бирла журмини кам айлагил,
Гару ул қилди камм, лек карам айлагил.

Агар қилмадинг зуҳду тоат насиб,
Ҳабибингдин этгил шафоат насиб.

III

Ул Расули амин наътиким, рисолат хутбасида муборак алқоби саййид ул-мурсалин келди ва ул шафеъ ул-музаннибин васфиким, ҳумоюн сифоти «Ва мо арсалнока илло раҳматан лил-оламин» ёзилди, алайҳи афзалус- салавот ва акмалут - таҳиёт

Зиҳи анбиё хайлининг сарвари,
Бошинг узра сархайллик гавҳари.

Демай анбиё қавму хайлинг сенинг,
Бори офариниш туфайлинг сенинг.

Тутуб гавҳари зотинг аввал вужуд,
Бўлуб сўнгра мавжуд буду набуд.

Замонеки нурунға бўлмай зухур,
Не зулмат бўлуб зоҳир ул дам, не нур.

Чу Ҳақ айлаб ул нурни шамъи жамъ,
Анинг нуридин ёрутуб жамъи шамъ.

Бу машъал чу ўз шуъласин ёрутуб,
Русул шамъи андин ёруғлуқ тутуб.

Демайким русул, ҳар неким топти рух,
Бу кибритдин борча топиб футух.

Не кибрит, гугирди аҳмар ҳам ул.
Не гугирд, иксири акбар ҳам ул.

Вужудингдин айлаб қазо кимиё,
Мисин олтун айлаб бори анбиё.

Бу сабқатки, зотингға берди Аҳад,
Санга Бул-башар тонг йўқ ўлмоқ валад.

Атоликқа сурагда пайванд эрур,
Вале асли фитратда фарзанд эрур.

Ажаб йўқ сен ўлмоқ ато, ул сабий,
Бу маънигадур дол «Кунтун-набий»¹.

Қачонким, валад бўлса Одам санга,
Бас аҳфод эрур ўзгалар ҳам санга.

Хирадға солиб ажз зотинг сенинг,
Хирад аҳлиға муъжизотинг сенинг.

Чу Мусоға² «Таврот» этиб Ҳақ баён,
Санга ул баён ичра муъжиз аён.

Бўлуб чунки Довуд³ қисми «Забур»,
Сенинг муъжизинг анда айлаб зухур.

Чу Исоға⁴ «Инжил»⁵ нозил бўлуб,
Ҳақ анда сифотингға қойил бўлуб.

Каломеки сендин топиб интизом,
Анинг лафз бар лафзи муъжизнизом.

Нечаким кутуби осмоний келиб,
Борисинда сендин нишоний келиб.

Бўлуб чун зухури валодат санга,
Бўлуб фош нури саодат санга.

Анинг партавидин нечукким куёш,
Мадойин бўлуб Макка⁶ аҳлиға фош.

Сужудунгға бутлар бўлуб ерга паст,
Анингдекки, бут оллида бутпараст.

Ангаким санга берди мундоқ вужуд,
Бу шукронаға сен ҳам айлаб сужуд.

Сени чунки сожид қилиб кирдигор,
Анга сажда қилмоқ бўлуб ошкор.

Сенинг туғмоғинг равшан айлаб жаҳон
Анингдекки, тукқай қуёш ногаҳон.

Бу иштин фалак топқач огоҳлик,
Санга шаҳлар узра бериб шоҳлик.

Фалакка бу бахшиш қилурға не ҳад,
Сени Ҳақ шаҳ этмиш азал то абад.

Гувоҳ ўлди тожи футувват мунга,
Далил ўлди муҳри нубувват мунга.

Бу муҳреки нақшин тутуб ул китиф,
Қуёш ичрадур ахтари мунхасиф.

Не ахтарки, бир хотам этмиш нишон,
Ядуллоҳ⁷ аро хотам ўлғон ниҳон.

Вужудунгни чун қилди Ҳақ ганжи роз,
Ҳақиқат дуру лаълидин йўқ мажоз.

Қилиб фош маҳфузи асрор фанин,
Заруратки муҳр этти ўз маҳзанин.

Демай жисмким, ганжи шоҳийдур ул,
Не хотам, нигини илоҳийдур ул.

Ангаким илик берса мундоқ нигин,
Нигинида тонг йўқ замону замин.

Гини йўқки, ой узра пироядур,
Қуёш устида мушкдин соядур.

Қуёшнинг чу манъ айлади сояни,
Недин соя касб этти бу пояни.

Чу шамъингнинг ўлди адам сояси,
Нечук бўлди бу соя ҳамсояси.

Қилиб ҳар кун ул сояға рашк фош,
Тўкар сарғариб, титраб ашкин қуёш.

Қуёшинггаким банда юз бадрдур,
Ики зулф ики лайлатул-қадрдур.

Демай зулф, ики гесуйи анбарин,
Қарориб алар атридин мушки Чин.

Сабо Чин⁸ сари андин элтиб шамим,
Бўлуб Чин доғи нофаи мушкин насим.

Недин бўлди Чин нофаси мушкфом,
Булардин агар қилмади мушк вом.

Ўрулганда топиб чу тобу шиканж,
Ики анбарин афъи, ул жисм ганж.

Қачонким тарар чоғда тобин очиб,
Сабо барги гул узра сунбул сочиб.

Юзунг сунбули анбаринфом аро,
Саодат тазарви тушуб дом аро.

Қушеким санга бастаи дом эмиш,
Азозилдек фарруханжом эмиш.

Аёгингга тайреки афгандадур,
Агар чуғз бўлсунки, фархандадур.

Бировким эрур ганж вайронаси,
Не ғам аждаҳо бўлса ҳамхонаси.

Аларким ўлумга даво қилдилар,
Асо ташлабон аждаҳо қилдилар.

Очилғоч каломингдин оби ҳаёт,
Ани тўрт бурқаъга солди уёт.

Чу ҳабли матининг аён қилди зўр,
Мунунг айлади аждаҳосини мўр.

Не Мусо-ю, Исоки, бори милал,
Чу шаръинг аён бўлди топти халал.

Зиҳи офтоби рисолатпаноҳ
Ки, анжумдек эттинг русулдин сипоҳ.

Вале чунки хуршидинг этти зухур,
Кавокиб сипоҳин ниҳон қилди нур.

Неким чарху анжум санга жилвагоҳ
Ки, жилванг чоғи Арш⁹ ўлуб хоки роҳ.

Рикобингда човуш ўлуб Жабраил.
Бу маънига меърож шоми далил.

IV

*Ул ҳумойи баландпарвоз тайронининг суръати таърифидаким, меърож шабистонида кўзи
наргиси била кўнгли гунчаси «мозоғал-басару ва мо таро» жўйборидин шодобдурур ва
тақарруб айвонида муқаввас қошлари « қоба қавсайни ав адно » эътиборидин баҳраёб*

Не шом ул шабистони фархундафол,
Булуб офариниш узорига хол.

Демай холким, гесуйи мушкрес,
Қилиб офариниш уза мушкбез.

Чу онинг бўлуб ошкоро иси,
Жаҳонни тутуб мушкисоро иси.

Тааний била жунбиш айлаб насим,
Ўйиб мушк зимнида авроқи сим.

Не симин варақ, балки юз ламъа нур,
Қилиб ул шабистонда ҳар ён зухур.

Ул анвордин жирми ғабро ёруб,
Не ғабро, шабистони хазро ёруб.

Фалак гулшани равза бўстонидек,
Сипеҳр ахтари хулд ризвонидек.

Малойик иниб равшан ахтар киби,
Учуб даҳр даврида шабпар киби.

Бу қушлар жиноҳи ели чун етиб,
Шаётин ғуборини барбод этиб,

Бу янглиғ кеча ул чароғи сипеҳр,
Юзи тоза гулбарги боғи сипеҳр.

Қуёшдек улусдин ниҳоний бўлуб,
Ери ҳужраи уммаҳоний бўлуб

Ки, ногоҳ чоқилди бир тез барқ

Ки, офокни қилди нур ичра ғарқ.

Демай барққим, тойири барқсайр,
Кўлида бир ул навъким барқтайр.

Бири Арш айвонининг тойири,
Бири хулд бўстонининг сойири.

Анга Сидра кохи навогоҳ ўлуб,
Мунга равза боғи чарогоҳ ўлуб,

Келиб ҳосилан Жабраили амин,
Етиб турфа товуси хулди барин.

Буроқи¹ сабук сайри қудсий сиришт.
Бўлуб жилвагоҳи риёзи бихишт.

Фалак сайридин тез ором анга,
Минг иллик фалак сайри бир гом анга.

Қаёнким солиб гом пайки назар,
Юз онча қилиб гоми онинг гузар.

Чу етти паёмовари раҳнавард,
Бўлуб жабҳадин хоки даргаҳнавард.

Юзин меҳрдек айлагач хоксуд,
Ҳабибиға еткурди Ҳақдин дуруд

Ки, ҳижрон бисотин тай этмак керак,
Кўпуб Ҳақ висолиға етмак керак.

Ешитгач бу сўз сойири чархгом,
Равон қўпти бўлмоққа гардунхиром.

Чекиб қосид ул рахшу айландуруб,
Сафар созни қўлдаб, отландуруб.

Чу отланди рокиб, нечукким дарахш,
Бурун сурди Байтул-ҳарам² узра рахш.

Яна пўяда қўйди Аксоға юз,
Не Аксоға юз, чархи аълоға юз.

Ўтуб ҳамли аввалда бу боғдин,
Елу ўт била суву туфроғдин.

Чу жавлонгаҳи бўлди бу тийра фарш,

Бурун ҳамлада фаршдек қолди Арш.

Фалакдин демай ўтмак осон эди,
Қуйиғи тихи бирла яксон эди.

Бурунғидаким ойға қилди видоъ,
Қамар манзили бўлди тақташ-шиоъ.

Чу касб этти ул нури жовиддин,
Қамар пояси ўтти хуршиддин.

Чу рахши икинчига урди қадам,
Аторидға³ синди давоту қалам.

Кўруб уммийи илмлар махзани,
Равон илм касб этмак ўлди фани.

Учунчи сори чун шитоб айлабон,
Фалак Зухраға⁴ эҳтисоб айлабон.

Йўлидин қочиб зохир этмай суруд,
Равон ёшуруб чодир ичра руд⁵.

Чу тўртунчи сори таковар суруб,
Қуёшқа баса сарзаниш еткуруб.

Бўла олмайин ул шабистонда фош,
Кириб ер тубига уётдин қуёш⁶.

Бешинчига чун еткуруб гомни,
Қилиб бандаи амри Баҳромни⁷.

Ки, солиб улус таркидин қинға тиғ,
Қилиб тарк қон тўкмагин бедариғ.

Чу олтинчиға еткуруб раҳбари,
Ўқуб хутбаи давлатин Муштарий⁸.

Дуосиға минбарда чун қўл очиб,
Бошиға фалак нақди анжум сочиб.

Етинчига чун обир айлаб саманд,
Саодатдин ўлуб Зухал⁹ баҳраманд.

Бўлуб дафъ анинг борча наҳсияти,
Қули бўлуб анинг саодат оти.

Чу айлаб секизинчи сори мурур,

Савобит топиб мақдамидин сурур.

Очиб гулларин ул мусамман чаман,
Боши узра сочиб гулу настаран.

Ҳамал чун анингдек топиб меҳрибон,
Керакмас дебон Мусо янглиғ шубон.

Бўлуб садқаси чархи даввор уйи,
Қилиб давра, андоқки ассор уйи.

Ики пайкар очиб дуосиға эл,
Тонгиб хизматиға ики ерда бел.

Мушарраф қилиб чунки харчангни,
Очиб рахши темориға чангни.

Қочиб Шер етган замон ул далер,
Қари тулку ул навъким етса шер.

Бўлуб Хўшаға дона гавҳар киби,
Не гавҳар киби, балки ахтар киби.

Аёғиға Мезон қўюб бошини,
Адолат юзидин тузуб тошини.

Чаён нўш сочмоқ қилиб ибтидо,
Етиб нишининг банд-банддин жудо.

Бўлуб қош учидин ишоратнамой,
Бериб қоби қавсайндин мужда Ёй.

Сути Ўчкунинг шираи жон бўлуб,
Анинг қатраси дурри ғалтон бўлуб.

Йўли устида Қубқаким сув сочиб,
Сочар вақти сув йўкки, инжу сочиб.

Фалак деб дамидин тирилганда Ҳут
Ки, «Субҳона ҳаййил-лази ло ямут»¹⁰.

Фалак боғи андоқ топиб зебу фар
Ки, бир чарх ўлуб анда ҳар нилуфар.

Чу гарм айлабон чархи атласқа от,
Тўшаб атласин оти оллинда бот.

Чу сайр айлаб ул неча торам сори,

Таковар суруб Арши аъзам сори.

Бўлуб муфтахир Арш анинг зотиға
Ки, наъл айлабон «айн»идин отиға.

Бериб чунки Курсига пирояе,
Уружиға Курси бўлуб пояе.

Мунаввар бўлуб Лавҳ анворидин,
Қилиб шамса хуршид рухсоридин.

Қаламға етиб мақдамидин кушод,
Ёзиб чашмзахми учун «ин якод»¹¹.

Суруб барқсайрини жон мулкига,
Не жон мулкига, ломакон мулкига.

Гузаргоҳи ул дамки Рафраф бўлуб,
Юзидин дамо-дам мушарраф бўлуб.

Ўтуб доғи бир ерга тортиб алам
Ки, бўлмай анга ҳамраҳи ҳамқадам.

Қолиб пўядин пайки афлокгард,
Қадам олмайин рахши гардуннавард.

Буроқин тушуб пайкига топшуруб,
Қадамсиз юруб, пўясиз гом уруб.

Не тўрт аслдин кўнглига ёрлик,
Не олти тарафдин хабардорлик.

Ҳам олти-ю ҳам тўрт мавкуф эди,
Анинг хотири бирга машъуф эди.

Бўйидин вужуди либосин сўюб,
Бошидин таайюн ливосин қўюб.

Вужудин адам гарди айлаб соғинч,
Вужуду адамдин бўлуб кўнгли тинч.

Ўзидин чу жонида қолмай нишон,
Солиб ўзни жонон сори жонфишон.

Ўзидин ўзин токи қилмай халос,
Қила олмайин ўзни жононға хос.

Чу ўзлукни ўздин қилиб баргараф,

Қилиб жилва мақсуд анга ҳар тараф.

Бўлуб рафъ ўзлук аро пардаси,
Падид ўлди ваҳдат саропардаси.

Никоб анда етмиш минг этти зухур,
Анинг кўпраги зулмат, озроғи нур.

Ки, рафъ этти борин ҳидоят ели,
Ҳидоят ели йўқ, иноят ели.

Яқинроқ сигинди висол истабон,
Висол авжиға итгисол истабон.

Неким истабон айлар эрди хавас,
Тамомиға Ҳақ еткуруб дастрас.

Ёруб васл хуршидидин айн анга,
Муайян бўлуб қоби қавсайн анга.

Тааллумға етмай «шадидул-қуво»,
Кўзи топти «мо зоғ», ўзи «мо тағо»¹²,

Неча икилик нақши нобуд ўлуб,
Бир-ўқ ваҳдати сирф мавжуд ўлуб.

Қилиб майл уммат низомиға ҳам,
Ёниб «Ли мааллоҳ» мақомиға ҳам.

Қилиб мустамиълиқда арзи ниёз,
Топиб Ҳақ таолодин исмои роз.

Агар махфий, ар фош ўлуб Ҳақ сўзи,
Ўзи айтибу ҳам эшитиб ўзи.

Кўруб баҳри ғуфронни чун мавжнок,
Тилаб осий уммат гуноҳини пок.

Бу мақсудини арз қилғон замон,
Талаб бирла топмоқ бўлуб тавъамон.

Чу топиб тилаб топмағонни киши,
Кириб кўнглига авд қилмоқ иши.

Келиб ғунчау боғи ризвон ёниб,
Етиб қатрау баҳри Уммон ёниб.

Топиб ҳар не мақсудким истабон,

Бўлуб борча мавжудким истабон.

Ёниб юз қўюб рахшу йўлдошиға,
Тонилмай етишгач алар қошиға.

Анинг шавкатин беадад топибон,
Неча Аҳмад истаб Аҳад топибон.

Яна секрибон маркаби узра чуст,
Қилиб пўя азми, нечукким нухуст.

Фалак аҳли ичра алоло тушуб,
Малак хайлиға шўру ғавфо тушуб.

Малоик тутуб йўл бошин жавқ-жавқ,
Тамошосида борча кўнглида шавқ.

Жамолиға чун кўзларин очибон,
Табақи нурлар бошиға сочибон.

Анга нур сочмоққа монанд бу
Ки, сочқай киши баҳри Уммонга сув.

Сочиб нуру бори аёгин ўпуб,
Аёғ неки, рахши тувоғин ўпуб.

Чу бир хайл этиб хайрбодиға майл,
Етиб, хайра мақдам, дебон ўзга хайл.

Булар қилмайин авд, побўс этиб
Ки, бир ўзга хайли малоик етиб.

Малакдин тўлуб, баски, ҳар қўл анга,
Нузул этгали боғланиб йўл анга.

Туман минг шарор ичра бир ламъа нур,
Ўкуш хайли нор ичра бир ламъа нур.

Вале нуриға нордин йўқ газанд,
Бўлуб нор ул нурдин баҳраманд.

Бу янглиғ кириб хайли афлок аро,
Гузар қилғали маркази хок аро.

Бошиға анинг эврулуб ҳар фалак.
Нечукким, фалак узра хайли малак.

Чароғиға парвоналардек нужум,

Ўзин ўртамакликка айлаб хужум.

Не парвонаким, борча шамъин тутуб,
Анинг машъали нуридин ёрутуб.

Фалак аҳлин айлаб чу нур ичра ғарк,
Фалакдин иниб ерга андоқки барк.

Гули чун қилиб тоза бу боғни,
Етиб ғайрати Арш туфроғни.

Тушуб бўлғоч оромгоҳи висоқ,
Ёниб пайку жаннатқа элтиб Бурок.

Мунунгдек сафарким эмас халқ иши
Ки, шарҳин анинг айлай олмас киши.

Хирадни не тонг айласа бадгумон
Ки, боштин-оёқ бор эмиш бир замон.

Бориб келмак андоқ топиб итгисол
Ки, бўлмоқ бурун сўнгра лафзи маҳол.

Не ерга етишгай хирад билмаги,
Бор эрса борурдин бурун келмаги.

Даме сайр этардин бийик ҳиммати,
Муродини ҳосил қилиб уммати.

Бориға бериб муждаи шодлиғ,
Гунаҳ интиқомидин озодлиғ.

Навоийға бўлса гунаҳ беҳисоб,
Анга ҳам, гуноҳиға ҳам не ҳисоб.

Шафъё ўлғон ўлса бу янглиғ расул,
Ҳақ ул навъ ани қилғон ўлса қабул,

Иши неча журм ичра мушқилдурур,
Бағишланғон эл ичра дохилдурур.

Қачон ҳожати бўлғай эрди раво,
Агар топмаса эрди мундоқ наво.

V

Бу «Хамса» такмилидаким, салавати хамса адосидек аввал фажр сажадотидин «Сиймоҳум фи вужуҳиҳим мин асариссужуд» зумрасига кирилди ва зухр ракаотидин «Варқау маарроқин»

хайлига қўшулулди ва аср қиёмидин «Ва иқомас-саловот» жамоатига юз қўюлди ва мағриб қироатидин «Икраъ бисми раббикаллази халақ» халқига бош индурулди ва эмди ишо ниятидин отил таъъни зафлат уйқусига борголи қўймайн

Кел, эй толеъи саъду бахти баланд
Ки, сиздин бўлур одами аржуманд.

Ангаким тушар қайсингиз сояси,
Қуёшдин бийикрак бўлур пояси.

Ангаким етар икингиздин мадад¹,
Мададкори Ҳақдур азал то абад.

Карам айлаб ики қўлум қўлдангиз,
Сўз иқлими сори мени йўлдангиз.

Бу водий аро Хизри² роҳим бўлунг,
Қаён юз кетурсам паноҳим бўлунг.

Бурундин чу кўргуздунгуз ёрлик,
Басе етти сиздин мададкорлик.

Кичик эрканимдин бўлуб қошима,
Улуғ муддао солдингиз бошима³.

Чу олимға келган бийик тоғ эди,
Тоши итигу йўли бўртоғ эди.

Бу бўртоғлик бирла юз печ анга,
Чиқа олмағудек киши ҳеч анга.

Чиқар йўлида тўрт оромгоҳ⁴,
Бешинчиси мақсад билоиштибоҳ.

Ҳар оромгоҳида юз навъ ранж,
Вале тутқач ором зимнида ганж.

Анга чиқмоқ ўлмаи кишининг иши,
Магарким чиқиб бир, ики, уч киши⁵.

Манга чунки сиздин мадад бор эди,
Не сиздинки, Тенгри мададкор эди.

Чикорға чу қилдим азимат дуруст,
Қадам урдум ул ақба йўлиға чувст.

Қилай деб мақом ул фалакваш сарир,
Итик тош аёғимға эрди ҳарир.

Қадам урмоғим бемадоро бўлуб
Ким, ул хора йўлумда хоро бўлуб.

Қилиб танға осудалиғни харом,
Ҳамул тўрт манзилни қилдим хиром.

Йўлум ичра манзил чу бу тўрт эди,
Чикорим бийик, ўйлаким ўрт эди.

Солиб чун бийик йўлга чикмоққа хез,
Макон тай қилиб, ўт киби гарму тез.

Не манзилға етгунча гар ранж ўлуб,
Вале баҳра манзилда бир ганж ўлуб.

Қўюлди чу тўртунчи манзилға гом,
Дедимким, қилай тўрт-беш кун мақом

Ки, йўл ранжидин нотануманд эдим,
Тинорға, бәсе орзуманд эдим.

Неча кунки дафъ ўлди фарсудалиқ,
Мизожимға юзланди осудалиқ.

Табиатки хўйи касолатдурур,
Тараддуд анга саъб холатдурур.

Хусусанки товшолмиш ўлғай бәсе,
Қотиғ пўядин толмиш ўлғай бәсе.

Беш-ўн кунчаким бўлдум оромжўй.
Нишоти маю нуқлдин комжўй.

Ҳаво андоқ айлабдур они лаванд,
Тараб танбалу, кому ғафлат тананд,

Ки, жуз майли кому мурод айламас,
Қадам йўлга урмоғни ёд айламас.

Десам азм тарғибиға юз масал,
Анинг дафъиға кўргузуб минг ҳиял.

Йўл эмгакларин ёд қилғон замон,
Бўлур хотири азм этардин рамон.

Даме бемаю нуқл масрур эмас,
Манга онинг ислоҳи мақдур эмас.

Азимат анга мундин ар қолса кеч,
Не эмгакки чектим, эрур борча ҳеч.

Хусусанки занжирлар бирла ҳам,
Агар чексалар, йўлга қўймас кадам.

Насихат мизожиға даргир йўк,
Кучум етмасу ўзга тадбир йўк.

Ярим йўлда қолмоқ эрур мушкил иш,
Манга тушган иш кимсага тушмаиш.

Бу дostonки сурдум–киноятдурур,
ғараз андин, ушбу ҳикоятдурур

Ки, Ҳақдин ато чу манга бор эди,
Яна бахту иқбол ҳам ёр эди

Ки, чун «Хамса» азмин дуруст айладим,
Камаргоҳиға панжа руст айладим.

Етишмай кўп ул ишта панжамға ранж,
Насиб ўлди беш ганжидин тўрт ганж.

Не васф айлайин, чунки ҳар ким етар,
Тааммул агар қилса, маълум этар.

Ки ганж, ўйла йўқтур Фаридунға ҳам.
Фаридун демай, балки Қорунға^б ҳам.

Ва лекин бешинчида табъи нажанд,
Неча кун бўлуб лаҳвға пойбанд.

Қадаҳ дурдиға қўл узотибдурур,
Аёғи бу лой ичра ботибдурур.

Ани тортмоғлиқни бу лойдин,
Ҳамул бодаи хотиролойдин.

Неча ўз қошимдин қилурмен хаёл,
Хирад ул хаёлимни айтур маҳол.

Уйеки, ваҳалдин чекар юз киши,
Ани чекмак эрмасдурур мўр иши.

Бу ишдинки табъим ҳаросон эрур,
Агар Тенгри лутф этса осон эрур.

Қачон чекса они иноят қўли,
Илайинда очса ҳидоят йўли.

Талаб йўлида толпина, тирмана,
Не душвор манзилға етмак янағ

Чу Ҳақдин эди ул саодат манга,
Бу душвор иш ичра жалодат манга.

Бу дам ҳамки, мушкилрак ўлмиш ишим,
Ерур Тенгри оллинда-ўқ нолишим.

Агар лутфини айласа ёварим,
Тилимни ёзуғларга узроварим.

Чекиб борча олудалиғдин аёқ,
Тутуб бори беҳудалиғдин қирок.

Надомат кўзин ашқнок айлабон,
Ҳамул сув била ғусли пок айлабон.

Солиб кўнглума сўз демак ниятин,
Кийиб эғнима доғи сўз қисватин.

Суханварлиғ асбобини соз этиб,
Дури назм сочмоғлиғ оғоз этиб.

Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳамул базм сори қилай ёна азм.

Билик тахти узра чиқиб ўлтуруай,
Хаёл элчисин ҳар тараф чоптуруай.

Намудори расми раёсат қилиб,
Ибо айлаганга сиёсат қилиб.

Маоний сипоҳини жон мулкидин,
Не жон мулкидин, ломакон мулкидин,

Ясоқ бирла еткуртайин фавж-фавж
Ки, тутсун черик не ҳазизу не авж.

Йиғилғоч сипаҳ, тарки базм айлайн,
Жаҳонгирлик сори азм айлайн.

Солиб танға сўз жавшану багтарин,
Қўюб бош уза пок назм афсарин.

Минай кўшишу саъй раҳшиға тез,
Сипаҳ зийнатиға қилойин ситез.

Ясолни тузай андоқ ороста
Ки, бир туз чаман сарви навхоста.

Мамоликки, табъ айламиш эрди фатҳ,
Ул иқлимким бўлмамиш эрди фатҳ.

Не иқлим, балким жаҳон кишвари
Ки, топмиш эди фатҳи Исқандарий.

Сқандардек айлаб сипаҳдорлиғ,
Сипаҳни халалдин ниғаҳдорлиғ.

Нечукким, Сқандар⁷ кезиб хушку тар,
Мусаххар қилай назм ила баҳру бар

Ки, яъни чекиб хомаи хушхиром,
Сқандар ишига қилай эҳтимом.

Илоҳи Навоийға тавфиқ бер,
Қаро шомиға шамъи таҳқиқ бер

Ким, ул шоми дайжур офотидин,
Не офотидин, балки зулмотидин,

Чикорсун Хизр янглиғ оби ҳаёт,
Етурсун Сқандар жанобиға бот.

Неча зойил ўлсун ҳаёти анинг,
Тирилсун бу дам бори оти анинг.

VI

Сўз таърифида бир неча сўзким, офариниш дарёсидин бурунги чиққон гавҳари серобдурур ва хилқат сипеҳридин аввалги тулуъ этган ахтари пуртоб ва бу муносабат билан ҳазрати шайхи Низомий қаддаса сирраҳу маддоҳлиғиким, бу ахтарнинг сипеҳри гардони ул эрди ва бу таъриф била Мир Хусрав наввара марқадаҳу авсофиким, бу гавҳарнинг дарёйи

Ичар хайл сўз бодаи софини,
Демак фарз келди сўз¹ авсофини.

Будур васфи ичра камолин демак
Ки, бўлмас камолини васф айламак.

Бу таъриф анга бас муважжаҳдурур
Ки, таъриф этардин мунназаҳдурур.

Бийикрак мақом ичра афлокдин,
Не афлокдин, ваҳму идрокдин.

Ул авж узраким сочилиб сўз дури,
Сурайё келиб анда таҳтас-сари.

Вужуд ичра оламға сабқатнамой,
Шараф бирла Одамға рифъатфизой.

Гар ул бўлмаса кимсага йўқ шараф,
Анингдекки, гавҳарсиз ўлғай садаф.

Садаф то гуҳар анда пинҳон эрур,
Анинг хозини баҳри Уммон² эрур.

Гуҳардин чу холи бўлуру ул садаф,
Эрур тенг улу бир қуруғон кашаф.

Башар зотида жавҳари жон ҳам ул,
Ўлук жисмида оби ҳайвон ҳам ул.

Буким жавҳари жон дедим отини,
Қилай жон била бу сўз исботини.

Чу жисм ичра жон йўқтур, ул йўқдурур,
Яна жонға онсиз бу хол-ўқдурур.

Башар хайлиға тил тутулғон замон,
Тириклик ҳамон келди ўлмак ҳамон.

Бу ҳамким дедим оби ҳайвон ани,
Қулоқ тутки, шарҳ айлай осон ани.

Ўлук тиргузур бўлса ҳайвон суйи,
Қилур ҳам бу ишни дами Исави³.

Қаю кимсаким, сўз беруру жон анга,
Қилур жон фидо оби ҳайвон анга.

Ўлукка гар андин эруру жони пок,
Ва лекин тирикни ҳам айлар ҳалок.

Гаҳи масжид ичра алоло солиб,
Харобот аро гоҳ ғавғо солиб.

Ҳам ул чарх баҳриға дурдонадур,
Ҳам ул баҳру гавҳарға афсонадур.

Башар табъининг ишвагар дилбари,
Назардин ниҳон, ул сифатким пари.

Дилоролиғ анда жаҳон дар жаҳон,
Латофат ани кўздин айлаб ниҳон.

Вале гар тилаб халқ офатларин,
Кийиб савт ила ҳарф кисватларин.

Хулалким жамолин мушаккал қилиб,
Маъоний дуридин мукалал қилиб.

Юзига бериб зеб санъат била,
Солиб зулфиға тоб диққат била.

Бериб нуктадонлиғ фасохат анга,
Ясаб нуктаронлиғ балоғат анга.

Лутуфдин юзин айлаб ороста,
Бўлуб, ўйлаким моҳи нокоста.

Оғиз равзанидин хиром айласа,
Қулоқ хужрасиға мақом айласа.

Не ўтларки солғай жаҳон ичра ул,
Жаҳон ичра йўк, инсу жон ичра ул.

Бу ҳол ўлса минбар уза ошкор,
Вараъ аҳлининг кўнглин айлаб фиғор.

Бири нолаи дарднок айлабон,
Бири далқи пашмина чок айлабон.

Бу янглиғки, шарҳ айладим можаро,
Агар зоҳир ўлса харобот аро,

Бир ўт дурдкашларға солғайки даҳр,
Топа олмағай шуъладин ўзга баҳр.

Кўкусга қоқиб юмруғ ўрниға тош,
Уруб ер уза бўрк ўрниға бош.

Дамеким, анга зоҳир ўлмай вужуд,
Гум эрди адам ичра буду набуд.

Не бу ети қандили воло эди,
Не тўқуз сипехри муалло эди.

Адам эрди ҳар неки мавжуд эрур,
Жуз ул зотким, фойизи жуд эрур.

Ҳам ул ваҳдати сирф бўстонидин,
Не бўстон, ҳақиқат гулистонидин.

Бурунроқ насимеки урди нафас,
Ешитгил нафаским, сўз эрдию бас.

Очилди чу ул ел – дам урди нуҳуфт,
Адам ичра юз ғунчаи ношукуфт.

Қаю ғунчаким, гулшани коинот,
Бу жонбахш ел бирла топти ҳаёт.

Нима офаринишда тутмай ўрун
Ки, тебранмиш ўлғай бу елдин бурун.

Қаю вардким, келди анбаршамим,
Ани билки очмишдурур бу насим.

Магар бўлди Рухул-қудс ҳамраҳи,
Ва ё келди анфоси Рухуллаҳи.

Анинг бирла кони маоний кутуб,
Йўқ арзий кутуб, осмоний кутуб.

Неча қидмати ортуқ андозадин,
Вале дам-бадам тозароқ-тозадин.

Жаҳон гулшани ичра бу тоза гул,
Қуёш вардидек олий овоза гул

Ки, андиндурур даҳр боғиға атр,
Бори офариниш димоғиға атр.

Вале воқеъ ўлмиш тафовут баса,
Бири гулбун ўлмиш, яна бир хаса.

Бу гавҳардин ўлди тўла ғарбу шарқ,
Вале топти қийматда бисёр фарқ.

Бировга етишгонга қиймат пашез,
Яна бирга қиймат келиб ганжхез.

Бу ганж олгон ул нодири фардб эрур
Ки, ганжи анинг Ганжапарвард эрур.

Ҳам ул ганжрезу ҳам ул ганжпош,
Бўлуб базлидин даҳр аро ганж фош.

Нечаким очиб ганж тўкмакка қўл,
Вале махзани роз ганжури ул.

Анинг ганжидин ҳар дирам ахтаре,
Яшил куп анга гунбади ахзаре.

Куп остидағи хишт курси камар,
Вале бошида ташти заррини хур.

Қазо қисмидин етмайин ранж анга,
Бу янглиғ не бир ганж, беш ганж⁷ анга.

Тутуб ганжи бу чархи нуҳ тоқни,
Нечукким, қуёш нури офоқни.

Бу янглиғки ганжи маоний тўкуб,
Жаҳон аҳлиға жовидоний тўкуб.

Бу беш ганжидинким жаҳондур тўло
Ки, кўк жавфида доғи йўқтур хало.

Йўқ улким, жаҳонни тўло айламиш
Ки, гардунни ҳам имтило айламиш.

Келиб табъи гардуни олий асос,
Маоний дури анда анжумқиёс.

Бу гардун аро табъи хуршид ўлуб,
Анинг нури оламда жовид ўлуб.

Шиҳоби қалам, чунки айлаб тарош,
Топиб сафҳаи меҳр андин харош.

Аторидки, мавлоий даргаҳнишин,
Қачон хома йўнса бўлуб резачин.

Фалак уд сўзида ахгар қилиб,
Малоик ани уди мижмар қилиб.

Не коғазғаким, килки гавҳарфишон,
Қилиб меҳри заркаш анга зарфишон.

Етиб анда олтинчи кўк зевари,
Ўпуб бошига санчибон Муштари.

Фалак аҳли ул нома кўрган замон,
Боши узра мисвоке айлаб гумон.

Куёш чунки нур англамай айнидин,
Ани ёрутуб гарди наълайнидин.

Бўлуб сўз майиға чу хуши гаров,
Анга журъакаш йўк, магарким биров.

Биров йўкки, ҳиндуйи лаъбовари,
Не ҳиндуки, жодуйи донишвари.

Не жодуки, донойи ҳикматмаоб,
Сўзи назм девонидин интихоб.

Чучук нуктадин ёпишиб номаси,
Магар найшакардин бўлуб хомаси.

Анга хома нўги қаранфул киби,
Ва ё сарвиноз узра сунбул киби.

Гаҳ ул сунбули тар қаранфул сочиб,
Қаранфул доғи гоҳ сунбул сочиб.

Сўз ичра анга тезбозорлик,
Бу бозор аро турфа атторлик.

Валек ул дўконеки мавжуд анга,
Сутуну эшик-сандалу уд анга.

Бу атторлиқда мақосид билиб,
Ани доли дониш Аторид қилиб.

Қачон хома дастонсаро айлабон,
Саводи жаҳонни қаро айлабон.

Чу Ҳиндустондин суруб дoston,
Қилиб даҳрни дағи Ҳиндустон.

Сўзи шоҳиди мажлисоройи Ҳинд,
Бу мажлис ичида ўзи ройи Ҳинд.

Демай рой ани, балки юз Кеду рой,
Сазодур анга хокрўби сарой.

Бу ерга чекиб поя хусравлуғи,
Бийик авжида меҳр партавлуғи

Ки, дониш саводида ҳар кимки шох,
Анинг хизматида бўлуб хоки роҳ.

Низомийча гар назми чолок йўқ,
Чу эл мунча – чолок йўқ, бок йўқ.

Сўз авжида гар ул маҳи ховарий,
Бу гар йўқ маҳи ховарий, Муштарий.

Анинг лаълида гар дурахшандалик,
Мунунг доғи дуррида рахшандалик⁸.

Гар ул раҳрав ўлса, бу пайрав келиб,
Гар ул шох, бу доғи хусрав келиб

Ки, жаннат алар маскани то абад,
Навоийға маъниларидин мадад.

Яна ҳам қилиб нақджўлуғ адо,
Бу савдоға урди қадам ҳар гадо.

Вале ҳар бирига бир офат етиб
Ким, ул ком таҳсили манъин этиб.

Анингким бўлуб назм пирояси,
Бу савдони қилмоққа сармояси.

Топиб жузье суд бирла сурур,
Солиб кўнглига ул сурури ғурур.

Тажовуз қилиб ажзу инсофдин,
Қабартиб ўзин даъвию лофдин.

Чу тарки адаб зул этиб иқтизо,
Сўз айтурға тавфиқ бермай қазо.

Агар нақд ила бўлса ҳам борлиқ,
Анга халқ қилмай харидорлиқ.

Не қоғаздаким нукта айлаб рақам,
Рақам қилмай они яна кимса ҳам.

Киши нақл қилмоққа чекмай насақ,
Бўлуб ул варақ рамл чеккан варақ.

Бу хайл ичра бир номураде эди
Ки, таҳрир қилғон саводе эди

Ки, гарчи юзи зебдин эрди фард,
Ниёз оҳидин лек топти навард.

Бу маънидин ар зулмат, ар нур эрур,
Сўзи гоҳ тилларда мазкур эрур.

Чу ул чошниға мушарраф бўлуб,
Ўзи жаргаликлардин Ашраф⁹ бўлуб.

Булар чун адам сори кўчмиш эди,
Дегил маснавий оти ўчмиш эди.

Ҳамул боғ аро гул йўку бўйи ҳам,
Қурумиш эди ул ариғ суйи ҳам.

Биҳамдиллах, ул гул топиб рангу бў,
Бир оққан ариққа яна оқти сув.

VII

*Сўз дурлари назмида низомийнизом ва такаллум гавҳарлари интизомида хусравкалом Низомий
била Хусрав қойим мақоми, яъни ҳазрати маҳдумий мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий¹
мадда зиллуҳул-олий ало мафориқи фарқат-толибин жанобида арзи ниёз қилмоқ ва изҳори*

Биров олди сўз кишварин якқалам
Ки, қилди қаламни сутуни алам.

Қўлиға олиб найза ўрниға қилк,
Сўз иқлимини сарбасар қилди милк.

Билик авжининг меҳри тобони ул,
Қаю меҳр, сўз жисмининг жони ул.

Чу суръат аро ўт сочиб хомаси,
Яна гарм ўлуб нукта ҳангомаси.

Ҳамул ўтқаким, назм шамъин тутуб,
Маоний шабистонини ёрутуб.

Чу табъидин оқиб маони суйи,
Келиб чашмаи зиндағони суйи.

Ҳамул чашмадин чун су бермак тузуб,
Суханварлик ўлган танин тиргузуб.

Чу истаб тараб таъби озодаси,
Қуюб назм жомифа сўз бодаси.

Анинг журъаси элни маст айлабон,
Демай мастким, майпараст айлабон.

Не жомеки, май журъасидин наме,
Тарашшуҳ қилиб, маст ўлуб оламе.

Бу янглиғки жоми маоний тутуб,
Малак хайлиға дўстгоний тутуб.

Бўлуб чун анинг жомидин журъачаш,
Бўлуб чарх сўфилари журъакаш

Ки, машъуф ўлуб жоми мастонаға,
Гаров айлабон хирқа майхонаға.

Янги ойни жоми ҳилолий қилиб,
Нечаким тўла бўлса холи қилиб.

Жаноҳайн ўлуб сукрдин хокрўб,
Гаҳи дастафшон, гаҳи пойкўб,

Бу навъ ўлсалар Арши Аъзам эли,
Не бўлғай, хаёл айла, олам элиғ

Чу ул жомдин оби ҳайвон топиб,
Ўни жон бериб, гар бири жон топиб.

Дема жом ила майки, назми равон,
Еру кўк элин айлади нотавон.

Қаю назм, балким жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Ешитмаклиги завқнок айлабон,
Вале дарки маъни ҳалок айлабон.

Ғазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей,
Деса маснавий, Аллоҳ-Аллоҳ, не дей!

Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-биридин эрур хўб анга.

Вале маснавий ўзга оламдурур
Ки, таъбиға ҳоло мусалламдурур.

Бўлуб жилвагар табъи кўзгусида
Ки, сабт айлади «Хамса» ўтрусида.

Ерур андин ортуқки, ўксук эмас,
Ел андин дер ортуқки, ўксук демас.

Анинг байтига гар фузундур адад,
Вале йўқтурур мунда маънига ҳад.

Неча анда дуржи дақойиқдурур,
Вале мунда дурри ҳақойиқдурур.

Бўлур они баҳру муни кон демак,
Ани кўнгул, аммо муни жон демак.

Бурун жилва айлаб аён «Тухфа»си,
Бериб олам аҳлига жон тухфаси.

Яна «Субҳа»³ жон риштасин тор этиб
Ки, ҳар муҳра бир дурри шахвор этиб.

Чу Юсуф⁴ сўзин ошкор айлабон,
Зулайҳо киби элни зор айлабон.

Чекиб хома «Лайлию Мажнун»⁵ сари,
Юз офат солиб тоғу ҳомун сари.

Бу дамким қилиб хомасин дурфишон,
Скандар ҳадисидин айтур нишон.

Шак эрмаски, фатҳ айлабон хушку тар,
Скандар киби олғуси баҳру бар.

Букун комил ул навъ мафҳум эмас,
Бурун бор экан доғи маълум эмас.

Биров кўнгли оллиндаким софдур,
Агар заркаш, ар бўрёбофдур.

Агар бўлса ўз фаннида бебадал,
ғаниматдур ул борчаға филмасал.

Бировким анга нафас қудсийсифот,
Нафас бирла ўлганга бергай ҳаёт.

Қаю кимсаким аҳли идрокдур,
Анга жон фидо қилса не бокдур.

Агар нуктаи жонфизоси анинг,
Бу навъ ўлса, юз жон фидоси анинг.

Ало, токи жон бўлғай инсон била,
Тирик бўлғай инсон доғи жон била.

Ҳадисини эл жониға воя қил,
Ҳамул воядин жонға сармоя қил.

Бу сармоядин бизга коме етур,
Лаболаб майи васли Жомий етур

Ки, Жомийға ўзни қилиб журъакаш,
Сўз айлай адо, масту девонаваш.

VIII

*Иноят қуёши васфидаким, файз матлаъидин тулуъ этса, тарбияти хорани ёқути обдор ва
лаъли оташин қилур ва ҳидоят саҳоби таърифидаким, жуд ҳавосидин иртифоъ тутса,
тақвиятидин туфроқтин лолаи сероб ва гули оташин очилур ва ўзининг кўнгли хораси ул қуёш
партавин топқонин демак*

Бировким, эрур ёвар иқбол анга,
Не иш қилса фархундадур фол анга.

Қаю ишгаким ройи озим бўлур,
Зафар ёру давлат мулозим бўлур.

Агар қилса хармухра дарйўза ул,
Бўлур кирса илгига феруза ул.

Тикон сориким кўл узотур нухуфт,
Қўлиға кирар ғунчай ношугуфт.

Агар ойға тушса кўзи, кун бўлур,
Қадам қўйса туфроққа, олтун бўлур.

Қаро афъи ар етса онинг кўли,
Бўлур коми гулчехранинг сунбули.

Булут бошиға етса ёмғур сочар,
ғалатдурки ёмғур сочар, дур сочар.

Вале иш керак бўйла фарзонаға,
Бу янглиғ атоёда шукронаға

Ки, фориғ бўлуб халқ бедодидин,
Фароғ истамай додгар ёдидин.

Жафоси анинг дўстға етмагай,
Қаю дўст, душманға жавр этмагай.

Демай жаврким, қилса аъдоси жавр,
Анга бўлмагай тортмоқ кийна тавр.

Жафо ўтрисида вафо айлагай,
Ва гар бухл кўрса ато айлагай.

Неча топса дунё матоъиға ком,
Анинг ҳифзиға қилмагай эҳтимом.

Дема, Ҳақ неким еткурур – найлагай,
Борин Ҳақ ризосида сарф айлагай.

Ўзига аро ерда кўрмай вужуд,
Бу шукронаға Ҳаққа этгай сужуд.

Атоёни англаб, мусаббиб иши,
Ўзин билмагай ўрта ерда киши

Ким, ўтруда етгай анингдек футух
Ки, шарҳиға бердим юқорроқ вузух.

Булут элга дурдин атокеш эмас,
Ҳақ эҳсонидур, ул сабаб беш эмас.

Тугангач сочар файз амтор анга,
Ҳавода яна борму осор ангағ

Шукуфа чоғи елки сочқай дирам,
Бўлурму демак елни соҳибкарамғ

Қазодин анга ҳар не маркум эрур,
Чу тутти вужуд ўзга – маъдум эрур.

Манга Тенгридин бўлди рўзу бу ком
Ки, ҳар ишгаким айладим эҳтимом,

Ҳусулиға онинг узотқунча қўл,
Сухулат била қўпти оллимдин ул.

Муродим агар хорабунёд эди,
Бўлуб гард оллимда барбод эди.

Йўлумда неким аждаҳолик қилиб,
Кўлумда мададга асолик қилиб.

Бузуғ соясида қилиб дафъи ранж,
Тушумга кириб махфи оллинда ганж.

Кўруб Тенгри лутфин фалак чоғлик,
Нечук қилмай ўтруда туфроғликғ!

Неча шукрига сажда қилсам нажанд,
Мени чунки айлар фалакдин баланд.

Сужуд ичра бу суд тутса вужуд,
Ерур бевужуд улки қўйғай сужуд¹.

Бу мужмалки килк этти таъвил ани,
Ешитсанг қилай эмди тафсил ани.

Борин айтмоқ гар эмас дилпазир,
Вале шарҳи мақсуддин йўқ гузир

Ки, чун Ҳақдин ўлди иноят манга,
Карам айлади бениҳоят манга.

Улуғ комлардин эдим бахтиёр
Ки, йўқ эрди анда манга ихтиёр.

Не тонг бўлса кўпдин-кўп ар қайғулук,
Тамаъ бўлса кимга улуғдин-улук.

Ва лекин не ғам Тенгри айлаб карам,
Улуғ муддао берса, мақсуд ҳам.

Ғаразким, чу назм ўлди тухмат манга,
Ўйилди жаҳон ичра шухрат манга.

Ғазал тарзиға аввал айлаб ситез,
Жаҳон ичра солдим улуғ рустахез.

Ўқур вақти аҳли саломат муни,
Кўруб олам ичра қиёмат куни.

Ҳар аснофи зикри эмас шаънима,
Билур ҳар киши бокса девонима².

Вале қониъ ўлмай ушоқ ишга ҳеч,
Димоғимда эрди улуғ печ-печ³.

Не майдон аро сурсам эрди саманд,
Ҳавосин кўнгул қилмас эрди писанд.

Не бўстонки сайр ичра мавжуд эди,
Ҳақоратдин оллимда мардуд эди.

Хаёлимда кишварситонлиғ кириб,
Мамоликда соҳибкиронлиғ кириб.

Бу андешадин эрди кўнглумда шайн
Ки, бўлди кўнгул мойили хамсатайн.

Чу машғул бўлдум тамошосиға,
Ўтуб водию тоғу дарёсиға.

Ёримчук кўруб сайр тарк этмадим,
Ере қолмадиким – анга етмадим.

Жаҳоне кўрунди кўзумга ниҳон,
Ниҳон, балки ҳар байти ичра жаҳон.

Қаю гўшаким, нозир ўлдум даме,
Назарға эди жилвагар оламе.

Вале тоғининг тиғи ул навъ тез
Ки, кўк хам бўлуб, айлаб андин гурез.

Итикликта ҳар хора тоше анга,
Камарда келиб «дурбоше» анга.

Бўлуб лола қон, сабза тиғи ҳалок,
Гиёҳи доғи сарбасар захрнок.

Халойиққа отмоққа санги бало,
Етак ҳам тўло анда, ҳам қўл тўло.

Тўло ғорлар аждаҳойи дамон,
Дами ўйлаким аждаҳойи замон.

Ютарға чу оғизлари очилиб,
Шарори бало ҳар тараф сочилиб.

Ул ўтқа ўтун тишларидин қалаб,
Забона тилидин фалакни ялаб.

Яна баҳри заххори андоқ амиқ
Ки, анда фалак жунгидек юз ғариқ.

Убур айлаб ул ён бало сарсари
Ки, мавжи бало юзланиб ҳар сари.

Юбон кўк юзин хайли кўлок анга,
Хубоб англаниб гўё афлок анга.

Бало селидин мавжи хунхоррок,
Наҳанги ажалдин ситамкоррок.

Яна даштининг сатҳи андоқ васеъ
Ки, етмай кироғиға чархи сареъ.

Бало манзили марзу буми анинг,
Ажал шахсин ўртаб самуми анинг.

Дема девбод, андаким бори дев,
Югурмакта саргашта ҳар сори дев.

Ҳамоқат топиб чун кўруб тул анга,
Бу дашт ичра бози бериб ғул анга.

Қум ичра топиб ул биёбон гуми,
Машаққат ҳисоби биёбон қуми.

Кишиким боқиб ошқору ниҳон,
Кўруб бўйла меҳнат жаҳон дар жаҳон.

Назарға келиб ганжи беинтиҳо,
Вале ҳар бири узра юз аждаҳо.

Бўлуб чун бу оламға нозир даме,
Манга юзланиб ҳар замон оламе.

Қилиб ёд даъвою лофимни ҳам,
Соғиниб бурун дер газофимни ҳам.

Уятқа солиб бўйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон бал хижолат мени.

Гаҳи юзланиб ул сўзумдин уёт,
Сўзумдин демайким, ўзумдин уёт.

Гаҳи дебки, йўқ дахли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга.

Бу андеша кўнглумда қўймай қарор,
Ҳалок айлабон ажз ила изтирор.

Ўзумдин ишим яъси жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доғи навмид ўлуб.

Қулоғим бу ҳолат аро бир хуруш –
Ешиттики, дер эрди фаррух суруш

Ки: «Ей булбули зори алҳонсаро,
Вале сўз риёзида дostonсаро.

Наво ичра минг лаҳнсозинг қани,
Дасотини хотирнавозинг қаниғ

Санга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур
Ки, то турк алфози шоеъдурур.

Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сендек киши.

Санга турк ақолимин айлаб рақам,
Азалда насиб айламиш якқалам.

Насиб этти айлаб сени марзбон,
Синони қалам бирла тиғи забон.

Ки, бу мулк аро қахрамон бўлғасен,
Улус ичра соҳибқирон бўлғасен.

Бу йўл қатъидин тоймоғинг не эдиг
Кўруб «Хамса» сустоймоғинг не эдиг

Қаю ишки, бўлмиш муяссар санга,
Бўлурму бу андеша бовар сангағ

Ки Ҳақ лутфи бўлмай бўлуб эркин ул,
Ул очмай ёруб эркин оллингда йўлғ

Не ишгаки эл сундунг, ул⁴ тутти эл,
Муни ҳам аларнинг яна бири бил.

Агар очмаса Ҳақ ҳидоят йўли,
Ва гар тутмас ўлса иноят кўли.

Ким, ўлғай заиф одамизоди хас
Ки, ишта тавонолиғ этгай ҳавас.

Хусусанки, сен барчадин пастсен,
Демай хаски, туфроққа ҳамдастсен.

Ҳам элдин санга кўпрак афкандалик,
Ҳавосингга доғи парокандалик.

Не кўнглунгда қувват, не жисмингда зўр,
Нечукким, оёғ остида қолса мўр.

Босилғочки янчилса мўри заиф,
Не иш қилғали бўлғай, оё, ҳарифғ

Агарчи сен ул мўри пажмурдасен
Ки, даврон жафосидин озурдасен.

Вале Ҳақдин ўлса иноят санга,
Тулуъ этса меҳри ҳидоят санга.

Неча мўр эсанг бахт ўлуб раҳнамун,
Санга аждаҳоларни қилғай забун.

Кўнгулдин таваҳҳумни айлаб адам,
Илик ишга ур, йўлға қўйғил қадам!»

Чу хотиф манга бу нидо айлади,
Мен этган адони адо айлади⁵.

Шукуҳ онча юзланди жоним сари,
Тавон ҳам тани нотавоним сари

Ки, бўлди назар наргиси боғча,
Кўнгул ғунчасин худ не дей, тоғча.

Етиб ғайбдин чун бу неру манга,
Бўлуб сўз демак майли асру манга.

Қазодин кўруб гарм ҳангомани,
Йўнуб «Ҳамса» таҳририга хомани.

Кўнгул ичра шавк ўтиға иштиол,
Кўнгулсизга назм этгали иштиғол.

Не янглиғки бор эрди қилдим шуруъ,
Нечукким мурод эрди топти вукуъ.

Қаламни чу қоғазнигор айладим,
Кўп аъжубалар ошкор айладим.

Не ғоятки табъим ҳаросон эди,
Юз онча битир вақт осон эди.

Гухар ул қадар сочтим офоқ аро
Ки, жавф ўлди гум бу куҳан тоқ аро.

Давотимки, очти дўкони гуҳар,
Дўкони гуҳар йўқки, кони гуҳар.

Ҳамоноки юр чоғда лосин анинг,
Силоя қилурда қаросин анинг.

Томизғонда ҳар қатрае су анга,
Су ўрнида томғондур инжу анга.

Қаю қатра сув, балки дарёи жарф
Ки, қилмиш анга Ҳақ давотимни зарф.

Давот эрмас ул ўзга олам дегил,
Не олам, ани чархи аъзам дегил!

Гар ул чарҳдин йўқ нишоне анга,
Недур юз жаҳони маони анга.

Бўлуб килким андоқ диловар наҳанг
Ки, баҳри маонийда қилмай даранг.

Қаёнким бу сувда тавоф айлабон,
Сунни жунг янглиғ шикоф айлабон.

Маалқисса: айтурда ул маснавий,
Агарчи бор эрдим алар пайрави.

Вале дер замон қайси бир дафтарин,
Сочиб баҳри андешанинг гавҳарин.

Анга зебу зийнатлар эттим фузун
Ки, васфи эрур шарҳ этардин узун.

Кам афсона килк этти таҳрир анга
Ки, йўл топмамиш хатти тағйир анга.

Чу Ҳақдин эди келди поку силиғ,
Қаю ергаким бўлди ортуқсилиғ.

Бу янглиғ етиб тўрти итмомиға,
Бири етмамиш эрди анжомиға⁶.

Шуруъи доғи нопадидор ўлуб
Ки, тағйир вазъиға душвор ўлуб.

Латойиф топилмас эди онча ҳам,
Яна тўртига лоҳиқ ўлғонча ҳам.

Кўнгулда топилмасдин озор эди,
Ва лекин топар фикрида бор эди.

Мунга тегруким назм элининг шаҳи⁷,
Бу иш борча душворининг оғаҳи.

Сафо базмининг софи ошоми ул,
Бу дайр аҳли сарҳалқаси Жомий ул.

Ешиттим, қилиб зеб дафтар сўзин,
Қилур назм гўё Скандар сўзин.

Вале қилмайин майл ҳолотиға,
Шуруъ айламиштур мақолотиға.

Қўюбтур тавориху афсонасин,
Битийдур деган дурри яқдонасин.

Бу сўздан манга юзланиб шодлиқ,
Топиб хотирим ғамдин озодлиқ

Ки, топтим дуреким талабгор эдим,
Бериб умр нақдин харидор эдим.

Ким ул дoston сори чун боққамен,
Кўп ортукси зевар анга тоққамен.

Чу Ҳақдин бўлуб лутф зоҳир манга,
Насиб ўлди мундоқ жавоҳир манга.

Йўнуб хома, коғаз нигориш қилай,
Ҳам ул дostonни гузориш қилай.

Скандар жаҳондори кишварситон
Ишидин чу назм ўлса ҳар дoston.

Сўзидин доғи яхши тақриб ила,
Ҳам ул дoston зайлида зеб ила,

Сурай ҳикматосо мақолотини,
Сўз ичра ажойиб хаёлотини.

Бериб дoston зеби элга фиреб,
Сўзидин фиреб ўлғай ортукси зеб

Ки, фарзоналар деб кўп афсона ҳам,
Сўзин назм этибдур бу фарзона ҳам.

Қадам урсам ушбу ики йўлга мен,
Неким борча дебдур, демиш бўлмамен.

Бўлуб гарм не ҳарза сўзлар дедим,
Магар маст эдим, йўкса мажнун эдим.

Бу дамким хирад мендин огоҳдур,
Сўзум борча астағфируллохдур.

Ҳақ этгай мунга доғи илгим қавий
Ки, бўлғаймен ул хайлнинг пайрави.

Алардин қачон етмагунча мадад,
Манга нома сабт этгали қайда ҳадғ

Агарчи бу сўзни улус кам билур,
Вале мен билурмен, Худо ҳам билур.

Ки, айлаб ярим тунлар уйку ҳаром
Ки, Ҳақ саждасиға қилурмен қиём.

Аларнинг равони пуранвориға,
Бу бирнинг доғи қуввати кориға⁸,

Қилиб фотиҳа хатми ихлос ила,
Кўзум баҳрида жисми ғаввос ила,

Қилурға ниёзимнинг исботини,
Тутуб бошқа-бошқа алар отини,

Тазаллум юзидин тазарруъ қилиб,
Мадад ҳар биридин тавакқуъ қилиб.

Булардин сўнг илгимга олиб қалам,
Неким хотир истар қилурмен рақам.

Ишим тобу ошуби пинҳон эмас,
Қалам сафҳаға қўймоқ имкон эмас.

Булар йўқки, ҳар кимки назме демиш,
Ва ё бу жамоатқа дохил эмиш.

Бориға ниёзу дуодур ишим,
Алардин мадад муддаодур ишим.

Чекармен алар жоми шавқини хуш⁹,
Вале пир Жомийға мен дурдкаш.

Кетур соқиё, ул каёний қадах,
Тағореки, дегайлар они қадах

Ки, оғзимға куйғон дам-ўқ сипқорай,
Оғиз андин олғоч, ўзумдин борай!

Муғанний, суруди ҳарифона чек,
Бир ун бирла тек турмағил, ёна чек!

Дема сўз, мени айла масту хароб
Ки, тонгла сўз айтурға қилғум шитоб!

Навоий, неча соқийи шангдур,
Муғанний доғи дилкашоҳангдур.

Ўзунг асрағайсен ичар чоғда роҳ
Ки, куллий иш оллингға тушмиш сабоҳ!

IX

*Анингдекки, анбиёи мурсал анжумани анжумига Муҳаммади арабий «айни»дин қуёшлиқ аён
бўлди, салотини олий хайлида доғи Шоҳи гозий¹ вужуди божудидин ҳамул ҳол зоҳир бўлгондин
шаммае зоҳир қилмоқ халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва аъло шонаҳу*

Азал субҳиким, мавж уруб баҳри жуд,
Бериб офаринишқа нақши вужуд.

Рақам топибон чархи мийно доғи,
Анинг жавфида жирми ғабро доғи.

Вале кўпраги сувға макрун бўлуб,
Башар маъмани рубъи маскун бўлуб.

Ясаб чунки ҳам дўзаху ҳам биҳишт,
Башарни қилиб зишту зебосиришт

Ки, эл қисми кому бало айлағай
Ким, ул ики уйни² тўло айлағай.

Бу суратқа бўлғоч азалдин қазо,
Қазо элга бу навъ этиб иқтизо

Ки, бўлғай тафовут арода базе,
Бу бир тўбийи равза, ул бир хасе.

Заруратки, атвор ўлуб мухталиф,
Ҳар эл бир сифатқа бўлуб муттасиф.

Жаҳон ичра ғавғойи хайли башар,
Низоъ узра солғай бaсе шўру шар.

Агар бўлса баъзиға огоҳлиғ,
Бўлуб лек кўпракка гумроҳлиғ.

Солурға залолат тунига зиё,
Алар ичра ирсол этиб анбиё.

Кераклик учун забту ойин доғи,
Қилиб насб аларға салотин доғи.

Вале анбиё ичра андоқки, шох
Муҳаммад келиб, ўзга – хайлу сипоҳ.

Анинг умматидин салотинда ҳам,
Биров келди шох, ўзга бори хидам.

Қаю шоҳким, довари тахтгир,
Не довар, шаҳаншоҳи гардунсарир.

Бори шоҳларнинг сарафрози ул,
Шаҳи шаръойин Абулғози ул.

Вужудидин офоқ аро зебу зайн,
Улус хон бин хони Султон Ҳусайн³.

Отиға қазо: «дома ихсонаҳу»,
Ёзиб «халладаллоҳу султонаҳу»⁴.

Жаҳон халқидин поки зоти ғараз,
Бу жавҳар келиб, офариниш – араз.

Бу аъроз аро жавҳари зот анга,
Қилиб пок гавҳарлик исбот анга.

Жаҳон дуржи ичра самин гавҳар ул,
Сипеҳр авжи узра мунир ахтар ул.

Бўлуб қадри боғи фалак олами,
Мунир анжум ул боғнинг шабнами.

Дема боғ, фаррух шабистон дегил,
Бу шабнам била кавкабистон дегил.

Не кавкаб, ани жолаи ноб де,
Дема жолаким, кирми шабтоб де.

Чу шабнам десам жавҳари жон эрур
Ки, ҳар қатра дарёи эҳсон эрур.

Ки аъдосидин юз туман минг фарик,
Ҳамул баҳр қаърида бордур ғарик.

Анинг кирми шабтобидур ахгаре,
Демон ахгареким, эрур аждаре.

Ёруғлуғки атрофин онинг тутуб,
Ани оғзининг шуъласи ёрутуб.

Аду бўлса бу чархи гардон анга,
Чекиб бир нафас ютмоқ осон анга.

Агар ройининг меҳри кўргузса тоб,
Қуёш заррадек айлабон изтироб.

Не тонг гар қуёш изтироб этса фош,
Анга чунки ҳар заррадур бир қуёш.

Агар базми айши тузулса, сипеҳр
Тўқуз хон келиб, анда бир курс – меҳр.

Топиб олам ул хонларидин хўриш,
Анингдекким ул курс ила парвариш

Сахоси чу зоҳир бўлуб баҳру кон,
Тутуб туфроғу тош ичинда макон.

Не баҳр ичра бир дурри ғалтон қолиб,
Не кон ичра бир лаъли рахшон қолиб.

Бўлуб баҳр девонау талхком,
Яқосида сочқон кафига маком.

Вале кон гадолиғ топиб чораси,
Гадолардек атрофида хораси.

Олиб баҳру коннинг чу сармоясин,
Ики нотавоннинг ясаб воясин.

Қўлин баҳр ила кон мисоли дегил,
Саҳодин алар таври холи дегил.

Атоси қилиб баҳру конға жафо,
Анга баҳру кон доғи қилмай вафо.

Гули хулқи андоққи, боғи биҳишт.
Суйи чашмаи зиндагонисиришт.

Гули атри юз йилчилик йўл кетиб,
Юз иллик ўлук жон топиб, чун етиб.

Суйинким Ҳақ айлаб зилоли ҳаёт,
Бутуб борча андин ниҳоли ҳаёт.

Қилиб чунки бўлса балоғатшиор,
Масиходин анфоси жонбахши ор

Ки, бўлғоч Масихоға ул муддао,
Тазарруъ била айлабон юз дуо.

Юзидин бириким бўлуб мустажоб,
Ани халқ Жонбахш айлаб хитоб.

Чу ул нукта сурмакка оғзин очиб,
Демай жон бериб элгаким, жон сочиб.

Анингдек улус нутқидин жон топиб
Ки, ўлган киши оби ҳайвон топиб.

Дамидин топиб бир, агар минг ҳаёт,
Қуёшдин нечукким ёрур коинот.

Чучук тил била нўш этиб элга баҳр,
Қиличи тилидин томиб лек захр.

Қилич йўк, ҳилоли дурахшанда ул,
Чопар вақтида барқи рахшанда ул.

Агар барқ эмас, нега тушган замон,
Суға етмайин бўлмай андин амонғ

Бало абридин тушгач ул илдирим,
Кўруб Дашти Қифчокдин⁵ то Қирим.

Ўқи разм вақти чу топиб кушод,
Адув жони танға дебон хайрбод.

Анинг нўгига моний ўлмай зирих
Ким, ул хасм кўнглидин очиб гирих.

Очилғоч гириҳ турмайин анда кеч,
Демай кечким, қилмайин макс ҳеч.

Кўруб манзили тийра етган замон
Ки, етмак ҳамон анга, ўтмак ҳамон.

Синониға гар худ қатиғ хорадур
Ки, бағри анинг нўгидин ёрадур.

Учи қатра сувдин топиб чошни,
Не тонг гар тешар қатра сув тошни.

Тешарда алар хора бор онча фарқ,
Сув андоқки ёмғур, бу андоқки барқ.

Чу разм ичра рахшиға жавлон бериб,
Адув чун кўруб ваҳмдин жон бериб.

Қилиб хасмин бир-бир ул девзод
Анингдекки, хошокни девбод.

Тушуб чун вағо оламиға даме,
Дама саъй этиб, фатҳ ўлуб оламе.

Олиб оламе, айлаб аъдони рафъ,
Бу ишдин бўлуб олам аҳлиға нафъ

Ки, олам футухида ҳар не етиб,
Борин олам аҳлиға эҳсон этиб.

Чекиб фитна яъжужига бир сари,
Қилич шаклидин Садди Искандарий.

Гар ул ожире султ бунёддин,
Темурдин бу, йўқ-йўқки пўлоддин.

Скандар неча руст боғлаб тилисм,
Бу айлаб тилисмин ушотмоғни қисм.

Ушатмоғта зойиё қилиб ранжини,
Муроди сахо айламак ганжини.

Анингб кўзгуси гар жаҳон кўргузуб,
Мунунг кўзгудек ройи олам тузуб.

Анинг мушкилотин ҳаким этса ҳал,
Мунинг мушкилотин ҳакими азал.

Гар ул оби ҳайвон тилай жон бериб,
Мунунг нуктаси оби ҳайвон бериб.

Гар ул саъй бирла олиб хушку тар,
Бу бесаъй базл айлабон баҳру бар.

Ало, то Скандардин ўлғай нишон,
Муни тут жаҳонда Скандарнишон.

Мутеъи қилиб баҳр ила барни ҳам,
Бару баҳр олғон Скандарни ҳам.

Мулозимларини Скандарфар эт,
Адолат уйин Садди Искандар эт.

Аёқчи, тут ойинагун соғаре,
Не соғарки, миръоти Искандари!

Ҳамул кўзгу бирла кўзум равшан эт,
Кўнгул ғунчасин, ўйлаким гулшан эт.

Муғанний! Чу гулшанда базм ўлди рост,
Будур хостким тузсанг оҳанги «Рост»!⁷

У оҳангдин бизни қилсанг хушон
Ки, бўлсоқ сарандозу доманфишон!

Навоий, чу базм ўлди ороста,
Қадахдин тутуб моҳи нокоста.

Бу шоҳона мажлис аро бода ич,
Ва лекин қачон тутса шаҳзода, ич!

Х

Хилофат тахтининг тожи зебандаси ва салтанат тожининг мулк бахшандаси, жаҳондорлик кишварининг соҳиб сарири ва жаҳонкушойлиқ сипеҳрининг меҳри мунири Султон Бадиуззамон¹ баҳодир мадҳида.

Хирад боғининг сарви озодаси,
Замон аҳлининг шоҳу шаҳзодаси.

Ҳаё гулистонида абри мутир,
Адаб осмонида меҳри мунир.

Асолат сипеҳрида рахшанда меҳр,

Адолат жаҳониға олий сипеҳр.

Саодат баҳорида озода сарв,
Шараф гулшанида хиромон тазарв.

Сахо равзасида гулафшон насим,
Ато вардида руҳпарвар шамим.

Камол авжининг хусрави анжуми,
Ҳамул анжуман айнининг мардуми.

Вафо гулбунининг очуқ варди ул,
Сахо баҳрининг жавҳари фарди ул.

Келиб салтанат айну, ул нури айн,
Бадиуззамон ибни Султон Ҳусайн.

Зиҳи хилқатинг нур, бал руҳи пок,
Малак зикри шаънингда руҳи фидок.

Малоиксифат пок зотинг сенинг,
Малакваш жамеъи сифотинг сенинг.

Йиғиб яхшилиқ бирла яхши қилиқ,
Қилиқдек бошингдин-аёқ яхшилиқ².

Латофат ниҳон истаб аҳли жаҳон,
Жаҳони латофат сен айлаб ниҳон.

Ниҳон лутфунг ар бемадоро бўлуб,
Ёшурғон сойи ошкоро бўлуб.

Қуёшким, эрур нур сочмоқ иши,
Нетиб нур ила они ёпқай киши.

Сўзунгдин етиб элга қути ҳаёт,
Хизр суйини гум қилиб ул уёт.

Гар ул сув бериб Хизр умриға мад,
Бу сўздин улусқа ҳаёти абад.

Чу би хосият бўлмай ул сув аро,
Ниҳон айлаб ўзни қоронғу аро.

Сўзунг айлабон умрбахшандалик,
Юзунгдин халойиққа фархандалик.

Йўқ улким, мутеъ аҳли бийниш санга

Ки, маъмури амр офариниш санга.

Йўқ улким бўлуб амру фармон била
Ки, умрунғга айлаб дуо жон била.

Ешитган малаксон сифотинг сенинг,
Дуо бирла истаб ҳаётинг сенинг.

Фалак ҳимматинг авжи оллинда паст,
Фалак аҳли худдомингга зердаст.

Қўлунг ҳиммат авжида чун очилиб,
Нужум ул дирамким, қуйи сочилиб.

Ешик хайли они қабул этмайин
Ки, жамъ айламакка нузул этмайин.

Дирам йўкки, баҳри кафинг дур сочиб,
Саҳоб, ўйлаким ерга мўлдур сочиб.

Бу янглиғ ёғинлар била ул саҳоб,
Бериб чарх бўстониға обу тоб.

Тун ул бўстон ичра сунбул киби,
Вале кун очилғон сариғ гул киби.

Ёйиб сунбули мушк исин даҳр аро
Ки, даврон шабистонин айлаб қаро.

Чу сориг гулин чарх боғи очиб,
Табак бирла оламға олтун сочиб.

Анингдекки бўлғонда ул зарфишон,
Етиб борча оламға андин нишон.

Ало, то куёш зарфишон ўлғуси,
Саҳоб илги гавҳарфишон ўлғуси.

Қадах – базми айшинг аро зарнигор,
Жавоҳир қилиб они гавҳарнигор.

Тўлуб ул қадах лаъли рахшон била,
Не рахшанда лаъл, оби ҳайвон била.

Сен ичмакка айлаб анга илтифот,
Дамо-дамки бўлсун мумидди ҳаёт.

Кетур соқий, ул майки рахшандадур,

Анинг нашъаси файз бахшандадур.

Кўнгул масканин лавнидин гулшан эт,
Назар ҳужрасин тобидин равшан эт.

Муғанний, суруде чек андоқ баланд
Ки, тушсун сипехр аҳлиға дилписанд!

Унунг савтини олий овоза эт,
Сўз овозасин кўнглума тоза эт!

Навоий, сўз айтурда фарзона бўл,
Чу иш бошингга тушти, мардона бўл!

Баҳона тариқини барбод қил,
Суруб достон, нукта бунёд қил!

XI

Бу гавҳарфишонлиқдин чун улуг мақсуд тарих илми махзанига вуқуф топмоғлиг ва бу жавоҳир нишонлиқдин куллий мурод салотини мозия ҳолоти мақшуф бўлмоғ эрди, ул жиҳатдин Ажсам мулукиким, тўрт табақа воқеъдурурлар, алар аҳволидин ижмол тариқи била ихтисор этилди ва аввалги табақаким пешдодийлардурур пешниҳод алар ишлари шарҳин қилинди

Бу тарих сурат нигорандаси,
Бу янглиғ бўлур сўз гузорандаси:

Ки андинки Одам алайҳиссалом,¹
Хилофат саририда тутти мақом.

Анга тегруким, шоҳи Маккий лақаб,
Не Маккий лақабким, Расули араб

Муҳаммадки² эрди русул шоҳи ул,
Ладуний улумнинг огоҳи ул.

Қилиб Ҳақ ани саййидал-мурсалин,³
Рисолат уза бўлди маснаднишин.

Бу мобайн аро воқеъ ўлғон мулук
Ки, кўргуздилар шахлиғ ичра сулук.

Кўп эттим таворих ўқур сори майл,
Ҳамоноки бор эрдилар тўрт хайл

Ки, тарих таҳририн этган рақам,
Битибдур аларни «Мулуки ажам».

Агарчи кўп ўлмишдурур ихтилоф
Ки, бор ихтилоф айлаганлар маоф

Ки, солмишдурур имтидоди замон,
Ҳаводиски, ом айламиш осмон.

Таворих вазъиға беҳад футур
Ки, андин бу фан ичра бўлмиш қусур.

Вале улча бергайлар андин хабар,
«Низом ут-таворих»⁴ эрур муътабар.

Қилиб ўзгалар бирла татбиқ ҳам,
Бу сарнома фихрастин эттим рақам.

Буларники сабт айладим тўрт қисм,
Ешит эмди бориға тариху исм.

Бурунғиға келди лақаб Пешдод,
Икинчи эмишлар Каёнийниҳод.

Учунчига Ашконий ўлди лақаб,
Яна бирга Сосоний ўлди лақаб.

Вале Пешдод⁵ ўлди ўн бир киши,
Бурун салтанат келди бу қавм иши.

Алар пешвоси Каюмарсиб род
Ким, ул қўйди тахт узра ойини дод.

Тутуб гар жаҳонни асоси анинг,
Даду ваҳш чарми либоси анинг.

Яна бир жаҳондор Ҳушанг⁷ эди
Ки, зебандаи тожу авранг эди.

Анга йўқ хирадмандлиғ ичра ҳад,
Битиб нусхае «Жовидони хирад».

Чу ул борди, Таҳмурас⁸ ўлди падид,
Анга боғлади олам аҳли умид.

Басе шаҳр оламда қилди бино,
Нишопуру Марву Сипоҳон⁹ яно.

Яна сурди Жамшид¹⁰ оламға рахш
Ки, ҳам тахтгир эрди, ҳам тожбахш.

Халойиққа кўп еткуруб интифоъ,
ғариб амр кўп айлади ихтироъ.

Яна даҳр дороси Заҳҳок¹¹ эди,
Ки, эл қони тўкмакта бебок эди.

Неча кун ишига кўрунди сабот,
Борур чоғ кўрунди анга асру бот.

Фаридун¹² эди сўнгра офоқгир,
Анга бори офоқ фармонпазир.

Боши узра тожи Каёний бўлуб,
Дирафши анинг қовиёний бўлуб.

Манучехр¹³ бўлди валиаҳд анга
Ки, маснад эди бу қухан маҳд анга.

Фурот ариғин ул равон айлади,
Шажар эктию бўстон айлади.

Яна топти Нувдар¹⁴ жаҳондин наво,
Жаҳон мулкига бўлди фармонраво.

Вале даҳр комин раво қилмади,
Анга доғи олам вафо қилмади.

Яна шоҳлиғ қилди Афросиёб¹⁵,
Вале қилди Эронни зулми хароб.

Замонида гар эрди обод кам,
Ани қўймади чарх обод ҳам.

Бўлуб Зоб Таҳмоспнинг¹⁶ навбати,
Фалакдин ўтуб чатрининг рифъати.

Мусаллам анга эрди аврангу тож
Ки, боғишлади ети йиллиқ хирож.

Чу олам тиҳи бўлди Таҳмоспдин,
Замон зебу фар топти Гаршосбдин¹⁷.

Фалак тавсанин гарчи ром айлади,
Чу вақт ўлди, ул ҳам хиром айлади.

Бари даҳрнинг сарфарози эди,
Вале даҳрдин барча бози еди.

Кетур соқий, ул жоми жамшедсоз
Ки, қилғай жаҳондин мени бениёз.

Чу йўқ шохлиғ расми огоҳлиғ,
Ерур майдин огоҳлиғ – шохлиғ.

Муғанний, «ажам»¹⁸ ичра тутқил нағам,
Сиғур анда зикри «Мулуки ажам».

Алар Пешдод эрканин ёд қил,
Манга сен доғи тарки бедод қил.

Навоий, ажаб ерга етмиш сўзунг,
Не элдур булар, худ билурсен ўзунг!

Адаб бирла шоҳона соғар сумур,
Димоғинг чу гарм ўлди афсона сур!

XII

*Иккинчи табақаким каёнийлардурур аларнинг олий тахтлари ва каёний Тоғларин бошдин-
аёққача демак*

Бировким, бу сўз айлади ибтидо,
Қилур «Фурс тарихи» бу навъ адо

Ким, эрди Каёний иккинчи гурух
Ки, оламда эрди алардин шукух.

Булардин бурунғини бил Кайқубод¹
Ки, эрди хирадманду одилниҳод.

Магар Рустам² ул вақт эди навжувон
Ки, бўлди анинг оллида паҳлавон.

Яна тутти Ковус³ офокни,
Тамаъ айлади чархи нуҳ тоқни.

Сипаҳдори Гударз⁴ эрдию Тус,⁵
Сиёвушқаб ёрутти нори мажус.

Яна бўлди Кайхусрави⁷ поқрой,
Жаҳон аҳлиға рой ила кадхудой.

Сипаҳдор анга Тусу Гударзу Гев,
Фаромарз ила Рустаму Золу Нев⁸.

Яна бўлди Лухросб⁹ мулк узра шох,

Кўпи Балх¹⁰ эрди анга тахтгоҳ.

Яқиндин анга тийра бўлди басар
Ки, лашкаркаши бўлди Бухтуннасар¹¹.

Яна мулк уза қилди Гаршосп¹² ҳукм,
Нечукким, қилиб эрди Луҳросб ҳукм.

Вале тутти Зардушт¹³ ойини ул,
Мажус¹⁴ ўлди истаб, алар дини ул.

Яна мулк уза тутти Баҳман¹⁵ қарор,
Ўчурди залолат ўтидан шарор.

Агар Зобулистонға¹⁶ солди футур,
Вале Байти мақдасқа берди сурур.

Чу ул борди мулкани берди Худой
Қизигаки, бор эрди оти Хумой.¹⁷

Чу тавфиқ анга бўлди омузгор,
Неча йил анга тўктади рўзгор.

Вафо қилмай ул оламороға мулк,
Яна мунтақил бўлди Дороға¹⁸ мулк.

Шаҳе эрди ул шимаси адлу дод,
Буюрди жаҳон аҳлиға инқиёд.

Анинг ўғли Доройи Доро¹⁹ эди
Ки, андин сўнг ул оламоро эди.

Вазири бўлуб шоҳ ила хашмнок,
Анинг қасдидин бўлди Доро ҳалок.

Сқандарки гардунға чекти ливо,
Анинг асрида бўлди фармонраво.

Ўз ўрнида гар зикри топти вуқуъ,
Вале қилмағум қиссасиға шуруъ.

Каёнийлар эрди бу тўкқуз киши
Ки, чекти аларни фалак гардиши.

Вале, ўйлаким кўкка чекти баланд,
Қаро ер уза солди охир нажанд.

Аёқчи, майи дўстгоний кетур,

Тўло айла жоми Каёний кетур

Ки, давронки, ойини ўлмиш жафо,
Не Кайга, не Дороға айлар вафо.

Муғанний, тузуб нағмаи Паҳлавий,²⁰
Суруде анинг бирла чек маънавий!

Бу шахларки назм ичра қилдим савод,
Сурудунг аро сен доғи айла ёд.

Навоий, май ич, доғи бўл раҳшунос,
Бу шахлардин эт ўз ишингни қиёс!

Жаҳондорларни жаҳон қилса паст,
Топа олмағайму гадоларға даст

ХШ

*Учинчи табақаким, ашконийлардурурким, аларни мулуки тавойиф ҳам ебдурлар, алар
ҳолатидин дoston сурмак*

Муаррихки ёзди «Мулуки Ажам»,
Бу янглиғ қилур дostonни рақам

Ки, ўн тўқуз эрди учунчи мулук
Ки, бор эрдилар олам ичра мулук.

«Мулуки тавойиф»ки машхур эрур,
Булардурки, дафтарда мастур эрур

Ки, Исқандари¹ кордон этти насб,
Мамолик аро ҳукмрон этти насб.

Алардин бири Ашки Доро² эди
Ки, кўп шавкати ошкоро эди.

Неча кун қилиб зулм ё адлу дод,
Жаҳон мулкига айлади хайрбод.

Чу Ашкони Дороға қолди жаҳон,
Қилиб зулмни эл кўзидин ниҳон.

Жаҳон Ашки Ашконға³ бўлғач мақом,
Зухур этти Исо алайҳиссалом.

Чу Бахроми Шопурға⁴ қолди даҳр,

Бори даҳр эли адлидин топти баҳр.

Ялош ибни Баҳром⁵ сургач саманд,
Фалак буржиға маҳкам этти каманд.

Чу олди жаҳон Ҳурмуз ибни Ялош,⁶
Адолат ўтар даҳр аро қилди фош.

Яна Нарси ибни Ялош⁷ олди тахт,
Неча кун ани комрон этти бахт.

Яна қолди Ферузи Ҳурмузга⁸ тож,
Ўкуш тожварлардин олди хирож.

Ялош ибни Феруз⁹ чун билди мулк,
Тафохур анинг адлидин қилди мулк.

Яна Хусрав ибни Ялош¹⁰ ўлди шох,
Анга ер юзин тутти хайлу сипоҳ.

Яна шаҳлиғ этти Ялоши Ялош,¹¹
Кишига анинг бирла бўлмай талош.

Яна Ардавони Ялош¹² ўлди тунд,
Анинг тиғини ҳам фалак қилди кунд.

Яна Ардавон ибни Ашғон¹³ бўлуб,
Замона анинг узрини ҳам қўлуб.

Жаҳон олди Гударзи¹⁴ Ашғон яна,
Анга ҳам жафо қилди даврон яна.

Яна шоҳ Тийри Гударз эди
Ки, манзилғаҳи бу куҳан марз эди.

Яна бўлди Гударз Тийри улуғ,
Ани ҳам завол айлади қайғулуғ.

Яна тутти олам юзин Ардавон¹⁵
Ки, чекти ани чархи ахзар давон.

Буларға доғи боқий ўлмай ҳаёт,
Фалак мулкни берди бот, олди бот.

Кетур соқий, ул соғари лаълранг,
Анга даврида зоҳир этма даранг.

Чу йўқтур даранге фалак жомиға,

Кўнгул қўйма оғозу анжомиға.

Муғанний, бу шахларки чектим тироз,
Алар ёдиға нағма чек дилнавоз

Ки, нағманг била бир қадах нўш этай,
Даме нуктадин тилни хомуш этай.

Навоий, бу шахларки кўрди жаҳон,
Букун барча туфроғ ародур ниҳон.

Чу бориға ул ён азиматдурур,
Замоне хуш ўлмоқ ғаниматдурур.

XIV

*Тўртунчи табақа сосонийлар эрдиларким, жаҳон мулкида жаҳон мулкида жаҳонбонлиқ
қилдилар ва рубъи маскун мамлакатин билдилар*

Навосози деҳқони озарпараст,
Бу навъ этти сўз риштасин борбаст

Ки, тўртунчи хайл улча шоҳ эрдилар,
Фалакқадру анжумсипоҳ эрдилар

Ки, холо адамдур аларға мафар,
Йигирми дурур, доғи тўкуз нафар.

Бири Ардашер ибни Бобак¹ эди
Ки, баъзи эл они валий ҳам деди.

Яна эрди Шопур² бин Ардашер
Ки, шоҳе эди кордону далер.

Ул этти бақо мулки сори хиром,
Кўюб ўғли Хурмузни³ қойим-мақом.

Яна тегди Баҳроми Хурмузга⁴ тож,
Жаҳон ичра адлидин ўлди ривож.

Яна қилди Баҳроми Баҳром⁵ жаҳд
Ки, даҳр этти тоза анинг бирла аҳд.

Яна ўғлиға даҳр аро ком эди
Ки, Баҳроми Баҳроми Баҳром⁶ эди.

Яна қилди Нарсини⁷ чарх аржуманд,
Ҳам охир адам сори сурди саманд.

Яна Хурмузи Нарси⁸ этти ғулув
Ки, қадри фалакдин ошурди улув.

Яна етти Шопури Хурмузға⁹ зўр
Ки, солди сипаҳ бирла оламға шўр.

Яна Ардашер ибни Хурмузға¹⁰ кавн,
Етишти чу ул Тенгридин топти авн.

Яна қилди Шопури Шопур¹¹ кин
Ки, офоқ анга бўлди зери нигин.

Яна тузди Баҳроми Шопур¹² жайш
Ки, илгига олди тўла жоми айш.

Яна олди Ферузи бин Яздигирд,¹³
Жаҳонда қилиб адлу инсоф вирд.

Яна шаҳ Ялош ибни Феруз¹⁴ эди,
Адолат била оламафруз эди.

Қубод ибни Феруз¹⁵ ҳам тузди базм,
Бу кох ичра, лекин қўюб қилди азм.

Яна бўлди Жомосб¹⁶ кишварситон,
Жаҳон бўлди инсофидин бўстон.

Чу тахт олди Нуширвони Қубод,¹⁷
Ул этти бино даҳр аро адлу дод.

Яна Хурмуз ибни Ануширвон,¹⁸
Киюрди жаҳон жисми ичра равон.

Чу Парвези Хурмузға¹⁹ чарх ўлди ёр,
Замонида шод ўлди мулку диёр.

Чу Шеруя²⁰ оғози кин айлади,
Азиз элни хору ҳазин айлади.

Яна Ардашер²¹ ўлди чун қахрамон,
Анинг қаҳриға қолди аҳли замон

Яна Ардашер ўлди кишвархудой,
Жаҳон аҳлиға бўлди раҳматфизой.

Яна Кисри Арслон²² топти фар,
Адам мулкига ул ҳам этти сафар.

Яна Кисри²³ ўлди жаҳон довари
Ки, гардундин ўтти анинг афсари.

Яна даҳр Туронни²⁴ қилди азиз
Ки, нисбатда Парвезға эрди қиз.

Жаҳон олди Парвези Баҳром²⁵ ҳам,
Қўлиға тутуб тиғ ила жом ҳам.

Яна бўлди Озарми²⁶ афсарпараст
Ким, ул топти Турон ерига нишаст.

Яна Фаррух²⁷ олди жаҳон кишварин,
Солиб адл аро табъи донишварин.

Яна Яздижирд²⁸ олди мулку диёр,
Ки, дерлар лақабда ани Шаҳриёр.

Қаю бирки мулк олди топти сурур,
Мубаддал суруриға бўлди ғурур.

Жаҳон мулкин ўз мулки қилди гумон,
Гумони ҳамон эрди – кетмак ҳамон.

Қутулди алар даҳр озоридин,
Кетиб бори, қолди жаҳон боридин.

Аёқчи, манга жоми шоҳона тут,
Туганган сойи тўлдуруб ёна тут!

Чу кетгумдурур, даҳр базми қолиб,
Кетай бори комимни майдин олиб.

Муғанний, суруд айтибон руд туз,
Вафосиз жаҳон бирла падруд туз!

Чу кетмаклик андин эрур ногузир,
Даме хушдил ўлмоқ эрур дилпазир.

Навоий, бу янглиғ эмиш даҳр иши,
Вафо кўрмамиш ҳаргиз андин киши.

Кишилиқ будурким, унутсанг ани,
Чу таркинг қилур, тарк тутсанг ани!

XV

*Искандар достонининг оғозиким, ҳақ анжомига еткурғай ва тарихининг ифтитоҳиким, Тенгри
ихтитоми рақамин сурғай ва анинг насабида ихтилофким, тарих аҳли қилмишлар ва ул
ихтилофни рафъ этиб, аҳли таҳқиқ ишининг ҳақиқатин билмишлар ва малик Файлақуснинг
дори бақога кетгани ва Искандарнинг мулки фоний тахтин мақом этгани*

Нигор айлаган накши румийтироз,
Очиб парда, бу навъ кўргузди роз

Ки, бу тўрт хайлики топти адо
Ки, кўк тоқиға солдилар кўп садо¹

Ки, давронлари тўрт минг уч юз ил,
Яна ўттуз олтию ўн ой бил.

Бу муддатда кимдинки осор эди
Ки, кишваркушо бал жаҳондор эди.

Топиб беш юзу балки минг йил амон,
Бу муддатда маҳкуми – аҳли замон.

Қилиб улча хотирға келганча иш,
Аларға насиб ўлмади онча иш.

Ки, оз вақт аро шоҳи Яздонпараст,
Скандарга офоқ аро берди даст.

Билингай, дейилганда бир-бир иши
Ки, халқ этмади Тенгри андоқ киши.

Бу мужмалки васф айладим зотини,
Қилай эмди борининг исботини.

Ҳамул тўрт хайлики ёздим сутур,
Икидин сўнг² Искандар этти зухур.

Каёнийлар ўлғонда бир-бир ниҳон
Ки, Доройи Баҳманға қолди жаҳон.

Мубоҳот этиб тахт ила тож анга,
Берурлар эди шоҳлар бож анга.

Бу фурсат аро волийи Руму Рус,
Шаҳе эрди оти малик Файлакус.³

Маликваш келиб ҳар сифоти анинг,
Малакваш вале пок зоти анинг.

Низомийки назм аҳлиға шоҳ эди,
Бу шаҳ саргузаштидин огоҳ эди,

Китобида дер чоғ нишонин анинг,
Бу янглиғ деди достонин анинг

Ки, насл ичра йўқ эрди пайванд анга,
Мурод эрди оламда фарзанд анга.

Бу савдо солиб жисмиға печ-печ,
Гум ўлмас эди ул таманноси ҳеч.

Магар бир кун овдин олиб кўнгли баҳр,
Тараб бирла айлаб эди азми шаҳр.

Кўрунди йўли узра вайронае,
Йўмурган фалак зулми кошонае.

Тоши хасталар кўнгли янглиғ синук,
Ичи мотамийлар ичидек бузук.

Бу вайрона ичра шаҳи бахтиёр,
Сабосайрини сурди беихтиёр.

Кўрарким, кўюб ҳамл бир ҳомила,
Қарин қолмайин руҳ анга жисм ила⁴.

Ётиб оллида тифли зору забун,
Чекиб гаҳ-гаҳе йиғлағон янглиғ ун.

Бўлуб шоми рихлат анонинг куни,
Келиб гоҳу гаҳ йўқ – ўғулнинг уни.

Унига буким йиғламоғни қотиб,
Ано сўғи⁵ они магар йиғлотиб.

Солиб чун аларға назар Файлақус,
Дегил тушти кўнглига нори мажус⁶.

Буюрдикки, маҳрамваш эл еттилар,
Ўлукни ҳамул ерда дафн эттилар.

Ўзи тифлни олди эъзоз ила,
Қилур эрди парварда юз ноз ила.

Скандар атаб, ўғли билди ани,
Ўларда валиаҳд қилди ани.

Муаррих яна навъ ҳам сурди сўз
Ки, нисбатда Дороға еткурди сўз

Ки, Дороға берди қизин шоҳи Рум,
Ясаб зеб ила, ўйлаким нахли мум.

Бир иш бўлдиким, бемадоро ани,
Атосиға қайтарди Доро ани.

Ҳамоноки сур айлаган тун – саҳоб
Садафқа тўкуб эрди дурри хушоб.

Чу вақт ўлди, фош айлади ул садаф,
Дуреким, жаҳон топти андин шараф.

Яна бўйла сўз доғи мазкур эрур
Ки, «Таърихи фурс» ичра мастур эрур.

Ки, оламда ики Скандар эмиш
Ки, икиси давронда довар эмиш.

Бири улки, Доро била қилди разм,
Бири буки, сад боғлаю этти азм.

Ва лекин бу фурсатки донойи даҳр,⁷
Берур эрди бу қиссадин элга баҳр.

Ки, жоми сафо урди элга сало
Ки, Жомийға еткурмасун Ҳақ бало.

Скандар иши эрди манзум анга,
Бори ҳолати эрди маълум анга.

Манга ҳам чу машғуллуқ бу эди,
Таворих оллимда ўтру эди.

Бу ерда мени чунки ажз этти лол,
Ўпуб ерни, донодин эттим савол.

Скандарга ики эканни адад,
Чу оллинда таҳқиқ эди, қилди рад:

«Ул ишлар, – деди, – бирга воқеъдурур,
Гувоҳи анинг насси қотейдурур»⁸.

Анингдекки аслин Низомий деди,
Ҳамул навъ фарзона Жомий деди

Ким, ул Файлакус ўғли эрмиш яқин,
Емас аҳли таърих тардиди чин.

Қилинди чу таҳқиқ тадқиқ ила.
Қилай эмди тадқиқ таҳқиқ ила.

Бу янглиғ баён этти таърихсанж
Ки, чун ёвар ўлди саройи сипанж.

Скандарни топти малик Файлакус,
Ясаб мулкин андоқки зебо арус.

Очиб бахшишу базл абвобини,
Тузатти баса сур асбобини.

Мулукона тартибу ойин била,
Ёрутти кўзин ул жаҳонбин била.

Қилиб ҳифзиға кеча-кундуз қиём,
Фузунроқ этиб дам-бадам эҳтимом.

Бериб парваришқа муносиб хўриш,
Муносиб хўришдин топиб парвариш.

Ани асрамай коху айвон аро,
Ясаб ер кўнгул ичра, бал жон аро.

Нечукким тенгиз дурри шоҳонасин,
Тенгиз йўқки, кон лаъли яқдонасин.

Анга тегруким бўлди лафзи дуруст,
Тааллум иши вожиб ўлди нахуст.

Накумоҳис⁹ оллинда дастур эди
Ки, ҳикматқа оламда машҳур эди.

Сипеҳр авжиға фикри суръатнамой,
Фалак сайридин ройи мушқилкушой.

Назар чобукин чун қилиб тезбин,
Бўлуб нозири важҳи айнул-яқин.

Киши йўқ билик ичра монанд анга,
Арастуи фарзона фарзанд анга.

Чу тадбир ила дафъи офот этиб,
Анинг ройидин шаҳ мубоҳот этиб.

Бори илм аро, ўйла соҳиб камол
Ки, комил анингдек топилмоқ маҳол.

Скандарни доноға топшурди чуст
Ки, донишнинг авроқин этгай дуруст.

Ўзига шараф билди доно муни
Ки, ул воқиф эрди валодат куни.

Боқиб чархнинг борча ҳолотиға,
Кавокибнинг иқболу офотиға.

Кўруб мустақимин, билиб рожеъин,¹⁰
Ёзиб эрди мавлудининг толеъин.

Қилиб ҳукмлар анжум арқомида,
Рақамлар қўюб эрди аҳқомида

Ким, ул тифли фаррухпайи покзод,¹¹
Шаҳе бўлғуси поку фаррухниход.

Ети кўк уза шавкати етгуси,
Юруб рубъи маскунни фатҳ этгуси.

Кириб шоҳлар қуллари сониға,
Бўюн қўйғуси тавқи фармониға.

Сипеҳр авжиға еткуруб ҳимматин,
Фалак тоқида чолғуси навбатин.

Чу ҳайъатда табъи жадал қилғуси,
Фалак мушкилотини ҳал қилғуси.

Қилиб хурдадон табъи ҳикматни қисм,
Басе ерда соз этгусидур тилисм.

Риёзий била тузгусидур расад,
Илоҳий била фитна оллиға сад.

Жаҳон мулкини чун мақар қилғуси,
Тенгиз ичра йиллар сафар қилғуси.

Анга ҳақ насиб айлабон хушку тар,
Юруб фатҳ қилғусидур баҳру бар¹².

Ҳаким англамиш эрди чун барча ҳол,
Бу иқболдин бўлди ишратсигол.

Мураттаб қилиб лавҳи иршодини,
Анга қилди таълим бунёдини.

Қаю ишни таълим қилгон замон,
Ешитмак ҳамон эрди – билмак ҳамон.

Билиб бўлмас эрди таваккуф анга,
Қилур эрди турлук тасарруф анга.

Бу янглиғки теъдод бўлди сифот,
Ҳамоно ўн ончани касб этти бот.

Билик касбини қилди то жони бор,
Ҳунар билди ончаки имкони бор.

Чу тутти мусаллам камолотин эл,
Диловарлиғ амриға чуст этти бел.

Не ишким сипоҳиға нафъ айлағай
Ки, андин адусини дафъ айлағай.

Гаҳи маркаб узра силаҳшўр эди,
Яёғлиқда гаҳ варзиши зўр эди.¹³

Демайким, ўқи очти тори зирих
Ки, тори тахайюлдин очти гирих.

Синони била тикти ахтар кўзин,
Не ахтар кўзин, чархи ахзар кўзин.

Анинг тиғи хорони қилди шикоф
Ки, кемухти ғабродин этти ғилоф.

Камандинки чин-чин қила бошлади,
Фалак қалъаси буржиға тошлади.

Қачон гурзини қилди хоронабард,
Қатиғ хорадин кўкка еткурди гард.

Чу майдон аро зўр расмин тузуб,
Чурук ип каби аждаҳони узуб.

Ва гар ройи бирла бўлуб чорасоз,
Диловарлиғу кучга бўлмай ниёз.

Бори ишда бир ерга етти иши
Ки, мумкин эмас андоқ ўлмоқ киши.

Атоси доғи чун суруб эрди умр,
Видоъ этгали еткуруб эрди умр.

Қадининг хамидин билиб эрди хайл
Ки, жисмиға туфроқ сари бўлди майл.

Қувосини заъф айлаган чоғда суст,
Скандар бўлуб эрди шахлиғда чуст.

Ўзи бўлди Тенгрига пўзишпазир,
Скандарга топшурди тожу сарир.

Чу ўғлиға тахтини қилди мақом,
Ўзи айлади тахта сори хиром.

Ҳамоно ики шох берди дарахт,
Бирин йўндилар тахтау бирни тахт.

Не қушқаки бир шохи маскандурур,
Яна шохи сўнгра нишимандурур.

Скандар чу кўрди ато маргини,
Яқин эрди қилғай жаҳон таркини.

Чу муставли ўлди бу ният анга,
Ато қилмиш эрди васият анга

Ки: «Мулқумда бегонани қўймағил,
Шабистонима ёнани қўймағил!

Ҳаримим аро кирмасун ҳеч ёт
Ки, бўлғай анга пардадарликда от!

Сени истабон топқонимдин мурод
Будурким, қачон айласам хайрбод.

Сен ўлсанг чу қойим мақомим менинг,
Бабод ўлмағай нангу номим менинг».

Бу сўз ёдиға келгач ўлди зарур,
Етурмак ато пардасиға сурур.

Ҳамият доғи монеъ ўлди базе
Ки, елдин зилолиға тушғай хасе.

Ато сўгини айлагач бартараф,
Сариру нигин топти андин шараф.¹⁴

Ато тахтини чун мақом айлади,
Тузуб руд, оҳанги жом айлади.

Аёғчи, бер ул жавҳари ғамзудо¹⁵,
Дема ғамзудо, жоми мотамзудо.

Ки, андин сумурсам ғамим қолмасун,
Ато сўғидин мотамим қолмасун.

Муғанний, қилиб соз руди нишот,
Анинг бирла тузгил суруди нишот

Ки, сўз тахтада бўлдум оромгир,
Бўлай таҳният базмида жомгир!

Навоий, жаҳоннинг фирибин ема,
Хирад оллида нақшу зебин дема.

Чу даврон иши бевафоликдурур,
Фузун шоҳлиғдин гадоликдурур.

Гадоеки қайд ўлғай андин йироқ,
Муқайяд жаҳондордин яхшироқ!

XVI

*Ҳиммат ҳумойининг баландпарвозлиги таърифидаким, жанохҳайнининг сояси қуёшнинг анқойи
заррин жанохҳига зулмат Қофида нишиман берур ва азимжуссалиги васфидаким, байзонинг
сиймин байзосин жанохҳайни остига яшурур ва ҳар гадога ул соя тушса, салотин анинг
гадойидурур ва ҳар шоҳдин соясин олса гадо анинг қошида шоҳ кўринур*

Бировким анга ҳиммат ўлди баланд,
Эрур олам аҳли аро аржуманд.

Киши нақди гар бир қаро мис эмас,
Агар ҳиммати бўлса муфлис эмас.

Ани англа муфлиски, йўқ ҳиммати,
Чу йўқ ҳиммати, йўқ анинг ҳурмати.

Бу расм ўлди ойини дайри фано
Ки, ҳурмат топар кимда бўлса ғино.

Чу ҳиммат эрур кимиёйи вужуд
Ки, андин топар эътибор аҳли жуд.

Бировким, анинг кимиёдур фани,

Ани деса бўлғай эл ичра ғани.

Ғинодур чу эл хурматиға сабаб,
Анга эҳтиром этсалар йўқ ажаб.

Бировким, анинг ҳиммати йўқтурур,
Ғани бўлса ҳам хурмати йўқтурур.

Тутай, дунсифат кимсанинг ганжи бор,
Туну кун анинг ҳифзидин ранжи бор.

Пашизе агар тугди эрса лаим,
Мудом очмоғидин топар кўнгли бим.

Десаким: очай тонгла, ёхуд бугун,
Тугар ул тугунга яна бир тугун.

Очардин эмас коми тарқотмоғи,
Ғараз бор анга ўзга бир қотмоғи.

Кўрунмай дирам иқдин очмоғи хўп,
Дирам ҳар неча кўп, тугун доғи кўп.

Очар бўлса андин саросар гириҳ,
Солур кўнглига бир гириҳ ҳар гириҳ.

Айиғ лаъбидин жатқаким нон эрур,
Ани итга солмоқ не имкон эрур.

Бижин топса ер, то ичига сиғар,
Не қолса овуртиға борин йиғар¹.

Йиғоч узра гар бўлса юз минг ёнгоғ
Кўмар ерга ҳар не ўғурлоди зоғ.

Ер остики сичқонға кошонадур,
Яна анда ҳар ён ниҳон хонадур.

Разолатни ҳаддин қачон ошурур,
Ўзидин доғи туъмасин ёшурур.

Нажосат йўлидин қўюб гулхани,
Захирам, деб анбор айлар ани.

Жуалдур тезак тошимокдин забун
Ки, бўлмиш қарориб, юзи сарнигун.

Ани қўймас ўлмаклигин билса ҳам,

Неча от оёғиға янчилса ҳам.

Кўрар айб дун сарф қилмоқ дирам,
Анингдекки, йиғмоғни аҳли карам.

Карамдин бировким тихи жайб эрур,
Тихи айламак жайб анга айб эрур.

Бу иш ҳиммат аҳлиғадуру ибтило
Ки, жайби дирам бирла бўлғай тўло.

Карамсизки бор уйда махзан анга,
Фалокат билла фоқадур фан анга.

Емас элки амвол аро бўлса ғарқ,
Алар бирла муфлислар ичра не фарқ

Десам ҳам бўлурким, эрур фарқи кам,
Хирад оллида кўпдурур фарқи ҳам

Ки, ҳар неча бемоя бўлса лаъим,
Анга кимсадин йўқдурур ҳеч бим².

Вале бўлди чун ганжию махзани,
Халойиқ эрур жонининг душмани.

Қизил тулку ёхуд қаро киш киби
Ки, бўлғай туки қатлининг мужиби.

Садафдекки йиққон учун дурри пок,
Қилурлар олур чоғда кўксини чок.

Кўнгул ҳиммат аҳлиғақим бўлди кенг,
Ғино бирла фақр ўлди оллинда тенг³.

Не ганж ўлса бермақда бордур азиз,
Не номус этар берғали бир пашиз⁴.

Мубоҳот қилмас емақтин кулоч,
Ғамин бўлмас ар топса ёвғон умоч.

Хирад аҳли чунким тааммул қилур,
Тафовут бу икида ҳам топилур.

Не нақдеки аҳли карам сарф этар,
Анга халқдин кўп машаққат этар.

Агар йўқ анга базл этар дастрас

Ки, зоти аро ҳиммати ганжи бас.

Не элдин топар ҳар замон юз малол,
Не аҳволиға юз қўяр ихтилол.

Кишиким бийикракдурур ҳиммати,
Жаҳон аҳлидин камдурур меҳнати.

Не қушким баланд ўлса парвоз анга,
Ҳалок истамас новакандоз анга.

Агарчи эрур мушак отмоқ иши,
Булут момуғин ўртай олмас киши.

Неча тифл қилса пулаб хийралик,
Қачон шамъи анжум топар тийралик

Тутайким, бийик тоққа чиқсун паланг,
Тўлун ойға секриб етургайму чанг

Баланд айлабон ҳиммат ул бениёз
Ки, ҳар неча ҳиммат бийик, меҳнат оз.

Бировгаки ҳиммат қилур ёрлик,
Гадолик тилар, йўқ жаҳондорлик.

Ўзин фақр бирла жаҳондор этар,
Жаҳондорлиқдин вале ор этар.

Дема фақр кўйи гадойин гадо
Ки, шахлар шаҳи қилмиш они Худо.

Қилур подшо ул гадолик ҳавас,
Нечукким, гадо подшолик ҳавас.

Магар Ҳақ етургай бу огоҳлик
Ки, фақр истагай эл, қўюб шоҳлик.

XVII

Искандар била ул гадолиғ ихтиёр этган подшо, балки филҳақиқат подшолиққа етган гадо ҳикоятим, Искандар ани мазаллат чоҳидин чиқориб, салтанат кохига ўлтуртмоқ устади ва ул тож таркин қилиб, бошидин тарки тожсихаёлин чиқорэмади.

Эшиттимки, Искандари номдор,
Чу бўлди жаҳон аҳлиға комкор.

Не кишварки бўлди мусаххар анга,
Мутеъ ўлди доройи кишвар анга.

Ҳамул шахни кишварға шоҳ айлади,
Ҳамул элга кишварпаноҳ айлади.

Шаҳу мулкдин кўнгли тинғоч тамом,
Яна мулк азмиға қилди хиром.

Магар фатҳ бўлғонда Мағриб замин,
Шаҳи зоҳир айлаб эди қатлу кин.

Чу разм ўти бўлмиш эди бартараф,
Шаҳ ўлмиш эди разм ичинда талаф.

Скандар чу фаҳм этти хасмин қатил,
Анга мулки ичра тилатти адил.

Дедиким: «Бу кишвар салотинидин¹,
Хабарлиқ жаҳонбонлиқ ойинидин,

Қолибму экин бир анингдек киши
Ки, қилсам ружуъ анга бу мулк ишиғ

Ани элга шоҳ айласам мустақил
Ки, мулк ўзгага бўлмаса мунтақил».

Дедилар халойиқ дуо айлабон,
Ҳадисиға жонлар фидо айлабон.

Ки: «Офок аро сарфароз ўлғасен,
Ҳамиша раиятнавоз ўлғасен.

Бу янглиғ кишиким қилурсен сўроғ
Ки, андин раиятқа етгай фароғ.

Қабул айлагай они яхши-ямон,
Киши йўқ, магарким биров бу замон,

Вале халқ ичиндин фирор айламиш,
Ажаб навъ иш ихтиёр айламиш.

Тириклар аросиға қилмас убур,
Матофи эмас ғайри – эски кубур².

Ҳамоно тирикларда кўрмай вафо,
Кубур аҳлиға айламиш иктифо.

Боши тож таркин қилиб ихтиёр,
Бўлуб тарк тожи билан бахтиёр.

Не маскан бўлуб кеча бир бум анга,
Не кундуз емак важҳи маълум анга.

Киши бирла йўқ мутлақо улфати,
Бўлуб халқ ғавғосидин кулфати.

Ниёз аҳли чун қилсалар ихтилот,
Қилур сўзда зоҳир гаҳи инбисот.

Насойих дер элга бағоят муфид
Ки, оламдин элни қилур ноумид.

Сўз ичра бу тақриб тартиб этар
Ки, элни фано сори тарғиб этар!»

Сқандар эшитгач дедиким: «Юрунг,
Ани қайда бўлса, топиб келтурунг!»

Равон ҳукм ила ҳар тараф сурдилар,
Топиб шоҳ базмиға етқурдилар.

Яланг эрди бошу, аёғи яланг,
Яқо чокидин кўкси доғи яланг.

Жаҳон шуғли гардига силкиб этак,
Тутуб ики илгига ики сўнтак.

Сқандар анга эҳтиром айлади,
Ўз оллинда олий мақом айлади.

Деди: «Бу сўнтаклардин афсона айт,
Не сўрсам, жавобин анинг ёна айт!»

Деди: «Гўрлардин қилурда гузар,
Неча бу сўнтакларга солдим назар.

Замиримға лекин ниҳон қолди бу
Ки, шахнинг қаюдур, гадонинг қаюғ

Чу ўлганда бирдур бу ики матоъ,
Тирикликда невчун қилурлар низоъғ»

Келиб бу каломи Сқандарга хуш,
Деди: «К-ей забоновари боркаш,

Сени топтим асру бийик нукталиқ,
Агар бор эса ҳимматинг ҳам бийик.

Сени кишварингда қилай аржуманд,
Бериб шоҳлиғ, поянг айлай баланд».

Деди: «Ҳиммат ўлмиш манга ҳамнишаст,
Сен истардек эрмас, вале асру паст

Ки, тарк айлабон фақр сармоясин,
Писанд этгамен шоҳлиғ поясин.

Емас рубъи маскунга рағбат манга,
Тилар тўрт сармоя ҳиммат манга:

Бири андин ўлди ҳаёти абад
Ки, йўқтур анинг интиҳосиға ҳад.

Яна бир: йигитликки топмай халал,
Қарилик била бўлмағай ул бадал.

Яна бир: ғинойи муаббаддурур
Ки, оллинда ифлосқа раддурур.

Яна: шодлиғким, йўқ онинг ғами,
Адам бўлғай ул сурнинг мотами».

Скандарни ҳайрат забун айлабон,
Деди, бош уётдин нигун айлабон

Ки: «Ей фаррухойину фархундарой,
Бу уқдангдин ул бўлди мушкилкушой

Ки, бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Санга фақр берди, манга шоҳлиқ.

Агарчи мени айлади аржуманд,
Санга берди ҳимматни мендин баланд».

Гадойеки бўлғай бийик ҳиммати:
Анга паст эрур шоҳлиғ рифъати.

Чу ҳиммат баланд ўлди эрса фақир,
Кўзига эрур аср шоҳи ҳақир.

XVIII

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, мақсудга қайси мақом яқинроқ ва ул мақом сари
не навъ хиром муносиброқ ва Арасту йўқлуқ мақомига йўл кўргузмак ва сабукборлиқ хироми
оҳанги тузмак*

Арастудин этти Скандар савол:
«Ки, эй фикратингга фалак поймол,

Не йўлдурки, мақсуд эрур манзили,
Не ишдурки маҳмуд эрур ҳосилиғ»

Деди: «Халқдин ўзни фард айламак,
Фано кўйи йўлинда гард айламак».

Деди: «Ул кишиким тавонгардурур,
Анга хайр кўпрак муяссардурур».

Амалнинг чу мақсуд аро дахли бор,
Тавонгарга кўпрак керак эътибор.

Бировким савоб этса кўпрак ҳусул,
Анга кўпрак ўлғай умиди вусул.

Деди: «Хайрким қилса аҳли манол,
Бу ишдин эмастур йироқ икки ҳол.

Бири улки: мавқеъдадур ул иши,
Ишин ғайри мавқеъ қилур ҳам киши.

Гар иш ғайри мавқеъда мавжуд эрур,
Киши ҳар неким қилди мардуд эрур.

Ва гар ўз еридадурур қилгани,
Не иш қилса мақбул тутсақ ани.

Неким аслдин топти маъзуллуқ,
Иши фаръ ила бўлди машғуллуқ.

Ерур роҳзан кимки огоҳ эрур,
Бу йўлда неким мосиваллоҳ эрур.

Биров шоҳ васлиға қатъ этса йўл,
Керак воқиф ўлса қароқчидин ул.

Қароқчиға бўлгон киши муттафик,
Қачон шоҳ базмиғадур мустаҳикғ

Вале улки рафъ этти буду набуд,

Гумон қилмади Ҳақдин ўзга вужуд.

Ўзин чунки мақсуд аро қилди йўқ,
Ўзи қолмайин, қолди мақсуди-ўқ.

Гумон қилма мундин бийикрак мақом,
Киши анда чун етти, бўлди тамом».

Бу дурларниким сочти гавҳарфуруш,
Садаф оғзидек сойил ўлди хамуш.

XIX

Искандарнинг салтанат тожидин саркашлик қилиб, хилофат тахтидин аёқ тортқони ва Рум аҳли бошларин оёғига қўюб, анинг мақдамидин тахт поясин баланд қилиб, тож қадрин аржуманд қилгонлари ва анинг адли айнининг қуёши била зулм шомининг хуффошин кўр этиб, жаҳонни ёрутқони ва зулм аҳлининг зулматдек олам юзидин қироқ тутқони

Гузоришқа улким, қалам қилди тез,
Қаламдин бу янглиғ бўлур нуктарез

Ки, чун Файлақус ўртадин чекти рахт,
Скандарга таслим этиб тожу тахт.

Скандарки донойи офоқ эди,
Билик ичра офоқ аро тоқ эди.

Анга тож ила тахт тушмай қабул,
Бу андешадин беҳад эрди малул

Ки, шаҳлиғда ҳаддин кўп офот эрур,
Не қилса фалакдин мукофот эрур.

Агар таркига кўнглини шод этиб,
Атонинг васиятларин ёд этиб.

Кўп ошуфта қилғоч ани бу миҳан,
Улусни йиғиб, тузди бир анжуман.

Чу яксар йиғилди шарифу вазеъ
Сўзе қилди оғоз беҳад бадеъ.

«Ки, эй қавмким, мулкунгиз келди Рум
Ки, оллимда ҳоло қилибсиз ҳужум.

Агар сарфароз ар сарафгандасиз,
Бори Тенгрига мен киби бандасиз.

Еман сиз киби, сиздин ўксук бaсе,
Атосиз, дил озурдае бекaсе.

Атомни агар лутф айлаб Илоҳ,
Бу кишвар уза айлади подшоҳ.

Ҳамоно бу ишга сазовор эди,
Бу юк чеккали қуввати бор эди.

В-ар обову аждодима қилди Ҳақ,
Бу мулк аҳлиға ҳукмронлик насақ.

Алар доғи зебои тахт эрдилар,
Тавоноу ферузбахт эрдилар.

Вале мен эрурмен бағоят ҳақир,
Доғи салтанат амри беҳад хатир.

Бу ишга керактур тавоно киши,
Емас мен киби нотавоно иши.

Ерур тортмоқ шер чекконни мўр,
Юкин пилнинг айламак пашша зўр¹.

Не бор шаҳлик айларга ният манга,
Не айлай десам қобилият манга.

Бу таклифдин чунки ранжурмен,
Агар айласам тарк – маъзурмен.

Чу мен айладим ажзим изҳорини,
Бу андешадин қўнглум озорини.

Сиз эмди ўзунгузга шоҳе топинг,
Бу кишварға кишварпаноҳе топинг.

Ҳар ишта замон аҳлининг фойиқи
Ки, то бўлғай ул шоҳлиғ лойиқи.

Қуёшдек қавиймеҳру равшанзамир,
Ва гар чиқса ашҳабқа офоқгир.

Адолат аро фасли наврўздек,
Сиёсатда барқи жаҳонсўздек.

Ириклик чоғи хасмға чорасоз,
Қотиғлиқ маҳалли раиятнавоз².

Анга тахту давлатни маскан қилинг,
Бошин тож бирла музайян қилинг

Ким, ул ёғдуруб абри эҳсонини,
Ерамдек қилиб мулк бўстонини.

Аду хайлин ошуфтаҳол айласун,
Санам зулфидек поймол айласун.

Неча шуълаи фитна ёкса адув,
Қилич селидин урсун ул ўтқа сув.

Раиятқа қилса қаламзан ситам,
Қаламзаннинг илгини қилсун қалам³.

Мусофир йўли риштасин узмасун,
Қароқчи қаросини кўргузмасун.

Қилиб забт ила маҳкам ўғри йўлин,
Улус молидин қисқа қилсун кўлин.

Адам айласун зулм таълимини,
«Лам»и жаҳд этиб «лом» ила «мим»ини⁴.

Адолат қилурнинг топиб ҳолатин,
Фузун қилсун элга адув олатин.

Неким Ҳақ буюрмиш, бўлуб пайрави,
Ҳақ айтур улус илгин этсун қавий.

Бериб зулмгустарга фарсудалик,
Раиятқа еткурсун осудалик».

Тугатгач сўзин шоҳи равшанзамир,
Улус чектилар ҳар тарафдин нафир

«Ки, эй хусрави одили додгар,
Нега айладинг бизни фарёдгарғ

Етар чоғда адлингдин элга наво,
Бу янглиғ недин зулм кўрдунг равоғ

Не сўзлар эдиким баён айладинг
Ки, бу халқ бағрини қон айладинг.

Бу сўзлар дегунча, оқиз қонимиз
Ки, бўлсун йўлунгда фидо жонимиз!

Сен ўлғунча бу эл бошидин йироқ,
Йироқ бўлсалар жонидин яхшироқ.

Санга гарчи жонбахш келди калом,
Яқин эрдиким айлагай қатли ом⁵.

Сену салтанат тарки – сўзму бўлур,
Бадилингни кўргучи – кўзму бўлурғ

Бугун олам ичра сен ул шоҳсен
Ки, афлок сирридин огоҳсен.

Жаҳон ичра сен билмаган йўқ улум,
Билур олам аҳли, неким аҳли Рум.

Фалак шамъи ройи муниринг сенинг,
Малойик чароғи замиринг сенинг.

Жаҳон кўрмаган сен киби хусраве,
Қуёшталъате, Муштарийб партаве.

Қилиб адл ройингдин андоқ зухур
Ки, гул бирла хуршиддин атру нур.

Вужудингда пинҳон хирадёрлиғ,
Жамолингда пайдо жаҳондорлиғ.

Бу ҳимматки зотинг аро бордур,
Санга Рум султонлиғи ордур.

Билурбизки бу мулк эрур кам санга,
Умид улки, тушгай жаҳон ҳам санга.

Фалак сайридин ошқору ниҳон
Ки, ҳукме ёзилмиш: сенингдур жаҳон.

Яна кимса фармонраво қилмағил,
Жаҳон аҳлини бенаво қилмағил.

Агар сен бу ишни қабул этмагунг,
Бу мулк аҳли фарёдиға етмагунг.

Қўюб мулки маврусинга ёнани,
Раво кўрсанг уй ичра бегонани.

Қила олмайин бу бало ихтиёр,
Боримиз қилурбиз жало ихтиёр!

Чу тушсак гадоликқа ҳар мулк аро,
Худо сўрғуси сендин ул можаро».

Бу сўз деб улус бўлдилар ашкрес,
Бош айлаб яланг, чектилар рустахез.

Скандарки мундоқ аломат кўруб,
Аломат демайким, қиёмат кўруб.

Пушаймон бўлуб деган ақволиға,
Бузулди базе кўнгли эл холиға.

Солиб ул сифат сидқ ойин сифот,
Дегандин анинг кўнгли ичра уёт.

Ҳам атбоининг яхши ниятлари,
Яна ҳам атоси васиятлари

Аён этти бир навъ таъсир анга
Ки, бермак маҳол эрди тағйир анга.

Бўлуб хотири ҳаддин ортуқ малул,
Улус илтимосини қилди қабул.

Ризо зоҳир этгач, шаҳи навжувон,
Арастуйи⁷ фарзона қўпти равон.

Олиб тожни айлабон аржуманд,
Анинг бошидин айлади сарбаланд.

Равон тутти айтиб сано, бир қўлин,
Балиноси⁸ доно яно бир қўлин.

Ики ганжи ҳикмат ани йўлдабон,
Чикордилар авранг уза қўлдабон.

Тошиб мақдамидин бийик поя тахт,
Қуёш боши узра солиб соя бахт.

Арасту била ўқ, Балинос эди
Ки, бу Хизр эди, ул бир Илос⁹ эди.

Халойикқа юзланди бир инбисот
Ки, ўлтурғали етти муфрит нишот.

Нисор ул қадар сочти яхши-ямон
Ки, қилди нужум арзни осмон.

Ададсиз сурур аҳлиға бўлди сур,
Анингдекки сур аҳли қилди сурур.

Чу Искандари меҳр ўлуб пардапўш,
Шафақ бодасин топти қилмоққа нўш.

Тарабдин фалак қилди ҳоли анга,
Янги ойни жоми ҳилолий анга.

Скандар баруманд ўлуб бахтидин,
Шабистонға кирди тушуб тахтидин.

Гулу сабза узра тузуб тоза базм,
Майи лолагун ичғали қилди азм.

Қадаҳ партавиким дамо-дам тутуб,
Шабистонни хуршиддек ёрутуб.

Дебон сўз, дегач шоҳи гардунжаноб,
Жавобин Арастуйи ҳикматмаоб.

Суруб нукта ҳар сори донишвари,
Билик ичра алломаи кишвари.

Не ҳикматдин айру қадаҳ гардиши,
Не жуз илми ҳикмат такаллум иши.

Нукотким шаҳи комёб айтибон,
Анга нукта аҳли жавоб айтибон.

Зухур айлабон гарчи айшу тараб,
Вале сарбасар маҳзи илму адаб.

Чу ҳар илмдин бўлди гуфту шунид,
Димоғини шаҳнинг қизитти набид.

Қўпуб чикқали майл кўргузди хайл,
Кўзи шоҳнинг уйқуға қилди майл.

Бўлуб уйқу чун улча матлуб ўлуб,
Ёрим кеча ҳам сажда марғуб ўлуб.

Ибодат учун шоҳи яздонпараст,
Ўзин хас киби қилди туфрокка паст.

Иши йиғлаю узри мофот эди,
Анга тонгғача бўйла авқот эди.

Қуёш чун қилиб авж оҳангини,
Ёрутти яна чарх аврангини.

Кавокиб топиб ул ёруқдин зарар,
Бори учтилар ул сифатким шарар.

Скандар яна тахтин айлаб мақом,
Халойикқа ҳукм айлади бори ом.

Улус қилдилар хизматиға хужум,
Қуёш теграсида нечукким нужум.

Йиғилғоч улус шаҳ қилиб ибтидо,
Халойикқа сўз мундоқ этти адо:

«Ки, берди манга додгарлик Илох,
Бор эрса халойик аро додхох,

Келиб оллима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу қол айласун!

Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон.

Не тахтимдин ўлсун анга даҳшате,
Не тожимдин ўлсун анга ваҳшате.

Не шаҳ деб мени айласун изтироб,
Не мақсуд адосида қилсун шитоб.

Аён айласун реши дарду ғамин,
Ёқай дод бермак била марҳамин».

Улус бошлади арзи ҳол айламак,
Скандар била қийлу қол айламак.

Саҳардин анга тегруким истиво,
Сўруб, халқ дардиға қилди даво.

Киши қони тўкканни бўйнин уруб,
Қўлин кестурурнинг, қўлин кестуруб.

Бериб дод мазлуми ғамхораға,
Қилиб раҳм марҳуми бечораға.

Қилиб зулм аҳлин қаро ерга паст,
Аларғаки, мазлум эрур зердаст.

Хуш ул шаҳки зулм аҳлин айлаб нигун,
Жафокаш жафогарни кўргай забун.

Бу янглиғ қўюб адл бунёдини,
Ярим кунгача берди эл додини.

Атоси замонида ҳар навъ иш
Ки, андин халойиққа озор эмиш,

Тамомин улус бошидин қилди дафъ,
Етишсун деб андин халойиққа нафъ.

Яна шоҳлар ҳодис этган русум
Ки, бедод эмиш эл аро бу умум.

Алар тарҳини бузди бунёддин,
Халойиқни қутқорди бедоддин.

Адолат тариқини фош айлади,
Сиёсат анга дурбош айлади.

Раиятқа маълум этиб эҳтиёж,
Ики йил алардин кўтарди хирож.

Амал аҳлиға қилди машғуллуқ,
Ёмонларға еткурди маъзуллуқ.

Вале яхшиға тақвият айлади,
Яна яхшилар тарбият айлади.

Яна нархларға қилиб иштиғол,
Оғир сотқучиға бериб гўшмол.

Туз айлаб тарозу ики бошини,
Темурдин ясаб, муҳр этиб тошини.

Қари ҳам темурдин анга бўлди хос
Ки, эл бўлди кам газ олурдин халос.

Қапонни ҳам ул ихтиро айлади,
Қиёс ичра рафъи низо айлади.

Яна тузлук изҳориға тузди кайл
Ки, эл қилмағай эгрилик сори майл.

Яна тузди олтун тарозусини,
Қавий айлабон адл бозусини.

Мароҳил аро қўйди раҳдорлар,
Йўл аҳлин хатардин ниғаҳдорлар.

Адолат қўлин тутти андоқ бийик
Ки, топти амон арслондин кийик.

Карак хайлиға қарчиғай дармиён,
Алар жўжа янглиғ, бу бир макиён.

Ярим кунгача адл ила дод эди,
Яна кун сўнгғи яхши бунёд эди.

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
ғани бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Кетур соқиё, тўлдуруб жоми адл
Ки, кўргузди Исқандар айёми адл!

Таодул била тут ани беҳамол,
Ичарда манга гарчи йўқ эътидол.

Муғанний, навода тузуб муътадил,
Навосозлиқ қил манга муттасил.

Қулоғимға дилкаш садое етур,
Мени бенавоға навое етур!

Навоий, таодулдин этма удул,
Қабул аҳлидин гар тиларсен қабул!

Чу одил шаҳ илгидин ичгунг аёқ,
Неча эътидол асрасанг яхшироқ.

Нечукким, эрур адл шаҳларға зеб,
Ерур ҳам гадо, хокираҳларға зеб.

Шаҳеким, адолатдур онинг иши,
Тенг эрмас анга шоҳлардин киши.

XX

*Адолат айни таърифидаким, салотиннинг зулумоти зулми орасида «айнул - ҳаёт»
жовидонийдурур ва ичганга зилоли зиндагоний еткурур*

Не асмоким, ул Ҳақ сифотиғадур,
Агар фикратинг ҳар бир отиғадур.

Не амреки бўлғай сифат дохили,

Ҳақ отидур ул амрнинг фоили.

Карам фартидиндур карим ўлмоғи,
Тарахҳум кўпидин раҳим ўлмоғи.

Агар вожиду можид эт эътибор,
Агар Ҳайю Қайюм бир ҳукми бор.

Вале оти асмода одил эмас,
Ўқур чоғда эл они одил демас.

Адолатқа етганда қилмиш Худо,
Ўз отини «Ал-адл» бирла адо.

Бу отиға кўпрак учун эҳтимом,
Анинг бирла оламға берди низом.

Не шаҳким, анинг адл кирдоридур,
Десам, йўқ ажабким, Худо ёридур.

Бу маънидин эркинки, оламда шох
Ки, дерлар ани халқ зилли Илоҳ.

Гар афъоли мардуду мақбул эмас,
Булардин қиёматда масъул эмас.

Ерур адлким, Қодири Зул-жалол,
Қиёмат куни андин айлар савол,

Агар адл йўқ ошкору ниҳон
Яқин билки, зеру забардур жаҳон.

Ануширвон¹ гарчи кофир эди,
Вале адл зотида зоҳир эди.

Ўрун гарчи кофирға дўзахдурур,
Анинг адлдин ўрни барзахдурур.

Агар куфр ризвон сори қўймади,
Вале адл нийрон сори қўймади.

Ул ўтгандин ар минг йил андозадур,
Адолатдин овозаси тозадур.

Ерур турфа буким, салотин аро,
Қаю адл этар кишвари дин аро.

Қилурда сифат адлу инсофини,

Ниҳоятқа еткурмак авсофини,

Демаклик эмас «хукмрони замон»,
Демактур «Ануширвони замон».

Ажаброқ буким, улки бу оти бор,
Бу ташбиҳ бирла мубоҳоти бор.

Не сўздинким ўтти эрур бу ажаб
Ки, кавнайн шоҳи – Расули араб.

Шаҳеким, русул келди хайли анинг,
Бори офариниш туфайли анинг.

Қилур чоғда Ҳақ шукри изҳорини,
Магар бу сифат сурди гуфторини

Ки: «Султони одил замонида даҳр,
Вужудум била берди оламға баҳр.

Манга чун валодат замони эди,
Улусқа адолат замони эди».

Ҳадисида ҳам бу башоратдурур
Ки, адл аҳли сори ишоратдурур.

Ки, адл ичра ўтганга бир соати,
Ерур беҳки, жинну башар тоати.

Яна ҳам ҳадиседурур бу саҳиҳ
Ки, айлабдур они баёни фасиҳ:

«Қолур куфр аро қолса обод мулк,
Бўлур зулм агар бўлса барбод мулк».

Шаҳ ар куфр аро адлин этса равон,
Тузар мулкин андоқки Нуширавон.

Ва гар дин аро зулм паррон қилур,
Бу шаҳлардек оз чоғда вайрон қилур.

Шаҳеким қилур хайли инсонға амр,
Ҳақ этмиш анга адлу эҳсонға амр.

Агар зулм қилса эрур неча ҳол
Ки, жониғадур борча онинг вубол.

Бировким Ҳақ амриға осий бўлур,

Неким қилса журму маосий бўлур.

Яна бир буким айлаб ўзни сафих,
Ҳақ ахлоқиға хулқи қолмас шабиҳ.

Яна буки элга солиб изтироб,
Қилур зулми ободларни хароб.

Яна улки, чун зулме мавжуд ўлур,
Бори халқ кўнглига мардуд ўлур.

Не мардудлуқким, бўлур эл иши –
Туну кун анинг жонининг қарғиши.

Не дамким урар халқ нуқсонига,
Қилур тез дўзах ўтин жонига.

Улус душмани деса бўлмас ани
Ки, бор ул ҳақиқатда ўз душмани.

Неча зулмким элга золим қилур,
Ўз-ўзига кўпрак қилур – Ҳақ билур.

Не золимки, бир кимсага зулм этар,
Ики фоида зулмкашга етар.

Бир улким, қиёмат куни ажри бор,
Ангаким бу зулм айламиш, зажри бор.

Яна буки, мазлум эрур от анга,
Киши айламас зулм исбот анга.

Вале кимсаким зулм анга комдур,
Бу оламда мардуду бадномдур.

Макон чун қилур ўзга олам сори,
Ўтар бетаваққуф жаҳаннам сори.

Қаю шоҳким адлдин фард эрур,
Ҳам ўз жонига зулмидин дард эрур.

Кивурса ўзин одил эл сониға,
Не зулм элга айлар, не ўз жонига.

Агар билса шаҳ адл этар хирфасин,
Нечук бергай ўз илгидин сирфасин.

Неча сирфадин шаҳ керактур йирок,

Бу ерда вале сирфаси яхшироқ.

Шаҳеким, анга адл бўлғай қилиқ,
Ерур айласа сирфа бесирфалиқ.

XXI

*Маҳмуд ҳикоятим, ажал оғир уйқусига боргондин сўнгра Масъуднинг тушига кирди ва
адолат айнин пайдо қилур учун анга пандлар берди ва насиҳат зилолидин анинг юзига бир сув
урдиким, ани гафлатуйқусидин сескандурди*

Ешиттимки, Маҳмуди¹ ғозийға даҳр
Чу жоми ҳаёт ичра ҳал қилди захр.

Қилиб «иржий» нағмасин истимоъ,
Ружуъ этти оламға айлаб видоъ.

Жаҳондин узар чоғда пайвандини
Валиаҳд этиб эрди фарзандини.

Чу ул айлади тарки дори фано,
Фироқида ўғлиға эрди ано.

Ҳамоно лақаб эрди Масъуд анга,
Кириб тушга бир кеча Маҳмуд анга,

Ўғулға ажаб навъ қилди зухур,
Бошидин-аёғиғача ғарқи нур.

Бўлуб турфа боғе анинг маскани,
Дема боғким, равзанинг гулшани.

Дамо-дам фузунроқ нишоти анинг,
Ошиб ҳар замон инбисоти анинг.

Зумурраддин оллида ҳавзеки, ақл
Келиб ожиз авсофин айларда нақл.

Мудаввар келиб чархи ахзар киби,
Суви лавну таъм ичра кавсар киби.

Қироғида ул ҳавзнинг бир дарахт,
Солиб шоҳ уза соя андоқки бахт.

Қилиб паст тубо қадин пояси,
Ҳамул равза саҳнин тутуб сояси.

Яна равзанинг сабзаси заъфарон,
Иси хасталар жисмидин заъфрон.

Тамошосидин кўзга ёруб чароғ,
Муаттар бўлуб атри бирла димоғ.

Кўруб шоҳ Масъуд бу турфа хол,
Ўпуб ер атосидин этти савол

Ки: «Султонлиғинг ичра неттинг экин
Ки, бу навъ манзилға еттинг экинғ»

Деди: «Ул замонким, жаҳондор эдим,
Адолат қилур фикрида бор эдим.

Чекар чоғда Ҳиндустонға сипоҳ,
Чу ул ноҳият бўлди оромгоҳ,

Дедим эмин ўлсун черикдин бу мулк,
Ситамға узотур иликдин бу мулк.

Мунодидин англаб бу ҳукмумни хайл,
Манга бўлди сайр айламак сори майл.

Қилиб беша тавфиға ҳар ён назар,
Ки, ногаҳ бир эл сори солдим гузар.

Жазира аро неча уйлук киши,
Келиб заъф ила ажз аларнинг иши,

Йиғочу қамишдин ясаб хонумон,
Ани сандалу зарҳал айлаб гумон.

Уй ичра гилем ўрнида бўрё,
Келиб боғу бўстон бузук кўрё.

Ўтар чоғда наззора айлаб муни,
Етишти қулоғимға мазлум уни.

Ҳамул ун била маркаб эттим равон,
Чу еттим, ажузе эди нотавон.

Бузуб кўресин черикчи кириб,
Уйидин неча шох ўтун ойириб,

Ўтунни уйидин чиқорғон замон,
Солиб тўбра ичра доғи сомон.

Яна бир аёғ ҳам олиб бадсигол
Ки, ул зарф бор эрди яшил сафол.

Буларни олиб золими тундхў,
Чиқарда йўлукти манга рўбарў.

Жадал айлабон додхоҳи била,
Келиб ул ики-уч гувоҳи била.

Чу билдим анинг зулму яғмосини,
Иёсига қайтардим ашёсини.

Яна қўрёсини найбаст этиб,
Не айрилғонин борча пайваст этиб.

Дедим, боғлабон золим илгини руст,
Осиб бўғзидин ул уй оллида чувт.

Чу ашёсини олди золи нажанд,
Ҳамул дам сипаҳ сори сурдум саманд.

Мен этган замон тарки дори ғурур
Ки, бўлди мақомим бу дори сурур.

Ниҳоятсиз эрди гуноҳим менинг,
Бу иш бўлди охир паноҳим менинг.

Хитоб ўлди, к-ей осийи боргоҳ
Ки, умрунда қозғонмадинг жуз гуноҳ.

Неча ҳаддин ортуқ гунаҳкорсен,
Томуғ шуъласига сазоворсен.

Ҳамул адлким тутти сендин вужуд,
Гуноҳинг боғишланди буду набуд.

Вале ҳар не иш қилғонинг беғараз
Топибдур бу оламда бир-бир эваз.

Тузаттинг чу ул золға қўрё,
Йўқ эрди бу феълингда рўю риё.

Анинг муздидур бу риёзи бихишт,
Ели мушксо, гарди анбарсиришт.

Ики шох ўтунким, ани олди зол,
Ерур музди бу нахли тубо мисол.

Яшил зарфким, айладинг рад анга,
Еваздур бу ҳавзи зумуррад анга.

Етаклик сомонинки олди ажуз,
Еваздур анга заъфарон бирга юз.

Қатил этганинг золими шумни
Ки, кутқординг ул хаста мазлумни.

Анинг музди бўлди ҳаёти абад,
Мақосидга йўқ бу ҳаёт ичра ҳад.

Бу савдодин ар воқиф ўлса киши.
Қачон адлдин ўзга бўлғай иши.

Агар адл оламда тутмас вужуд,
Пушаймонлиғ этмас бу оламда суд.

Сангаким бу соат эрур дастрас,
Бу иш касбидин тинмоғил бир нафас.

Дамеким, шаҳ ўз адлидин фард эрур,
Анга ул даме бедаво дард эрур.

Чу Масъуд уйғонди ул уйқудин,
Фароғат топиб хотири қайғудин.

Адолат тариқин шиор айлади,
Ато буйруғин ихтиёр айлади.

Қаю шаҳки адл этса Масъуддек,
Не тонг Ҳақ насиб этса Маҳмуддек.

XXII

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, адолат натижаси не навъ ишлар бўла олгайким,
ул натижа умидига киши ул йўлга қадам солгай ва Арастуға жаҳонкушойлиқ тили очилмоқ ва
адл натижаси жаҳонгирлик эркинин собит қилмоқ ва одилга ул жаҳон саодати ҳам топилмоқ*

Яна шоҳ Арастуға қилди хитоб
«Ки, эй донишойину ҳикматмаоб!

Шаҳеким эрур адлнинг жозими,
Не ишлар экин адлнинг лозимиғ»

Деди: «Шаҳки адл ўлса ойин анга,
Мусаххардурур дунёю дин анга.

Бу оламда бўлмоғлик офоқгир,
Яна олам аҳлида жаннатсарир.

Бу олам олурни бурун шарҳ этай,
Яна ўзга оламға доғи етай.

Шаҳеким анга адл бунёд ўлур,
Натижа буқим, мулки обод ўлур.

Чу мулк ўлди ободу халқи ғани,
Яқиндулки, маъмур ўлур махзани.

Чу махзанни бу навъ маъмур этар,
Сипоҳиға бешак мавожиб етар.

Сипоҳи қачон шаҳға толиб келур,
Адусиға, шак йўқки, ғолиб келур.

Қачон бир адусини паст айлади,
Анинг мулкини зердаст айлади.

Ики мулк афзун қилур қувватин,
Яна хасмининг синдурур шавкатин.

Бу тартиб ила чунки тарҳин солур,
Ажаб йўқ, агар даҳр мулкин олур.

Яна улки чун адли зоҳирдурур,
Бори қавм ила хайли шоқирдурур.

Сипоҳийси гар тиғ урар беадад,
Раият дуо бирла айлар мадад.

Қачон қилди минг хасми кинхоҳ ўқи,
Ярим кеча қилғонча бир оҳ ўқи.

Яна улки чун адл бўлмиш фани,
Аду хайли доғи тиларлар ани.

Раоёси тунлар илик очибон,
Сипоҳийси бориб анга қочибон.

Биров топса бир ишга мунча сабаб,
Жаҳонгир бўлмоғлиғи не ажабғ

Бу бир муддао чунки топти вуқуъ,
Яна бирга эмди қилойин шуруъ.

Биров Тенгрига илтижо келтуруб,
Чу адл амр қилмиш бажо келтуруб.

Олиб мулкидин ранжу фарсудалик,
Халойикқа еткургай осудалик.

Тааммул қилиб адлу эҳсонига,
Дуо қилса офоқ эли жонига.

Натижа мунга ғайри ғуфрон эмас,
Жазойи амал бўлмаи имкон эмас.

Бу олам доғи бўлди, ул ҳам анга,
Ики кавн мулки мусаллам анга».

Чу хатм этти донои бисёрдон,
Жавобини топти шаҳи кордон.

Ҳаким айтуридин чу касб этти нафъ,
Бори шубҳаси кўнглидин бўлди рафъ.

XXIII

Искандар ишларининг тафсилени ижмол била дейилмак ва ул ижмолнинг мужмалотин тафсил қилмоқ ва Доронинг расули анга олтун байза тилай келиб, пўлод найзадек итик сўзлар жавоб топиб бормоқ ва ул синон ламъасининг барқи анинг хирмани сабрига ўт солмоқ ва кунжуд била гўй ва чавгон йибормаги ва Искандар ул чавгон била гўй уруб кунжудни қушлар термаги

Бу янглиғ деди мўбади нуктасанж¹,
Ки, тарих илмиға кўп чекти ранж.

Ки, чун қилди ул шоҳи навхоста,
Адолат била мулкин ораста.

Ҳаким, ўйлаким кўргузуб эрди йўл,
Адолат хавосин билиб эрди ул.

Ки, олам олурға бўлур мунтаҳи,
Бу сўз фикрида хоотири оғаҳи.

Тааммул килур эрди ҳаддин фузун,
Чекар эрди андиша торин узун.

Чу адлу шижоат анга ёр эди,

Яна рой ила ҳикмати бор эди.

Қуёшдек сипеҳр узра тортиб алам,
Юруб олди олам юзин якқалам.

Ул ишларки ул қилди офоқ аро,
Киши қилмади бу куҳан тоқ аро.

Бу аъжубаларким анга берди даст,
Жаҳондорлар қадри топти шикаст.

Неким қилди ул деса, айтай, киши,
Туганмас ўқуб қарнлар ул иши.

Бори қилғонин демак осон эмас,
Деганга тугатмаклик имкон эмас.

Муносиб бу келдики ҳар ҳол ила,
Десам, аввал аҳволин ижмол ила

Ки, комим раво айламиш бўлғамен,
Ҳадисин адо айламиш бўлғамен.

Яна қиссасиға тааққул қилиб,
Таворихиға кўп тааммул қилиб.

Умурида улча ғаройибдурур
Ки, ул ишта кўпрак ажойибдурур.

Жудо айлабон кизб олойишин,
Анга айласам назм оройишин².

Ҳамоноки ул шоҳи давлатпаноҳ,
Бурун Рум тахтиғаким бўлди шоҳ.

Муҳолифқа қасди ҳалок айлади
Ки, аъдодин ул ерни пок айлади.

Черик чекти андин сўнг истаб кушод,
Жаҳон ичра айларга фатҳи билод³.

Бурун тортибон разм учун тиғи кин,
Юруб айлади азми Мағриб замин⁴.

Қилиб Зангбор⁵ аҳлига чийралик,
Юди тиғ суйидин ул тийралик.

Яна бўлди Доро⁶ била ҳамнабард

Ки, бадхоҳдин кўкка еткурди гард.

Яна мулк очмоқта қилмай даранг,
Юруб фатҳ қилди билоди Фаранг⁷.

Чу бўлди мутеъ анда бўлғон улус,
Қирим бирла фатҳ айлади Андалус⁸.

Ёниб Миср фатҳиға қилди ситез,
Сипехр они Миср узра этти азиз.

Кўруб табъи ул марзни ошно,
Қилиб анда Исқандария бино.

Чу Зардушт⁹ дафъиға қилди ғулу,
Алар ўтиға тиг ила урди су(в).

Ироқи Ажам сори қилғач хиром,
Наво топти оҳангин ул мақом.

Ироқи Арабға чу сурди саманд,
Қудумидин ўлди ул эл баҳраманд.

Яна айлади азми Шому Ҳалаб,
Насиб ўлди ул ерга кому тараб.

Яман сори чиқти нечукким Сухайл¹⁰,
Ақиқ ўлғали тошлари қилди майл.

Ер ўпмакка чун Макка азми қилиб,
Қабули учун ул эшик очилиб.

Қилиб азм андин савоҳил сари,
Қўюб юз ажойиб мароҳил сари.

Яна айлабон Форс фатҳиға азм,
Муяссар бўлуб, айламай кину разм.

Очилғоч булар шоҳи фархундафол,
Саодат била қилди азми Шимол.

Чу мулк олғали даъбу хў разм этиб,
Таважжух била фатҳи Хоразм этиб.

Чекиб раъяти меҳри ишроқни,
Ёруқ айлабон Дашти Қифчокни.

Чу бу ноҳиятдин инонтоб ўлуб,

Инонгири Сақсину Сақлоб ўлуб.

Чу озим бўлуб жониби Осу Рус,
Бўлуб юзлари ваҳмидин сандарус¹¹.

Тушуб Чаркасу Гуржа¹² сори йўли,
Бўлуб борча гуржию чаркас кули.

Шимол аҳлин эҳсонға ғарқ айлабон,
Таважжух қилиб азми Шарқ айлабон.

Чу манзил қилиб мулки Фархорни,
Кесибу ул гулистонда ҳар хорни.

Чу маъбар бўлуб Мовараннаҳр анга,
Ясолиб Самарқанддек шаҳр анга.

Чигил бирла Яғмодин айлаб убур,
Нечукким, чамандин сабову дабур¹³.

Юруб Чинға бўлғонда маснаднишин,
Камар боғлаб оллинда Хоқони Чин.

Яна Ҳинд сори қилиб турктоз,
Бўлуб Кед қуллуқ била чорасоз.

Бузуб Ҳинду Чин ичра бутхоналар,
Ясаб тоат аҳлиға қошоналар.

Чу рафъ айлабон куфр янглиғ уюб,
Бериб раҳнавардиға азми Жануб.

Ўтиб Синд ила Кечу Мукрон сори,
Ҳам андин қилиб азм Кирмон сори.

Хуросон ҳавосида топқач ҳаёт,
Ясаб анда шаҳре нечукким Ҳирот.

Сипоҳон сари дашт қилғонда тай,
Бино айлабон шаҳре андоқки Рай.

Чу фатҳ ўлди оламдағи марзу бум,
Кўнгул жамъ этиб айлади азми Рум.

Неча вақт ўлуб айш ила жомгир,
Кўнгул топмади анда оромгир.

Яна қатла оламини сайр айлади,

Мамоликда бунёди хайр айлади.

Ғариб ишларидинки йўқ анга ҳад,
Бири эрди яъжуж оллиға сад.

Масоҳат қилиб борча офоқни,
Не офоқким, чархи нуҳ тоқни.

Чу қилди масоҳат масолик аро,
Йиғоч этти таъйин мамолик аро¹⁴.

Танобеки, массоҳ қилди қулоч,
Қилиб ўн ики минг қари бир йиғоч¹⁵.

Анинг саъйидин топти бори сабил
Нишоне қачон бир йиғоч ўлса мил¹⁶.

Манозилда тарҳи работ айлади
Ки, андин мусофир нишон айлади.

Чу маъмурани тузди қилмай даранг,
Тенгиз майли қилди, нечукким наханг.

Су узра суруб бениҳоят кема,
Солиб анда бори кераклик нима.

Неча йил сув узра хиром айлади,
Жазойирда гоҳи мақом айлади.

Ҳақ эҳсонидин баҳри зохир аро,
Билодиким эрди жазойир аро.

Борин фатҳ қилди сув узра юруб,
Бирин чун олиб, илгарирак суруб.

Чу ер қолмади олмоғон суда ҳам,
Бу ишлар била бўлмай осуда ҳам.

Су мавжи киби изтироб айлади,
Муҳит ўртасиға шитоб айлади.

Чу бўлди ери нуқтагоҳи Муҳит,
Қуйи суву устун сипехри басит.

Қилиб сув тубин кўрмак андишае,
Ҳамул ҳикмат аҳли ясаб шишае.

Кириб шишаға ранжу ташвир ила,

Анинг оғзини беркитиб қир ила,

Танобеки, бўлғай неча минг қари,
Ешилган, келур чоғда дарё сари.

Бир учин қилиб шиша давриға руст,
Яна бир учин туттуруб элга чуст.

Бу янглиғ қилиб чўкти дарё куйи,
Ани қаъриға чекти дарё суйи.

Ғаройибки дарёда бўлғай ниҳон.
Анга зоҳир ўлди жаҳон дар жаҳон.

Алардин раво айлабон комини,
Кема ичра қўйди яна гомини.

Ва лекин бу сўзда эрур ихтилоф,
Ерида демакдин эмасмен маоф.

Яна азм қилди қуруғлукқа бот,
Чиқиб айлади азми оби ҳаёт.

Қоронкуда айлаб ёруғлук талаб,
Ани топмайин қойтти хушклар.

Қуруғлук аро Хизр ўлуб раҳбари,
Тенгиз ичра Илёс эди ёвари.

Бу ишлар қилибким, киши қилмайин,
Кишидин бу навъ ишлар айтилмайин.

Валоят қилиб Тенгридин мултамас,
Нубувватқа доғи топиб дастрас.

Бўлуб онча давлат муяссар анга,
Яна онча кишвар мусаххар анга

Ки, сабтиға йўнса киши хомае,
Керактур рақам топса «Шаҳнома»е.

Ва лекин бу дафтарда гунжойиши,
Емас сикқудек борча оройиши.

Заруратдин алқисса ҳар ҳол ила,
Анинг қиссасин сурдум ижмол ила.

Адо бўлди ҳар байт аро дафтаре,

Ҳар уй ичра қилдим ниҳон кишваре.

Тамоми бу эрдикӣ, қилдим адо,
Вале эмди тавфиқ берса Худо,

Сунуб панжа куллий ише сори қўл,
Қилай назмким, асл бўлғай ҳамул:

Алардин бири эрди Доро иши
Ким, ул навъ иш ёд бермас киши.

Бу навъ эрди ул ким малик Файлакус
Ки, Рум аҳли эрди анга хокбўс.

Жаҳонхусрав ул чоғда Доро эди,
Анга шоҳлиғ ошкоро эди.

Каёнийлар ўрнида офокгир,
Келиб пушт-барпушти соҳибсарир.

Умурида ойини Луҳросбий,
Сипоҳида қонуни Гуштосбий.

Бўлуб кўп Каёний иш ихдос анга,
Тегиб Баҳманий мулк мерос анга.

Жаҳонбонлиғ амрида Хусравнажод,
Ангачаки Кайхусраву Кайкубод.

Жаҳон мулкида мустақил подшоҳ,
Анга топшуруб шоҳлар тожу коҳ.

Мамоликда ҳар соҳиби тахту тож,
Анга еткуруб пешкаш, ё хироҷ.

Бири Файлакус эрди ул хайл аро,
Хирожини бергучи беможаро.

Хироҷ ул нимаким муқаррар эмиш,
Ҳамоноки минг байзаи зар эмиш.

Чу ул қилди дайри фанодин хиром,
Скандар анга бўлди қойим мақом.

Бор эрди чу мулк ўлди тайин анга,
Бу янглиғки шарҳ эттим ойин анга.

Ҳам аввалғи йил тортибон тиғи кин,

Қилиб занг шоҳи била биғи кин.

Тоғиб тиғининг барқи чун иштиол,
Куюб занги андин нечукким зугол¹⁷.

Тўқуб эрди қон онча ул хайлдин
Ки, занг аҳли рухсори ул селдин,

Қаро доғлардек бўлуб ошкор,
Бўлуб ер юзи, ўйлаким лолазор.

Ики-уч йил ичра неча бўйла разм,
Қилиб эрди ул шоҳи фархунда азм

Ки, борида аъдоси манкуб эди,
Кириб илгига улча матлуб эди.

Бу фурсатда фатҳ айлаган марзу бум,
Бўлуб ики-уч ончаким мулки Рум.

Қилиб хайлин аъдоға андоқ далер
Ки, бўлғай қулон қасдида нарра шер.

Шуқуҳи ошиб баҳри заххордин,
Ливоси ўтуб чархи даввордин.

Қилиб тиғи барқи жаҳонсўзлук,
Юзи машъали оламафрузлук.

Хаёли аро урмайин тобу печ,
Жаҳонгирлик фикридин ўзга ҳеч.

Не офокни ўзига кенг кўруб,
Не офокнинг шаҳларин тенг кўруб.

Атоси вафотидин уч йил ўтуб,
Иши лек ўн онча рифъат тутуб.

Бу уч йил аро кўнглига етмайин,
Хаёлиға балким хутур этмайин

Ки, Дороға бўлғай иши эҳтиёж,
Анга худ не этгайки, бергай хирож.

Бировким азалдиндурур рифъати,
Ўзидек рафеъ-ўқ эрур ҳиммати.

Буқим бўлғуси хасм Доро анга,

Керак зоҳир этмак мадуро анга.

Ва ё мулку жоҳиға қилмоқ назар,
Анинг кўнглига мутлақ этмай гузар.

Қачон қилсалар кин ики нарра шер,
Яқинким, бўлур навжувонроқ далер.

Қачон кин чоғи бўлғай андешаси
Ки, кўпракдурур хасминг пешаси.

Ики аждаҳо бўлсалар кинасанж,
Тафовут не, кўпрак эса ерда ганж.

Тенгизда балиғ бўлса ҳаддин улуғ,
Наҳанг ўлмас осебидин қайғулуғ.

Сқандаргаким ёвар афлок эди,
Бисот ичра ҳар кун тарабнок эди

Ки, Доро қошидин етишти расул,
Анинг остониға қилди нузул.

Парастандалардин чу бор истади,
Ани оллиға шахриёр истади.

Қадам урғоч-ўқ кўрди чун шохни,
Супурди юзи бирла даргоҳни.

Парастандалиқ расми чун соз этиб,
Сўзига дуони сароғоз этиб.

Дуюеки, бўлғай сазовор анга,
Жулус амри айлаб жаҳондор анга.

Чу ўлтурди қосид тикиб ерга кўз,
Не ёро анга сурмайин дерга сўзғ

Сқандар шукуҳи қилиб лол ани,
Қаю лолким, дангу беҳол ани.

Қилиб шох андин бу маънини фаҳм
Ки, фарру шукуҳи анга солди ваҳм.

Сўз айтиб, анинг сори солмай кўзин,
Анга тегруким, топти қосид ўзин.

Кўнгул босқонин чунки фаҳм этти шох,

Савол этти шоҳона айлаб нигоҳ

Ки: «Доро шаҳи комрон хушмудурғ
Анга мулк ойини дилкашмудурғ»

Кўпуб, ер ўпуб берди қосид жавоб,
Яна комкорона қилди хитоб

Ки: «Бу навъ келмакта комингни айт,
Неким деди Доро паёмингни айт!»

Яна ер ўпуб қосиди раҳхиром,
Деди: «К-ей шаҳаншоҳи олиймақом,

Чу сўрдунг сўзумни, эрур ногузир
Ки, бўлғаймен оллингда фармонпазир.

Ҳамоно бурунроқ малик Файлақус
Ки, Рум андин ўлмиш эди навъарус,

Қилиб эрди минг байза ҳар йил қабул,
Зари мағрибийдин топарға вусул.

Бўлуб эрмиш уч йилки ул комёб,
Бўлубтур бихишт ичра оромёб.

Бу уч йилғи тақсим топқон хирож
Ки, андин эди дўстлукқа ривож.

Магар шоҳ девониға кетмамиш,
Етар маҳзан ичра магар етмамиш.

Менинг келганимдин бу эрди мурод
Ки, гар лутф этиб шоҳи олийнаждод,

Ани берса, айлаб ҳисоб, элтайин,
Йўқ эрса, не айтур жавоб – элтайин».

Скандарга келди бу сўз бас қатиғ,
Ғазаб захридин коми бўлди ачиғ.

Юзи ранги кўргузди ўтдин нишон,
Бўлурға жаҳон ичра оташфишон.

Яна лаҳзае бошин айлаб қуйи,
Ҳамул ўт уза урди ҳикмат суйи

Ки, ифроти ҳилму камоли хирад,

Ғазаб хайли андешасин қилди рад.

Кўтарди бошин сўзга оғзин очиб,
Жавобиға онинг жавохир сочиб

Деди: «Айт Дороға мендин салом,
Салом айтқач бўйла еткур паём

Ки, шахликки, йўқтур бақоси анинг,
Емас жуз фано интиҳоси анинг.

Бугун-тонглатиғ умр учун кўрма ранж
Ки, қўйғайсен албатта ганж узра ганж.

Хазойинки йиғдинг ададдин фузун,
Санга ранж текурди ҳаддин фузун.

Буким йиғдинг, аввал топ андин асиғ,
Қачон топсанг андин асиғ, ўзга йиғ.

Ишеким зарар нафъидин бўлса кўп,
Емас қилмоғи ақл оллинда жўб.

Санга нафъ йўқ, бизга андин алам,
Ўзунга етурма алам, бизга ҳам.

Тилаб байза кўп бўлма меҳнатқа тўш,
Ҳаво тутти ул байза бергучи куш¹⁸.

Агар табъинг ўлди насиҳатпазир,
Емас бизга ҳам дўстлукдин гузир.

Ва гар панд кўнглунга йўқ судманд,
Сўзунг бизга доғи эмас дилписанд.

Бошингдин бу беҳуда савдони қўй,
Хаёлингдин ушбу таманнони қўй.

Ангаким эрур нуктадону зариф,
Улуғ ишдурур тонимоғлиқ ҳариф.

Санга нотавонлар била тушти иш,
Менингдек киши бирла иш тушмамиш.

Гуруҳеки, ҳар йил олурсен хирож,
Сотибсен аларға бирор эски тожғ

Хирож олмоқ андин эмас дилпазир

Ки, ҳам тожбахш ўлса, ҳам тахтгир.

Наҳангеки баҳр ичра бебок эрур,
Гар ул сувда юз минг дурри пок эрур.

Не навъ ўлғай андин хироҷ истамак,
Сувда дурри кўп бўлса бож истамак.

Бу янглиғ таманнони қилғон баче,
Ўзин сувда қилди балиғ туъмачи.

Хирадмандлиғ келди хурсандлик,
Қулайсиз тама нохирадмандлик.

Чекиб бежихат бўйла хориж наво,
Аромизда кўрма хусумат раво.

Гумон этмаким, молу жоҳинг сенинг,
Иш ўлғонда бўлғай паноҳинг сенинг.

Дема ер кўтармас ададсиз черик,
Санга тиғим оллинда тутқай илик.

Санга кўп, манга озроқ эрса сипоҳ,
Ерур бергучи озу кўпга Илоҳ.

Керак дастгир ўлса давлат иши,
Йўқ эрса нетар кўп черикни кишиғ»

Тугатгунча сўзни шаҳи нуктағў,
Маҳобат эшитгучини қилди сув.

Кўпуб қосиди нотавон тутти йўл,
Вале не тирик, не ўлук эрди ул.

Солиб тезрак ҳар нафас гомни,
Чу Дороға еткурди пайғомни.

Жавобини Доро эшитгач тамом,
Тағайюр топиб, бўйла сурди калом

Ки: «Ҳар кимга бу навъ афсонадур,
Тасаввур қилурменки, девонадур.

Ва ё маст эркинки, бу сўзини
Деган чоғда билмайдурур ўзини.

Ва ёхуд эрур тифли беақлу рой

Ки, эрмас сўзида хирад раҳнамой».

Чу бу нукталардин савол айлади,
Равон мустамеъ шарҳи ҳол айлади

Ки: «Не телба фаҳм эттим они, не маст,
Худ эрмас яна тифли ғафлатпараст.

Ерур ҳам хирад ёру ҳам ҳушманд,
Ҳадиси рафеъу жаноби баланд.

Бўлуб илму ҳикматқа ҳамдаст ҳам,
Диловарсифатдур, забардаст ҳам.

Не ҳожат сифотин баён айламак,
Бўлур сўзларидин аён айламак.

Шукухи била фарридин ҳеч аҳад,
Топа олмай оллида сўз дерга ҳад.

Нечаким назар айласам ҳар сари,
Анинг фикри эрмасдурур сарсари».

Бу сўз қилди Дорони ул навъ тунд
Ки, бўлди ажал тиғи оллинда кунд.

Ғазаб ўтини айлади шуълаҳез
Ки, тушти фалак жавфида рустаҳез¹⁹.

Ул ўт қўзғалон солди даврон аро,
Не даврон аро, чархи гардон аро.

Буюрдики, қосидни банд эттилар,
Сияҳчол сори олиб кеттилар.

Деди: «Гўдаги бандазодам менинг,
Жанибаткаши хонаводам менинг.

Ҳам обоси бу хонадон бандаси,
Ҳам аждоди аждодим афкандаси.

Назар айласам ақл мезониға,
Ким ўлғайки, киргай киши сониғағ

Ки, онинг сўзин сўз ҳисоби тутуб,
Ва ё мен деган сўз жавоби тутуб.

Тузуб шарҳ айларда дебочае,

Ясаб баҳр оллинда дарёчае.

Не мендин тавахҳум, не элдин уёт,
Бу ғоятқа шарҳ этгай андин сифот.

Анинг дафъи асбобин энг тузай,
Анга ул ким эрконлигин кўргузай.

Берай гўшмолеки, ҳар бадсигол,
Тузалгай чу ёд этгай ул гўшмол»²⁰.

Забоноваре аввал истатти чуст,
Демакта далеру адоси дуруст.

Анга сўзлар айтиб итик досдек,
Итик досдек йўқки, олмосдек.

Яна берди чавгону гўе анга,²¹
Қилиб мунда ҳам гуфтугўе анга.

Яна бир идиш кунжуди беҳисоб
Бериб, анда ҳам қилди сўзлар хитоб.

Узотиб ани тикти йўлиға кўз
Ки, то не кетургай жавобиға сўз.

Чу ул етти қатъи масофат қилиб,
Қизил тилни бошиға офат қилиб.

Скандарга арз этти аҳли вусул
Ки: «Доро қошидин келибдур расул».

Деди шаҳки, қосидни келтурдилар,
Қаро ерни гардунға еткурдилар.

Скандарга чун тушти қосид кўзи,
Унут бўлди оғзида айтур сўзи.

Шукуҳи анинг жисмидин олди тоб,
Виқори солиб кўнглига изтироб.

Ер ўптию арзи дуо айлади,
Рисолат тариқин адо айлади.

Деди шаҳки: «Арз эт сўзунг борини,
Баён қил, хаёлинг намудорини!»

Деди хомили роз айлаб сужуд

Ки: «Жонингға Ҳақдин туман минг дуруд²².

Йўқ оллингда сўз дерга ёро манга,
Вале дей, деган сўзни Доро манга.

Не сўзким демиш ул десанг, арз этай,
Десанг йўқ, қаёндинки келдим, кетай».

Скандар замириға солди билик
Ки: «Бордур кетурган каломи ирик».

Дедиким: «Паём этти Доройи даҳр,
Адолат била кишвароройи даҳр,

Ки, расми қадимийки, дерлар хирож,
Ки, йўқ бизга олмоққа худ эҳтиёж.

Вале шоҳларким, эрур бандамиз,
Не ҳукмеки қилсоқ сарафкандамиз.

Муни бермак – изҳори тоатдурур,
Бизинг ҳукмумизга итоатдурур.

Отонгға замонеким, эрди ҳаёт,
Бу хизмат аро зоҳир этти сабот.

Чу сен топтинг онинг мақомиға йўл,
Керак қилсанг эрди, неким қилди ул.

Итоат тариқин шиор этмадинг,
Неким қилди ул, ихтиёр этмадинг.

Ики-уч йил ўттию ул етмади,
Киши ҳам ани бозжуст этмади.

Чу иш ҳаддин ўтти йибордук киши
Ки, бўлғай хирож олмоқ онинг иши.

Демишсен неча сўзки, ҳаддинг эмас,
Киши билса ҳаддин, сўз андоқ демас.

Вале невчунким, кичикдур ёшинг,
Тўқунмайдурур тошқа харгиз бошинг.

Дедукким, жунунунгға оғоз эмиш,
Жаҳолат санга кўпу ақл оз эмиш.

Ишингга йўқ ислоҳ тадбирдин,

Чу гўдаксен, ўтгук бу тақсирдин.

Керак эмди хизматни ноком этиб,
Не важхеки қолмиш саранжом этиб.

Олиб, қилмайин ваҳм, азм этгасен,
Рафъе остон ўпгали етгасен.

Юзунгдин доғи рафъ бўлғай ҳижоб,
Иноят доғи кўргасен беҳисоб.

Агар ваҳмдин изтироб айласанг,
Деган амрдин ижтиноб айласанг

Ва ё бўлса туғёни жаҳлу ғурур
Ки, сўз радди зотингға келса зарур

Ки билмаслигинг ибтидосидур ул,
Кичик ёшлигинг иқтизосидур ул.

Йибордим қошингға муносиб нима,
Бўюн тўлғама, номуносиб дема!

Кетурди, бу сўзни дебон нуктагўй
Аро ерга бир савлажон бирла гўй

Ки, гўдаклигинг чунки ғолибдурур,
Санга гўю чавгон муносибдурур.

Будурким, кўрунгай санга кўзга иш,
Ва лекин эрур мулк иши ўзга иш.

Ва гар рафъ қилмай кўнгулдин хилоф,
Аён қилмасанг ажзинга эътироф.

Низоъ ўлғон ўлса муаккад санга
Ки, худ йўк ул андешаға ҳад санга.

Кўюб жаҳл, ўз жонингга раҳм қил,
Сипоҳим ҳисобин бу кунжудча бил».

Дебон, кўпти мажлисдин айлаб шитоб,
Улуғ зарф аро кунжуди беҳисоб

Кетурдию оғзидин очти тугун,
Бисот ичра ул зарфин этти нигун,

Деди: «Шоҳдин ҳар ким этса ҳарос,

Сипоҳин бу кунжуддин этсун қиёс».

Тугатгач сўзин нуктагўйи далер,
Жавоб истаю, кўз тикиб боқти ер.

Чу қосид бу янглиғ такаллум қилиб,
Скандар ниҳоний табассум қилиб.

Тугатти чу хориж таманно била,
Скандар сўз очти таанно била

Ки: «Доройи даврон шаҳи покзод
Ки, бермиш тариқи фасоҳатқа дод.

Ани сўз чу беихтиёр айламиш,
Ажаб нукталар ошкор айламиш.

Буким шоҳларни демиш бандаси,
Сарафрозларни сарафкандаси.

Гуруҳеки ўз лутфи бирла Илоҳ,
Аларни қилибдур улус узра шоҳ.

Киши ўзига банда қилмоқ хитоб,
Ҳамоноки эрмас тариқи савоб²³.

Алар қуллуғи Ҳаққа ойин эрур,
Агар Тенгри, бандам, деса чин эрур.

Бу сўзким деди шоҳи дарёато,
Шак эрмаски, бордур саросар хато.

Ерур ширк чун Тенгрининг ширкати,
Киран куфр йўлиға бу фикрати.

Яна улки, дебдур мени тифлу маст,
Доғи телбалик қайдиға пойбаст.

Бу уч ишга бўлғай биров муттаҳам
Ки, чеккай сўзи куфр сори алам.

Йўқ эрса ики шоҳи ҳашматматоъ,
Аён этсалар мулк узра низоъ.

Бири бўлса фарзан улуғ, бир кичик,
Бу сўз демас ўлса улуғда билик.

Қўтоннинг улук қуш аро сони бор,

Вале сунғур оллинда не жони бор?²⁴

Яна буки, шоҳ айлаб эҳсон манга,
Йибормишдурур гўю чавгон манга.

Ерур мунда бир рамзи пўшида ҳарф,
Тафаъул аро бениҳоят шигарф

Ки, ер хайъатин айлабон жустужўй,
Мудаваар топибдурлар андоқки гўй²⁵.

Чу шоҳ они тутти мусаллам манга,
Ҳамоноки Ҳақ берди олам манга.

Буким илгима солди чавгонини,
Мусаллам манга тутти майдонини.

Ҳамоно чиқиб мулк майдонидин
Мени баҳравар қилди чавгонидин

Ки, то мен бу майдонда гўй урғамен,
Самандим қилиб гармпўй урғамен.

Манга муждалар етти андин базе
Ки, мамнунмен ул комрондин базе.

Бу кунжудки ҳам келди андин бу ён,
Анинг доғи рамзини айлай баён:

Чу қилмиш сипоҳийға ташбиҳ ани,
Ерур нуктае, ўйла танбиҳ ани.

Менинг хайлима келди қушлуқ сазо
Ким, ул қушқа кунжуддин ўлғай ғизо».

Буюрдики, сурдилар онча товук,
Ки кунжуд ҳисобиға бўлғай ёвук.

Алар келтуруб дона термакка зўр
Ки, бир дона ҳам қолмай элтурга мўр.

Бу диққатлар айлаб суханварни лол,
Қаю лолким, ўлтуруб инфиол.

Буюрди равон шоҳи ҳикматқиёс
Ки: «Бўл эмди Доро сари раҳшунос.

Ешитган жавобингни еткур анга,

Не сўзларки сурдунг манга, сур анга!»

Ёниб қосид ул сўз хароши била,
Аёғи келиб, борди боши била.

Чу Дороға билганларин қилди фош,
Адоват ўти кўкка тегурди бош.

Қолиб фитна хайлиға аҳли замон,
Адам кўйига қочти амну амон.

Аёкчи, кетур майки, тортай далер,
Чу сархуш бўлай, гўкрай андоқки шер!

Кирай хасм аро, ўйлаким шери маст,
Бориға берай бир дам ичра шикаст.

Муғанний, чолиб, гарм ҳангома туз,
Сурудунгда оҳанги «Шаҳнома» туз.

Чу оҳанги кин эттилар икки шох,
Далер ўлсун ул нағма бирла сипоҳ.

Навоий, жаҳон ичра ошуб эрур,
Фитан сарсари амниятрўб эрур.

Бу ошубдин гар тиларсен амон,
Амон топма май шуғлидин бир замон.

Замон аҳлиға бўлса минг ибтило,
Емас мубтало бода ичган тўло.

XXIV

*Мухолафат мазамматидаким, «мух» ҳасад била «улфат»дурур ва «мухл» андиша била «офат»
кўрунурки, аксин тутса, мусодақат юз берур ва таркин тутса, саодат сарманзилиға еткурур
ва сойир эл мухолафати бобидаким, мужиби хонумон хароблигидур ва салотинга воқеъ бўлса,
жаҳон хараблиги*

Жаҳон аҳлида йўқ вафо, эй рафик,
Эрур рифқ1 алардин жудо, эй рафик!

Адоват била киндур ойинлари,
Туганмас адоват била кинлари.

Жаҳон ичра мавжуд эрур неча хайл
Ки, бориғадур кина қилмоққа майл.

Киши бўлмағай қилсанг андешае
Ки, топилмағай анга ҳампешае.

Қачонким аён бўлди ҳамкорлик,
Не имкон киши бўлмай озорлик.

Билур кимки бир пеша бўлғай фани
Ки, албатта ҳампешадур душмани.

Бир ишта маҳорат чу зоҳир бўлур,
Яна кимса ҳам анда моҳир бўлур.

Чу ҳар соридин бўлди даъвою лоф,
Аро ерда солур таассуб хилоф.

Бўлур кин иковнинг туню куни,
Тилар бўлмағай – бу ани, ул муни.

Нединким бири бўлса туфроққа тенг,
Бу фанда қолур ер яна бирга кенг.

Ким ўлса биров бирла ҳамфанлиғи,
Жиҳат будурур бўлса душманлиғи.

Бу ёлғуз эмас аҳли санъат аро
Ки, кўпракдурур аҳли давлат аро.

Шаҳеким анга бўлса юз минг киши,
Будур борча бир чарғаликнинг иши.

Аларким, наёбатқа мансубдур,
Тақаррублари шаҳға матлубдур.

Аларким, эрурлар аморатмаоб,
Қилурлар наёбат учун изтироб.

Аларким, туман бўлди ойинлари,
Аморат учундур бори кинлари.

Аларким, қўшунбеклигин қилди фан,
Хароби буқим бошлағайлар туман.

Ерур чун тафовут била ул асос,
Асофилға тегру бихозалқиёс.

Қаю чаргаким анда бир хайл эрур,
Бориға яна чаргага майл эрур².

Қилур ҳар бири саъй етмак бурун,
Ҳамул мақсади ичра топмоқ ўрун.

Таассуб чу солди арода судоъ³,
Яна ўртаға тушти кину низоъ.

Неча шоҳларға яқинроқ киши,
Адоват келиб кўпрак онинг иши.

Асофилға ҳар нечаким жаҳл эрур,
Ва лекин хусуматлари саҳл эрур.

Зиёнин нечаким ёмон фарз қил,
Бир ўзига, ё ўн ўзидекка бил.

Булардин авосит ародур ашад
Ки, нуқсонлари фош ўлур беадад⁴.

Топар кўп киши ул адоватда бим,
Бузулур баче хонадони қадим.

Бурунғи ариғ этса тошмоққа майл,
Икинчи эрур поя боронға сел.

Ва лекин аолийға тушса ҳисоб
Ки, бўлғай салотин гардунжаноб.

Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур
Ки, андин жаҳон аҳли вайрон эрур.

Не тўфон, бало баҳри чайқолғони,
Жаҳон аҳли сув остиға қолғони.

Агар дашту тоғ узрадур ҳар фарик,
Қилич баҳри суйиға бўлмоқ ғарик.

Жаҳон мулкидин амн бўлмоқ йироқ,
Амонлиқ ҳамул мулк элидин қироқ.

Бало селининг бўлмоғи мавжзан,
Чўмурмоқ улусни бу мавжи фитан.

Не тўфон, бедоду селоби ғам,
Эрур ончаким даҳр элига алам.

Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ.

Бори тортибон қатл учун тиғи тез,
Қилиб тиғи тез ўлтурурга ситез.

Ато бир тараф гар эрур, филмасал,
Яна жониб ўлса ўғулға маҳал.

Икисига кин ўти солғай ғазаб,
Ул ўт қон ичарга қилиб ташналаб.

Ато жон бериб ўғлин ўлтурғали,
Ўғул ҳам анга тиғи кин сурғали.

Қариндош топса қариндошини,
Дамо-дам тилаб кесғали бошини⁵.

Тушуб ошноларға бегоналиқ,
Кетиб ҳамнишинларға ҳамхоналиқ.

Бу навъ ўлса мундоқ ики зот аро,
Не бўлғай, гумон қил ики ёт ароғ

Анингдек эсиб тундбоди набард
Ки, ошубдин еткуруб кўкка гард.

Тутуб фитна гарди халойиқ кўзин
Ким, ул гард аро халқ топмай ўзин.

Солиб элга мундоқ набарди бало,
Гаҳи қатлу торожу гоҳи жало.

Агар бу ики шахға бўлмай масоф,
Ва лекин бўлуб бўйла дойим хилоф.

Улусқа деган янглиғ аҳвол ўлуб,
Халойиқ ҳаводисқа помол ўлуб.

Ва гар раҳм қилмай улус жониға,
Азимат қилиб разм майдониға,

Бирисин зафар айлабон чирадаст,
Яна бир сори зоҳир ўлса шикаст.

Яқин билким ул кундур офат куни,
Не офат куниким, қиёмат куни.

Хушо, ики озодаи номурод
Ки, бир-бирга зоҳир қилиб иттиҳод.

Не ул айласа бу мадоро қилиб,
Анга ҳам бу рифқ ошкоро қилиб.

Анинг коми бу бирга мақсуд ўлуб,
Мунунг радди ул бирга мардуд ўлуб.

Рафиқ ики дарвеш, беиштибоҳ,
Ерур яхшироқким, адув ики шох!⁶

XXV

Ики жаҳондор муҳолафатидин жаҳон аҳли хирманига бало барқи етгани ва ики ёр мувофақатидин ул туташқон ўтқа раҳмат ёмгури ёғиб, шуъласин паст этгани

Эшиттимки, Чингизу¹ Хоразмшоҳ,
Адоватқа чун бўлдилар кинахоҳ.

Бузулди жаҳон улча мақдур эрур,
Нетай шарҳин айтиб, чу машхур эрур.

Ҳамоноки Чингиз топиб зафар,
Анинг мулкини қилди зеру забар.

Не кишвар ароким мақом айлади,
Чекиб тиғи кин, қатли ом айлади.

Тушуб мавжға баҳри жабборлиқ,
Аён айлабон мавжи қахҳорлиқ.

Ато ўғлиға йиғлабон: ҳой-ҳой!
Қизиға ано тортибон: вой-вой!

Ҳаёт уйига марг солиб халал,
Амон раҳнасин маҳкам айлаб ажал.

Магар Шом мулкида эрди бу хол
Ки, ики рафиқи мавадатхисол.

Қазодин биров дастгири бўлуб,
Биров йўқки, кофир асири бўлуб.

Кўзидин оқар қонларидин иков,
Юдилар илик жонларидин иков.

Тилаб ҳар бири айламак ибтидо
Ки, жонин яна бирга қилғай фидо.

Бу ҳолатда қотил чекиб тиғи қатл
Бирисига қилди аён биғи қатл.

Яна бир бошин очиб, этмай ҳарос,
Аён айлади ёлбориб илтимос

Ки: «Аввал менинг бошима тиғ сур,
Чу мен ўлдум, ул дам анинг бўйнин ур!»

Мунга чунки майл этти ўлтурғали,
Бошиға жафо тиғи текурғали.

Очиб бошин ул бир ҳам айлаб ҳавас,
Неким эрди аввалғиға мултамас.

Булар ҳар бир – ул бир учун қайғуда,
Бу ҳолатда Чингиз эмиш уйкуда.

Тушига кирар бу икки ёр иши,
Муни кўргач айтур анга бир киши

Ки: «Кечгил халойиққа озордин,
Вафо ўрган ушбу ики ёрдин.

Санга кинавар бўлса Хоразмшоҳ,
Ул иштин жаҳон аҳлиға не гуноҳғ»

Ики шаҳ кини жаҳонни бузуб,
Ики зор мундоқ вафо кўргузуб.

Чу уйғонди уйқусидин қаҳрамон,
Ўлумдин халойиққа берди амон.

Ики ёру қотилда ул можаро
Ки, ом ўлди бахшиш сўзи халқ аро,

Қилиб эрди кофирға доғи асар,
Етишти қулоғига чун бу хабар.

Қилиб рафъ кўнглидин озорни,
Ешиб қилди озод ики ёрни.

Ики шоҳ чун бўлдилар кинахоҳ,
Жаҳон аҳли бўлди саросар табоҳ.

Вале ики дарвешнинг ҳиммати,
Мувофиқлиғи юмни хосияти

Ки, қилдилар исор жони ҳазин,
Кўтарди жаҳон аҳлидин тиғи кин.

Киши айласа рифқ юмнин ҳавас,
Анга то абад ушбу тамсил бас².

XXVI

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, мухолафатки борча милалда мамнуъдурур ва
низоеки борча маҳалда номасмуъ, андоқ модда топилгаймуким, анда дилпазир бўлгай ва
қилмоғи ногузир ва Арасту ул тийраликда ёруғлуғ кўргузмак ва ул мухалиф оҳангни ростда
тузмак*

Яна сўрди шоҳи Фаридунҳашам¹
Ки: «Ей ҳикмат аҳлиға ройинг ҳакам!

Ики кимсага воқеъ ўлмоқ низоеъ,
Бир ишта эрур мужиби имтиноъ.

Низоеки, ҳар кимга масмуъдур,
Хирад буйруғи бирла мамнуъдур.

Топилгайму ул навъ бир жоддае,
Ҳамул жодда ичра бир моддае

Ки, бўлгай низоеъ анда хотирписанд
Ки, гар бўлмаса бўлгай андин газандғ»

Деди ҳикматойини донанда² ҳарф
Ки: «Қилдинг саволе бағоят шигарф.

Низоеки қилди хирад они рад,
Қабул этти ҳам баъзи ишда хирад.

Бировда бир иш бўлса нодилпазир,
Ки, фоилгадур қилмоғи ногузир.

Вале элга андин зарардур баса,
Анинг зимнида шўру шардур баса.

Биров манъиға гар топар дастрас,
Ўзин тутса маъзур, маъзур эмас³.

Ва гар манъ қилдию ер тутмади,

Не иш таркиниким бу дер, тутмади.

Билиндики, кўп таъби роғибдурур,
Ирикрак анинг манъи вожибдурур.

Мунунг бирла ҳам топмаса имтиноъ,
Бўлурур вожиб ул лаҳза қилмоқ низоъ.

Бўлурур чун низоъ ичра нуқсону суд,
Керак анда бир шарт тутса вужуд

Ки, буким низоъ ичра тузди асос,
Ўзин айласа хасм бирла қиёс.

Агар ғолиб ўлмоғлигин чоғласа,
Низоъиға ул лаҳза бел боғласа.

Ва гар қувватин англаса байн-байн,
Арода падида этмаса шўру-шайн.

Ва гар худ ўзин билса мағлубдур,
Насихат била иктифо хўбдур.

Керак ул насихат доғи нармрўй
Ки, то мустамиъ бўлмағай тундхўй.

Ки тунд ўлса кўп ваҳшат имкони бор
Ки, носихқа ҳам бим нуқсони бор.

Низоъ ичра мундоқ маротибни бил,
Қила олмоғинг чун яқин бўлди қил.

Яқин бўлмаса ғолиби зан керак,
Киши барча ишта хирадфан керак.

Бировким хираддур анга раҳнамун,
Бу ишларда қўймас бўлуруға забун».

Чу нофиъ жавоб англади мустамиъ,
Яна сўрмади сўз – бўлуб мунтафиъ.

XXVII

*Доронинг Исқандар сўзидин ошуфта бўлуб, сипоҳ йиғмоқтин оламға ошуб солиб, олам-олам
черик йиғиб Исқандар размига азм қилғони ва Скандар ҳам ул дарёйи офат муқобаласида сели
бало ва кўҳи махофат муқоталасиға барқи разм ва ваго ясаб юзлаиғани ва офоқни ул ики шоҳ
зеру забар қилурда Доронинг ливойи давлати ўзга сарсар офатидин сарнигун бўлуб
Исқандарнинг маҳчак алами қуёш ливосидин ўтгани*

Ики шоҳ ишида хикоятгузор,
Бу янглиғ берур сўзга зеби узор

Ки, Дороға чун етти борғон расул,
Скандар казоёсиға берди тул.

Қаю сўзки шахдин хитоб айлади,
Неким истимои жавоб айлади.

Чу арз айламакдин йўқ эрди гузир,
Борин айлади арз фармонпазир.

Чу фаҳм этти Доро анингдек жавоб,
Ғазаб ўтидин жисмиға тушти тоб.

Ёнар ўтдек ўлди кадам то ба фарқ,
Таҳаррук ани қилди андоқки барқ.

Гаҳи бўлди даврон била тундхў,
Гаҳи чархи гардонға деди: «Туфу!»

Ошиб дам-бадам изтироби анинг,
Еру кўкка таъну итоби анинг.

Бу ошуб дардиға бўлмай даво,
Черик жамъиға бўлди фармонраво.

Киши чопти офоқ аро бедаранг,
Бажуз Рум ила Зангбору Фаранг¹.

Сипаҳ баҳриға тушти ул навъ жўш
Ки, ўтти фалак лужжасидин хуруш.

Ҳам Эрону Турон², ҳам ақсойи Чин,
Анга тегруким, ҳадди Машрик замин.

Чиқиб ул сифатким, киши қолмайин,
Демай қолмайинким, қола олмайин.

Анга тегруким, ҳадди ақсойи ғарб,
Бутуб борчанинг жисмидин сози ҳарб.

Яна ҳам диёри Жанубу Шимол,
Киши қолмоғи топмайин эҳтимол.

Башар жинси хайлин жаҳондин йиғиб,

Жаҳон аҳлини тўрт ёндин йиғиб.

Сипаҳ жўш уруб тоғу ҳомун аро,
Ғалат айладим, рубъи маскун аро.

Суруб элни зобит сипаҳдорлар,
Сиёсат тариқида ғаддорлар.

Бу янглиғ черик яхшироқ фол ила,
Ики йилда жамъ ўлди тунқол ила.

Сипоҳийки ер сатҳиға сиғмайин,
Черик ҳаргиз андоқ киши йиғмайин.

Не учу қироқ эрди пайдо анга,
Не ҳадду не ғоят ҳувайдо анга.

Ададда фалак анжумидин фузун,
Не анжум, биёбон қумидин фузун.

Чу мавъидға жамъ ўлди мундоқ сипоҳ,
Билиб ул сипаҳ сори азм этти шоҳ.

Назар солди чун ул черик сори тез,
Адоват ўтин айлади шуълаҳез.

Димоғиға йўл топти навъи ғурур
Ки, гардун қочар қилсам ул ён убур.

Етиб ҳар тарафдин улус шаҳлари
Ўқуш тортиғу тухфа ҳамраҳлари.

Ақолим волийлари жавқ-жавқ,
Итоат солиб борча бўйниға тавқ³.

Чу Доро тушуб боргоҳи аро,
Тушуб жўш хайлу сипоҳи аро.

Қўюб боргоҳ ичра тахти баланд,
Чиқиб тахт уза хусрави аржуманд.

Тузуб маснадеким, сипеҳри барин,
Яна кўрмайин, ўйла маснаднишин.

Қилиб ҳукмким: «Мулк султонлари,
Қамуқ хайлу кишвар ниғаҳбонлари,

Келиб борча ер ўптик айлаб салом,

Мунунг бирла касб айладик эҳтиром».

Салотинга чунким, бу навъ ўлди бор,
Топиб ишлари сиккаи эътибор.

Йироқтин келиб, борча бош индуруб,
Тикиб ерга кўз, ўқ учидин туруб.

Чу ҳар бирни кўрмакка шоҳ истабон,
Бориб ҳожиби боргоҳ истабон.

Келиб ул бисоти қироғин ўпуб,
Қўюб оллида бош, аёғин ўпуб.

Ёниб, чун бўлуб ўрнига раҳхиром,
Яна бир бўлуб хоки даргаҳхиром.

Бу янглиғ ярим кунгача эрди маҳл
Ки, топти шараф улки бор эрди аҳл.

Хито мулкидин Мангу-қоон киби,
Яна Ҳинд элидин Қарохон киби.

Ҳамул Мисрдин Варқау Бошдек,
Доғи Дашт элидин Темуртошдек.

Фарангисдек Ховарон мулкидин,
Даволи киби Ширвон мулкидин.

Шаҳу шоҳзода ададдин фузун,
Сипаҳдору сархайл ҳаддин фузун⁴.

Ки, побўсидин бўлдилар сарбаланд,
Яна илтифоти била аржуманд.

Бўлуб кўрмагидин чу олий асос,
Яна пешкашлар чекиб беқиёс

Ки, юз минг муҳосибқа юз йил шитоб,
Етишса қила олмағайлар ҳисоб.

Бу ашғолни айлабон бартараф,
Халойиқни тарқаттилар ҳар тараф.

Не сархайлким бор эди ҳар сари,
Тилагги иноят қилиб ичкари.

Қилиб тожварларга ҳукми жулус,

Бори ўлтурурға бўлуб хокбўс.

Чу атрофида шоҳлар ўлтуруб,
Сипахдорлар хизматида туруб.

Улуғлар чу алтофидин топти баҳр,
Равон бошлади нукта Доройи даҳр

Ки: «Боис чекарга бу янглиғ сипоҳ,
Халойиқ фароғин қилурға табоҳ

Бу эрдик, чун Румдин Файлакус,
Жаҳон рихлати азмиға урди кўс,

Қолибдур анга зодае мажнунваше,
Судек кажраве, ўт киби саркаше.

Ўйбормай хазойинға уч йил хирож,
Бошиға сарафрозлиқ солди тож.

Чу борди киши билгали шарҳи ҳол
Ки, ўз хизматин невичун этмиш ўсолғ

Анинг бирла бу можаро сурғали,
Бақоёни девонға келтурғали.

Паришон такаллум қилиб беадад
Ки, йўқтур анга, ўйла сўз дерга ҳад.

Яна қилдим ирсол кўп навъ панд,
Анга ҳеч панд ўлмади судманд.

Жавобида кўп қилди тарки адаб,
Мени доғи ошуфта қилди ғазаб.

Ешитгач қулайсиз мақолин анинг,
Зарурат кўруб гўшмолин анинг.

Бўлуб боис ул гўлу нодон иши,
Черик жамъиға чопти ҳар ён киши».

Дедилар кўпуб, ер ўпуб шоҳлар,
Сипахбадлиғ амридин огоҳлар

Ки: «Қилмоққа ҳолини онинг табоҳ,
Не ҳожат эди айламак азм шоҳ.

Бу янглиғ черик ҳожат эрмас эди,

Анинг дафъиға бир қуле бас эди.

Қаю бирга бу иш иноят бўлур,
Ҳамоноки бу иш кифоят бўлур».

Деди шоҳким: «Чун йиғилмиш сипоҳ,
Керак Румни қилсақ оромгоҳ.

Чу кирмиш анга Зангбору Фаранг,
Алар фикрига ҳам керактур даранг.

Неча кун бу ерлар тавофи қилиб,
Адудин мамоликни софий қилиб,

Агар қайтсақ ҳам эмастур йироқ,
Ҳар андешадин бу эрур яхшироқ».

Чу шоҳ оғзиға солди бу сўз қазо,
Қазо амриға чора йўқ жуз ризо.

Неким шаҳ деди, иттифоқ эттилар,
Бори Рум азмин яроқ эттилар.

Манозил битиб, бўлдилар жазми кўч,
Кўпуб ҳар тараф қилдилар азми кўч.

Буларға бўлуб кўч-баркўч азм,
Скандарга доғи хабар етти жазм,

Ки, Доро йиғиб ер юзидин сипоҳ,
Буён айламиш азм беиштибоҳ.

Худ эрмас эди ғофил ул ҳолдин,
Ишида йироқ эрди эҳмолдин.

Узотиб дамо-дам адуға киши,
Паёпай хабар топмоқ эрди иши.

Қаю ишгаким фаҳм этиб эҳтиёж,
Фароғат била айлар эрди илож.

Сипоҳини ул шоҳи навхоста,
Анингдек қилиб эрди ороста,

Ки, оллиға чекса сипаҳ оламе,
Ки бўлса алар ҳар бири Рустаме,

Нечукким ел оллиға бўлғай самон,

Етишмак ҳамону – совурмоқ ҳамон.

Ва лекин шиори мадоро бўлуб,
Тахаттук йўқ андоқки Доро бўлуб⁵.

Чу Доро хадиси анга бўлди туз
Ки, олам сипоҳин йиғиб қўйди юз.

Бу янглиғ черикким баён айладим,
Рақам бирла васфин аён айладим.

Тузуб ул хирадманди ҳикматмаоб,
Адув рўбарўйиға қилди шитоб.

Нечукким тенгиз сори ғурранда абр
Ва ё гўр хайлиға ғуррон ҳизабр.

Чу фаҳм этти ул ишни Доро доғи,
Ки борди ародин мадоро доғи.

Анинг чиқмоғи бўйла бевахму пос,
Адув хайлиға солди беҳад ҳарос.

Чу ўн манзил ўлди аро ерда жазм,
Ики ёндин ўлди тааннию ҳазм.

Юруш расмида бўлмас эрди ўсол,
Кўчарда, тушарда бор эрди ясол.

Тушулгач, черик даврини шақ қилиб,
Сипаҳ ҳифзи айларга хандақ қилиб.

Қуёш чун ботиб кўкка соя чиқиб,
Ҳамул ики ёндин талоя чиқиб.

Язак аҳлиға, ўйла бедорлиқ,
Талоя аро, ўйла хушёрлиқ⁶.

Ки, гар мўр тебранса қилмай даранг,
Тикарлар эди кўзин отиб хаданг.

Бу янглиғ сипаҳ бошлабон икки шоҳ
Ки, бир кунчилик қолди йўл размгоҳ.

Аро ерда тоғе эди бас рафеъ,
Ики ёнида ики дашти васеъ.

Ики дашт аро ики хусрав эли

Ки, йўл топмай ул эл аро тонг ели.

Скандар сипаҳ теграсига етиб,
Нечаким керак забтида жаҳд этиб,

Ясаб хандақу ҳисн Хайбар киби,
Не Хайбарки, Садди Скандар киби⁷.

Чу кўнгли бўлуб тинч юз тигзан,
Бори лашкаророю лашкаршикан.

Ойириб ўзи бирла бўлди равон,
Зиҳи, ҳам сипаҳдору ҳам паҳлавон.

Ҳамул тоғ уза чиқти ул хайл ила,
Адувнинг сипоҳин тамошо қила.

Не кўрдик, тутмиш сипаҳ ер юзин,
Қаро айлабон даҳр тоғу тузин.

Таҳаррук топиб халқдин дашту тоғ,
Таҳаррукка ҳам кимса топмай фароғ.

Фалакни анингдек тутуб дуду гард
Ки, пинҳон бўлуб гунбади ложувард.

Топиб гард ила дуд чун имтизож,
Бериб ўту туфроққа бир мизож.

Қаёнким Скандарга тушти назар,
Топа олмади халқ ичидин гузар.

Қила олмайин эл қиёсини ҳеч,
Таҳайюр анинг мағзини қилди геч.

Хаёлида бу сўзким: «Ики черик
Қачон сунсалар кин ишига илик,

Бири ёна бирча эса ики-уч,
Ерур ҳарб ойини озроққа куч.

Агар бўлса бир сори ёлғуз киши,
Ғаним ўлса ўтрисида юз киши.

Агар истаса ҳарбу пархошини,
Илик бирла кесмактур ўз бошини.

Манга мунча ҳикмат тариқида лоф,

Ажаб ерда ёйдим бисоти масоф.

Бу ердин ёнарнинг худ имкони йўқ,
Набард айласам ғайри нуқсонни йўқ!»⁸

Бу фикр ичра ройи хирадпарвари
Ки, бир тош уза ики кабки дарий

Кўрундики, бир-бирга айлаб ситез,
Урушурлар эрди баче тунду тез.

Бири жусса ичра забардастроқ,
Яна бир ҳақир эрдию пастроқ.

Анга неча қувват, мунга онча заъф,
Де олғонча қувват, де олғонча заъф.

Сқандар чу ул заъфу қувват кўруб,
Ўзи бирла Дороға нисбат кўруб,

Алар сори боқти тааммул била,
Ўзию адувға тафаъул била.

Ўзи жонибидин ҳақирин тутуб,
Адув ўрниға ёна бирин тутуб.

Қилур эрди ул ҳарб наззораси,
Тараддуд аро жони бечораси.

Ки, ногоҳ ҳаводин уқобе иниб,
Қилиб сайд олурға шитобе иниб,

Улуғроғни сайд этти ул навъ чувт
Ки, гўёким ул худ йўқ эрди нухуст.

Уқоб илгида бўлғоч ул бир табоҳ,
Яна бирга бўлди ери жилвагоҳ.

Сқандар бўлуб хушдил ул ҳолдин,
Тануманд ўлуб кўнгли бу фолдин.

Билибким, анга хасм ўлур зердаст,
Ва лекин топар ўзга ердин шикаст.

Бу ишдин ўзига шугун англабон,
Ёниб хасм кадрин нигун англабон.

Сипоҳиға кирди топиб бу футух,

Анингдекки, жонсиз бадан ичра руҳ.

Чу ул тоғдин инди топиб наво,
Куёш чекти тоғ кейин сори ливо.

Фалак машъали кўктин ўлғоч нигун,
Замона бўлуб дудидин қиргун.

Ўзин айлабон маҳкам ики сипоҳ
Сипоҳ интизорин чекиб размгоҳ.

Язак айлабон, ўйла огоҳлик
Ки, қилмай анга соя ҳамроҳлик.

Талоя бўлуб ҳар тарафтин мудир,
Тун ўғрисин этмак тилаб дастгир⁹.

Язакдин сипаҳ даврида, ўйла бим
Ки, тебранмак имкони топмай насим.

Улус, ўйла мазбут ўлуб ҳар сори
Ки, ун ҳам чиқа олмайин ташқори.

Ики шоҳ ҳар сори иш фикрида,
Ясол зикри бирла тикиш фикрида.

Нари юзда Доройи анжумсипоҳ,
Боши узра гардун киби боргоҳ.

Қилиб тахт уза иш яроғини гуфт,
Бори навъидин ошқору нуҳуфт.

Ўзи жониби фатҳ лозим кўруб,
Ливосиға нусрат мулозим кўруб.

Кўзига Скандарни ҳеч илмайин,
Қазодин не ҳол ўлмоғин билмайин.

Сипаҳбадлари худ ғулу айлабон,
Скандар сўзин гуфтуғў айлабон

Ки: «Гар шоҳ ҳукм этса бевахму бийм,
Ерурбиз анга ҳар биримиз ғаним».

Бири дебки: «Кўргач қаро қочкуси»,
Бири дебки: «Узр эшигин очкуси».

Ва лекин Скандар сори барча жазм

Ки, қилмоқ керак тонгла ўлгунча разм.

Қавий хасмға мумкин эрмас шикаст,
Магар улки кўргузгабиз зарби даст.

Кўзидин бориб уйку осойиши,
Иши разм аҳлининг оройиши.

Елига карамдин етурмак навид,
Қочар элга бим, иш қилурға умид.

Ели ҳеч тинмай ясаб созу барг,
Муҳайё қилиб жавшану худу тарг.

Кўрунуб узун кина аҳлиға тун,
Вале кун хаёлоти тундин узун.

Бу янглиғ эди ики ёндин хаёл
Ки, бўлди аён субҳи фаррухжамол.

Саҳар ошкор этти заррин ливо
Ки, бўлди ёруғ маҳчасидин ҳаво.

Қазо солди ул ики дарёға жўш
Ки, Баҳром самъиға етти хурўш.

Чекиб гурдлар наъраи ҳоила
Ки, солиб ер ажзосиға зилзила.

Зухур айлабон «арзу зилзолаҳо
Ва ахражатил-арзу асколаҳо»¹⁰.

Бўлуб тигзанлар қадам то ба фарқ,
Фалак туркидек кўк темур ичра ғарқ¹¹.

Ясаб ҳарб учун ўзни маркаб уза,
Таковар суруб, ўз ясолин туза.

Чу отланди Доройи давлатпаноҳ,
Скандарға ўтру тузатти сипоҳ.

Сипаҳ дема, дарёйи хунхор, де,
Фалак баҳри андин намудор, де.

Сафе тузди тузмакка ойини ҳарб
Ки, бир қамбали–шарқ эди, бири–ғарб.

Ясолеки бу тул ила кўргузуб,

Будур турфақим, ети дабқур тузуб.

Боронғор12 анга хайли Машрик замин,
Самарқанддин токи сарҳадди Чин.

Яна юз минг ўзбак мўғул бирла зам,
Юз эллик минг ул сори қалмоқ ҳам.

Бўлуб борчаси олти юз минг киши,
Борига ҳунар кин ила разм иши.

Ясаб Чин элин турки чинийсиришт,
Тароватда андоққи боғи биҳишт.

Ети ранг зарбафт ҳар паҳлавон,
Солиб бодпойиға баргуствон.

Довулғода чиний ялов дилпазир,
Яна жавшан устига чиний ҳарир.

Ясолеки қалмоқ хони ясаб,
Ажал дўзахидин нишоне ясаб.

Томуғ шуъласи барча рангин ялов,
Билиниб ялов жилвасидин қалов.

Ҳар ўпчинлук онча қилиб қарру фар
Ки, андин тушуб даҳр аро шўру шар.

Алар хайлининг хони Тўққоб ўлуб,
Уруш вақти озармдин тоб ўлуб.

Мўғул шерпайкарлари ўту ёлин,
Тааддуд аро ит тукидин қолин.

Булар хони Мангу келиб разм аро
Ки, ошуби оламни айлаб қаро.

Яна манғит ўзбак била ёндашиб,
Ики зулфдек тузлари чирмашиб.

Кумушдек ёруғ барчанинг кўҳаси,
Боз узра довулғалар чаркасий.

Алар ёнида Мовараннаҳр эли,
Ики руд аросида ўн шаҳр эли.

Бори шергиру бори пилзўр,

Тикиб ўқ била кўзларин бўлса мўр.

Жинонваш Самарқанд мавжуд йўқ
Ки, килмиш бино они Искандар-ўқ¹³.

Жувонғорда Мағриб эли бир сари,
Яна сори Бартосию Барбари.

Синонлар сариғ ранг, қалқон доғи,
Кежимлар сариғ жинс, хафтон доғи,

Араб барридин найзавар қирқ минг
Ки, якрони този келиб борчанинг.

Аламлар қароу синонлар қаро,
Бедов узра баргуствонлар қаро.

Ҳамул мағриб аҳлини бошлаб Талиъ,
Араб хайлининг пешвоси Вакиъ.

Мадойин навоҳисидин Ардашер,
Чекиб тиғ, хайлида юз минг далер.

Бинафш айлабон шадда бирла дирафш,
Саманд узра баргуствон ҳам бинафш.

Қутайф аҳли, Баҳрайну Бағдод ҳам,
Сипаҳбад аларға келиб Густаҳам.

Бўлуб сарбасар кўк темур ичра ғарқ,
Кўк атласда пинҳон қадам то бафарқ.

Жувонғор ҳам олти юз минг адад,
Булар бошқа андинки бўлғай мадад.

Ҳировул ясаб ети юз минг киши
Ки, хайрон қолиб ети кўк гардиши.

Борининг келиб худу хафтони оқ,
Неким кийгулуктур ясаб они оқ.

Бу кофургун саф аро разм эли,
Келиб Дашти Қифчоқу Хоразм эли.

Ўзидин топиб ғул фарру шукуҳ,
Сипаҳ саф тузуб даврида кўҳ-кўҳ.

Қилиб андоқ ороста етти ғул

Ки, ел хайли топмай аро ерда йўл.

Бўлуб ҳар саф ул элга юз минг нафар,
Шаҳ ойинидин барчаға зебу фар.

Булар киймаги барча ахзар бўлуб,
Аламға яшил шукқа зевар бўлуб.

Бўлуб олам ул сабзадин марғзор,
Яшил хат бўлуб ер юзига узор.

Ҳамул қалбгоҳ ичра Доройи даҳр,
Хилофиға йўқ ҳадду ёройи даҳр.

Бу янглиғ ясаб созу ойини разм,
Адув сори таскин била қилди азм.

Нари юзда Исқандари шердил,
Қилиб хайли оройиши муттасил.

Боронғорин айлаб сипоҳи фаранг,
Бори қон тўқарга бўлуб бедаранг.

Адувнинг қалин эрконин билмайин,
Агар билса ҳам кўзга ҳеч илмайин.

Сипаҳдор алар ичра Шайпол¹⁴ ўлуб,
Таҳавурда чун Рустами Зол ўлуб.

Кийимлар гуҳардин муқаллал бори,
Фарангий ети ранг махмал бори.

Алам шукқаси доғи жинси фаранг,
Ҳам ул борча зарбафту ҳам ети ранг.

Адув ичра юз минг бори тезу тунд
Ки, ҳайбатларидин қуёш тиғи кунд.

Жувонғорида эрди Бартосу Рус,
Фалак хингидек барча тунду шамус.

Алар жавшани борча қолқондуруқ,
Синон қўлларида нечукким сўруқ.

Вале бодполарға солғон кежим,
Сақарлоту борча ёвурқон кежим.

Довулға бўлуб тўппи янглиғ бари,

Ўтоға бош узра сариқ куш пари.

Келиб ҳар бири кеча андоқки бум,
Мувофиққа маймун, мухолифқа шум.

Булар доғи юз минг келиб сон аро,
Чекиб саф жувонғорда майдон аро.

Хировулда занг аҳли таъйин бўлуб,
Аларға яна ўзга ойин бўлуб.

Кийиб барчаси жавшани зангсоз,
Ёруқ кўзгудек зангдин бениёз.

Яна худлар мисли жавшан келиб,
Қаро тунда хуршиди равшан келиб.

Ўтоға темур бирла шаҳпар мисол,
Қуёш узра сончиб нечукким ҳилол.

Кежимлар доғи барча пўлоддин.
Тоғиб ламъа суҳони бедоддин.

Ёруғ оҳа юз минг адув ўтриси,
Саросар ажал шахсининг кўзгуси.

Қилиб ғулини борча Румий сипоҳ,
Тоғиб зийнат ул ғул ила размгоҳ.

Қизил юз била борча андоқки шер,
Адув қасдиға шер янглиғ далер.

Кежим борчаға шеру бабру паланг,
Жиба узра хафтон доғи ушбу ранг.

Бўлуб ҳар бир, андоқки, ғурранда абр,
Дегил тутти олам юзин шеру бабр.

Туруб қалб аро шоҳи фарруҳсарир,
Нечукким ҳизабре, вале шергир.

Боши устида шерпайкар алам,
Есиб анга нусрат ели дам-бадам.

Бу янглиғ сипаҳ бирла дорои Рум,
Сипоҳин ясаб, ўйлаким наҳли мум.

Юруб хасм хайлининг ўтрисиға,

Мунунг ул ҳам андоқки қаршусиға.

Чекиб кўс уни ики ёндин ғирев,
Анингдекки, маст ўлса юз нарра дев.

Фалак турки гардунни ики чошиб,
Анинг ҳар бирисига бир юз ёшиб.

Адув шайнини кимса қилмай қиёс
Ки, нокор ўлуб ғулғулидин ҳавос.

Нафир, ўйлаким аждари тездам,
Таҳаррук солиб бўйниға ики ҳам.

Оғиз очмоғи элни тутмоқ учун,
Ва ё хасм хайлини ютмоқ учун.

Яна карраною коворго уни,
Қилиб ошкоро қиёмат куни.

Аламларки елдин бўлуб жилвагар,
Фулклар набардидин айтиб хабар.

Ҳавони анингдек тутуб тийра гард
Ки, бўлмай аён кўзга дашти набард.

Кўп элким қилиб гирд қилмоғин вирд,
Курра шакли ернинг бўлуб нимгирд.

Сипаҳ наълидин ёнчилиб ёрими,
Бўлуб гард янглиғ фалак озими.

Бу дарёйи гард ичра тушган киши,
Нафас қайтарурдин су ютмоқ иши.

Қолин тиғ ул гарди ҳайжо аро,
Ўкуш мўр оқиб лойи дарё аро.

Дема гардким, эрди мушкин саҳоб,
Еру кўк аросиға тортиб ниқоб.

Чоқиб барқ ўти оҳалар ишнари,
Чекиб раъд уни боралар кишнари¹⁵.

Тутуб кўлға жабборлар тиғи тез,
Фалак тортқондек синони ситез.

Бу янглиғ ики олами қатлу кин

Ки, титраб алардин замону замин.

Юруб бир-бирига яқин егтилар,
Аёғ тоғдек ерга беркиттилар.

Сурон солдилар аввал ул навъ тез
Ки, оламға тушти ажаб рустахез.

Демасменки, қўзғолди олам эли
Ки, булғашти бу сабз торам эли.

Қўяр эрди ҳамлин фалак беваси,
Сатарванлиғ ар бўлмаса шеваси¹⁶.

Чу бир лаҳза топти сукун ул хурўш,
Улус оғзи ғавғодин ўлди хамўш.

Насими вағо бир сори сурди гард,
Кўрунди халойиққа дашти набард.

Ҳамул ҳар тарафдин бир анбух саф,
Не анбухким, кўх то кўх саф.

Қилилғон киби лавн-лавнин баён,
Тамошо қилур элга бўлди аён.

Анингдекки тушгай чоқиндин дурахш,
Скандар сафидин биров сурди рахш.

Тарид айлаю кирди майдон аро.
Хунарлар аён қилди жавлон аро.

Солиб бодпойиға баргуствон,
Намудор аро, ўйлаким арғувон.

Кийиб жавшан устига чиний ҳарир,
Келиб сув уза сабзадек дилпазир.

Синон ўнг қўлинда нечукким сутун,
Сўл эғнида қалқон келиб лаългун.

Ўтоға тикиб худиди савсани,
Бўлуб ғунчадин савсан очмоқ фани.

Бу ҳайъат била чобуки жангжўй,
Туруб ўртада бошлади гуфтугўй.

Скандар дуосин бурун қилди ёд

Ки: «Топсун адувсиға кому мурод!»

Яна деди юз келтуруб ҳар сари
Ки: «Дерлар мени Бориқи Барбарий¹⁷.

Бурун бор эдим шоҳ Дороға кул,
Вале топмадим қуллуғи ичра йўл.

Мени, ўйлаким бор эдим билмади,
Риоят, нечукким керак, қилмади.

Топиб мендин ўксуклар андин наво,
Манга кўрди кўп бенаволиғ раво.

Чу ҳолим дедим, шоҳи олийсифот,
Жавобимға ҳам қилмади илтифот.

Ижозат сўзин арз қилғоч туруб,
Таёғлатти қаҳр айлабон бостуруб.

Чу Доро қилиб мунча зулму шикаст,
Мени қилди бахтим Скандарпараст.

Чу даргоҳиға еттим истаб паноҳ,
Манга онча лутфу карам қилди шоҳ.

Ким ул тарбиятдин сарафкандамен,
Иш этмай олиб музд, шармандамен.

Буқунким, қилибмен бу майдонға азм,
Ики иш учун айлағум кину разм:

Бир улки: шаҳимға қилиб бандалиқ,
Ўзумдин қилай рафъи шармандалиқ.

Яна улки: чун қатл расмин тузай,
Ишим шоҳ Дороға ҳам кўргузай.

Ўзин улки ҳарбимға мойил қилур,
Манга ики мақсуд ҳосил қилур:

Аларғаки шоҳи хирад раҳнамун,
Иноят қилиб эрди мендин фузун.

Бўлурким паёпай равон айлағай,
Яко-як борин имтиҳон айлағай».

Чу Бориқ тугатти каломин тамом,

Алардинким ул айламиш эрди ком.

Равон бўлди майдонға қотилваше,
Тутундек ғализ, ўт киби саркаше.

Оти наълидин токи худиди мил,
Кириб кўк темур ичра андоқки нил.

Оти наълидинким шарар айрилиб,
Бало абридин марг ўти чоқилиб.

Фалаксайри ошуби пайвасти ила,
Солиб ел димоғиға фаррасти ила.

Ҳамойилдағи тиғи бежодадек,
Кўл ичра синони келиб хоодадек.

Ани разм эли шери даррон, дебон,
Отин анжуман аҳли Ҳаррон¹⁸ дебон.

Чу майдон тариқин адо айлади,
Туруб хусравиға дуо айлади.

Тугатгач дуо, чопти Борикқа тез,
Анга доғи Борик бўлуб барқхез.

Бири-бирга майдонда чирмоштилар,
Басе бир-биридин қолиб, оштилар.

Уч уз олтмиш олти лаъбу гирих,
Ўтубким синон учи кўрмай зирих.

Ҳам охир чу Борик эди ишта чувт,
Синон бирла маркабдин они дуруст

Йироқ солди андоқки, чархи барин,
Синону кўлиға деди: «Офарин!»

Тушуб, бўйниға боғлабон полаҳанг,
Шаҳ оллиға еткурди қилмай даранг.

Скандарга фархунда бўлди бу фол
Ки, нусрат анга аввал очти жамол.

Яна шерпайкар яли хасмбанд,
Ер ўптию майдонға сурди саманд.

Тилар эрди ҳайжо қилурға тане

Ки, размиға от сурди пилафкане.

Далереки то разм варзиш қилиб,
Адувсиға юз маърака иш қилиб.

Темур ичра боштин-аёғи ниҳон,
Нечукким ўзи, оти доғи ниҳон.

Лақаб Шайда¹⁹ бирла анга фош ўлуб,
Насаб бирла Ҳарронға қардош ўлуб.

Йўлин тўсти Борикнинг ошуфтаваш,
Анга сурди Борик доғи кинакаш.

Яна қўйдилар саёю кўшишга юз,
Синонларни айлаб бири-бирга туз.

Чу ёр ўлди икболи Искандарий,
Яна топти фурсат яли Барбарий.

Ани ҳам қилиб найза бирла нигун,
Чекиб шоҳи оллиға хору забун.

Скандар фалақдин топиб кому баҳр,
Фалакка қилиб таън Доройи даҳр.

Чопиб Барбарий бўлди майдоннавард,
Мубориз тилар эрди истаб набард.

Яна гармкине солиб юзга чин,
Чопиб Барбарий қасдиға гармкин.

Етишмак ҳамону етишган замон,
Диловар қўлидин йиқилмоқ ҳамон.

Бу янглиғ тўқуз паҳлавони далер
Ки, ҳар бир эди иш чоғи нарра шер,

Бори Барбарийға асир ўлдилар,
Синон захмидин дастгир ўлдилар.

Яна ҳарбиға кимса майл этмади,
Вале Борик ўз ўрнидин кетмади.

Мубориз тилаб бор эди наъразан,
Замириға аъдонинг оташфикан.

Ғазаб солди Дороға кўп изтироб:

«Анга кимса чиқсун!» деб этти шитоб.

Ҳам охир биров сурди майдонға от,
Адувға суруб солди жавлонға от.

Ҳам ул пилзўр эрди, ҳам пилтан,
Таковар анга, ўйлаким каркадан.

Палангина баргуствон отиға,
Кийиб бабр тўн халқ офотиға.

Қизил хўддин бошида нимтарг
Ки, ваҳмидин ўлуб ўлум холи марг.

Ҳамул хўд давриға чирмаб каро,
Киши кўрмамиш лолани доғ аро.

Юзи улча мумкиндур аҳмар анинг,
Маҳосин юзи узра асфар анинг.

Юзи ранги хурмо масаллик касиф,
Маҳосин намудори хурмоға лиф.

Ики кўз анга икки олмосдек,
Вале давраси қон тўла тосдек.

Ватангоҳи ақсойи Мағриб замин,
Ели эрмиш ул ерда водийнишин

Ки, бу янглиғ эрмиш алар ҳайъати,
Қўшун элча ҳар қайсининг шавкати.

Не хусравки, ул бўлса оламга шоҳ,
Чекар бўлса бир хасми сори сипоҳ.

Келур эрмиш ул қавмдин бир киши,
Ки саъб ўлса аъдодин ул шоҳ иши.

Қилур эрмиш ул шахс майдонға азм,
Намудор этар эрмиш ойини разм.

Чу бўлди адуси гирифтор анга,
Бўлур эрмиш уй сори рафтор анга.

Киши турғуза олмас эрмиш ани,
Анга тегруким манзилу маскани.

Гирифторини доғи элтур эмиш,

Буюрур эмиш ҳар нечук топса иш.

Чу Борикдин эл эрди ҳайратқа ғарқ,
Ул оҳанги кин этти андоқки барқ.

Иков бўлди майдонда пархошжўй,
Чопарлар эди чирмашиб сў-басўй.

Гаҳи бу қочиб, ул кейиндин суруб,
Ки, майдон бошиға дегин еткуруб.

Бу қайтиб анинг гоҳ подошиға,
Қовуб токи майдоннинг ул бошиға.

Гаҳи совуруб гард, этиб тобу печ
Ки, қилмай қуюндин киши фарқ ҳеч.

Чу асраб ўзин Бориқи кинпараст,
Анга Мағрибий топмайин ҳеч даст.

Вале бўлди Борик иши нурсиз
Ки, кўшиш қилиб эрди мақдурсиз.

Ўзидек тўқуз кимса олмиш эди,
Бу кирган замон илги толмиш эди.

Чу аҳволида бўлди заъф ошкор
Белидин тутуб гурди мардумшикор.

Кўнқордию ўнг илгига қилди руст,
Сўл илги била маркабин тутти чуст.

Чу топиб маҳал, сайдини сирмади,
Ёниб ўз сипоҳига ҳам кирмади.

Равон бўлди Мағриб сори азм этиб,
Ғанимни олиб, раҳнавардин йитиб.

Анга айлабон ҳайрат аҳли жаҳон,
Анга тегруким, бўлди кўздин ниҳон.

Кўруб Мағрибийдин бу бебоклик,
Скандарга юзланди ғамноклик.

Яна Барбарий ҳолиға ғам ебон,
«Анинг ҳоли не бўлди эркинғ» – дебон.

Бўлуб шодким, борди саҳро сари,

Ёниб қилмади азм Доро сари.

Вале шоҳ Доро, бaсе шoд ўлуб,
Бузуғ кўнгли ул ишдин обoд ўлуб.

Буким Барбарийнинг бўлуб ғoлиби,
Анинг сори келтурмади Мағрибий.

Неча шoдмонликқа монeъ эди,
Вале хасм дафъиға қонeъ эди.

Чу хуршид дороси этти камин,
Камингоҳ анга бўлди Мағриб замин.

Қилиб жилва ой мeҳри ховар киби,
Улусни ёрутти Скандар киби.

Ёниб размгаҳдин ул ики сипoҳ,
Тушуб берк туттилар оромгоҳ.

Тутуб хандақ ики сипаҳ даврини,
Қанот, ўйлаким боргаҳ даврини.

Талоя яна чиқти ҳар соридин,
Язак тинмади ҳифз изхоридин.

Қилиб боргоҳ ичра Доро мақом,
Зарурат юзидин тилаб руду жом.

Вале қон ютуб шиша янглиғ ниҳон
Ки, тонгла не иш зоҳир этгай жаҳонғ

Скандар доғи ўзга ойин топиб,
Бир Искандар онида таскин топиб.

Топиб ўнг ёнида камол аҳли ер,
Тутуб сўл кўлида қитол аҳли ер.

Тааммул била ҳар хирадпешае,
Қилиб фатҳ бoбида андешае.

Таҳаввур била ҳар жаҳонпахлавон,
Тилаб нусрат ончаки тобу тавон.

Чу ўтти кеча хайлидин ики пос,
Бирор элда журъат, бирорда ҳарос.

Тилаб хилвате шоҳи яздонпараст,

Тазарруъ қила бўлди туфроққа паст.

Зафар истамакдин чу топти фароғ,
Сахар нажми ёрутмиш эрди чароғ.

Яна тушти ошуб ики тараф,
Ики хайл ҳар ён тузатмакка саф.

Яна кўсан тушти жунбуш аро,
Яна кўс тушти ғурунбуш аро.

Ҳамул найзаварларға тушти шитоб,
Ҳамул найзалар жисмиға печу тоб.

Ҳамул тиғзанларға бўлди масоф,
Ҳамул тиғлар бўлди пахлушикоф.

Ҳамул бўлди кин бенадомат яна,
Ҳамул қойим ўлди қиёмат яна.

Скандар қилиб хилват ичра ниёз
Ки, қилғай анинг чорасин чорасоз.

Чиқар вақтида қосиде етти чуст,
Ниҳони тутуб номае оғзи руст.

Анга еткуруб нома хилват аро,
Дедиким: «Ўқуб англағил можаро».

Скандар очиб, қилди наззораси,
Ҳақ айлаб эди дардининг чораси.

Ҳамоноки Дороға ики киши,
Бор эрмиш наёбат аларнинг иши.

Вале зулмидин жонларидин тўюб,
Икиси кўнгул ўлмакига қўюб.

Бериб бийм Дороки топқач зафар,
Ул икига гўр оғзин этгай мақар.

Ул ики киши ҳам яроқ айлабон,
Анинг қатлиға иттифоқ айлабон

Ки: «Чун бизга ул қилғуси биғи қатл,
Анга биз бурунроқ чекиб тиғи қатл,

Йиколи дарахтини бунёдидин,

Қутулсун улус зулму бедодидин.

Неча зулмидин жонимиз қолмағай,
Бу навъ ўлсак армонимиз қолмағай».

Скандарга ёзғон эмишлар битик,
Бировни юборган эмишлар итик.

Қилиб номада сабт бу сўзларин,
Анга боғлағонлар эмиш ўзларин.

Ўқуди Скандар чу ул номани,
Не навъ эрканин билди хангомани.

Ва лекин гумон қилди макру фириб,
Дам урмай ўз-ўзига берди шикиб.

Дедиким: «Мунга ҳеч янглиғ жавоб,
Демакда эмас эрди ройи савоб

Ки, ёлғон эса демаган яхшироқ,
Чин эрса бу бор анда етмак йироқ».

Таваккал қилиб рокиб ўлди равон,
Адув кинига роғиб ўлди равон.

Тузалди яна ики ёндин ясол,
Яна ошкор ўлди расми жидол.

Бурунроқки майдонга киргай биров,
Ики қотил этган киби сўз гаров,

Етиб шоҳ Доро ики ёнидин,
Қилич лаългун қилдилар қонидин.

Бири суғлубон гурдагоҳиға тиғ,
Тўкуб ерга қонин анинг бедариғ.

Яна бир доғи тиғ уруб бошиға,
Қилиб зулм анинг зулми подошиға.

Ебон захм ул навъ дорои тахт,
Йиқилди анингдекки олий дарахт.

Тушуб ер уза шоҳи Баҳманнажод,
Ўчуб машъали дудаи Кайқубод.

Қазодин бу навъ иш чу пайдо бўлуб,

Боши узра элдин алоло бўлуб.

Сипоҳида пайдо бўлуб қўзғалиш,
Сипаҳ қўзғалур, шаҳға чун тушти иш.

Скандар тариқи киёсат била,
Қилиб фаҳм ул ишни фаросат била.

Таанни била азм этиб ул тараф
Ки, бўлмай паришон сипоҳиға саф.

Етишти чу ул хайлнинг қошиға
Ки, жамъ эрдилар шоҳнинг бошиға.

Скандар етишгач қўюб ерга бош,
Анга қилдилар шоҳ ҳолини фош.

Скандар тушуб келди Доро сари,
Иши тушти рифку мадоро сари.

Кўрарким, ётур жисми қон ичра ғарқ,
Топилмай анинг бирла қон ичра фарқ.

Боши узра ўлтурди гирён бўлуб,
Анинг холиға кўнгли вайрон бўлуб.

Олиб қўйди ўз қўйниға бошини,
Узориға ҳар ён тўкуб ёшини.

Чу беҳуш уза септи андоқ гулоб,
Очилди анга наргиси нимхоб.

Боши узра ким эрканин қилди фаҳм,
Такаллумга тил очти бебийму ваҳм.

Деди: «Марҳабо, эй шаҳи навжавон,
Жаҳон узра ҳам шоҳу ҳам паҳлавон.

Атодин ўғул бўлмағон сен киби,
Адув узрини қўлмағон сен киби.

Нечаким хилофингда қилдим ғулу,
Вале кўп қилур эрдим ул орзу

Ки, сендек кишиким жаҳон фардисен,
Салотинда Доро ҳамовардисен.

Халойикқа йўқ ҳеч ишинг нисбати,

Жаҳон ичра сен Тенгрининг қудрати.

Замоне кўзум тушса рухсоринга,
Қулоғ мустамиъ бўлса гуфторинга.

Манга берди худ Ҳайи Доно мурод,
Ажал айлаган чоғ вале номурод.

Етишти неким қилди Доро умид,
Вале ўздин ўлғон замон ноумид.

Бўлубсен ажаб вақт меҳмон манга
Ки, йўқтур нисоринг бажуз жон манга.

Бу соат нетиб мезбонлиқ қилай,
Қабул айласанг жонфишонлиқ қилай!

Енгилдим, нетиб бўлғамен мизбон
Ки, худ бир нафас мен санга меҳмон!

Бу соатки бошимға қўйдунг қадам,
Не эркин хаёлинг, дегил они ҳам.

Агар ёрлиғдур шиоринг сенинг,
Ики даҳр аро Тенгри ёринг сенинг.

Ва гар қатл учун келмишанг қошима,
Кесай деб қадам қўймишанг бошима.

Мурувват қилиб кесмагил бир замон,
Ики-уч сўз айтурча бергил амон!»

Сқандар қилиб ул такаллумни гўш,
Чекиб мотамийлар масаллик хурўш.

Яқо йиртибон, тожини тошлабон,
Деди зор йиғлай бу сўз бошлабон

Ки: «Бўлсун тирик ети кишвар шаҳи,
Жаҳон бўлмасун бир дам андин тиҳи.

Анга мен камина парастандамен,
Парастандалиғ ичра шармандамен.

Ўзумга керак қуллуғин чоғлабон,
Анинг боргоҳида бел боғлабон,

Адувдин мубарро қилиб маъманин,

Жаҳондин чиқорсам эди душманин.

Тилим бормас айтурға бу сўзки, шох
Хирож истаб ўлди манга кинахоҳ.

Кўруб шаҳни бу навъ беилтифот,
Юзумга менинг келди мунча уёт.

Сипаҳ чектиму зоҳир этгим хилоф,
Аён айладим ўтрисида масоф.

Ва лекин бу ишдин хабардор эмон,
Қилур эл била соҳибасрор эмон.

Манга етти бир нома ҳам бу замон,
Ўқуб ташладим бўйла қилмай гумон.

Кетурганга гарчи сазо бермадим,
Ва лекин бу ишга ризо бермадим.

Бу дамким аён бўлди бу можаро,
Ёруқ олам ўлмиш кўзумга қаро.

Жаҳондорким Ҳақ анинг ёвари,
Керак бўлса албатта бу бовари

Ки, розидур Искандар ўлмакка бот,
Бўлуб шаҳға минг йил замони ҳаёт.

Буким шаҳ деди: «Бор ики-уч сўзум»,
Анинг йўлида мунтазирдур кўзум.

Мени ул муродингға ҳамроз қил,
Буюрмоғи бирла сарафроз қил».

Чу топти Скандардин ул навъ баҳр,
Дуолар қилиб, деди доройи даҳр

Ким: «Ул уч сўзум — уч васиятдурур
Ки, изҳори кўнглумга ниятдурур.

Бириси буким, ул ики кинахоҳ
Ки, қатлимға қўл сундилар бегуноҳ,

Алар қатлин ойини дод этгасен,
Бу иш бирла руҳумни шод этгасен.

Йўқ андин манга гарчи дафъи газанд,

Ва лекин санга бордурур судманд.

Яна қавму хайлимға қилма инод
Ки, дерлар аларни Каёнийнажд.

Билурмен аларда йўқ андоқ киши
Ки, келгай қўлидин адоват иши.

Карам айласанг, борча хайлингдурур,
Қилурлар не хизматки майлингдурур.

Ҳабо айлама хонадони қадим
Ки, йўқтур алардин санга ҳеч бим.

Яна Равшанакким,²⁰ қизимдур менинг,
Буқундин нари менсизимдур менинг.

Каёний салотин нишони анга,
Барозанда тожи Каёний анга.

Келиб салтанат баҳридин дурри пок,
Шараф авжидин ахтари тобнок.

Бисотингни ул шамъ бирла ёрут,
Анинг шуғлидин хотирингни овут.

Кивур меҳр бирла шабистонинга,
Қилиб ақд, ўлтурт ани ёнинга.

Ерур ул бузуғ мазраим хўшаси
Манга пора бўлгон жигаргўшаси.

Ҳаримимда сен доғи фарзанд бўл,
Ҳамул хаста бағримға пайванд бўл.

Ким ул доғи сендин топиб тўшае,
Санга ҳосил этса жигаргўшае.

Атодин Скандарниход ўлғай ул,
Анодин Каёнийнажд ўлғай ул

Ки, чун бел адолатқа чуст айлагай,
Икимизга нисбат дуруст айлагай.

Қабул айлаб, эт хаста кўнглумни шод
Ки, эмди қилур вақт эрур хайрбод!»

Скандар тўқуб ашқу тортиб нафир,

Деди: «К-ей шаҳаншоҳи гардунсарир!

Итоат йўлинда нузул айладим,
Неким ҳукм қилдинг, қабул айладим.

Умид улки тавфиқ бергай Илоҳ
Ки, рухунгға қилгай мени узрхоҳ!»

Ешитган чу мундоқ қабул этти сўз,
Дегон чун эшитти бу сўз, юмди кўз.

Ажал шоми тонг йўқ агар бўлса фош
Ки, Баҳман кунига уёқти қуёш.

Адам бўлди конуни Луҳросбий,
Нигун бўлди ойини Гуштосбий.

Бўлуб тийра Кайхусрав ойин чароғ,
Сиёвуш ўти бағриға қўйди доғ.

Унут бўлди Ковус ёди доғи,
Бал овозаи Кайқубоди доғи.

Манучеҳр руҳиға тушти жазаъ,
Фаридун равониға етти фазаъ.

Чу Дорони даҳр этти жондин сутух,
Скандар жаҳондори Дорошукух.

Солиб маҳди шоҳона ичра танин,
Каёний маҳофа қилиб масканин.

Жудо айлади разм майдонидин,
Ариғ айлаб ул гард ила қонидин.

Топиб равзасон дашти мийнусиришт,
Олиб сабзасидин насими биҳишт.

Тушуртуб ҳамул сабза узра си поҳ,
Фалак сабзасидин ўтуб боргоҳ.

Ҳамул боргоҳ ичра тушган замон,
Қилиб қатлдин элга ҳукми амон.

Кетур соқий, ул майки, жоне топай,
Ғам ичра ўлардин амоне топай!

Ки, гар давр оғу берди Дороға бот,

Скандарга ҳам бермас оби ҳаёт²¹.

Муғанний, бугун нағмаи чанг туз,
Вале навҳа соз айлаб оҳанг туз

Ки, дардимға тортиб фиғон йиғлайин,
Даме ўйлаким шиша қон йиғлайин!

Навоий, жаҳонға вафо йўқтурур,
Анинг даъбу расми жафо-ўқдурур.

Вафо айлаб онинг вафосин унут,
Наво истасанг, бенаволиғни тут!

XXVIII

*Зобитаи русуми шоҳийдаким, корхонаи Илоҳийдин намудордурур, анингдекки, ул боргоҳда хоҳ
малоик хайли, хоҳ русул маъшари, хоҳ авлиё гуруҳи, хоҳ сойири нос жамоати алоқадри
маротибиҳим ҳар бири ўз ерида мураттабдур, бу коргоҳда ҳам ҳамул дастур била бўлса
яхишироқ сурат, балки заруратдурур*

Керак қилса, улким тилар шоҳлик,
Сипаҳ борча ҳолидин огоҳлик.

Яқин билса тузганда пироясин,
Риоят чоғи ҳар киши поясин.¹

Улукқа улукча ато айласа –
Кичикка кичикча сахо айласа.

Ким этса васатлик йўлинда зухур,
Анга тузса ойини «хайрил-умур».²

Не тутса улугни қошида кичик,
Не қилса кичикни улуг чарғалик.

Бу қонун била бўлса ойин анга,
Топиб кишвару мулк тазйин анга.

Ишида кўруб фаррух анжомини,
Олур салтанат амридин комини.

Не шаҳким, анга мундоқ эрмас тузук,
Тузуклук нечук келгай андин, нечук.

Анингдекки тифл истабон инбисот,
Чу шатранж ўйнараға ёйса бисот.

Не ўйнорини билса, не термагин,
Не олмағини билса, не бермагин.

Олиб қўйса байдақни шаҳ ёнида,
Яна пил қўйса рух айвонида.

Бу ойин била берса ҳар бирга ер,
Ўзунг де, хирад аҳли они не дерғ

Бу ўюни анинг нечаким чекса кеч,
Ерур ҳеч, балким эмас доғи ҳеч.

Ерур ит сафолиға қўймоқ самон
Ҳамону, сўнғак отқа солмоқ ҳамон.

Бўрига киши туъма қилса қўзи,
Ўзига бало ҳосил айлар ўзи.

Қориндин деса шер топсун наво,
Бу ишни доғи ақл кўрмас раво.

Ким истар қорин бирла арслонни тўқ,
Ёрар топса фурсат анинг қорнин-ўқ.

Муносиб эмас тоз бошиға тож,
Тумоға нутуқчиға не эҳтиёж.

Не сунғурғаким тезпарвоздур,
Мурассаъ тумоға ҳануз оздур.

Ешак оллида заъфарон хўб эмас
Ки, нодонға зарбафт марғуб эмас.

Йилонни киши тутса саркўфта,
Балодин қилур ўз йўлин рўфта.

Ва гар берса ўз жайби ичра маҳал,
Ўзи қатлиғадур таноби ажал.

Йилон жайб аро солмоқ этма ҳавас
Ким, охир йилондур бу, тасбиҳ эмас.

Ешик ит еридур, гар олсун бўри,
Мушукка мақом ўлди уйнинг тўри.

Гар ул дашт сайдини айлар фиғор,
Ва лекин бу уй сайдин айлар шикор.

Не имконки саъй айламактин киши,
Алар айлагай бир-бирининг иши.

Анга ўз ерида керактур хуриш,
Мунга доғи ўз ўрнида парвариш.

Киши яхши бокса зарурат чоғи,
Керакликдурур бу доғи, ул доғи.

Яна бир доғи турфа суратдурур
Ки, шах билмак они заруратдурур.

Буким, тутса ҳар кимса таврини пос,
Фаросат била бўлса жавҳаршунос.

Кўруб лаъл, ахгар гумон қилмаса,
Ҳам ахгарни гавҳар гумон қилмаса.

Жудо қилса хармухра ферузадин,
Бутун чини ўлса синук кўзадин³.

Ерур лек бу ишта душворлик
Ки, бор даҳр эли бир намудорлик.

Кўрунур бори одами одами,
Мушобих нечукким сипеҳр анжуми.

Бу бирга нухусат иродатдурур,
Яна бирга нури саодатдурур.

Киши бўлса ҳам, филмасал, тавъамон.
Бўла олур ул яхшию бу ямон.

Китобатда бирдекдур алфу алиф,
Ҳисоб ичрадурлар базе мухталиф⁴.

Биёбонда ўлуб қуруғон кашаф,
Ерур ҳайъат ичра нечукким садаф.

Эрур лек бу бирда дурри ятим,
Яна бирда бир неча азми рамим⁵.

Эрур нахлдек шамъу муз шушаси,
Мунунг ўт, анинг сувдурур хўшаси.

Ушоқ қанд ун-тузга монанд эрур,
Ва лекин бири туз, бири қанд эрур.

Хумо доғи бор, ўйлаким каркасе,
Вале бор арода тафовут бaсе.

Вале шахға нури фаросат керак,
Шуносолиғ ичра киёсат керак

Ки, кимсондин олтунни фарқ айлағай,
Қизил тобадин кунни фарқ айлағай.

Ва гар бу басиратдин ўлса йирок,
Ўқуш имтиҳон қилғони яхшироқ.

Ва гар илгига тушти донишвар эл,
Фунун ичра оройиши кишвар эл.

Керактур алар бирла навъи маош
Ки, хотирлари топмағай кўп харош.

Йўқ улким карам кўргаю бас киром,
Керак рози андин хавосу авом.

Агар шоҳдин халқи хурсанд эмас,
Адув қасди қилса хирадманд эмас.

Не душманғадур тиғ чекмак фани
Ким, ўз хайлидур сарбасар душмани.

Зафар, ўйла шахдин канор айлағай
Ки, хайлини душманға ёр айлағай.

Агар йиллар элдин мадоро бўлур,
Зарурат чоғи ошкоро бўлур.

XXIX

*Султон Абу Саид Кўрагон наввара марқадаҳу ҳикоятим, ройи уқдакушойи била кўп мамлакат
олди ва тиги умрфарсойи била кўп элга ошуб солди ва лекин сипоҳи рози эмас эркандин иш
вақти борча қўзғолди ва ўзи аъдо аро маҳлакага қолди, балки хасм ул сарафрознинг тиги кин
била бўйнин чолди*

Шаҳеким1 иши хурдадонлиғ эди,
Лақаб отиға Кўрагонлиғ эди.

Хуросон била Мовароуннаҳр анинг,
Булардин доғи бошқа кўп шахр анинг.

Олиб мулки Хоразму Кирмонғача,

Яна Кошғардин Сипоҳонғача.

Бўлуб Зобулситону Кобулситон,
Баҳори муруотидин гулситон.

Олиб даҳр аро беадад мулку шаҳр,
Бўлуб салтанат ичра дорои даҳр.

Солиб донишу пухта тадбирлик,
Бошиға ҳавои жаҳонгирлик.

Каронсиз сипоҳиға берди ҳужум,
Юруб қилғали фатҳ Табризу Рум.

Хунар кўп бериб олимул-ғайб анга,
Вале бор эди бир ажаб айб анга

Ки, махзан йиғорға солиб майлини,
Тутар эрди танқис ила хайлини.

Ул андешадин кўнгли хурсанд эди,
Сипаҳ шоҳдин норизоманд эди.

Чу чекти сипаҳ ул навоҳийға шоҳ,
Навоҳий шаҳи доғи йиғди сипоҳ.

Мамоликка юзланмасун деб халал,
Чиқиб ўтру изҳор қилди жадал.

Қотиғлаштилар ишда ҳаддин фузун,
Адоватнинг айёми чекти узун.

Чу шаҳдин сипоҳ эрди озорлик
Замонеки юзланди душворлик.

Бузуб ҳар тарафтин сипаҳ шоҳни,
Анга айлабон чийра бадхоҳни.

Йўқ улким қочиб, шаҳға бедод этиб
Ки, бориб адувсиға имдод этиб.

Анингдекки дорои гардунсарир
Адув илгига бўлди зору асир.

Фалак чунки бемехрлик қилди фош,
Ғуруб этти ул навъ равшан куёш.

Аодиси қасд айлабон жониға,

Қилич лаългун қилдилар қониға.

Не шаҳдинки атбои хушнуд эмас,
Пушаймонлиғи иш чоғи суд эмас.

Сипаҳдин жудо шоҳ эрур бир киши,
Не бўлғусидур бир кишининг иши.

Қурур чун гулситондин айрилди гул,
Ки бир луқма этдур бадансиз кўнгул.

Анингдекки хушдур сипаҳ бирла шоҳ,
Ҳам андоқдурур шоҳ бирла сипоҳ.

Шаҳу хайл маъшуқу ошиқ керак,
Не ишким қилурлар мувофиқ керак.

Жаҳон олмоқ осон саруқор эмас:
Вале иттифоқ ўлса душвор эмас.

XXX

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, соҳиброй тааққул била иш бикри юзидин ниқоб
очқондин сўнгра нега висолидин ком топмас ва анинг жавоби*

Яна қатла дорой гардуншуқух,
Деди: «Кей ҳакими Филотуншуқух»!¹

Кишида не феълеки мавжуд эрур
Ки, андин зиёнбуд ё суд эрур.

Чу феълиға боқса тааққул била,
Натижасин англам тааммул била.

Билурким тамаъ айлар элни залил,
Қаноатқа иззу шарафдур далил.

Эрур шоҳ ишига доғи бу қиёс
Ки, чун бўлди беҳбудиға раҳшунос

Ки, мақсад топар эл ризоси била,
Турар кўп халойиқ дуоси била.

Тилар воқиан ишда ўз судини,
Қилур орзу кому беҳбудини.

Недин бас қилиб тарки ройи савоб,
Қилур нохуш афъолни иртиқоб

Ки, андин етиб шавкатиға шикаст,
Бўлур зердастиға ул зердастғ»

Деди кордон фикрин айлаб амиқ
«Ки, бу сўз аро нуктаедур дақиқ.

Кишиким билик баҳриға топти ғавр,
Бу сўзнинг жавобин деди неча тавр:

Бир улким, киши ақлин этса ҳакам,
Салоҳу фасодин топар бешу кам.

Салоҳин анинг табъи айлар писанд,
Билур қилса бўлғусидур судманд.

Вале қилмоғи нафсиға шок эрур,
Сухулат сари нафс муштоқ эрур².

Қачон нафс ўз комин этти ҳаво,
Қилур элни кўп нафъдин бенаво.

Яна кимса ҳар ишга мажбул эрур,
Жибиллий хисолиға машғул эрур³.

Топиб иш салоҳин ёмондур демас,
Анга лек биттабъ марғуб эмас.

Тилар қилмоғиға ўзин бахтиёр,
Ерур лек қилмасда беихтиёр.

Яна бир қилиб фикри ахтарпараст,
Кавокибга қилди ани борбаст

Ки, гар ёр эрур ахтари толеъи,
Қилур, ўйла ишким эрур нофеъи.

Китобатки шуғледурур бас нафис,
Биров истаса ўзни мушафнавис.

Агар толеъида юз иқбол эрур,
Аторид вале анда бадҳол эрур.

Китобатқа саъй этса то жони бор,
Қаламзан бўлурнинг не имкони борғ

Бу уч сўзга бу навъ бўлди насақ,
Вале улча дерлар будур аҳли Ҳақ

Ки, гар аҳли масжид эрур, гар куништ,
Неким топти қисмат куни сарнавишт,

Неча айласа фикру тадбир анга,
Йўқ имкони қилмоққа тағйир анга.

Қаю ройким топти они савоб,
Бўла олмади шуғлиға комёб.

Жиҳат будур, улким тилар важҳи рост
Ки, йўқ эрмиш ул ишда Тенгрига хост,

Гар иш фикрини топти тадбир ила,
Бу тадбири туз келди тақдир ила.

Ҳам эрмас анинг рою тадбиридин
Ки, ул ҳам эрур Тенгри тақдиридин.

Ҳамул хайлким аҳли таҳқиқ эрур,
Бу иш ул эл оллинда тавфиқ эрур.

Муваффиқ букун сенсен, эй покзод
Ки, ҳар кун бу тавфиқинг ўлсун зиёд!»

Ҳаким ўлди бу навъ чун нуктасанж,
Насиб ўлди ул нуктадин шаҳға ганж.

Хамуш ўлди жонини равшан қилиб,
Бу сўз бирла кўнглини махзан қилиб.

XXXI

Искандарнинг Доро мамоликига мулкрон бўлуб, кунуз ва хазоинидин меҳр ва саҳобдек зарпош ва дурафшонлиқ қилиб, сипоҳ ва раиятни ул эҳсонлардин обод этиб, олам мамолики шоҳларин тиларга элчилар йиборгони ва алар борча анинг амрига инқиёд қилиб, Кашимир шоҳи номувофиқ афсун ўқуб, Ҳинд ройи бозгуна жавоб бериб, Чин хоқони чин сўздин қошига чин солғони

Рақам айлаган бу зафарномани,
Адо бўйла қилди бу ҳангомани

Ки, бўлғоч Скандарга мундоқ зафар,
Адувси даргоҳиға бўлди мақар.

Гуруҳеки Доропараст эрдилар,
Анинг ҳукмиға зердаст эрдилар.

Чу Доро иши бўлди эл ичра фош,
Анинг оллиға кўйдилар барча бош.

Йироқ мулклардин вале келган эл,
Ватан азми қилдилар андоқки ел:

Салотини Сақлобу Машрик замин,
Не Хоразму, не Ҳинду, не мулки Чин,

Ҳамул кунки қочмоққа майл эттилар,
Таваққуфсиз ўз мулкига кеттилар.

Сқандарга чун фатҳ бўлди қарин,
Топиб шавкат андоқки шери ғарин.

Бийик тахт узра мақом айлади,
Васият ишига қиём айлади.

Бурун шох Дороға тутти азо,
Бўлур янглиғ ул навъ шаҳға сазо.

Тутуб сўг эъзозу тамкин била,
Қилиб дафн шоҳона ойин била.

Басе зор йиғлаб анинг ҳолиға,
Анинг ҳолиға йўқ, ўз аҳволиға

Ки, иш бошиға тушти беҳад улуғ,
Неча иш улуғ, ишчиси қайғулуғ.

Топиб чунки Доро ишидин фароғ,
Тутуб ики қотилни айлаб сўроғ.

Кўмуб дор учун ерга ики сутун,
Ул икини остурди андин нигун.

Яна тирборонға фармон қилиб,
Аларға улус тирборон қилиб

Ки, ҳар кимки ғадр айласа шоҳиға,
Жазо будурур бахти гумроҳиға.

Буюрди баданларни куйдурдилар,
Кул эттилару кўкка совурдилар.

Яна ҳукм қилдики, доронажод,
Қаёнким киши бўлса ғамгину шод.

Бори эмин ўлсунки, лутфи амийм,
Кўтарди алар кўнглидин ваҳму бийм.

Не иқтоъ аларғаки Доро қилиб,
Сқандар ҳам андоғ мадоро қилиб.

Яна қилди таъйин писандида эл,
Бори хайл аро анжумандида эл.

Ёзиб Равшанак наздиға номае,
Азодин суруб тийра хангомае.

Битиб судманд анда ҳар навъ панд
Ки, кўп қилма ошуби носудманд.

Саодат гулидин барумандлик,
Ерур Тенгри ҳукмиға хурсандлик.

Жаҳон боғидин гулбун ўлса нухуфт,
Тару тоза бўлсун гули ношукуфт.

Садаф кўксини гар сипехр этти чок,
Шараф тожин этсун макон дурри пок.

Яна андағи элга фармон қилиб,
Бориға мавоид эҳсон қилиб

Ким, айлаб равон сарви озодни,
Қаю сарв, хури паризодни

Кетурсунлар онинг шабистониға,
Қуёш гулрухин чарх айвониға.

Чу Доро васиятларин соз этиб,
Жаҳонгирлик шуғлин оғоз этиб.

Хазойинки Доро қилиб эрди жамъ,
Ниҳону ошкоро қилиб эрди жамъ,

Фаридун чоғидин йиғилғон манол,
Топиб шоҳдин шоҳға интиқол.

Анга тегруким Кайқубоди гузин,
Жаҳон мулкига бўлди маснаднишин,

Худ андин сўнг авлодиға қолди мулк,
Чу борди бири, ул бири олди мулк.

Қаю бирки бўлди жаҳондин ниҳон,
Яна бирга мерос қолди жаҳон.

Бирига неча ганжу маҳзан тўлуб,
Яна бирга етгонда тазъиф ўлуб.

Бу фурсатқа тегруки Доройи даҳр,
Жаҳондорлиғ тахтидин топти баҳр.

Минг уч юз йил ўн тўрт олампадох
Ки, бор эрдилар олам аҳлиға шоҳ.

Хазойинки жамъ эттилар беҳасиб,
Ҳақ этти Скандарга борин насиб.

Қилоеъки Дороға маҳзан эди,
Ешиттимки юз, доғи сексан эди.

Булар борча маҳзун жавоҳир била,
Зари маҳфию, сийми зоҳир била.

Келиб барчадин хозину кутвол,
Ўпуб шоҳ аёғини давлат мисол.

Хазина калидин бу бир келтуруб,
Яна қалъа мифтоҳин ул топтуруб.

Аларға шаҳ айлаб баче жустужўй,
Қилиб маҳзану қалъадин гуфтуғўй.

Бирига карам ошкор айлабон,
Яна бирни уммидвор айлабон.

Қаю кимса ҳар қалъадинким етиб,
Анга-ўқ ҳамул ишни тафвиз этиб.

Хазойинға ҳукм этти лекин нухуст,
Ки аҳли қалам айлабон бозжуст.

Тилаб дафтар ул шоҳ девонидин,
Ки маҳзан эди жамъ, фармонидин.

Топиб жамъу хозиндин истаб ҳисоб,
Агар лаъл конию гар дурри ноб.

Қаю қилса дафтар юзидин қабул,
Анга ҳукм айлаб тариқи вусул.

Яна чиқмағонни ҳисобиға рост,
Ташаддуд била қилдуруб бозхост.

Алар чун бори жамъини туз қилиб,
Шаҳ оллида арз этгали юз қилиб.

Чу шоҳ оллида бўлди хотирнишон,
Бу ҳукм айлади шоҳи маҳзанфишон

Ки: «Қилсунлар ўрдуға борини нақл»
Ки ул нақлдин қолди ҳайратқа ақл.

Равон бўлдилар ҳукм ила хайл-хайл,
Нечукким тенгиз жониби тунд сел.

Итоат қилиб шоҳ фармониға,
Таширлар эди шоҳ девониға.

Ики йилғача, ўйлаким корвон,
Келур эрди шаҳ сори ганжи равон.

Ҳисоб асрамиш эрди аҳли қалам
Ким, эрмас эди ганжнинг нисфи ҳам.

Яна деди шаҳ, кимса таъйин қилиб
Ки: «Хозинға қолғонни тахмин қилиб,

Бориб айласунлар эшикларни руст
Ки, топшурғай этган замон бозжуст!»

Неким ҳукм қилди шаҳи аржуманд,
Ҳамул навъ ила бўлдилар корбанд.

Кетурган ҳисобин қилиб аҳли фан,
Қиёс эттилар етти юз минг туман.

Деди шоҳи Дорофару Жамшукух
Ки: «Доро сипоҳидағи ҳар гурух,

Сипаҳдору наввобу ҳожиб анга
Ки, девондин эрмиш мавожиб анга.

Муқаррар не эрконни арз айласун,
Анинг фикрини шаҳға фарз айласун».

Чу арз ўлди неким муқаррар эди,
Шаҳ оллида асру муҳаққар эди.

Дедилар бу ҳам бўйла воқеъ эмиш
Ки, ҳар бир неча қатла рожеъ эмиш.

Улусқа баса ранжу таклиф ўлуб,
Кирар эрмиш ул қўлга тансиф ўлуб.

Чу Доро сипоҳиға билди бу ҳол,
Деди лутф этиб шоҳи дарёнавол

Ки: «Гар расм Дороға тансифдур,
Вале бизга ул расм тазъифдур¹.

Музоаф, – дедиким, – беринг ганждин»
Ки, эл тинди бутқарғали ранждин².

Мавожиб олур тўрт юз минг киши
Ки, чокарлик эрди аларнинг иши,

Олиб ганждин борча иқтоъини,
Мураффаҳ бу навъ этти атбоъини³.

Яна ики юз минг мавожибхўри,
Бўлуб бирга ики мавожиблари.

Улуфа бериб олти юз минг сипоҳ,
Фалак авжидин ўтқариб боргоҳ.

Мавожиб сипаҳға чу тазъиф этиб,
Раият хирожини тансиф этиб.

Сипоҳийси ободу ҳам шод ўлуб,
Раоёси ҳам шоду обод ўлуб.

Чу тўкти сипоҳу раиятқа ганж,
Ангау мунга бартараф бўлди ранж.

Дедиким: «Манга ганж эмастур ҳавас,
Сипоҳу раият манга ганж, бас.

Агар ганж эрур баҳру кондин фузун,
Ва гар худ хизона жаҳондин фузун.

Чу нафъе эмастур алардин гумон,
Алардур ҳамон, тошу туфроғ ҳамон.

Агар нафъдин бўлса маҳзан йироқ,
Анинг лаълидин хора кўп яхшироқ

Ким, ул хора бир тош эрур безарар,
Вале ганждин элгадур юз хатар.

Кишинингки бенафъ эрур маҳзани,
Жаҳон аҳлидур сарбасар душмани.

Улус бўлса маъмур бир ганж эрур
Ки, андин жаҳон фатҳи беранж эрур».

Сқандар чу топти бу сармояни,
Ел узра солиб лутф ила сояни.

Ўзидин қилиб рози Эрон элин,
Жаҳон очқали руст қилди белин.

Бурун ҳикмат аҳлидин этти гузин,
Неча кимса бориға ройи разин.

Сўз айтурда ҳар бир келиб мўшикоф,
Ҳамул торлардин бўлуб хуллабоф.

Қилиб тортқон чоғда тиғи забон
Ки, қилмай туман тиғлиқ марзбон.

Не сўздаки саъй ошкоро қилиб,
Чу хасм ўлди обий мадоро қилиб.

Узун тиллари чарб дер нукта чоғ,
Қиличдекки суртулса юзига ёғ.

Бори илмдин бори соҳибвукуф,
Келиб ҳар бириси жаҳонфайласуф.

Ҳамул хайлдин шоҳи олий хирад,
Қилиб ҳар бирин бир сори номзад.

Бири мулки Сақлобу Сақсин сори,
Бири Ҳинд сори, бири Чин сори.

Бирига рақам бўлди Байтулҳарам⁴,
Бири топти Кашмир сори рақам.

Аталди бири Мисру, Бағдодға,
Ёзилди бири мулки Навшодға.

Бериб ҳар бири илгига номае,
Тузуб нома зимнида ҳангомае.

Бори нома мазмуни бирдек паём,
Дилоро сўзу хотиросо калом.

Чу таҳрир учун хома нўгин тузуб,
Битик нақшини бу сифат кўргузуб

Ки, бу нома ул Тенгри оти била
Ки, койимдур афлок зоти била.

Қадимеки, йўқ ибтидоси анинг,
Азимеки, йўқ интиҳоси анинг.

Гадолар замирининг огоҳи ул,
Шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳи ул.

Қаю шаҳки дорои даврон келиб,
Жанобида маҳкуми фармон келиб.

Бу шаҳликдин ани қачон қилса рад,
Кишига жиҳат истамакка не ҳадф

Гадоеки ҳар дам тўюб жонидин,
Мунга доғи рўзи анинг хонидин.

Шаҳ этса анингдекки доро ани,
Киши рад қилурға не ёро ани.

Ул авлоки андин не бўлса қазо,
Аён айлағай борча шаҳлар ризо.

Чу бу ерга Ҳақ ҳамдини еткуруб,
Такаллум тариқин бу янглиғ суруб.

Ки: «Мендинки, Искандар отимдурур,
Ети кишвар олмоқ сифотимдурур.

Сангаким отинг келди Хоқони Чин,
Йўқ эрса сипахдори Турон замин.

Муни билки, оламда буду набуд
Ки, кавну фасод ичра тутқай вужуд.

Чу мумкин эмас кимса тадбиридин,
Яқинким эрур Тенгри тақдиридин.

Гадоларға гар подшолиғ берур,
Ва гар шоҳларға гадолиғ берур.

Керак шоҳлар кўрса беҳбуд ани,
Гадолар доғи билсалар суд ани.

Неким амридин ошкородурур,
Ибо қилғали кимга ёродурур.

Чу ҳукмидин ўлмас ибо айламак
Ки, бор ул вужудин ҳабо айламак.

Анинг ҳукмидин ошқору ниҳон,
Манга бўлди рўзи саросар жаҳон.

Чу ул қилди бу комға бахтиёр,
Манга доғи бу ишда йўқ ихтиёр.

Бурун қилди иқбол қисмат манга
Ки, ёр ўлдилар ақлу ҳикмат манга.

Отимким, эди кишваророи Рум,
Чу борди, манга қолди ул марзу бум.

Топиб илму ҳикматдин огоҳлиқ,
Таманно йўқ эрди манга шоҳлиқ.

Не ишким насиб этти Файёзи Жуд,
Кишининг таманносиға не вужуд.

Чу оллимға ёзғондурур бу варақ,
Мени қўймади ихтиёримға Ҳақ.

Улус доғи афғону зор эттилар,
Алар доғи беихтиёр эттилар.

Не амр этти илҳоми хотиф била,
Шуруъ айладим жони хойиф⁵ била.

Бурун амри бирла тузуб можаро,
Қилиб Занг эли рўзгорин қаро.

Яна азм қилдим чолиб ною кўс,
Мутеъ ўлди ҳукмумға Бартосу Рус.

Яна озим ўлдум чу қилмай даранг,
Насиб ўлди Ҳақдин диёри Фаранг.

Чу саъйим яна ошкоро бўлуб,
Асири кафим шоҳи Доро бўлуб.

Сарафроз этиб бахти сармад мени,
Ҳақ этмиш бу янглиғ муайяд мени.

Қаю биргаким толеъим қўйди юз,
Бор эрди алар менча ўн, балки юз.

Чу Ҳақ амридин зоҳир этгим набард,
Алардин чиқордим фалак узра гард.

Бўлубдур бугун мулки Эрон манга,
Бори шоҳлар бандаи фармон манга.

Гурухеки Дорони англаб рафеъ,
Бўлуб эрдилар буйруғига мутеъ.

Бори даргаҳимға нузул эттилар,
Келиб қуллуғумни қабул эттилар.

Иноятлар эттим гумондин фузун,
Неким эл гумон этса, ондин фузун.

Санга ҳам агар бахт ёвардурур,
Яна толеъинг ёру раҳбардурур,

Қўпуб ўзгалардек жанобимға кел,
Жаноби сипеҳр интисобимға кел.

Не амр айласам, бил каломимни хўб,
Тобуғумда бош қўй, аёғимни ўп

Ки, борингға мен лутфу эҳсон қилай,
Мадору рифқ улча имкон қилай.

Сени шаҳлар ичра баланд айлайин,
Иноят қилиб, аржуманд айлайин.

Қилай кишварингнинг мисолин рақам
Ки, тутсун тааллуқ санга якқалам.

Сипеҳр офатидин паноҳинг бўлай,
Адув қилса кин, кинахоҳинг бўлай.

Ва гар монеъе туткон ўлса вужуд
Ки, йўлга қадам қилмасанг хоксуд.

Қила олмас ўлсанг бу сори мурур,
Бу иқболдин орий ўлсанг зарур,

Сенга остонбўс мамнуъ эса,
Деган узр маъкулу масмуъ эса,

Ини, ўғлунг ўлса иковни йибор,
Йўқ эрса элингдин бировни йибор

Ки, доноу соҳибхирад бўлғай ул,
Санга нойибу муътамад бўлғай ул

Ки, чексун келиб мол ила пешкаш,
Бажо келтуруб қуллуғунг бандаваш.

Неким узрунг ўлса адо айласун,
Не комингдурур муддао айласун

Ки, коминг саросар раво айлайн,
Неким ваъда қилдим, вафо айлайн.

Ва гар бошласанг айламай инқиёд,
Маозаллоҳ ойини жаҳлу инод⁶.

Тариқи адоват шиор айласанг,
Залолат йўлин ихтиёр айласанг,

Не оллингға келтурса чархи дани,
Кўрар лаҳза, кўргил ўзингдин ани.

Мадоро хаёлини мендин унут,
Неким қилсам ул вақт маъзур тут.

Бу эрди мақосидки, топти паём,
Яна сўзни қосид дегай, вассалом!»

Бу янглиғ макотиб иншо қилиб,
Яна сўзлар ул элга ифшо қилиб

Ки, ҳар сўзга бўлса маҳал муқтазий,
Керак бўлмаса ул маҳал мунқазий.

Ва гар ўзга айтилса сўз носавоб,
Ерур қосиди кордондин жавоб.

Мураттаб чу бўлди битиклар бори,
Узотти алар ҳар бирин бир сори.

Чу бўлди равон ҳар тараф ул русул,
Қилурда, демакта билиб жузву кул⁷.

Қаю бирки ҳар сори азм эттилар,
Чу оз вақт йўл кеттилар еттилар.

Ул ишни билиб ҳар шаҳу шаҳриёр
Ки, бор эрди мулки анинг ҳар диёр.

Риоят қилиб улча таъзим эди,
Агар анда уммид, агар бим эди.

Аларнинг тузуб хотири комасин,
Олибон қўюб кўзга шаҳ номасин.

Ўқуб, чунки мазмундин огаҳ бўлуб,
Ҳамул номабар бирла ҳамрах бўлуб.

Муҳайё қилиб пешкаш ё хирож,
Яна ҳар негаким эрур эҳтиёж.

Шаҳ иқболи топмоғни жазм айлабон,
Бори еттилар шаҳга азм айлабон,

Магар уч кишиким, хато қилдилар,
Азимат қилурдин ибo қилдилар.

Вале ҳар бири деди бир навъ сўз,
Ки, тутмас эди кимса ул навъ кўз.

Деди шоҳи Кашмир бевахму бок
Ки, оти эди Маллу ибни Мабок

Ки: «Искандар ар шоҳи офокдур,
Менинг мулкум офокдин тоқдур.

Манга Тенгри уч иш қилибдур насиб
Ки, бўлсам забун, бўлғай асру ғариб.

Бири улки, мулкум эрур бас матин,
Жиболи рафеъу қилоъи ҳасин.

Яна турфа иш мунда пайдодурур
Ки, ҳам даври, ҳам ости дарёдурур.

Икинч улки, бор онча афсунгарим,
Мавожиб егон барчаси чокарим.

Ки, гар фитнае етса афлокдин,
Қилур ҳар бири ройи бебокдин:

Фусун бирла юмронни шери жаён,
Гавазни салобатда бабри ябон⁸.

Ки, Исқандар ар йиғса олам элин
Анга эстурай, ўйла офат элин

Ки, кўзгалгай ул хайли топмай амон,
Ҳамул навъким, тунд елдин самон.

Учунч улки, гар ул бўлуб кинпараст,
Таадди била топса мулкумга даст.

Бу мулк ичра бир кўхсоре дурур,
Бийик тоғ уза бир ҳисоре дурур.

Мису рўйдин анга якпора жисм,
Бурун аҳли ҳикмат ясоғон тилисм.

Қозилмиш бу шаҳр ичра нақбе ниҳон
Ки, гар кирса шоҳ иш тушуб ногаҳон.

Борур йўл, уруб тоб кўрғонғача,
Қунон ўйлаким, чархи гардонғача.

Қачон қилсалар бир бошин нопадид,
Яна боши ҳам бўлмас асло падид.

Киши ул ҳисор ичра қилғоч ватан,
Тилисми аро бордур ул навъ фан

Ки, ул фанниким жустужў қилса эл,
Ўғурлай олур хасмдин ўту ел.

Бу мулкедурур гармсер ул тарик,
Ки, гар эсмаса ел, бўлур эл ҳарик.

Бу мулк ичра ҳар кимсаким жони бор,
Чу ел турди, турмоқ не имкони борғ

Гар ўт бўлмаса ҳожат эрмас демак,
Ки, не навъ ўлур одамийға емак.

Ерур барча тақдир бирлан зарур,
Бу иқлимдин ўзга сори убур».

Чу Маллу бўлуб бўйла фикратнамой,
Дебон лек Ҳиндустон шоҳи Рой

Ки: «Искандар ул шоҳи олийсарир,
Ерурмен не хукм этса фармонпазир.

Ва лекин чу Доройи гетипанох
Ки, онинг сори чекмиш эрди сипох.

Битиб нома юз навъ таъриф ила,
Мени ҳам тилаб эрди таклиф ила.

Сўзи нофиз эрди, доғи йўл йирок,
Керак эрди бир-ики йиллиқ ярок.

Олиб мулкдин ики йиллиқ хирож,
Черикка бериб ончаким эҳтиёж.

Чу еттуқ анинг жору булжорига,
Шаҳи Рум эли бирла пайкорига.

Ани худ шаҳ иқболи паст айлади,
Ажал домиға пойбаст айлади.

Адувдин чиқорди шаҳ иқболи гард,
Биз ўлдуқ биёбонда водинавард.

Яроку сипаҳ барча барбод ўлуб,
Фалакдин ўкуш навъ бедод ўлуб.

Урушқон элимга сарафкандалик,
Тутулғонға боштин-оёқ бандалик.

Улус оллида банда озодалар,
Жиловда қилиб пўя шахзодалар.

Мен айлаб неча ой биёбонни тай,
Етургунча бу мулку кишварга пай.

Елимким, бўлуб қатлу яғмога туш,
Келиб ўн улуштин буён бир улуш.

Тушуб мулкум элига бас турфа ҳол
Ки, ғойиб топиб, ким не айлаб хаёл.

Қаро ранг аслий дема эл аро
Ки, бу мулк мотамға кийди қаро.

Демонким, эмасмен Скандарпараст,
Тушубтур манга лек мунча шикаст.

Анинг ҳукми бошимғау жонима,
Вале зулмдин кирмасун қонима.

Бугундин ики-уч йил ўтса замон,
Юз урса бу кишварга амну амон.

Топилса буюрғониға дастрас,
Манга доғи бор они кўрмак ҳавас.

Ики-уч йил ўтмайки таклиф этар,
Манга беҳад андин малолат етар.

Евурмас агар лутф этиб бу варақ,
Кўрай ҳар неким олима ёзди Ҳақ.

Анинг амри ҳукми қазо худ эмас,
Худованд бўлса Худо худ эмас.

Чу мен мунча туттум сўзи ҳурматин,
Керак ул доғи асраса иззатин».

Сўзига бериб Рой мундоқ жавоб,
Қилиб Чин шаҳи ўзга янглиғ хитоб,

Дебонким: «Скандар йиборган битик
Ки, саммдин ачиғдур, қиличдин итик.

Расулин бу сори йиборган куни,
Тааммул била ёзмамиштур муни.

Сипоҳим қалин, кишварим тўқтурур,
Менинг андин ўксуклугум йўқтурур.

Шаҳеким яна шаҳга маъмур этмас,
Анга бўйла мактуб дастур эмас.

Ёзибдур китобатда ҳикмат сўзин,
«Ҳакиму хирадманд» дебдур ўзин.

Анинг ройиким бўйла софийдурур,
Бу сўзлар хирадка мунофийдурур.

Бу сўзни деёлмас сипехри барин –
Ки: «Келсун жанобимға Хоқони Чин!»

Неча қилса Доро жаҳондорлик,
Аромизда воқеъ эди ёрлик.

Мулоқот асбобини тузмади,
Манга бўйла таклиф кўргузмади.

Скандарни Дорои соний тутай,
Жаҳон мулкининг шоҳи они тутай.

Анга қолди гўё бу маъни ниҳон,
Ки Чин кишваридур яна бир жаҳон.

Йигитлик анга сўзга берди шитоб,
Жавобида мен айламон изтироб.

Агар номасин ул ёзибдур ирик,
Вале мен ирикликка урмон илик.

Гар ул қилса Доро киби ёрлик,
Сўзига қилурмен харидорлик.

Хаёли агар мундин афзун эса,
Битик ичра ёзғон киби сўз деса.

Таманносида бўлмаса эътидол,
Ишим йўқтурур, ғайри кину жидол.

Демонким, анинг сори азм айлагум,
Қаю ердаким деса разм айлагум.

Вале келса бошимга тортиб черик,
Кириб шаҳрима чекмогумдур эшик.

Сипаҳдин ёйиб чархи гардунға гард,
Чикиб рўбарў айлагумдур набард!»

Скандар жанобига айлаб нузул,
Ул уч мулк шоҳи сўзин уч расул.

Бу дастур ила ибтидо қилдилар,
Тулагунча бир-бир адо қилдилар.

Не шаҳларки, келдилар оллиға бот,
Аларға қилиб асру кўп илтифот.

Неча қатла шоҳона мажлис тузуб,
Маю руд бирла тараб кўргузуб.

Неча май била кўнгли ишратфизой,
Ул уч мулк бобида фикратнамой.

Тараб базмида айш ўлуб пешаси,
Вале кўнглида азм андешаси.

Ва лекин чу ёқин етиб эрди қиш,
Черик шоҳлар қиш куни чекмамиш.

Чу қишлоқ иши кўнглида эрди жазм,
Қаробоғи Аррон сори қилди азм.

Аёқчи, унут бир дам андишани,
Аёқ ичра қилғил нигун шишани.

Даме солмағил шишадек юзга чин
Ки, азм айлағум Ҳинду Кашмиру Чин.

Муғанний дегил ҳиндуйи рехта⁹,
Анга сеҳри Кашмири омехта.

Мен ичганда чиний аёғни олиб,
Дегил савт оллимда чиний чолиб.

Навоий, сумур бодаи жонфизой
Ки, қолмиш не Маллу, не Хоқон, не Рой.

Бу маъни хати даври соғардадур,
Алардин дема, сўз Скандардадур.

Йўқ, Искандари оламорода баҳс,
Ерур балки Хизру Масихода баҳс.

XXXII

Қиш таърифидаким, тунд ели кўнгли ҳасрастлиқ ушшоқ совуқ оҳидин нишона кўргузур ва совуқ замҳарири ичи ўтлуқ бедиллар кофурбор нафасидин фасона айтур ва тахта музеким, мармар тошидин дам урар ва чопқуни дурбошиким, жаҳонни барҳам ва бу фаслда фалакваш оқ уйким, қуёшдек шуъладин, балки шуъладек бодадин равшан бўлғай ва анжуман бир қуёшюзлук баҳори нозпарвард гулъузоридин гулшан

Керак базм аро ўту май бўлса дай,
Май андоқки ўт, ўт анингдекки май.

Анинг манқали ширатазйин келиб,
Мунунг шираси манқалойин келиб.

Мунунг юзида май бати лаъли ноб,

Ичинда анинг бурдоғон бат кабоб.

Анинг шуъласи уйни гулшан қилиб,
Мунунг ламъаси кўзни равшан қилиб¹.

Ани дам-бадам ёндуруб дилкаше,
Муни ҳар дам айлондуруб маҳваше.

Анга дуд ўрниға тарвиҳи уд,
Бу солиб димоғ ичра ҳар лаҳза дуд.

Анинг ахгари кони гавҳар бўлуб,
Мунунг лаъли бир пора ахгар бўлуб.

Вале базм юз бошлиғ оқ уй аро,
Оқ уй тоши тун мушки бирла қаро.

Вале мушк уза абри кофурбез,
Жаҳон узра якдаст кофуррез.

Оқ уйга эшик руст, тунглюк доғи,
Бўлуб кўрага эв давриға тўк доғи.

Муғаннийлар айлаб навосозлик,
Муоширлар айлаб сарандозлик.

Не май, элни ҳар шўх бир ноз ила,
Йиқиб ғамзаи новакандоз ила.

Кўнгулда биридин ниҳони ғаме,
Хаёли била ўзга бир оламе.

Чу май они беихтиёр этмайин,
Ул андуҳини ошкор этмайин.

Вале чун қилиб бода торожи хуш,
Бўлуб ўтрудин моҳваши боданўш.

Мунга дам-бадам ул қадах аччиғи,
Қадахдек солиб аччиғ-аччиғ йиғи.

Не бокмай анга умридин баҳраси,
Не бокмоққа онинг сори захраси.

Келиб ногаҳ ул шўхи худрой анга,
Қадах тутса юз ноз ила, вой анга!

Ичиб бодани қўйса оллиға бош

Қиёматқача бош кўтармаса кош!

Гар ўлса дема марг сони ани,
Ҳаёти, дегил, жовидони ани.

Ўзидин кетиб ошиқи майпараст,
Йиқилди чу ҳар кимса бир ерда маст.

Сабухий чоғи кўз очиб мохваш,
Хумор этгали дафъ, ўлуб журъакаш.

Яна ёқибон шамъу мажлис тузуб,
Ятимона кўп шевалар кўргузуб.

Кўзи айни махмурлуғ ичра маст,
Майи лаълидин мастлар майпараст.

Қаро бўркин эгри кўюб бошиға,
Етиб бир қироғи қаро қошиға.

Кўзи пўстин ичра пинҳон бўлуб,
Ҳамал буржида меҳри рахшон бўлуб.

Қиёс этмайин даври лайлу наҳор,
Анингдек қиш ичра, мунунгдек баҳор.

Бу ҳайъат била ошиқи бошиға,
Келиб ноз ила ўлтуруб қошиға.

Қулоғин тутуб, тортиб уйғотқали,
Кўз очқоч туман ноз ўқин отқали.

Масиҳоваш алқисса юз дам тузуб,
Кеча андоқ ўлтурганин тиргузуб.

Чу ошиққа ул руҳ этиб илтифот,
Масиҳ илгидин топиб оби ҳаёт.

Масиҳи дамидин анинг жон топиб,
Хусусан, яна оби ҳайвон топиб.

Ики журъадин, ўйла мастон бўлуб
Ки, базм аҳлиға ҳарфи дастон бўлуб.

Дема маст, мажнуни беҳол де,
Жунун ичра ошуфта аҳвол де.

Ҳарорат чу ғолиб бўлуб бодадин,

Жунун ортибон ул паризодадин.

Қилиб ваҳмким ишқи девонасоз,
Анга қилмағай ногаҳ ифшои роз.

Қўпуб доғи уйдин чиқиб ташқари,
Уруб телбалардек қадам ҳар сари.

Жаҳонни кўруб қор ичинда ниҳон
Кўрунуб кўзига яна бир жаҳон.

Камар тиғидин сарсар андоқ эсиб
Ки, ҳар ерга тегса пичоқдек кесиб.

Сулар муздин андоқ бўлуб сангбаст
Ки, тош урсалар мумкин ўлмаи шикаст.

Қуёш чашмаси бир қадах муз бўлуб,
Сочилғон бори қатра юлдуз бўлуб.

Фалак сабзасида қолиб ёшурун,
Назарға бўлуб зоҳир ўлғонда тун.

Кўрунмай қуёш партави нурлуқ,
Бориб таъбидин доғи маҳрурлуқ.

Ел осебидин халқ юз боғлабон,
Нафаснинг тафи шуша муз боғлабон.

Уруб қуш ўзин ўтқа девонадек,
Ва ё шамъи сўзонға парвонадек.

Дегил дуддин шуъла дом этти фош,
Шарарлардин ўлди анга донапош.

Тўлун ойға кўк бўлғуча юз тўнгуб,
Фалак баҳри нили доғи муз тўнгуб.

Емас оқ булут чарх жавфида туз
Ки, андин синиб тушти бир пора муз.

Чу дай хони ел хайлидин ун солиб,
Чаман кишвари сори чопқун солиб.

Шажар хайлини, ўйла толон этиб
Ки, боштин-аёғини урён этиб.

Қилиб ўзларин ўртамак мултамас,

Саросар ўтун бўлмак айлаб ҳавас.

Гумон айлабон шуъла кўргач тазарв,
Қилиб даврида ларза шамшоду сарв.

Бўлуб момуғу тук аро эл ниҳон,
Ҳамул навъким қоқум ичра жаҳон².

Ёпиб эл қулоғларин ики китф,
Қўюнларда қўллар бўлуб муътакиф.

Кишиким қилиб ҳайя наззораси,
Гумон айлабон песа ип пораси.

Бориб захрию урмайин тобу печ,
Анинг захрин айлаб ҳаво захри ҳеч.

Ўт устида маҳвашлар айлаб ҳужум,
Қуёш теграсида нечукким нужум.

Чу сорғартиб элни насими сабо,
Бўлуб ул сомонларға ўт қахрабо.

Насим айлагач бирка сори шитоб,
Қилиб борча сиймобни сийми ноб³.

Балиғлар бўлуб дай наҳангига қут,
Тонг эрмас наҳангика, қут этса хут.

Чу Баҳман сипоҳи тузуб анжуман,
Ер Исфандиёрин қилиб Рўйинтан.

Бу Исфандиёр айлабон чун ситез
Солиб олам аҳли аро рустахез.

Совуғ шиддатидинки кўзлар қотиб,
Анга қавс ҳар дам балорак отиб.

Назарға келиб булжажаб оламе,
Ҳаводис елидин жаҳон дарҳаме.

Ул ошуфта наззора қилғоч бу ҳол,
Қилиб дай сипоҳи ани поймол.

Ул уйдин чиқорға жиҳат кўрмайин,
Бажуз қайтмоқ маслаҳат кўрмайин.

Кириб базм анбарсириште топиб,

Қочиб ул томуғдин биҳиште топиб.

Анга ҳурзоде тутуб кавсаре
Ки, ул сув уруб жониға озаре.

Чу бир ратл нўш айлабон маст ўлуб
Ки, сокий аёғида-ўқ паст ўлуб.

Бошиким бўлуб ёр аёғиға паст,
Етиб чархи гардунга андин шикаст.

Қаю кимсаким топса мундоқ мурод,
Ўқусун ёмон кўз учун «ин якод»⁴.

Неча анжуман жаннатосордур,
Томуғдур агар кимса беёрдур.

XXXIII

*Мажнун ҳикоятим, қиш кунининг узун қоронғу туни Лайли зулфининг мушки исин ел
корвонидин истишмом қилиб, гом урар эрдиким, бахт машишотаси ул сариштаи муродни илгиға
берди*

Ешиттимки, Мажнуни шўридахол
Ки, дашт узра сойир эди моҳу сол.

Таку тоз эрди қишу ёз анга,
Қишу ёз эрди таку тоз анга.

Чу ёз ўлса водий томуғдин нишон
Ки, хуршид ўлур эрди оташфишон.

Анга воя эрмас эрди сояе
Ки, топмас эди соядин вояе.

Ва гар қиш ҳавоси тўқуб замҳарир
Ки, бард айлар эрди бақамни зарир.

Ҳам этмас эди азм маскан сори,
Исинмоқ учун майл гулхан сори.

Бори майли ул ёнки Лайли эди,
Қаён Лайли, ул сори майли эди.

Хабар ҳар қаён топса маҳбубидин,
Чекиб нола жони пурушубидин.

Урар эрди елдек анинг сори гом,
Сабо гул сори айлагандек хиром.

Магар бир қиш эрмиш бағоят совуқ,
Ани пўя Лайлиға қилмиш ёвуқ.

Димоғиға бермиш сабо ёр исин,
Анингдекки, булбулға гулзор исин.

Бу ҳолатда гўё қаро тун эмиш,
Анинг оллидин елу чопқун эмиш.

Нигоридин ул иски топиб машом,
Юмуб кўз, урар эрмиш ул сори гом.

Етишган замон ёр уйи қошиға,
Ҳамоно урунмиш эшик бошиға.

Очилғоч эшик, уйга кирмиш юруб,
Магар уйга кирмак будур бош уруб.

Кўз очиб кўрар, уйда Лайли эмиш,
Қаро тунда равшан Сухайли эмиш.

Солур ҳайрату шавқ жониға тоб,
Қилиб бетаҳаммуллуқ они хароб.

Қўюб Лайли оллида туфроққа юз,
Юмар сўнгра кавнайдин ики кўз.

Ани ҳужрада Лайли айлаб ниҳон
Ки, фаҳм этмагайлар эли ногаҳон.

Киши ҳуш таркида бу навъ ком
Топиб, истаса ҳуш – бўлсун ҳаром.

Ерур ишқ аро бўйла аъжубалар
Ки, беишқ билмас бу мансубалар.

Навойиға, ё Раб, қариб эт ани,
Қариб эттинг эрса, насиб эт ани.

XXXIV

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, шито фасли бурудат касратидин ва ёгин

*шиддатидин мужибии паршонлиқ ва боиси бесомонлиқдурур халқ анга невчун роғиб ва табъ
анга нега толибдурур ва ҳақим жавобқа оғиз очмоқ ва ҳикмат саҳобидин дурад сочмоқ*

Яна қатла дорои дарёнавол¹
Деди: «Кей ҳақими Масихомисол,²

Шито фаслида кўп суубатдурур
Ки, инсонға андин укубатдурур.

Бири елки, элни қилур дарднок,
Бири барди муфритки – айлар ҳалок.

Яна замҳариру узун тун доғи,
Кўшулса елу қор, чопқун доғи.

Фалак ерга бу навъ ўлур фитнарез
Ки, андин керак табъ қилгай гурез.

Недин кишқа кўпракдурур толиб эл,
Анга ёздин ортуғ бўлур роғиб эл.

Мунунг ваҳшатиға чу бор иттилоъ,
Ҳаросон керак эрди мундин тибоъ»³.

Деди, ҳикматойини ахтаршунос:
«Ки, бу ишга бор ўзга янглиғ қиёс.

Чу киш табъи борид доғи ратб эрур,
Хирад мунда бу навъ рухсат берур

Ки, табъ ичра солур сабоу шитоб,
Ҳарорат била юбсдин изтироб.

Чу юбсу ҳарорат бўлур муштаил,
Ани бориду ратб этар муътадил⁴.

Яна чун шабобу куҳулат⁵ доғи,
Ерур элга айшу фароғат чоғи.

Билур эл қошида муқаррардурур
Ки, бу кишда хушроқ муяссардурур

Ки, гар кундузи бўлса қору ёғин,
Билур эл ғанимат фароғат чоғин.

Тараддудға чун бўлди монёъ ҳаво,
Фароғат қилур табъ комин раво.

Ерур кечаси доғи чунким тавил,
Бу доғи фароғатқа келди далил

Ки, суҳбат муносибдурур ўтса шом
Ки, топқай сукун уйку бирла авом.

Анга тегруким, бўлғай уйкуға чоғ,
Рутубат қилиб касб майдин димоғ.

Бўлуб уйкуға вақтида рағбати,
Баданнинг будур мужиби сиххати.

Чу ул уйкудин табъ масрур эрур,
Замон доғи бор улча макдур эрур.

Яна хирфат аҳли тутуб гўшае,
Маоши учун истаса тўшае,

Узун тунда уйкудин ўлғач амон,
Ерур касбининг вақти мумтад замон.

Яна илм таҳсили айлар киши,
Агар истаса рушд топқай иши.

Ишидин анга ҳосил ўлмас фароғ,
Емай кўп узун кеча дуди чароғ.

Ики бошта ёнса чароғи анинг,
Тун ўртаси тинғай димоғи анинг.

Яна аҳли Ҳақким қўюб хўрду хоб
Қилурлар ибодатқа жаҳду шитоб.

Халойиқ кўзидин эрурлар ниҳон
Ки, равнақлиқ эрмас аларсиз жаҳон.

Қаро тунлар ул хайл тоат этар
Ки, оламга андин ёруғлуқ етар.

Бас ул тун нечаким топар имтидод,
Ёруғлуққадур мужиби издиёд.

Буким шарҳ топти неча навъ иш,
Муяссардурур олам аҳлиға қиш.

Бу ким даҳр эли қишни айлар талаб,
Ерур ани истарга мунча сабаб».

Дегач сўзни донойи бисёрдон,
Деди: «Офарин!» — хусрави кордон.

XXXV

*Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси била азм этиб, Хуросонга етиб, Ҳироти сонаҳаллоҳу
анил-офоти вал балиётни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб Самарқанди бемонанд тарҳин
солиб, Кашмир сори мутаважжсиҳ бўлғони ва Кашмирийлар сеҳри дафъига Мусо киби яди байзо
кўргузуб, сеҳройин қалъаларин мўжиза бирла бузуб, Маллунинг доғи бузулуб, тилисм қўргонига
азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шаҳрига кетгани*

Муаррихки, шарҳ этти бу можаро,
Бу янглиғ бўлур сўзга дастонсаро

Ки, чун қилди кишлок азмиға шох,
Қаробоғи Арронни оромгоҳ.

Жаҳонгирлик эрди андешаси,
Бу тадбир эди туну кун пешаси.

Тузуб ҳикмат аҳли била анжуман,
Бўлур эрди бу амрда ройзан.

Хаёлида доим бу тадбир эди,
Хаёли намудори тақдир эди.

Бу андешадин ҳосил ўлғач фароғ,
Сипаҳ зийнатин айлар эрди яроғ.

Бериб қавму хайлиға дилдорлиғ,
Тилар эрди Ҳақдин мададкорлиғ.

Чу рафъ ўлса эрди анга барча қайд,
Бўлуб рокиб, айлар эди азми сайд.

Фароғат чоғи, сайд ўлуб пешаси,
Матофи Арас¹ рўдининг бешаси.

Бу эрди иши токи гардон сипеҳр,
Ҳамал жилвагоҳиға еткурди меҳр.

Қуёш хусрави чунки топиб шараф,
Сипаҳ торгти сабзадин ҳар тараф.

Уруб шоҳи хуршидваш боргоҳ,
Чекиб дашт уза сабза янглиғ сипоҳ.

Топиб саъд соат куҳан тоқдин,
Саодат била чиқти қишлоқдин.

Қилиб азм, қўйди Сипохонға² юз,
Ўтуб андин, урди Хуросонға³ юз.

Мунга етгуча борча Эрон замин
Бўлуб эрди ҳукмиға зери нигин.

Хуросон ҳавосида топти нишот,
Мизожиға юзланди кўп инбисот.

Ким, ул кишваре эрди беҳад васеъ,
Ери ўзга иқлимлардин рафеъ.

Масоҳат қилиб борча атрофини,
Нечукким керак топиб авсофини.

Фазосида кўп чашмау руд бор,
Бори юб кўнгул кўзгусидин ғубор.

Яна баҳр янглиғ улуғ тўрт руд
Ки, кўк тоқиға савти тортиб суруд.

Ўзи чунки жаннат намудор ўлуб,
Сулар доғи жаннатқа анҳор ўлуб.

Алардин дедилар бирин Ҳирманд⁴
Ки, ҳар қатраси рафъ этиб юз газанд

Ки, анҳоридин мулки Зобулситон⁵.
Бўлуб зебу зийнат аро гулситон.

Сафо ичра кўзга бериб хиралиқ,
Ҳамул мулкдин рафъ этиб тиралиқ.

Ёрук, ўйлаким меҳри гетифуруз,
Бу маънидин оти келиб Нимрўз⁶.

Бу кишварда ҳар бир гадо Ҳотаме,
Доғи ҳар сипоҳи келиб Рустаме.

Яна бир алардин Дарижаз⁷ суйи,
Манофиъда ул навъким – раз суйи.

Қаю раз, «шаробан таҳуро»дур ул,
Кеча-кундуз ошоми хуродур ул

Ки, анҳори обод этиб мулки Балх
Ки, андиндурур хасмнинг айши талх.

Ҳамул Балхким, қилди Ҳушангшоҳ,
Жаҳондин гузин айлабон тахтгоҳ.

Мақоми – Бироҳими Адҳам⁸ келиб
Ки, гарди раҳи чархи аъзам келиб.

Яна бир доғи келди Мурғоб руд⁹
Ки, шаънида кавсардин ўлди дуруд.

Олиб заҳмати жисму ранжи равон,
Хирад айтибон они ганжи равон.

Бўлуб андин обод Мохону Марв
Ки, қуштур тазарв анда, ашжор – сарв.

Паривашларидин бўлуб баҳраманд,
Қилиб тахт Таҳмураси девбанд.

Бўлуб сўнгра Санжарға оромгоҳ,
Ки, қуш кўрмай ул навъ бу домгоҳ.

Яна бир анга Чахчарон¹⁰ руд ўлуб
Ки, ул руд ҳайвон суйидин тўлуб.

Ери рифъат ичра фалакдин нишон,
Бу руд анда ул навъким Каҳқашон.

Ушоқ тошлари ахтари тобноқ,
Латофат аро, ўйлаким дурри пок.

Суйи хосиятда зилоли ҳаёт,
Топиб андин ичкан ўлумдин нажот.

Қироғинда ҳар гулбуни ахзаре,
Бақо ичра бир Хизр пайғамбаре.

Фалакваш ерининг фазоси доғи,
Келиб жаннатосо ҳавоси доғи.

Вале бу сифат наҳри Кавсармисол
Ки, андин жаҳон коми топиб зилол.

Суйи қуму дашт ичра шоеъ бўлуб,
Бориб ончаким, борча зоеъ бўлуб.

Хуросонни чун шаҳ масоҳат қилиб,
Нечукким керак тўрт наҳрин билиб.

Дедиким, «Бу ердур жинон гулшани»,
Писанд айлабон хотири равшани.

Вале чунки манзури ўлғоч бу наҳр,
Ясаб анда бир жаннатосор шаҳр.

Чу мазкур этиб аҳли дониш ҳир от,
Писанд айламай хотири, жуз Ҳирот.

Чу бу лафзға илтифот айлабон,
Ҳамул шаҳр отин Ҳирот айлабон.

Ҳирот ўлди алқоби Исқандари,
Дедилар авом они лекин – Ҳири.

Чу тўртунч иқлим эди мавқеъи,
Бас ўлди қуёш соҳиби толеъи.

Кавокибгаким, ети тақсим эрур,
Жаҳон мулки ҳам ети иқлим эрур.

Ангаким васат меҳри рахшон келиб,
Мунга лек мулки Хуросон келиб.

Хуросон бадандур, Ҳирий жон анга,
Ҳирий жон, бадандур Хуросон анга¹¹.

Ало, токи бўлғай сипеҳр узра меҳр,
Ёруқ меҳр нуридин ўлғай сипеҳр,

Анга бўлмасун меҳр янглиғ завол,
Сипеҳр этмасун халқин ошуфтаҳол.

Чу саъй айлабон қилди дорои даҳр,
Бино бўйла кишварда бу навъ шаҳр.

Қилур эрди манзил-баманзил мурур,
Ангачаки Жайхундин этти убур.

Яна кишваре кўрди фирдавсваш,
Ҳавоу суйи мисли фирдавс хуш.

Латофат аро равзадин баҳр анга,
Вале исм ўлуб Моварауннаҳр¹² анга.

Нединким, ики наҳр ароси келиб,
Яқин юз йиғочқа фазоси келиб.

Окиб ҳадди шарқида Сайхун суйи,
Бориб ҳадди ғарбида Жайхун суйи.

Йўқ улким анга бу ики руду бас,
Ўн-ўн беш сув ҳар бир нечукким Арас.

Бўлуб ҳар биридин жудо наҳрлар
Ки, ҳар наҳри обод этиб шаҳрлар.

Ва лекин бу рудеки, дерлар Кўҳак¹³
Ки, йўқ равзанинг наҳри эрконга шак

Ки, ичгач тавоно бўлуб нотавон,
Гузар айлабон умр янглиғ равон

Ки, андин не бир шаҳр обод ўлуб,
Не маъмурасидин биров шод ўлуб.

Агарчи латофатда рашки Фурот¹⁴,
Бўлуб борча зоеъ, нечукким ҳаёт.

Сқандар чу бу мулки дилкаш кўруб,
Фазоу ҳавосин Эрамваш кўруб.

Хусусан Кўҳак рудиким, наҳри Нил¹⁵
Емас онча, не Нилким, Салсабил¹⁶.

Яна Тенгридин бўйла тутти умид
Ки, ул Нил учун Мисре этгай падида.

Қилиб ҳикмат аҳли била гуфтугўй,
Етиб шаҳр учун яхши ер жустужўй.

Ҳамул пуштаеким Кўҳак топти исм,
Не пушта жаҳон ганжи узра тилисм.

Ушоқ тош анга лаълу инжу киби,
Яшил сабзаси чархи мийну киби

Ки, мансуб эрур анга Кўҳак суйи,
Нединким, эрур жори андин қуйи.

Ҳамул тўпа оллидин андоқ оқар
Ки, ошиқ бошу ашки, дер, ким боқар¹⁷.

Анинг ёнида шаҳр қилди бино
Ки, ўлтурмасун анга гарди фано.

Скандар отоди Самарқанд ани,
Самарқанди фирдавсмонанд ани.

Ани чун тугатти қилиб эҳтимом,
Равон қилди Кашмир сори хиром.

Кесиб даштнинг роҳу бераҳини,
Анга солғуча сояи жоҳини.

Бийик ҳиммату бахти бедоридин,
Басе мулк фатҳ ўлди ҳар соридин.

Чу Кашмир ҳаддига қўйди оёғ,
Падида ўлди бир чархпайванд тоғ.

Кўкартиб қамар оразин хораси,
Солиб бўркни ерга наззораси.

Фалакка дегин, ўйла раҳшанда тош
Ки, пардохт қилғайлар айлаб тарош.

Ики жониби ҳар бир андоқ йироқ
Ки, қатъига азм этмаган яхшироқ.

Бу янглиғ бийик тоғ, анингдекки Қоф,
Бўлуб чархдин ерга тегру шикоф.

Бўлуб ошкоро аросинда йўл,
Вале ики йилмон қаё ики қўл.

Бу йўлким анга тоғ ўлуб ҳар сари,
Келиб арзи тахмин била юз қари.

Ани аҳли Кашмир дарбанд этиб,
Ики тоғни бир-бирга пайванд этиб.

Юз эллик қари авжи рифъат анга,
Яна мунча доғи захомат анга.

Анингдек қўюб гаж била хора тош
Ки, ердин бўлуб кўкка якпора тош.

Темурдин ясаб анда дарвозае,
Фалак тоқидин тоқи андозае.

Бу дарвозани ўйла руст айлабон,
Ким ул ики жузвин дуруст айлабон.

Қўпорибки ердин мадоро била,
Камаргоҳиға тегру хоро била.

Ясаб устида буржу бору доғи,
Адув дафъин этмакка қўшиш чоғи.

Демай кимса дарбанду бору ани,
Тасаввур қилиб ақл жоду ани.

Ичинда ики минг киши чорасоз,
Бори ҳийлапардозу афсунтироз

Ки, дарбанди олий намудоридин,
Яқин келмагай кимса минг қоридин.

Кишиким қадам қўйгай ул ён нухуст,
Аёғи анинг бўлгай ул навъ сууст

Ки, топмай таҳаррукнинг имконини,
Ёмон вартада кўргай ўз жонини.

Таковар доғи қилса ул ён шитоб,
Аёғидин итгай тавон бирла тоб.

Сипаҳ чун бу ерга етиб, лол ўлуб,
Таҳайюрдин ошуфта аҳвол ўлуб.

Шаҳ оллиға қайтиб аён эттилар,
Неким бўлмиш эрди баён эттилар.

Шаҳ этмай бу сўзларга ҳеч илтифот,
Арасту била етти ул ерга бот.

Инонмай йироқтин намоиш била,
Яқин айлади озмоиш била.

Дедиким: «Бу найранги Кашмирдур,
Фусунгар иши, макру тазвирдур.

Керак қилмоқ андоқ анинг чораси
Ки, бўлгай нигун бурж ила бораси».

Черикни тушурди кейинрак ёниб,
Юруб ҳифз учун давриға айлониб.

Чу кўнгли бўлуб жамъ, айлаб хиром
Тушуб боргоҳ ичра, тутти мақом.

Бор эрди жанобида беш юз ҳаким,
Алардин ўни кеча-кундуз надим:

Филотун, Арасту, Балинос ҳам,
Яна Арашмидус, Шаминос ҳам.

Қилинмуну Волису Фарфурнус
Ки, Сукроту Хурмус киби хокбўс.

Борин ҳозир этти тузуб анжуман,
Деди анжумансози лашкаршикан

Ки: «Бу ишки афсуни Кашмир эрур,
Ани дафъ этарга не тадбир эрур»

Равон ҳикмат аҳли сўз оғоз этиб,
Тилин шахға бори дуосоз этиб,

Дедиларки: «Шаҳға бу иштин не ғам,
Бу иш демали, бўлса юз мунча ҳам.

Бу дарбанд агар чархи гардон эрур,
Иложи анинг бизга осон эрур.

Шаҳ иқболини Тенгри этсун фузун
Ки, иқболи гар бизгадур раҳнамун.

Бу найрангларга шикаст айлали,
Бийик борасин ерга паст айлали.

Не қилғай неча жўғийи сеҳрсоз,
Бири муҳрадузду бири ҳукқабоз

Ки, ҳикмат эли они дафъ этмагай,
Илайдин не қилғонлари кетмагай.

Бу донишвар элким эрур раҳбаринг,
Қаю раҳбаринг, бандау чокаринг.

Биликдин эрур ҳар бири бир жаҳон,
Жаҳон ҳикмати ҳар бирида ниҳон.

Филотунға юзланди ул ерга иш
Ки, жўғидин ўлғай анга сарзаниш.

Арасту нега ердин ўлмас адам
Ки, кўргай фусунгардин афсуну дам.

Кўп ўлса фусунсози Кашмирнинг,
Биримиз бизинг бас, алар бўлса минг.

Неча бўлса чубчукка жоду лақаб,
Кўпидин қилур сайдгар кўп тараб.

Шаҳ ар ики кун бўлса оромжўй,
Учунч ўлсун аъдосидин комжўй.

Қилиб ҳикмат ойиниға илтижо,
Бузоли алар сеҳрини жобажо».

Скандар бу сўздин тарабгин бўлуб,
Сўзи аҳли ҳикматқа таҳсин бўлуб:

«Бори амрдин, – деди, – маъзул ўлунг,
Бориб бу ишингизга машғул ўлунг».

Алар кўпти шаҳни дуо айлабон,
Неким коми эрди, раво айлабон.

Скандар кўпуб, кўйди хилватқа юз,
Алар кўйдилар борча ҳикматқа юз.

Бўлуб анжум аҳволиға раҳшунос,
Табиатларин доғи айлаб қиёс.

Неча кўрау дамни даркор этиб,
Филиззотдин бир намудор этиб.

Қилиб мазж сиймобу қалъио рўй,
Намудор қилдилар ул навъ гўй

Мудававар фалакдек мисоли анинг,
Фалакваш ичи доғи холи анинг.

Ичининг халосин мало қилдилар,
Адовидин они тўло қилдилар.

Мураккаб неча навъ ашё қилиб,
Ҳамул ҳукка ичра муҳайё қилиб.

Ики сукба ичра фатила анга,
Қилиб зоҳир ул тавр ҳийла анга,

Ким ул гўйни хасм боши киби,
ғалат айладим, раъд тоши киби.

Фатиласиға ўтқи чуст айлабон,
Қўюб раъд ёйиға руст айлабон.

Ани отиб ул сода хоро аро,
Ҳаводин тушургайлар аъдо аро.

Фатила борурда куюб сарбасар,
Етиб махфий ашёға ўтқин асар.

Чу ерга тегиб руст гўйи тилисм,
Неча пора бўлғай анга салб жисм.

Ушолғоч, садо чиққай андин ғариб,
Яна шуълау риху дуди ажиб.

Уни бузғай ул сеҳр асбобини,
Ўти очқай ул қалъанинг бобини.

Қаро айлагай дуди соҳир юзин,
Қаророқ ҳамул фанда моҳир юзин.

Исидин ким этса муаттар машом,
Унутқай фусун илмини, вассалом.

Чу зебо тилисм ўлғач ораста,
Ҳамул навъким моҳи нокоста.

Бўлуб жамъ ул ҳикматойин гуруҳ,
Фалакқин фузун ҳар бирига шукуҳ.

Қўюб шоҳи Дорофар оллиға юз,
Не Дорофар, Исқандар оллиға юз.

Тилисми ниҳонни аён қилдилар,
Ниҳон барча рамзин баён қилдилар.

Шаҳ ул турфа ишқин баса шод ўлуб,
Деди узрлар ҳаққин афзун қўлуб

Ки: «Мундоқ тилисмеки соз эттингиз,
Шуруъида не ишга мавқуф сизғ»

Чу шаҳ табъида топдилар бу ҳавас,
Дедиларки: «Ҳукмунгга мавқуфу бас!»

Қўпуб шоҳу эл ичра ғавғо тушуб,
Улусқа ул ишдин алоло тушуб.

Чу рокиб бўлуб қалъага қилди майл,
Улус доғи юзланди андоқки сел.

Юруб оллида олам оғаҳлари,
Рикобида бори жаҳон шаҳлари.

Сипаҳнинг қироғига чун етилар,
Равон раъд асбоби соз эттилар.

Тилисми гаронмойни келтуруб,
Ҳамул раъд ёйига тошдек қуруб.

Чу доруга ўт етти, тутти ҳаво,
Қилурга улус меҳнатига даво.

Бориб тушти аъдо аросига чувт,
Азим ун чиқорди тегиб ерга руст.

Деган тўрт иш тутти андин вужуд:
Садоу афан, ис била ўту дуд.

Садо ботил этти фусунларни пок,
Ўти куйдуруб қалъани қилди хок.

Фусунгар юзин дуди этти қаро,
Иси қўймади нукта хотир аро.

Алар ичра чун тушти бу рустахез,
Топилмас эди чорае жуз гурез.

Қочиб бўлдилар озими пойтахт,
Анга тегруким Маллуйи тийрабахт.

Паришонлиғу бенаволиғ била,
Ҳамул дуддин юзқаролиғ била.

Борур чоғда минг жодуйи сабзранг,
Ва лекин келиб барчаси аҳли занг.

Бориб анда кўк қарға – зоғе келиб,
Кетиб тўти, аммо калоғе келиб.

Ҳамул гўй отилғоч қочиб як-баяк,
Масалдурки: «Минг қарғага бир кесак»¹⁸.

Киши тонимай мунда мингдин бирин,
Алар демагунча ул иш сохирин.

Чу Маллуға арз эттилар ҳолни,
Алар отқон ул турфа тимсолни.

Сқандар ишидин кўтарди ҳисоб,
Ўз аҳволиға топти йўл изтироб.

Қавий англади они, ўзин заиф,
Яқин билдиким, эрмас эрмиш ҳариф.

Ҳаким оллида ҳеч жоду сўзи,
Нечукким Сқандар қошида ўзи.

Адув олғонин билди дарбандни,
Ҳамул қалъаи чархмонандни.

Яқин англадиким, хато айламиш
Ки, шаҳ буйруғидин ибо айламиш.

Ўзин топти бебаргу ҳайрон бәсе,
Елин ҳам ваҳиму паришон бәсе.

Тута олмади мулки ичра қарор,
Доғи топмади чорае жуз фирор.

Ҳамул қалъаким васфи ўтти бурун,
Топа олмади андин ўзга ўрун.

Анинг нақбин очмоққа айлаб шитоб,
Ҳазойин тошитти анга беҳисоб.

Бәсе бебаҳо тухфа – бори нафис
Ки, табъ они топқай ўзига анис.

Жавохир фузун ҳадду миқдордин,
Самин гавҳару лаъли шаҳвордин.

Авонийи сиймину заррин зуруф
Ки, ожиз бўлуб элга андин вукуф.

Ҳазойиндаким ҳар не ашё эди
Ки, навъи тухаф ё ҳадое эди.

Борин, ўйла қилдурди кўрғонға нақл
Ки, эҳсосидин қолди ҳайратқа ақл.

Чу жамъ айлади кўнглин ул ҳолдин,
Фирор этти нофаррух иқболдин.

Макон айлади ул Қаро тоғ уза,
Анингдекки кўнғай чибин зоғ уза.

Анга бўлди иш бўйла суратпазир,
Вале шоҳи Жамқадру Доросарир.

Ҳамул дамки оттурди кўрғонға гўй
Ки, дарбанд қилди йиқилмоққа рўй.

Деди, айлағай азм кўрғон сари,
Нечукким наби чархи гардон сари.

Вале бермади аҳли ҳикмат анга,
Равон азм қилмоққа рухсат анга.

Ки: «Қилмоқ бугун азм эмас маслаҳат,
Бугун манъ қилмоққа будур жихат.

Ким, ул дуд ила ис тугансун тамом
Ки, нуқсон топар элга андин машом».

Ешитгач бу сўз довари қахрамон,
Суқун ихтиёр айлади шодмон.

Ёниб борғах сори азм айлади,
Тараб бирла оҳанги базм айлади.

Билик аҳлидин мажмае соз этиб,
Кўп эҳсону таҳсинлар оғоз этиб.

Қилиб ҳар бирин лутфидин баҳраманд.
Ато бирла таъзимидин аржуманд.

Чу мағрибқа отти ҳакими сипеҳр,
Скандар тилисми киби гўйи меҳр.

Қадах бирла тийби димоғ эттилар,
Тараб бирла майли фароғ эттилар.

Анга тегруким, гарм бўлди димоғ,
Кўпуб, уйқудин истадилар фароғ.

Бориб табъдин ранжу фарсудалиқ,
Бадан уйқудин топти осудалиқ.

Чу хуршид кўргузди анворини,
Скандар киби очди рухсорини.

Скандар очиб чехра хуршиддек,
Мурод аҳлиға субҳи уммиддек.

Чиқиб рахш уза, ўйлаким Рустаме,
Ва ё чарх уза найири аъзаме.

Сипаҳ доғи тўш-тўшдин ўлди равон,
Агар худ тавоно ва гар нотавон.

Чу дарбанднинг оғзига ёвушуб,
Неча кун черик ўттилар чупрушуб.

Қилиб кўч-баркўч ул ён хиром
Ки, етти ҳамул шаҳр элидин паём.

Расуле етиб хидмат этти падид,
Бир илгида нома, бирида калид.

Хатин шаҳр аҳли савод айлабон,
Анинг ҳукмиға инқиёд айлабон

Ки: «Маллуда бўлғон замон бу диёр,
Йўқ эрди бу кулларға ҳеч ихтиёр

Ки, қилгай эдук хидмат изҳорини,
Аён айлабон қуллуқ осорини.

Бу дамким ани шавкатинг қилди паст,
Фирор ихтиёр этти, топиб шикаст.

Неча бандалиғ ичра шармандабиз,
Неким бизга ҳукм айласанг бандабиз.

Ёруғ айласанг мулки вайронимиз,
Фидодур санга мол ила жонимиз.

Ва гар бизни истарга фармон эрур,
Бориға юзунг кўрмак армон эрур.

Ерурбиз не ҳукм айласанг муфтахир,
Бу нома жавобига биз мунтазир».

Скандар ўқуғоч бититди мисол
Ки: «Сиз келгали бўлманг ошуфтаҳол.

Ҳамул мулкунгузда фароғат қилинг,
Манга деб дуо, Ҳаққа тоат қилинг

Ки, мен худ келурмен шитоб айлабон»,
Йиборди бу янглиғ хитоб айлабон.

Етишгунча бу нома бирла расул,
Ўзи доғи шаҳр ичра қилди нузул.

Ясаб эрди Маллу тарабхонае,
Тараб қилгали қасри шоҳонае.

Ҳамул қаср даврида бир турфа боғ,
Анга ҳар гули тоза равшан чароғ.

Бийик тоқини чархфарсо қилиб,
Бу гулшан отин Жаннатосо қилиб.

Ҳамул равзада бўлди шаҳ манзили,
Тушуб шаҳр ичинда сипаҳ маҳмили.

Чу бу ишни маълум этиб хосу ом,
Бори Жаннатосоға айлаб хиром,

Хавоси кўруб шохдин илтифот,
Топиб ҳар бири янги бошдин ҳаёт.

Авом оллиға илтижо айлабон,
Йироктин чекиб ун, дуо айлабон.

Шаҳ алтоф ила барчасин шод этиб,
Бузулғон кўнгулларни обод этиб.

Қилиб ҳукмким, эл қилиб изтироб,
Кишидин тамаъ қилмасун риштатоб.

Бировким тамаъ риштае қилғуси,
Анинг бирла бўғзидин осилғуси.

Бериб мулк эли лек моли амон
Ки, андин топиб баҳра яхши-ямон.

Раият бу бермакка хурсанд ўлуб,
Сипоҳи олурдин баруманд ўлуб.

Бировдин бировга етишмай ғаме,
Кишидин киши олмайин дирҳаме.

Скандар ичиб айш учун жоми соф,
Қилур эрди Кашмир мулкин тавоф.

Ғаройиб кўрар эрди ҳаддин фузун
Ки, шарҳи анинг сўзни айлар узун.

Бир ул жумладин жоме эрди шигарф,
Тўла майдин андоқки дарёи жарф

Ки, Маллу чу солиб чиқиб мулкени,
Қочиб қолди гўёки бир хозини.

Неча тухфа ганжидин онинг олиб,
Чу ул қалъага азм этиб, бу – қолиб.

Ҳамул тухфалар бир-биридин ғариб,
Ҳамоно Скандарга эрмиш насиб.

Алардин бири ул дурахшанда жом,
Ичинда тўла бодаи лаълфом

Ки, ҳар нечаким ичса кам бўлмайин,
Ича олмайин кимса, ҳам бўлмайин.

Ёзиб жом даврида таърифини,
Қилур чоғда ул жом таснифини

Ки, оламини олғонда Жамшидшоҳ
Ким, ул хусраве эрди ҳикматпаноҳ.

Неча йил йиғиб ҳикмат аҳлин тамом,
Тилисм эттилар саъй этиб ики жом.

Бирисин деди: Жоми Гетинамой,
Бирисин деди: Жоми Ишратфизой.

Чу Гетинамо асру машҳур эрур,
Муни васф этай улча мақдур эрур

Ки, вазъин тилисм айлаганда ҳақим,
Бу навъ айламиш соз табъи салим.

Ки, май жозиби бўлғай ажзо анга,
Тамом ўлмағай бода асло анга.

Неча ичсалар бўлғай ул лаб-балаб,
Зиҳи хуш тамошо, зиҳи хуш тараб.

Агарчи неча ичса ўқсулмагай,
Вале эгри ҳам бўлса, тўқулмагай.

Анингдекки, май жазби онинг иши,
Ола олмагай жазб қилмай киши.

Май анда ҳамул кун магар қолмагай
Ки, оламда майдин асар қолмагай.

Скандарга чун рўзи ул жом ўлуб,
Тузуб мажлису бодашом ўлуб.

Қилиб ҳикмат аҳли тамошо ани,
Иликдин даме қўймай асло ани.

Бўлуб шаҳға ул навъ ишратфизой
Ки, ёд айламай Жоми Гетинамой.

Кетур соқий, ул жоми ёқутгун
Ки, эл таъбида ишрат этгай фузун.

Неча бодасин ичса кам бўлмагай,
Муоширға андин алам бўлмагай.

Муғанний, суруде чикор дилнавоз,
Бўлуб аҳли Кашмирдек сеҳрсоз.

Агар нағма бас қилмоқ этсанг ҳавас,
Ҳамул жом гум бўлмаин қилма бас!

Навоий, агар топсанг ул навъ жом,
Неким бодадин ўзга ичсанг ҳаром.

Хитоб этгасен Жоми Боқий ани,
Вале тутса гулчеҳра соқий ани!

XXXVI

*Ҳакими коинот пайванд ва холиқи бемислу монанд маснуоти тамошоси анинг вужуди исботига
ҳужжати қотиъ ва бурҳони сотиъ экан бобда нукта сурмак ва ул саноеънинг бадоеъи жаҳон
кезмакта кўпрак муяссар эрконга ҳам далил келтурмак ва сафар тариқин уч навъда тақсим
қилмоқ: аввал, солики раҳнавард ўзлук баводисин қатъ этиб, мақсад ҳарамига муҳтарам
бўлмоқ; иккинчи сайёҳи жаҳонгард талаб манозилида бошдин қадам қилиб, муришиди комил
ишроди била такмил топмоқ; учунчи, хусрави Баҳром набард ситоҳи анжум адад чекиб жаҳон
мулкин олмоқ*

Азал субҳиким чекти Файёзи Жуд,

Бори офаринишқа нақши вужуд.

Таҳаррук топиб килки тақдир анга,
Бўлуб кавн ашколи тасвир анга.

Чу ул хомани қилди суратнигор,
Ажойиб сувар бўлди кўп ошкор.

Ажаб йўқ мусаввир эса бир оти
Ким, ул чекти кавнайннинг сурати.

Бу тасвир аро кўп ғаройиб дурур,
Ниҳоятсиз анда ажойиб дурур.

Ки, ҳар қайсиға кимки тадқиқ этар,
Мусаввир камолини таҳқиқ этар.

Чу ашёда кўрса киши санъатин,
Билур Сонеъи ғайбдон қудратин.

Ул аъжубаларда бўлуб хурдабин,
Анга Ҳақ камолида ортар яқин.

Ким ўлғай қуёш сиррининг маҳрами
Ки, бир зарра моҳиятин одами.

Нечунким керак билмак осон эмас,
Не осон эмас, балки имкон эмас.

Ва лекин киши зоҳир этса талаб,
Жаҳон ичра кўптур ажабдин-ажаб.

Муни кўрмак ўлмас жаҳон кезмайин,
Тааб заҳрин ўз комиға эзмайин.

Сафар заҳмати гарчи душвор эрур,
Тенгиз қаърида дурри шоҳвор эрур.

Муҳит ичра чўммай нечукким наҳанг,
Киши урса бўлғайму гавҳарға чангғ

Катакда қолиб бўрдагон мокиён,
Не маълуми учмоққа суду зиён.

Фалак жавфида ғарқ ўлуб журрабоз
Пару бол урар чун нишебу фароз.

Демай, сайд жониға яғмо қилур

Ки, оламни яксар тамошо қилур.

Тарона чекар сойир эрконда руд,
Чу турди тараб бирла, чекмас суруд.

Валоят ишин қилсалар кимга арз,
Бийикрак мақоми эрур таййи арз.

Сафар қилмағон одами хомдур,
Совукда тўнгар кимга оромдур.

Фалак сайрдин поя топти баланд,
Сукун қилди туфроғни хору нажанд.

Сафар қилмағонга не огоҳлик
Ки, элга қилур Хизр ҳамроҳлик.

Не воқиф киши уйдин олмай қадам
Ки, не жонфизодур тавофи ҳарам.

Хуш улким, кўнгулга кушод истабон,
Қўпуб азм қилғай, мурод истабон.

Фано тайласонини қилғай кафан,
Кафан бас анга, балки гарди миҳан.

Тажарруд хиромига роғиб бўлуб,
Таваккул самандига рокиб бўлуб.

Сароби фано жўйбори анинг,
Самуми бало лолазори анинг.

Аёқтин-боши шавк ўти ичра ғарқ,
Итик пўяда секриб андоқки барқ.

Тани чайқалиб кўнгли топокидин,
Ул ўт бош уруб жисми хошокидин.

Қабарчук кафи пойида ҳар тараф,
Тўла дурри мақсуд ила ики каф.

Ёрилғоч суйи дема ҳар ён томиб,
Фано абридин дурри ғалтон томиб.

Дема дурри ғалтонки, ҳайвон суйи,
Аёғда тўла ҳар тараф жон суйи.

Ёруғким тобонни қилиб чоклиғ,

Ясаб оби ҳайвон оқарға ариғ.

Хизр айласа пойбўсин ҳавас,
ғараз ичмаги оби ҳайвону бас.

Не бийми малолат, не хавфи алам,
Бу янглиғ етиб қилса тавфи ҳарам,

Иё мукриму ҳужра тайёр анга,
Карамдин эмас бермамак бор анга.

Бу янглиғ азиз улки меҳмони бор,
Қачон мизбон бўлмай имкони бор.

Бу янглиғ сафар кимгаки берса даст,
Нетар хилват ичра бўлуб пойбаст.

Сафар ичра мундин бийик йўқ мақом,
Ва гар кимсага даст бермас бу ком,

Ёмон эрмас ул ҳамки озодае,
Миёнбастае йўлга омодае.

Қадам тортқон халқ абвобидин,
Етак силккан олам асбобидин.

Бўлуб жузвдони аниси анинг,
Китоби рафиқу жалиси анинг.

Жаҳон аҳлида чун вафо кўрмайин,
Жаҳондин доғи жуз бало кўрмайин.

Қилиб майл олам тамошосиға,
Фано мулкига, фақр саҳросиға.

Қўпуб гом уруб фарду фарзонавор,
Қилиб дашт қатъини девонавор.

Солиб ҳар нечук ергаким, етса кўз,
Ешитиб яна барча эл ичра сўз.

Кўруб ҳар машаққатда хосияте,
Тоғиб ҳар мазаллатда кайфияте.

Зилоле тилаб кўнглининг тобиға,
Табибе сўраб дарди ноёбиға.

Ўзин борча хайл ичра туз еткуруб,

Бори тузлар оллиға юз еткуруб.

Агар етса сарвақтиға комиле,
Қуёшдек фалаксайру равшандиле.

Қўюб заррадек сайру саргашталиқ,
Етак чун топиб, олмай андин илиқ.

Анинг хидматидин кушоде топиб,
Худо рўзи этса муроде топиб.

Бу янглиғ сафар доғи марғубдур,
Бу ҳам бўлмаса, ул доғи хўбдур

Ки, тортиб Скандармасаллиқ сипоқ,
Бўлурға ети кишвар аҳлиға шоқ.

Қаёнким азимат қилиб фатҳ этиб,
Қилиб ҳар тараф майл, нусрат етиб.

Бўлуб гаҳ Ажам мулки тасхир анга,
Мусаллам бўлуб гоҳ Кашмир анга.

ғаройиб ниҳоятдин афзун кўруб,
Ажиб амр ғоятдин афзун кўруб.

Чу бир-бир келиб ком ҳар дам анга,
Бўлуб рубъи маскун мусаллам анга.

Жаҳон мулкига ҳукми шоҳи топиб,
Бу шаҳлиғни маҳ то ба моҳи топиб.

Сафар ичра ҳар ишта аҳли рашод,
Бу янглиғ кушод узра топиб кушод.
Санга доғи бўлса кушоде ҳавас,
Бу оламда топмоқ муроде ҳавас.

Талаб йўлида қил шитобандалиқ
Ки, жўяндаға келди ёбандалиқ.

XXXVII

Ики рафиқ ҳикоятим, бири сайрдин қуёш сипеҳр кишварида шоҳ бўлгондек, мулк салтанатиға етти ва бири сукундин ер олам аҳлиға лагадқўб бўлгондек, хоксорлиқ ҳосил этти, бу ҳам то гарддек ҳаракат этмади, туфрдин қўпуб мақомға етмади

Хуросонда бор эрди ики рафиқ,

Бўлуб рифқ ила бир-бирига шафиқ.

Ҳаводис солиб ишлариға шикаст,
Маош амрида бўлдилар тангдаст.

Бири қилмайин тарк мулку диёр,
Бири қилди лекин сафар ихтиёр.

Мужовирға даврон солиб зорлиқ,
Улусдин кўрар эрди кўп хорлиқ.

Керак элга муфлис кўрунса қалил,
Ким они қилур кўп кўрунмак залил.

Ерур озки, феруза бўлмиш азиз,
Чу хармуҳра кўпдур – ўни бир пашиз¹.

Мусофир сафарга топиб ихтисос,
Бурун худ мазаллатдин ўлди халос.

Кўруб ҳар дам амре бағоят ажиб,
Ани тортибон элтур эрди насиб

Ки, тушти гузаргоҳи Юнон сори,
Етишти ўлук – оби ҳайвон сори.

Ере кўрди туфроғи ҳикматсиришт,
Магар ҳикмат эрди анга сарнавишт.

Неча вақт анда мақом айлади,
Билик касбига эҳтимом айлади.

Мусоҳиб бўлуб аҳли ҳикмат била,
Басе илм касб этти рағбат била.

Не қилғоликим кимга ниятдурур,
Бурун шарт анга қобилиятдурур.

Чу қобил эди, топти беҳад вуқуф
Ки, ҳикматда бўлди жаҳонфайласуф.

Анга чун бу иш сайрдин берди даст,
Яна сайрға тушти қилмай нишаст.

Анга Ҳинд мулкига тушти гузар
Ки, шоҳиға ёпилмиш эрди назар².

Гарав айлаб эрди арода бу сўз

Ки, саъй айлаб улким манга очса кўз,

Анга ақд айлаб кўзум нурины,
Кўзум ичраки парда мастурини,

Ани қурратул-айну фарзанд этай,
Кўзум нурины анга пайванд этай³.

Чу доноға фаҳм ўлди ул эҳтиёж,
Бориб бир-ики кунда қилди илож.

Шаҳ ўз ваъдасига вафо айлади,
Дегандек ани кадхудо айлади.

Етиб шоҳ умри кунига завол,
Анга топти ул шоҳлиғ интиқол.

Чу оғаҳлиғ ўлди анинг ёриға,
Буким шаҳлиғ ўлди анинг ёриға.

Сафар азми қилди ажаб ҳол ила,
Фалак кўбидин жисми помол ила.

Бу кишварни чун қилди оромгоҳ
Ки, ёри эди анда кишварпаноҳ.

Рафиқиға келди бу иш дилпазир,
Иноят қилиб, этти они вазир.

Чу мулкида афтодау зор эди,
Улус оллида дам-бадам хор эди.

Вазоратдин ўлмоқ рафоҳияти,
Бу доғи эди сайр хосияти.

Чу аввалғининг сайри комил эди,
Анга салтанат амри шомил эди.

Киши ўзлуки мулкидин қилса сайр,
Анга оқибат айласун Тенгри хайр.

XXXVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун сафар мужибии шиддатдур, ҳикмат аҳлидин анга нега рухсатдур ва жавоб эшитмак

Яна деди шоҳи Фаридунҳашам
Ки: «Ей ҳикмат аҳлиға ройинг ҳакам.

Ҳазарда бўлур кому осудалик,
Сафарда вале ранжу фарсудалик.

Чу табъ анда ранжуру ожиздурур,
Недин шуғли ҳикматда жойиздурурғ»¹

Жавоб айтти фикр бирла ҳаким
Ки: «Ей ҳикмат амрида фикринг салим!

Буким сайр аро элга етгай малол,
Анинг рухсатидур маҳалли савол.

Вале мунда сирри ниҳони эрур
Ки, нафъи анинг жовидони эрур

Ки, ҳар ранждин сўнг бўлур роҳате,
Таабсиз муяссар эмас ишрате.

Таомеки, ул мужиби комдур,
Гар ўт ранжини тортмас – хомдур.

Не олтунки бор элга дилкашлиғи,
Ўт ичра бўлубтур жудо ғашлиғи.

Сафарким, машаққатда келди сақар,
Анинг ўтида кимса тутмай мақар.

Ҳамоно анга озмойиш куни,
Емас поку холис вужуд олтуни.

Чу ҳар неча ўт бўлса сўзандарок,
Гудоз ичра олтун фурўзандарок.

Сафар ўтини айлаган ихтиёр,
Вужуд олтунин қилди комил иёр².

Кетурса биров имтиҳондин маҳак,
Иёри аро топмағай ҳеч шак.

Яна андин ўлди сафар рухсати
Ки, элнинг эрур мужиби сихҳати.

Нединким, сафарға киши урса гом,
Тараддуд эрур мужиби инҳизом.

ғизо ҳазмиға табъ чун бўлди чувт,
Киши бу жихатдин бўлур тандуруст³.

Яна улки, табъеки бўлди сақим,
Ҳавоу сув такроридин топти бим.

Бу ики чу бўлди тажаддудпазир,
Табиатқа сиххат бўлур дастгир

Ки, мажбул эрур одамизод анга
Ки, ҳар амрким бўлса муътод анга.

Нишотиға такрор ҳойил бўлур,
Табиат тажаддудга мойил бўлур.

Тажаддуд эрур чунки марғуби табъ,
Ерур мужиби айш маҳбуби табъ.

Сафарда бу ҳолат муяссардурур
Ки, суву ҳаво номукаррардурур.

Табиатқа бор ики иштин наво,
Алардин бири сув, бириси ҳаво.

Чу икиси бўлди муяссар муқим,
Не узр айтқай табъ бўлмай салим.

Бас ўлди сафардин саломат доғи,
Башар табъиға истиқомат доғи.

Ҳаким ар бу навъ ишга рухсат берур,
Хирад аҳли оллинда маъзур эрур».

Жавобин топиб хусрави хурдабин,
Хамуш ўлди доноға деб: «Офарин!»

XXXIX

*Искандарнинг Кашир шаҳрига етгандин сўнгра Маллунинг тилисм қўргонидин Каширдин ел
била ўтни ўгурлагони ва ул вилоятни бир ўлук жисмдеки, нафаси мунқатиъ ва гаризий
ҳарорати мунтафи бўлмиш бўлғай қилғони ва Афлотуннинг ул тилисмни очқони ва яшургон ел
била Маллунинг ҳаётин барбод этиб, махфий ўт шарор ва ахгарин анинг хирмани умрига
сочқони ва Искандарнинг Маллу ўрнида Ферузанинг чароғи давлатин ёрутқони*

Бу фархунда тарих донишвари,
Деди бўйла «Тарихи Исқандари»

Ки, Маллу чу азм этти қўрғониға,
Тирикликни миннат тутуб жониға.

Скандар келиб олди тахтин анинг,
Қилиб тийра иқболу бахтин анинг.

Улусқа бериб адли бирла навид,
Улус борча адлиға боғлаб умид.

Мутеъ ўлдилар ҳукму фармониға,
Кўнгул боғлабон лутфу эҳсониға.

Хабар сўрди чун Маллу аҳволидин,
Бу янглиғ дедилар хабар холидин

Ки: «Шоҳ савлатидин фирорийдурур,
Фалон қалъа ичра ҳисорийдурур¹.

Ҳамул сеҳр ёхуд тилисме сўзи
Ки, элчи қошида дегандур ўзи».

Тамомини шарҳ эттилар мў-бамў,
Худ англаб эди шоҳи фархундахў.

Чу ул бир ажаб навъ сурат эди,
Анинг фикрин этмак зарурат эди.

Яна мажмаи дилкушой истади,
Билик аҳлидин анда рой истади

Ки: «Кашмир агар тоза гулзордур,
Ҳавоси ва лекин ажаб ҳордур.

Есар доимо руҳпарвар насим
Ки, жаннатдурур, йўкса бордур жаҳим².

Насим ар бу гулшанда тутмас вужуд,
Гули – ўтдурур, сунбули – тийра дуд.

Ажаб ишки даҳр ўлғай оташфишон,
Вале топмағай кимса ўтдин нишон.

Не мулк ичраким бу укубатдурур,
Бўлур элга анда суубатдурур.

Суубат неким, бўлмоқ имкон эмас
Ки, бу икининг тарки³ осон эмас.

Бу ишга агар чора мумкиндурур,
Не ғам, гар киши мунда сокиндурур.

Йўқ эрса бурунрокки бор ихтиёр,
Ул авлоки тарк айласак бу диёр

Ки, ожиз бўлуб азм иши хуш эмас,
Ешитмакка ҳар ерда дилкаш эмас».

Дедилар билик аҳли айлаб дуо
Ки: «Гар шахға бу ишдурур муддао

Ки, онинг бу макрини дафъ эткабиз,
Ҳижобеки ул солди, рафъ эткабиз.

Недин шоҳ табъи ҳаросон эрур
Ки, бу қуллар оллида осон эрур.

Гар ўн кунгача шоҳ муҳлат берур,
Ул иш дафъиға Тенгри нусрат берур».

Деди шахки: «Ўн кунга бўлса даранг,
Ўту елсиз эл келгусидур батанг».

Ул иштин кўруб шоҳ табъин малул,
Филотуни донишвар этти қабул

Ки: «Фархунда табъини шоҳи жаҳон,
Ғамин этмасун ошқору ниҳон.

Мен уч кунда ул навъ тадбир этай
Ким, ул ҳол вазъиға тағйир этай».

Бу сўзни дегаҷ нуктадони бисот,
Сқандарга юзланди кўп инбисот.

Бу ҳолатда ул навъ гум бўлди ел
Ки, дўзах аро тушти исифдин эл.

Исифдин бўлуб халқ ичи тоблиғ,
Ажаброқ буқим, ўтқа ноёблиғ.

Етиб матбах аҳли фиғон қилдилар,
Фиғон ичра бу сўз аён қилдилар

Ки: «Олам аро йўқдур ўтдин вужуд,
Не аҳгар, не шуъла, не учқун, не дуд⁴.

Дегил хўблар кўнглидек бўлди тош
Ки, андин эмас мутлақо шуъла фош.

Темур урсалар ўт қилиб орзу,
Яқиндурки чиққай ўт ўрнига сув.

Агар бўлса шилон ишида футур,
Чу арз айладук биздин эрмас қусур».

Маалқисса: ўту ел ўлди табоҳ,
Ўт исиг дам эрдию ел совуғ ох⁵.

Танур ўлмайин кундуз оташфишон,
Кеча шамъда шуъладин йўқ нишон.

Ажаб ишки чун елдин эрди фароғ,
Недин қолмади ўчмайин бир чароғ.

Исигдин назар шамъиға хиралиқ,
Совуғдин ёнар шамъға тиралиқ.

Ул уч кунда эл бўлди андоқ забун
Ки, бўлди энгақларга қўллар сутун.

Филотун ҳаримиға юз қўйди шох,
Анингдекки шах, борча хайлу сипоҳ

Ким: «Ул ваъдаким қилди донои даҳр,
Ўтуб уч кун, эл топмади ҳеч баҳр.

Агар мундин ортуқ тааммул бўлур,
Машаққатдин эл бетаҳаммул бўлур!»

Деди ҳикматойини донишпужух
Ки: «Ел бўлмасун бу аламдин сутух,

Бу кун доғи мавъидға дохилдурур,
Вале тонгла мақсуд ҳосилдурур».

Бу сўз бирла таскин топиб шоҳу хайл,
Бори қилди оромгоҳиға майл.

Ул иш дафъи бу навъ эдиким, ҳаким
Ки, қилди қабул они бевахму бим:

Ўқуб эрди Жомосб аҳкомида
Бу сўзники: «Искандар айёмида

Ким, ул бўлғуси шоҳи ҳикматсиришт,
Жаҳон мулки фатҳи анга сарнавишт.

Бўлурда жаҳон мулки тасхир анга,
Чу бўлғусидур фатҳ Кашмир анга.

Шаҳи берк кўрғонға юз урғуси,
Улусдин елу ўтин ёшурғуси.

Тилисмедурур ул ҳисор ичра чуст,
Бўлур топмоғ они қилиб бозжуст.

Ҳисор ичра бир уйдурур сангбаст,
Тилисм айламиш они ҳикматпараст

Ки, ел хайлини анда банд айламиш,
Халойиққа дафъи газанд айламиш.

Бурун чоғ эсиб асру бееътидол,
Улуска етар эрмиш андин малол.

Чу елни ҳаким этмиш ул уйда банд,
Ясамиш анга равзани дилписанд.

Келиб мулк сори бу равзанға юз,
Боқиб лек Кашмир шаҳриға туз

Ки, равзан ичиндин неким чиқса ел,
Ҳамул ел била баҳраманд ўлғай эл.

Чу равзанны мадрус қилғай киши,
Есар елни маҳбус қилғай киши.

Яна қалъа тошида бир чоҳ эрур,
Тилисме яна анда дилхоҳ эрур.

Бу чоҳ оғзи бас тордур, қаъри кенг,
Ҳамул қалъа даври кенгликда тенг.

Анинг қаъри бир аъзам оташкада,
Каюмарс чоғидин оташзада⁶.

Ичинда намудор андоқ тилисм
Ки, ул хуфра кунжида бир рўй жисм.

Киши ҳайъати бирла жунбишнамой,
Ул оташгаҳ ичра хароратфизой.

Ясаб оллида дам била кўрае,
Ҳамул кўра жисмида мошурае.

Чу ул кўрау дамға айлаб ситез,
Бу мошура нафхи қилиб шуъла тез.

Чоҳ оғзида зоҳир шарар бирла дуд,
Бу дуду шарардин халойиққа суд⁷

Ки, мулк ичра ўт манбаъи ул бўлуб,
Не ўтким, куёш матлаъи ул бўлуб.

Бу мулк ичра ўтлуғ неким бўлса тош,
Ўти ушбу оташгаҳ ичинда фош.

Тилисм айлабон жазб ўтларни пок
Ки, оташгаҳ андин бўлуб шуъланок.

Шарарларки чоҳ оғзида билгуруб,
Ҳамул кишвар аҳлиға ўт еткуруб.

Киши қилса ул чоҳ бошини руст,
Ҳамул навъким руст экандур нухуст.

Ўт ўлмас яна мулк аҳлиға фош,
Кирар ер тубига нечукким куёш.

Скандар қачон олса Кашмирни,
Анинг шоҳи айлар бу тадбирни.

Ул иш дафъиға аҳли ҳикмат тамом,
Дегайлар аён айлали эҳтимом.

Филотунға лекин ҳаволатдурур
Ки, ҳикматда соҳибмақолатдурур,

Керак топиб ул нақб бошин бурун,
Тикиб чодир ул ерда тутқай ўрун.

Очиб нақб бошини қилғай хиром,
Қадамни санаб урғай ўн етти гом.

Чу ўн етти гом урди қилмай гузар,
Ики ёниға яхши қилғай назар

Ки, ҳар сори лавҳе эрур таъбия,
Бирида елу бирда ўт таъмия⁸.

Керак тепса ҳар лавҳни ўйла руст
Ки, юмрулса девор ичига дуруст.

Бири елга йўлдур, бири ўтга йўл,
Бузулғоч равон ташқари қочтик ул

Ки, ўт бирла ел, ўйла туғён қилур
Ки, йўлларки боғланди – вайрон қилур.

Ики рахнадин чун чиқар ўту ел,
Кўрар рустахез ул навоҳийда эл.

Ел ул қалъа аҳлига андоқ етар
Ки, ҳар кимгаким тегди барбод этар.

Қилур барча олий иморатни паст,
Берур бори индур йиғочга шикаст.

Ели қолмоқ ўлмай хаёл айламак,
Ерур бас хаёли маҳол айламак.

Ўт ул чоҳдинким, бўлур шуълазан,
Бўлур илтиҳоби анинг қалъакан⁹.

Тутошур ҳамул қалъа ўтрисиға,
Не ўтрисиға, буржу борусига.

Топар шуъладин тоши ул навъ тоб
Ки, халқи бўлур ичкари сангкабоб.

Чу ул лавҳларни ушотти ҳақим,
Керак ташқари турса бир дам ваҳим.

Агар ел солиб қалъаға рустахез,
Етишти ҳамул шаҳрға тунду тез,

Кириб лавҳлар томға руст айласун,
Ҳамул рахналарни дуруст айласун

Ки, ул ўт била елга таскин етар,
Икисидин ошубу туғён кетар.

Бўлур ҳам бурунғи қарори била,
Ел оромию ўт шарори била».

Филотун бу афсона шарҳин билиб,
Қўпуб эрди шаҳдин тааххуд қилиб.

Кезиб уч кун ул ерда ҳанжор ила,
Нишона битилган намудор ила.

Топиб эрди ул нақбнинг бошини,
Қилурға фусунсоз подошини.

Узотқоч халойиқ била шоҳни,
Ҳамул нақб уза чекти бунгоҳни.

Макон айлагач арз нақбини меҳр,
Чиқорди кавокиб тилисмин сипеҳр.

Филотун қилиб азм даргоҳға,
Тилаб хилват ўлди яқин шоҳға.

Бу сўзни билиб арз қилмоғни фарз,
Бурундин ниҳоятғача қилди арз.

Шаҳ англаб, бўлуб ҳайратойин анга,
Деди айлаб эҳсону таҳсин анга

Ки: «Бу иш бутарга топилди жиҳат,
Не навъ эмди доно кўрар маслаҳатғ»

Дуо айлабон сурди доно мақол
Ки: «Ей шавкатингға фалак поймол!

Манга улча дархўрд эди, бўлди рост,
Саранжом ўлур бўлса Тенгрига хост.

Бир иш қолдиким, бордур иқбол иши,
Бугун муқбил андоқки сен йўқ киши.

Қавийдур ҳам иқболу, ҳам давлатинг,
Ҳам ул икича қуввату ҳимматинг.

Тааммуллуқ ишларга қилдим илож,
Сенинг дастбурдунгға бор эҳтиёж

Ки, синдурғасен лавҳларни нухуст
Ки, бу иш саранжом бўлғай дуруст

Ки, ҳам шоҳсен, ҳам жаҳон паҳлавон,
Жувонмард ўзунг, давлатинг навжувон.

Будур бандалар хотириға мурод
Ки, сендин бу иш банди топқай кушод».

Дегач нукта донойи бисёрдон,
Дебон офаринлар шаҳи кордон.

Ниҳони неча маҳрами роз ила,
Ҳамул бихради чорапардоз ила.

Равон рокиб этти ҳамул сори азм
Ки, бўлмиш эди нақб доноға жазм.

Чу еткурди шойишта ҳамроҳни,
Қаро тунда равшанравон шоҳни.

Тушурдию нақб оғзиға борди бот,
Анинг бирла ҳамраҳ шаҳи покзот.

Кириб нақб аро онча қилди хиром
Ки, эрди ики лавҳаи нуқрафом.

Икисин Скандарга кўргузди ул,
Деди: «Емди соат ўтар, бот бўл!»

Скандар аларни кўруб бўлди шод,
Ҳамул шодликда қилиб Ҳақни ёд.

Ики лавҳани тепти ул навъ руст
Ки, емрулдию ташқари чикти чуст.

Иков тиктилар кўзни кўрғон сари,
Не кўрғон сари, сунъи яздон сари¹⁰.

Бу ишдин даме ўтмади бешу кам
Ки, ўт қалъадин кўкка чекти алам.

Яна бир нафас ўтмайин етти ел,
Анингдекки то етти, кўзғолди эл.

Чу ел солди офоқ аро рустахез,
Яна қилдилар нақб сори гурез.

Ики раҳна сори равон бордилар,
Гачу хишт ила руст бутқордилар.

Масолиҳ тутулмоқ учун садди бим,
Қилиб эрди омода борин ҳақим.

Бало раҳнаси чунки маҳкам бўлуб,
Елу ўтнинг ошуби ҳам кам бўлуб.

Чиқиб нақбдин шоҳи гардун жаноб,
Анинг бирла донойи ҳикматмаоб.

Бўлуб икиси бахтдин шодмон,
Сипаҳ жониби азм айлар замон,

Ҳамул нақбдин келди ғавғо уни,
Алоло била вою-вайло уни.

Ҳамул дамки, кўрғон аро тушти ўт
Ки, афлок авжига ёвушти ўт.

Яна ел ҳам ошубким бошлади,
Олиб халқни ҳар тараф тошлади.

Бўлуб эл бу ики балодин ҳалок,
Кириб нақб аро бир неча ваҳмноқ.

Бу хайл ичра Маллуву фарзанди ҳам,
Демай бир-иқи, завжу дилбанди ҳам.

Ҳамул ўтдин ул хайли дилсўхта,
Куюб бу бири, ул бир афрухта.

Чиқиб келди бори саросемавор,
Тугошиб ҳамул шуъладин ҳемавор.

Шаҳ оллиндағи ул гуруҳи хавос,
Бориб айлаб ўтдин аларни халос.

Кўпи ўлди ул хайли маҳруқдин,
Киши кўрмади бўйла маҳлуқдин.

Неча кимсақим қолди бўлмаё ҳалок,
Бири бор эди Маллу ибни Мабок.

Яна ўғлиқим, оти Феруз эди,
Қизиким, маҳи оламафрўз эди.

Анинг васфиға бу дам эрмас маҳал
Ки, бўлғусидур ўз маҳаллида ҳал.

Чу Маллуға фаҳм ўлдиким-шоҳдур,
Ўзи умрининг тори кўтоҳдур.

Скандар қошиға келиб қўйди бош,
Бошин чун кўтарди, дебон тўкти ёш

Ки: «Шоҳо, қошингда гунаҳкормен,
Жазо ҳар не қилсанг – сазовормен!

Агар афв журмумға шомилдурур,
Тирилмак манга асру мушқилдурур.

Гар ўтдин манга қатъ бўлмиш ҳаёт,
Яна ўлтурур ҳазратингда уёт.

Ерур ўлмагим жазм ҳар ҳол ила,
Сен ўлғил тирик кўп йил иқбол ила.

Чу мен бандамен, бу ики бандазод¹¹,
Алар афви бирла мени айла шод!»

Кўруб шоҳ ул ажзу таслимни,
Чиқорди анинг кўнглидин бимни.

Деди: «Биздин эрмас эди бу ситез,
Сен ўз бошинга торттинг тиғи тез.

Бу дам ҳамки туфроқға суртуб узор,
Аён айладинг ажз ила эътизор.

Қошингда тузуб афв ҳангомасин,
Гуноҳингга чектук карам хомасин.

Тирилсанг иноят қилиб тахту тож,
Муқаррар қилиб кишварингдин хирож.

Мусаллам тутуб афсарингни доғи,
Чиқоли бериб кишварингни доғи¹².

Ва гар бермаса умр муҳлат санга,
ғуруб этса хуршиди давлат санга,

Халафзодинга эҳтиром айлали,
Санга они қойим-мақом айлали.

Яна зоди иффатмаобингни ҳам,
Шабистон аро офтобингни ҳам,

Ҳарими висол ичра хос айлабон,
Никоҳ амриға ихтисос айлабон,

Қилиб шамъи мажлис шабистон аро,
Анис айлали коху айвон аро.

Бу пайванд бирла бўлуб улфате,
Бизинг бирла бўлсун санга нисбате».

Чу шаҳ қилди бу навъ сўзлар адо,
Тарабдин бу худ қилди жонин фидо.

Олиб жонини лутфу эҳсон била,
Қатил айлади оби ҳайвон била.

Уруб эрди ханжар замона анга,
Бу ўлмак худ ўлди баҳона анга.

Сқандарки мулкида меҳмон эди,
Чу кеч етти, тортар нима жон эди.

Чу ул шоҳға қилди жонин нисор,
Гадо этти нақди ниҳонин нисор.

Анга бўйла бўлгунча рихлат чоғи,
Келиб эрди арқони давлат доғи.

Шаҳ этти неча кимса таъйинки, бот –
Анга соз этиб барча барги мамот¹³.

Тонг отқоч мулуқона тартиб ила,
Анга лойиқ оройишу зеб ила.

Сипоҳ ичра шаҳларни огоҳ этиб,
Борин наъши даврида ҳамроҳ этиб.

Не мадфанки, аждоди осудадур
Ки, туфроқ анга анбари судадур.

Улуғ равзаи чарх токи анинг,
Яна бир фалакча равоқи анинг.

Йўқ атрофи кўк гунбадининг ҳади,
Вале ҳар бир, андоқки кўк гунбади.

Тошида фалаксой ўлуб миллар,
Ичинда малаксайр қандиллар.

Келиб Маллу аждодининг мадфани,
Борининг оғир уйқуға маъмани.

Салотинға бўлгон маҳал комгоҳ,
Бу султонға ҳам бўлсун оромгоҳ.

Ҳам андоқки шоҳ этти иншои ҳукм,
Ешитгонлар эттилар ижрои ҳукм.

Ики-уч кун атбои айлаб жазаъ,
Навардида бўлди бисоти фазаъ.

Ҳамул моҳи Кашмиру рашки Тироз
Ки, отин қўюб эрдилар Мехр Ноз,

Бор эрди ҳамул сўгдин ғамзада,
Яна ўғли Феруз мотамзада.

Ҳамул сўг рафъиға шоҳи заман,
Мулукона соз айлабон анжуман.

Тўқуз поялиғ тахт уза ўлтуруб,
Тўқуз чархнинг шавкатин синдуруб.

Мулук ўлтуруб жашнида ҳар тараф,
Йироқтин олиб даврини ики саф.

Булар боргоҳ ичра маскан топиб,
Йироқтин халойиқ нишиман топиб.

Талаттуф била шоҳи гардунфирош,
Бериб дўстлардек адувсиға ош.

Чекиб онча неъматки чархи дани,
Хиром этгали тушта кўрмай ани.

Туман хону, ҳар қайси хони сипехр,
Бу хонларда ҳар курс – бир курси мехр.

Қўй онча бўлуб забҳким, сони йўқ,
От ончаки қўй, онча имкони йўқ.

Ҳаловани таъриф этай ранг-ранг,
Пишурмакка шаккар эзиб танг-танг.

Табак ўрниға сахни хон тутуб,
Табакни эт ўрниға бирён тутуб.

Егулук фузун ҳадди авсофдин,
Демай ҳадди авсофким, лофдин.

Чу бу навъ хон чекти дорои даҳр,
Жаҳон аҳли ул хонидин олди баҳр.

Чу хонлардин ул жашн холи бўлуб,
Шаҳи даҳр фармони холи бўлуб

Ки, аркони давлат хиром айлабон,
Шаҳ аҳкомини эҳтиром айлабон.

Қилиб зеб албоси Ферузни,
Ҳарам аҳли – моҳи дилафрузни,

Келиб қўйдилар бошига тожи зар,
Либоси зар устига заррин камар.

Яна уч тўкуз давлат аркониға,
Тўну жубба бирла анинг ёниға –

Ики юзга ҳам деклаю тўн бериб,
Яланг тўн аларча яна ўн бериб.

Аларни чу мундоқ севундурдилар,
Шаҳ оллинда тўкуз юкундурдилар.

Юкунгач, тилаб шоҳ Ферузни,
Узотиб каломи дилафрузни

Деди: «Чора йўқ Тенгри тақдириға,
Азалдан қазо килки таҳририға.

Жаҳон ичра бўлсун гадо, йўқса шоҳ,
Будур барчанинг йўли беиштибоҳ.

Емас кимса шаҳлиққа етмак учун,
Ерур шоҳу дарвеш кетмак учун.

Кишига эрур гарчи уммид умр,
Бировга эшиттингму жовид умрғ

Жаҳон узра ким бўлдиким, урди тахт
Ким, ул чекмади тахта устига рахтғ

ғалат айладим, тахт уза рахт эрур
Ки, тахт аҳлиға рахт зийнат берур.

Вале тахтаға кимки муҳтождур,
Қиёмат элидек ялангғочдур.

Ўкуш рахт ила тахт қилғон мақом,
Қилур тахта устида урён мақом.

Агар мен ва гар сен ва гар Амру Зайд¹⁴,
Керакмасдурур рубъи маскунга қайд.

Баҳархол чун кетгулукдур киши,
Кетар фикри доим керакдур иши.

Кишига амал хирман ар хўшадур,
Неким мунда экти анга тўшадур.

Ерур ҳар кишига бир иш зоди роҳ,
Вале зод эрур адл бўлгонға шоҳ.

Сениким бу мулк узра шоҳ айладим,
Бу кишварда кишварпаноҳ айладим.

Керак лутфу эҳсон шиор айласанг,
Адолат йўлин ихтиёр айласанг.

Раиятқа сендин етиб шодлиғ,
Мамоликка юз қўйса ободлиғ».

Бу янглиғ чу иршод этиб ваъзу панд,
Ики олам ичра бори судманд.

Анга қилди таълим ўз динини,
Ҳамул аҳли ислом ойинини.

Бу сўзлар ичига ҳулул айлади,
Ер ўптию борин қабул айлади.

Деди: «К-ей, шаҳаншоҳи гетиситон,
Адолатда дунёю уқбоситон.

Буким айладинг майл фармонима,
Неким амр қилдинг, бори жонима.

Деган сўзларингга тутуб Ҳақ мени,
Умид улки қилғай муваффақ мени.

Дегандек, Илоҳий, бўла олғамен,
Не тил бирла узрунг қўла олғамен.

Отамнинг бўлуб эрди ёши улук,
Мен афъолидин бор эдим қайгулук.

Димоғиға хиффат топиб эрди йўл,
Қулоқ солмас эрди насихатка ул.

Ани бу жиҳатдин хато айлади
Ки, шах буйруғидин ибо айлади.

Бериб панд, сўзлар дедим кўп қатиғ,
Чу давлат ёниб эрди, сўз не асиғғ

Чу мен бар едим шоҳ инсофидин,
Умидим будур Тенгри алтофидин

Ки, куллуқда мен дилписанд ўлғамен,
Шаҳ эҳсонидин баҳраманд ўлғамен,

Қаридин агар ишта келди хато,
Йигит қилмағай, кўрди чун кўп ато».

Шаҳ ул сўзларин чун нигоҳ айлади,
Ото мулкида они шоҳ айлади.

Чу борди куҳан пир ўлуб нотавон,
Анинг ўрнида тутти ер навжувон.

Аёқчи, манга жоми пирона тут,
Демон хусравона, фақирона тут.

Ҳамул жом бўлсун манга чорарас
Ки, боштин йигитлик қилибмен ҳавас!

Муғанний, ҳазин нағма бунёд қил,
Йигитликнинг айёмини ёд қил

Ки, ул нағмадин тоза ҳуше топай,
Соғиниб йигитликни жўше топай!

Навоий, баса кеч айилдинг, дариг!
Йигитликни барбод қилдинг, дариг!

Йигитликта йўл урди нафси ҳасуд,
Надомат қариликта эмди не судғ

XL

Сабо субҳининг сабоҳати таърифидаким, нафас-нафас андин ёруғлуқ юзланур ва шабоб гулзорининг назоҳати васфидаким, лаҳза-лаҳза андин очуғлуқ даст берур ва ул айёмда қуёшдек саждадин юзни ёрутмоқ тарғиби ва бу фаслда бинафшадек тоатқа қад нигун қилмоқ таҳриси

На фархунда ахтардурур ул киши
Ки, тоат йигитликта бўлғай иши.

Ўюн вақтида тарк қилгай ўюн,
Неким Тенгри амр этти – сунгай бўюн.

Ризо касбини бартараф қилмағай,
Залолатда умрин талаф қилмағай.

Ангаким ўзи охирандеш эмас,
Бу лаҳву ҳаво неча кун беш эмас.

Хушо улки, билгай они муғтанам,
Нари қўймағай Ҳақ йўлидин қадам.

Не неъматки рўзи қилибдур Худо,
Ҳамул шукри неъматни қилгай адо.

Вале кимки бўлгай басират фани,
Не мумкин адо айлай олмоқ ани.

Ниамким санга Ҳақ насиб айламиш,
Агарчи ани беҳисиб айламиш.

Ешит гар тиларсен анинг розини,
Ки, айтай кўпидин санга озини.

Адамдин санга берди аввал вужуд,
Набудунгни қилди карам бирла буд.

Туфулият айёмидин то шабоб,
Вужудунга еткурмади печу тоб.

Не мушкил ишингда қилиб ёрлиғ,
Балолардин этти нигахдорлиғ.

Жамолингни жаннатмисол айлади,
Бўюнг тўбиёсо ниҳол айлади.

Чу афсунгар этти кўзунг жодусин,
Анга солди ошубу ноз уйқусин.

Солиб сунбули зулфунга тоблар,
Кўнгул бўйнига қилди қуллоблар.

Тузотти чу кирпичларингдин синон,
Синонварлар илгидин олдинг инон.

Қошинг ёйин этгач аён ҳар тараф,
Бағир доғин ўтруда қилди ҳадаф.

Чу берди ики лаълингга нўшханд,
Уётдин эзилди аро ерда қанд.

Тишинг жоласин қилди дурри хушоб,
Садаф бўлди ул дурға ёкути ноб.

Занахдонингга еткуруб рангу бў,
Ул олмаға жон чашмаси берди сув.

Зақан устида ошкор этти хол,
Ҳамул чоҳнинг нуқтасидин мисол.

Жамолингни товуси зеб айлади,
Карашмангни обидфиреб айлади.

Сукунунгда зеболик этти аён,
Хиромингда раънолик этти баён.

Бошингдин-аёғинггача хўблук,
Оёғдин, бошинггача маҳбублук.

Булардин ўгун берди ақлу ҳавос,
Сени қилди ҳар қайсиға раҳшунос.

Ниам зоҳир айлаб само то ба арз,
Санга қилди бир неча қуллуғни фарз.

Анинг зимнида доғи юз минг хавос,
Кўп уммид қурбиға бўлмоққа хос.

Санга барча амри фаромуш ўлуб,
Тилинг шукрида гунгу хомуш ўлуб.

Не шокир тилинг мунча эҳсонига,
Не машғул ўзунг амру фармониға.

Тутуб ер димоғингда деви ғурур,
Малоик қочиб суҳбатингдин зарур.

Не оғзингға жорий ўлуб жуз газоф,
Не кўнглунгга торий бўлуб жуз хилоф.

Йигитлики айёми тоатдурур,
Санга бу сифат жаҳлу ғафлатдурур.

Қилиб «хай» дегунча бу водини тай,
Чу қўйсанг қарилик тариқиға пай,

Худ ўлмас тараб ели ул дам вазон,
Етар умр боғиға фасли хазон.

Бўлур юз нечукким хазон яфроғи,
Сариғликқа лекин юз урғон чоғи.

Чинор илгидек титрар эл панжаси,
Вале бўлса ул барг ел ранжаси.

Агарчи илик титрар ул баргваш,
Томурлар қурур, ўйлаким обкаш.

Етиб тийра кўзларга заъфи қавий
Бўлур уйлари кунжида мунзавий.

Кўкс узра қилғон киби майл бош,
Кўз узра тушар кирпик ўрниға қош.

Бўлур жисм уза айру-айру бўғун,
Бир ипдекки бўлғай паё-пай тугун.

Келиб риштаға ул тугунлар фирих,
Солиб ишга ҳар бир тугун юз гирих.

Жабинға тушар бир-бир устига чин,
Ҳамоноки «бе»син ёшурур жабин.

Қилур чин кўпи юзни бадранг жинс,
Фатилакаш, андоқки худранг жинс.

Не худранг, бал жинси қоҳи дегил,
Топиб тору пуди табоҳи дегил.

Бу жинс ўлмағай айбнинг пардаси
Ки, ул худ эрур айбпарвардаси.

Қилур табъи борид нафасни совуқ,
Бурудатда Баҳман елига ёвуқ.

Нафас бардиким ёғдуруб қорлар,
Бўлуб оқ маҳосин анга торлар.

Агар қўпса қад мили чавгон киби,
Таҳаррукда бош гўйи ғалтон киби.

Йўқ эрса юрумак не имкон яна,
Асо шаклидин қўлда чавгон яна.

Таҳаррукдин ул бош эса гармпўй,
Не тонг ики чавгондурур, фард – гўй.

Йўқ, ўлтурса девор бўлмаи амон,
Ёпушмай учоси нечукким самон.

Ва лекин учодин ўтуб тизлари,
Йўқ имкон очуқ узвни кизлари.

Ва гар ётса мундоқ малолат туни,
Анга бош кўтармак қиёмат куни.

Биров бўлса бу навъ ранжозмой,
Анга солим ўлғайму тадбиру рой.

Ҳар ишга шуруъ этмаги бемаза,
Ибодат анга ортуғ айлаб база.

Тавоно экан чоғда айлаб гуноҳ,
Не суд айлаган вақт умрин табоҳ.

Йигитлик эрур қуллуқ этмак чоғи,
Қарилик эрур чунки кетмак чоғи.

Хушо улки, умрин табоҳ этмади,
Қилур ишларин қилмайин кетмади.

XLI

*Ул гофил йигит ҳикоятим, воқиф бир насиҳати қадрин билмади, иш вақтидин ўтгандин
сўнгра пушаймонлиги суд қилмади*

Эшиттимки, бир турфа барно эди,
Юзи дилкашу қадди раъно эди.

Нечукким эрур муқтазои шабоб,
Иши бор эди лаҳв сори шитоб.

Емас эрди бир лаҳза беруду май,
Агар навбахору ва гар фасли дай.

Бор эди жаворинда аҳли диле,
Тариқатнинг одобида комиле.

Келиб эрди кўшнилиғидин батанг
Ки, бор эрди ғавғо анга бедаранг.

Насихат қилур эрди кўп дилпазир,
Вале бўлмас эрди анга жойгир.

Неча панд ила топса эрди хитоб,
Берур эрди носихқа мундоқ жавоб

Ки: «Бордур йигитлик фароғат чоғи,
Қарилик эрур зухду тоат чоғи.

Шабоб андаким узр қўлғусидур,
Вараъ айламак вақти бўлғусидур».

Бу сўз бирла кўнглин қилур эрди хуш,
Бу хушлуқ била бор эди журъакаш.

Шабоб ўттию қуввати қолмади,
Деди: «Тоат айлай», қила олмади.

Ҳам ўлмиш эди фисқ одат анга,
Басе саъб эрди ибодат анга.

Ва гар қилса ҳам завқ топмас эди,
Даме лахвдин дийда ёпмас эди.

Чу кўрдик, умр ўлди яксар табоҳ,
Яна етти сарвактиға пири роҳ.

Кўрар турфа барнони мабхуту масх
Ки, қилмиш эди зухд азмини фасх.

Келиб назъ вақти анинг бошиға,
Сукун тутти раҳм айлабон қошиға.

Неким қилғонидин пушаймон кўруб,
Замирини бенури имон кўруб.

Деди: «Панд бердим, вале қилмадинг,
Бу кун оллинг келмагин билмадинг».

Деди: «Тажрибам йўқ эди, эй рафиқ,
Су узмакни ўрганмай ўлдум ғарик.

Қарилиғда гар билсам эрди бу ҳол,
Йигитлик чоғи қилмас эрдим вабол».

Дедиким: «Отанга неча умр эдиғ»
Ҳисоб айлабон: «Юз ўн ики», – деди.

Деди: «Ул ҳам ўлмиш эди нотавонғ»
Ешитгучи тасдиқ қилди равон.

Кулуб деди соҳибдил: «Ей булҳавас,
Емасму эди тажрибанг мунча басғ»

Ангаким етар Тенгридин мавҳиба,
Керак ўзгалар ҳолидин тажриба.

XLII

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, йигитликта табъ невчун ибодатдин
мутанаффирдурур ва қариликқа димоғ тааққулдин қосир ва ҳакимнинг пирона рой била шоҳи
жувонбахтқа йўл кўргузгани*

Яна сурди бу нукта шоҳи жаҳон
Ки: «Ей нуктадони рамузи ниҳон,

Йигитликта иш касби осондурур,
Недин табъи андин ҳаросондурурғ

Нединдур анга коми лаҳву тараб,
Вараъдин нега зоҳир айлар таабғ

Йигитликнинг ўтган замон навбати,
Ҳар ишта недин кам бўлур лаззатиг

Тарабнок невчун бўлур навжувон
Қариға бўлур не тараб, не тавонғ»

Деди донишомузи ҳикматхисол
Ки: «Ей борча даъбу хисолинг камол,

Туфулийят айёми йўқтур шуур,
Ерур табъ рою хираддин нуфур.

Ул айём эрур лаҳвға муқтази,
Хатоға, доғи саҳвға муқтази.

Нединким хирадқа чу йўқ дастрас,
Ерур нафс даъби ҳавоу ҳавас.

Туфулийят ўтгачки бўлди шабоб,
Хирад нури солди димоғ ичра тоб.

Кишининг бу вақт икидур ҳолати,
Эрур ақли ё нафсининг қуввати.

Агар ақлига қувват ўлди фузун,
Бўлур яхши ишлар сори раҳнамун.

Вале олам аҳлида бу оздур,
Улусдин агар бўлса мумтоздур.

Ва гар нафси ақлидин ўлса қави,
Заруратки, бўлғай анинг пайрави.

Не амр этса лахву ҳаво соридур
Ким, ул нафс майли хато соридур.

Чу кўпрак халойиққа будур тарик,
Бўлурлар хатокор кўпрак фарик.

Чу элга берур парвариш рўзгор,
Керак мундоқ-ўқ бўлса омузгор.

Ангаким, қилур руҳи қудси мадад,
Солур кўнглига нур шамъи хирад.

Кишиким бу суратқа кодирдурур,
Басе оздур, бўлса нодирдурур.

Ададда чу кўпракдур аввалғи хайл,
Ҳамул сори кўпракдурур элга майл.

Буларға тааммул чу айлар кўнгул,
Берур чунки аксар топар ҳукми кул.

Йигит чунки қўйди куҳулатқа юз,
Иши қўйди барча суҳулатқа юз.

Бурудатдин абдон тўла бошлади,
Ҳарорат ўти паст ўла бошлади.

Булар табиға май бўлуб дастгир,
Бўлуб бода бирла ҳароратпазир.

Чу май шуғли сори бўлуб муртакиб,
Ул ашғол ўлуб мужиби кўп лаиб.

Чу шайхухат ўлди табиатқа жуфт,
Қавий вазъиға заъф солди нухуфт.

Ғаризий ҳарорат ўти бўлди паст,
Рутубатқа бўлди ул ўт зердаст.

Қаю ўтки, сув қилса туғён анга,
Ўзунг деки, ўчмай не имкон анга.

Ҳарорат кам ўлғоч, бўлуб меъда суст,
Ғизо топмади чунки ҳазми дуруст.

Агар қилса таълил қувват кетиб,
Кўпидин табиатқа иллат етиб¹.

Табиатки андин қавийдур димоғ,
Ҳароратдин анда ёрутур чироғ.

Ул ўт ўчгач-ўқ ўчти бу шамъ ҳам,
Тааққул анга бўлмади жамъ ҳам.

Димоғ ичра хабт ўлди беҳадду ад,
Футур ўлди ойини рою хирад.

Киши бўлса бу васф ила муттасиф,
Ажаб йўқ агар бўлса масху ҳазиф.

Ва лекин ҳамул хайли қудсийсифот
Ки, бўлмасун ул хайлсиз коинот.

Чу хилқатлари келди ҳикматсиришт,
Саодат аларға келиб сарнавишт

Ки, ул қавм эрур ё наби, ё вали,
Ва ё ҳикмат аҳли аро аъқали

Ки, нафсоният қилмайин ишта фош,
Қилурлар нечукким керактур маош.

Бадан ичра топиб риёзат субут,
Кўнгулга берурлар сафо бирла қут.

Неча бўлсалар умр бирла асан,
Топарлар камол ичра важҳи ҳасан.

Неча кимсага умр имкон эрур,
Алар ақли хуршиди рахшон эрур.

Яшағон сойи дониш ичра бойиб,
Катондек неча эскириб кўркониб».

Сқандарга чун етти бу фоида,
Савол этмади нуктаи зоида.

XLIII

Исқандарнинг, кўнгул зулфи жодудин холи ҳиндуга майл этгандек, Қашмирдин Ҳиндустонга азимат қилғони ва ройи ҳинд жамоати аҳли яқин ва гуруҳи ҳикматойинни шафеъ қилиб, алар подшоҳдин қули ёзугин тилагондек, дархост қилиб, қабул тушғони ва Рой Исқандари соҳибройни Ҳинд сори бошлаб, бешаи Нигорда қишлоқ кўргузғони ва ул бешанинг тўрт ҳадди васфиқим, баён ўзига ҳадди таъриф билмас, балки рубъи масқунда андоқ ер топилмас

Гузорандаи донои ҳиндинажод,
Бу тарихни мундоқ айлар савод

Ки, қилғоч Сқандар бу тадбирни
Ки, Ферузга берди Қашмирни.

Чу бошин сазовори тож айлади,
Анга ҳам муайян хирож айлади.

Муқаррар бу навъ айттиқим: «Ики ой
Бўл ўз кишваринг узра равнақфизой.

Бу миод ила жамъ айлаб сипоҳ,
Тегишча бориға бериб харжи роҳ.

Яна қилма ҳеч иш сори илтифот,
Етиш бизга Ҳиндустон сори бот».

Бу сўзлардин они қилиб сарфароз,
Яна синглиниким, эди Меҳр Ноз.

Тўқуз парда кейнида пинҳон қилиб,
Ҳаримида шамъи шабистон қилиб.

Аён айлабон Ҳинд азмини жазм,
Равон қилди Ҳиндустон сори азм.

Черикка иш ошуб бўлди яна,
Замона лагадкўб бўлди яна.

Черик ёпибон арсаи хокни,
Анинг гарди андоқки афлокни.

Борур эрди ул сори айлаб шитоб,
Уруб йўлни манзил-баманзил таноб.

Қаю ноҳиятқаки манзил қилиб,
Ўтар эрди фатҳини ҳосил қилиб.

Агар чархваш ҳисну олий жибол,
Сипоҳ айлар эрди ани поймол.

Ёмонлардин офоқни пок этиб,
Вале яхшиларни тарабнок этиб.

Қилиб саркаш эл шавкатин ерга паст,
Забардастларни қилиб зердаст.

Этиб даштни адлидин бўстон,
Анга тегруким мулки Ҳиндустон.

Хабар чунки фаҳм айлади Ройи Ҳинд
Ки, шоҳ ўлғуси кишвароройи Ҳинд.

Худ андинки, Кашмирға азм этиб,
Не янглиғ ани фатҳ этиб, чун етиб.

Фусун риштасин сарбасар узганин,
Тилисмотнинг фатҳи кўргузганин.

Нелар қилғонин аҳли Кашмир ила,
Агар зўр ила, йўқса тадбир ила.

Эшитмиш эди борчасин як-баяк
Ки, кўнгли аро йўқ эди ҳеч шак.

Билиб эрдиким айлай олмас хилоф,
Не мумкин худ этмак хаёли масоф.

Мураттаб қилиб пешкаш асру кўб,
Скандар жанобиға тортарға жўб.

Матоъ анда ҳар неки ашё келиб,
Тўкуз-тўкуз андин муҳайё келиб.

Боридин бурун зинда пили дамон
Ки, титраб алардин замину замон.

Аларнинг келиб сони тўкуз-тўкуз,
Яна бир ривоятда ўтуз тўкуз.

Келиб тоғдек ҳар бирининг тани,
Чу зўр айлабон тоғ йиқмоқ фани.

Вале тоғким, бўлса якпора тош,
Намойишда хокистари хора тош.

Бир учида бир чархваш тош анга
Ки, андин намудор ўлуб бош анга.

Ажаб тоғ ўлуб жунг янглиғ равон,
Ики жонибида ики бодбон.

Қаю жунг кўктин нишон кўргузуб
Ки, хартумидин Қаҳқашон кўргузуб.

Не хартумким, гурза мори дамон,
Салобатда аждар ҳамон, ул ҳамон¹.

Чу жисмиға ҳар лаҳза ул айланиб,
Дегил тоғ аро аждаҳо чирманиб.

Узуб, чирмоғоч солхўрда чинор,
Йикиб, туртгач сидраосо минор.

Чиқиб хартум атрофидин ики тиш,
Алардин фалак хайлиға сарзаниш.

Ажал нахлиға ҳар бири соқ ўлуб,
Сапидорнинг соқидек оқ ўлуб.

Сифоти «бало»ға келиб муттасиф,
«Бало» ичра сабт айлаган лом-алиф².

Улуғ жусса бирла фалакдин мисол,
Бўлуб ул фалак узра чангак ҳилол.

Бу янглиғки шарҳ ўлди тобу тавон,
Солиб ҳар бири узра баргуствон.

Ети ранг дебойи заркордин,
Мукаллал қилиб дурри шаҳвордин.

Яна ҳар бири узра бир турфа тахт,
Ичинда тўқуз ҳиндуйи некбахт³.

Қабул ичра ҳар турфа ҳоле келиб,
Назар мардумидин мисоле келиб.

Бори зангийи холдек мушкранг,
Бори ҳиндуйи зулфдек шўху шанг.

Борининг либоси сориг ё қизил,
Баҳору хазон айлабон муттасил.

Ҳамул пил чунким хиром айлабон,
Булар анга уйқу ҳаром айлабон.

Яна пилча хинги тозийнажод,
Демай девзоду, дейин девбод.

Назарға келиб ҳар тўқуз ўзга ранг,
Ки, ул лутф ила келмайин кўзга ранг.

Намудор аро ҳар бири бир пари,
Вале девмонанд ўлуб пайкари.

Югурмакта ҳар бир сабодин ўтуб,
Сабо йўққи, раҳши самодин ўтуб.

Хиром айлагач, нарм рафтор ҳам,
Юруш барчаға тезу ҳамвор ҳам.

Ҳар аблаққи, рафтор аро гом олиб,
Замон аблақи кўз етарча қолиб.

Ҳар ашҳабқи, кўкка боқиб кишнабон,
Қуёш ашҳаби тобидек ишнабон.

Кежим ҳар тўқузга яна ўзга ранг,
Жаложиллари барча заррина ранг.

Миниб устига ҳиндуйи найзавар,
Зарогин қабо, балки заррин камар.

Бўлуб чунки якрониға жилвадеҳ,
Синони била ердин олиб зирех.

Зухалранг ўлуб, лек Баҳромкин,
Замири аро барча ҳангом кин⁴.

Қулоқларида ҳалқаи бандалиқ,
Топиб ўзча олтунға арзандалиқ.

Яна бу адад бирла харвор рахт,
Тангиб танглар чархкирдор рахт.

Назокатда ҳар ҳуллаи бемисол,
Бўла олмайин пардапўши хаёл.

Бўла олмайин кийса мастур тан,
Намудор ўлуб ўн котидин бадан.

Яна бу адад бирла олтун зуруф,
Қуёшдек фурузон, вале бекусуф.

Суроҳию тунгу қадаҳ бирла жом,
Сафоу намоийишда хуршидфом.

Яна онча тўтийи шаккаршикан,
Не шаккаршикан, балки ширин сухан.

Зумуррад тану лаъл минқор ҳам.
Ҳамул лаъл сўз вақти дурбор ҳам.

Яна онча товуси зебо жамол,
Латофатда товуси жаннатмисол.

Санамдек қилиб ҳуш қасдида куч,
Боши узра йўқ тожким, титрагуч.

Яна сандалу уд харворлар,
Ҳамул мушку кофур анборлар.

Бу янглиғ муҳайё қилиб пешкаш
Ки, қилғай тамошосидин руҳ ғаш.

Акобирки – мулк ичра мавжуд эди
Ким, ул хайл мулк ичра мақсуд эди.

Бори ҳикматойину донишпужух,
Филотунманиш, бал Арастушукух.

Яна бир гуруҳ аҳли зуҳду салоҳ,
Сафода қуёшдекки чиққай сабоҳ.

Масиҳи сухансанж янглиғ бори,
Фариди шакарганж янглиғ бори.

Булар оллида эътизор айлабон,
Басе ажзлар ошқор айлабон

Ки: «Мен бир камин бандамен шоҳға,
Бошим мойил ул хоки даргоҳға,

Хаёлимға ҳаргиз хилоф ўтмамиш,
Анинг бирла кину масоф ўтмамиш.

Не ҳад бирла худ қилғамен бу хаёл
Ки, қилсам ҳам ўлғай хаёли маҳол.

Бировким ўзин тутса ҳинду анга,
Не янглиғ чиқор рўй-барў анга.

Буким амри етганда азм этмадим,
Анга ғояти ажздин етмадим.

Мисолин русулидин олдим кўпуб,
Бошим устига қўйдум они ўпуб.

Кўп эрди манга хизмати мултамас,
Борурға вале топмадим дастрас.

Неким ҳукми эрди ибо қилмадим,
Бўюн тўлғабон можаро қилмадим.

Мисолини жон бирла қилдим қабул,
Десун билганин, Тенгри ҳаққи, расул.

Вале асру мажруху ранжур эдим,
Дедим узр, невчунки маъзур эдим.

Агар шоҳ узрум қабул айласа,
Бузуғ кишваримға нузул айласа,

Мени лутф ила айлабон сарбаланд,
Халойиқ аро айласа аржуманд.

Бошим кўкка етгай ул алтофдин,
Намудору ойини аътофдин.

Қули бўлғамен танда жон борича,
Бадан ичра жондин нишон борича.

Ва гар Тенгри кўргузмасун, қилса қаҳр,
Майи рифқ жоми аро куйса заҳр.

Манга зоҳир этса гунаҳкорлик,
Не тонг қилса ҳинду сияҳкорлик.

Қабул айламасга доғи қайда ҳад
Ки, ҳиндустонийда бўлмас хирад.

Мени шаҳ сўзи бирла мужрим билинг,
Вале сиз жамоат шафоат қилинг.

Шак эрмаски чун маҳзи алтофдур,
Ариғ хотири кўзгудек софдур.

Қачон турсангиз сиз шафоат қилиб,
Гуноҳимдин ўтгай иноят қилиб».

Бу сўз бирла ҳиндуи ширинзабон,
Не ҳиндуки, ҳинд аҳлиға марзбон,

Йиборди ҳамул хайли чолокни,
Тенгиз оллиға неча хошокни.

Ҳамул пешкашлар била ул гуруҳ,
Тоғиб ҳар қадам йўлда фарру шукуҳ.

Борурлар эди ўрду ўтрисиға
Ки, еттилар Исқандар ўрдусиға.

Бурун бориб арқони давлат сори,
Яна юз кўюб аҳли ҳикмат сори.

Алар доғи зоҳир қилиб эҳтиром,
Булар доғи айлаб адойи паём.

Паёмин аларнинг чу маълум этиб,
Бориб шоҳ таъбиға мафҳум этиб.

Сқандар чиқиб тахт уза шодмон,
Тоғиб Ройи ҳинди ғазабдин амон.

Ҳамул эл келурдин тоғиб шодлиқ,
Ғаму ғусса бандидин озодлиқ

Ки, бу хайл эди оллида кўп азиз,
Кўрунмас эди Ҳинд моли пашиз⁵.

Аларни тилаб лутфу икром ила,
Суруб нукта шоҳона ором ила.

Салоҳ аҳли етгач, тушуб тахтидин,
Бу тавфиқ тоғиб бийик бахтидин.

Кўрушган маҳалда қилиб ўзни паст,
Кўруб ўзни дин аҳлиға зердаст.

Қилиб ҳикмат аҳлиға ҳам майл бот,
Етиб ҳар бирисига кўп илтифот.

Ҳақ аҳли қошида шаҳи некбахт,
Жулус этгали қилмайин майли тахт.

Тақаллуфсиз айлаб ер узра мақом,
Аларни доғи кўп қилиб эҳтиром.

Тамомиға шойиста ер кўргузуб,
Нечукким эрур лойиқ ўлтурғузуб.

Тилин узр сори қилиб нуктасанж
Ки, бушқунча худ етмади йўлда ранж.

Бурун шаҳға барча дуо қилдилар,
Яна Рой сўзин адо қилдилар.

Қилиб шоҳ изҳори шармандалиқ,
Машойихқа айлаб сарафкандалиқ.

Деди: «Ҳар не сиз этсангиз илтимос,
Эрур фарз тутмоқ нафас бизга пос.

Сизинг шаҳға гарчи гунаҳ оз эрур,
Сунуфи иноятқа мумтоз эрур.

Агар журму исёни кўп бўлса ҳам,
Кўруб ажзини айлар эрдим карам.

Хусусан сизингдек кироманд эл,
Хирадпарвару покпайванд эл.

Келиб бўлғасиз қилғониға шафеъ,
Не қилғай бажуз афв ройи рафеъғ

Гуноҳи худ оз эрди, кўб бўлса ҳам,
Сиёсат тариқиға жўб бўлса ҳам,

Билиб кечтим ул барчанинг бошидин,
Илик тортгим кину подошидин.

Ўзига иноятни жазм айласун,
Кўпуб боргаҳ сори азм айласун.

Ишига чекай мулк бирла тироз,
Бошин тож ила айлайин сарфароз.

Сарири юзин кишваророй этай.
Ливоси тирозин фалаксой этай.

Яна чунки сиз хайли фаррухжамол,
Ки, бўлдум сизинг бирла фархундафол.

Қадам ранжа айлаб буён еттингиз,
Мени хушдилу бахраманд эттингиз.

Сизинг ранжингиз узрини қўлғамен
Ки, андин ўзим мубтаҳиж бўлғамен.

Не кишварға бир шоҳ кирган замон,
Қадимий эрур расми моли амон.

Ани қилмасунлар бу элдин талаб
Ки, эл топмағай бермагидин тааб.

Яна Рой хизматға чун етгуси,
Бу кишвар хирожин қабул этгуси.

Халойиқ бошидан олиб эҳтиёж,
Маоф айладук ики йиллиқ хирож».

Бу янглиғ карамлар чу кўргузди шоҳ,
Ул эл бўлдилар лутфидин хокироҳ.

Ул ахлоқи беҳадду ғоят кўруб,
Яна бахшиши бениҳоят кўруб,

Анинг шукрин айтурға лол ўлдилар,
Дуо дерда ошуфтаҳол ўлдилар.

Чу бир йўли юзланди муфрит сурур,
Яқин эрди жон тандин ўлғай нуфур.

Не навъ ўлса ўзларни забт айлабон,
Дуо сори ойини рабт айлабон

Дедиларки: «То дойир ўлғай сипеҳр,
Сипеҳр узра то айлағай сайр меҳр,

Сипеҳр узра бўлсун санга тахтгоҳ,
Қуёш гирдболиштидин такягоҳ.

Фалак бўлмасун сендек огоҳсиз,
Жаҳон бўлмасун сен киби шоҳсиз.

Мусаххар бўлуб барча олам санга,
Ети кишвар ўлсун мусаллам санга.

Юзунг айласун бахт меҳри само,
Замирингни миръоти гетинамо.

Жанобингга келганда беҳол эдук,
Сўз айтурда кўркунчдин лол эдук.

Сени ўзга шахлардек эттук гумон,
Дедук ўзга шахлар ҳамон, сен ҳамон.

Не билдукки, бўлса алар тийра хок,
Сени Тенгри халқ айламиш нури пок.

Сени шоҳлар ичра қилмиш Илоҳ,
Анингдекки, сойир улус ичра шоҳ.

Кўруб сенда бу навъ хулқи карим,
Кўнул ичра не ваҳм қолди, не бим.

Бировдекки, гулни ўт этган гумон,
Исидин тирилгай етишган замон.

Чу топтук жанобингга мансублук,
Фузун бўлди хайратқа мағлублук.

Қилилғоч ишингда тафаккур фузун,
Таҳайюрға бўлди таҳайюр фузун.

Кўрулди сифотингки мастур эмас
Ким, ул навъ инсонға макдур эмас.

Вужудунг Ҳақ этмиш малойиксифот
Ки, сенсиз даме бўлмасун коинот.

Сени бўйла билса эди Ройи ҳинд,
Келиб қилмағай эрди парвойи ҳинд.

Ижозат агар бўлса келтурмаки,
Юзин остонингга еткурмаки.

Бориб афву лутфунг баён айлали,
Ҳазин хотирин шодмон айлали.

Ани тортали қуллуғунгга ёвук,
Кўзин хоки пойингдин этсун ёрук».

Деди шахки: «Сизга неким бўлса ком,
Манга ком эрур, андин ўзга ҳаром».

Дуо қилдилар ул жамоат қўпуб,
Яна йўлга юз урдилар ер ўпуб.

Етиб Ройи ҳинд оллиға шодмон,
Ани ҳам қилиб шод етган замон.

Бериб борча ҳолатдин огоҳлик,
Тилаб азм қилмоққа ҳамроҳлик.

Ўзига топиб Рой мундоқ нажот,
Дегайсенки, ўлганга етти ҳаёт.

Ҳамул хайлни солибон илгари,
Равон бўлди шоҳ остони сари.

Яна тухфалар бурноғидин шигарф
Ки, васфиға қилмай вафо савту ҳарф.

Ўзига ҳамул элни ҳоди қилиб,
Ҳидоят била қатъи води қилиб.

Алар доғи раҳбарлиғ айлаб анга,
Бори йўл суханварлиғ айлаб анга.

Шаҳи комрон васфини соз этиб,
Бу қилмай тамом, ул бир оғоз этиб.

Дебон файзу нафъини хуршидвор,
Ани заррадек айлаб уммидвор.

Дебон бўйла сўзларни ҳамроҳиға,
Қадам қўйдилар шаҳ даргоҳиға.

Равон бердилар шаҳға огоҳлиғ
Ки, Рой этмиш ул элга ҳамроҳлиғ.

Яна ҳукми олийға бўлди судур
Ки: «Берсун билик аҳли мажлисқа нур».

Алар Ҳинд Ройин олиб кирдилар
Ки, бу ҳукмға мунтазир эрдилар.

Кафан эгнидау қилич бўйнида,
Яна мавт пирояси қўйнида.

Ани кўргач-ўқ айлади манъ шоҳ
Ки, ул қилмамиш эрди онча гуноҳ.

Ки, келгай бу янглиғ мазаллат била,
Бу баским, келур аҳли миллат била.

Нечукким, мурувват анга эрди фан,
Деди, олдилар тиг бирла кафан.

Кетурдилар айлаб бәсе эҳтиром,
Анга тегруким шоҳи олий мақом.

Шаҳ эъзоз ила аржуманд айлади,
Кучушмоқ била сарбаланд айлади.

Қилиб шоҳнинг пойбўсиға майл,
Нечукким, тушар тоғ аёғиға сел,

Юқорроқ чекиб шоҳ икром ила,
Кучуб шоҳни Рой ҳам ком ила.

Ёниб чун кучардин бўлуб кўнгли хуш,
Кетурганларни айлабон пешкаш.

Шаҳ айлаб қабул, анга ер кўргузуб,
Мулукона қонуну ойин тузуб.

Неким ваҳм эди кўнглидин қилди рафъ,
Замиридин андешани қилди дафъ.

Яна ул сурук зумраи динни ҳам,
Доғи зумраи ҳикматойинни ҳам,

Бурунғидек айлаб риоят бәсе,
Ниёз узра қилди иноят бәсе.

Такаллум қилиб шаҳ бәсе жоннавоз,
Демай жоннавоз, айт меҳмоннавоз.

Бори Ҳинд элин ўйла сайд айлади
Ки, тори вафо бирла қайд айлади.

Мулойим чиқиб базм ҳаддин фузун,
Тасалсул бўлуб нукталарга узун.

Шаҳ алтофини чун кўруб беқиёс,
Қўпуб Ройи ҳинд айлади илтимос

Ки: «Айлаб карам шоҳи гардуннаҳиб,
Бу кишварга рухсоридин берса зеб.

Таваккуф қилиб мунда бир неча ой,
Қилиб Ҳинд туфроғини чархсой.

Бу кишвардаким кўп ғаройибдурур,
Демай, кўпки, кони ажойибдурур.

Ажаб бешау булжажаб ваҳшу тайр,
Фароғат била неча кун қилса сайр.

Етибдур яқин ғолибо қиш доғи,
Бу қиш ичра йўқ қилғудек иш доғи.

Бажуз бодау руду айшу нишот,
Фароғат била айламак инбисот.

Хусусанки Ҳиндустоннинг қиши,
Қилур халқ табъиға наврўз иши.

Булут узра ёмғур, шажар узра вард,
Не совуғ, не иссиғ, не болчиғ, не гард.

Ҳамалға қуёш чунки бергай шараф,
Юруш азми гар бор эса ҳар тараф.

Сипаҳ тортмоқ вақти ҳам улдурур,
Қиши ҳар иш айлай деса йўлдурур».

Келиб шоҳ кўнглига бу нукта хуш,
Анингдекки, сув кўрса соҳиб аташ.

Қабул айлабон, бўлди хушҳол кўп,
Ҳамул элга юзланди иқбол кўп.

Деди: «Қай сари бўлсангиз раҳнамой,
Бўлоли бу қиш анда маҳмилкушой».

Дедиларки: «Дехли эрур пойтахт,
Муносибдурур тортмоқ анда рахт».

Деди шаҳки: «Шаҳр ичра сиғмас сипоҳ,
Керак бешада элга оромгоҳ.

Ва гар сиғса доғи эмас дилписанд
Ки, етгай раоёға элдин газанд.

Равон бўлса биздин биров илгари
Ки, ер кўрса ул шаҳрдин ташқари.

Йирокроққина бўлса ҳам бок эмас
Ки, эл шаҳрсиз асру ғамнок эмас».

Яна илтимос айлабон деди Рой
Ки: «Хукм айласа шоҳи кишваркушой,

Бу қул борса бу иш саранжомиға,
Кўрарга маҳал шоҳ оромиға.

Йўқ эрса кўнгул ҳеч топмас қарор,
Манга юзланур дам-бадам изтирор».

Бу сўздин анга шоҳи фархундафар,
Иноят қилиб тахту тожу камар.

Басе тезрав раҳши хорошикан,
Бори каркзўру бори пилтан.

Мурассаъ эгар бирла тазйин топиб,
Яна ғошия гавҳаройин топиб.

Узотиб ани Ҳинд сори нухуст,
Ўзи доғи азм этти ул ён дуруст.

Етишти чу ўз кишвари ичра Рой,
Бўлуб кишвар аҳлиға ишратфизой.

Билиб элки душмандин ўлмиш амон,
Қилиб шод кўнглини яхши-ямон.

Шаҳ этган карамларни бори билиб,
Бўлуб шоду беҳад дуолар қилиб.

Яна Рой чун хушдил айлаб элин,
Сқандар яроғиға боғлаб белин.

Ҳамул бешаким дер эдилар Нигор⁶,
Ичида анинг бениҳоят шикор.

Не беша, Эрам боғининг ғайрати,
Хирад нутқини лол этиб ҳайрати.

Келиб бешадин атри анбар насим,
Қилиб тийра туфроғни абҳаршамим.

Муқорин келиб сандалу обнус,
Шабах бирла ул навъким сқандарус.

Насимеки сандал саридин етиб,
Димоғ уйини сандалолуд этиб.

Ҳамул ис тутуб бешау тоғни,
Қилиб сандалисуда туфроғни.

Йилон сандалосо шажар соқиға,
Сочидек бути сиймбар соқиға⁷.

Қаранфул қилиб майл сунбул сори,
Анингдекки, сунбул қаранфул сори.

Шажар ҳар бири еткуруб кўкка бош,
Бўлуб барглар ичра пинҳон қуёш.

Қуёш барг аро ул сифат мунзави
Ки, туфроққа соя аро партави.

Чинор андаким панжа айлаб хизоб,
Бўлуб, ўйлаким панжаи офтоб.

Фалакким етиб жавзи бўё анга,
Бош айланмоғи солди гўё анга.

Шажарким бўлуб жавзи бўё ери,
Келиб шоҳиға дорчиний тири.

Чу зайтун бўлуб чарх ила муттасил,
Бўлуб чарх зайтуни андин хижил.

Қаю нахлким, шоҳи кўктин ошиб,
Анга ток шоҳи чиқиб чирмошиб.

Узум хўшаси бирла аҳли расад,
Сипеҳр узра Парвин кўруб беадад.

Ҳамул тоқким, бўлди шох узра банд,
Солиб сидра шоҳиға печон каманд.

Анга ёрмониб хўшадузди хаёл,
Сипеҳр узра чикмоғни кўрмай маҳол.

Хазон ичра чун барги асфар сочиб,
Фалак ҳар сори юз минг ахтар сочиб.

Бу ашжор учида ҳар жинс тайр,
Бўлуб тойир ўлғонда афлоксайр.

Дема тайр чарх узра сойир бўлуб
Ки, ҳар тайр бир Насри Тойир бўлуб.

Сурук турфа тўтии дилкашнаво
Ки, ҳар ён тутуб беша ичра ҳаво.

Қўнуб қай шажар узра ахзар қилиб,
Не ахзарки, Хизри паямбар қилиб.

Бўлуб баргсиз нахл ножу киби,
Не ножуки, бу чархи мину киби.

Дема чархи минуки, гулбун мисол,
Гул ул хайлким, кўргузуб ранги ол.

Қизил хайлининг ранги гулнор ўлуб,
Анга шуълаи нор минқор ўлуб.

Қизил, ёшил айлаб чу ҳар ён ҳужум,
Ясалғон киби айлабон ранги мум.

Яна шораки нуктагў хайл-хайл,
Қилиб ҳинд элидек такаллумга майл.

Қилиб лавҳа кимсон била зевари,
Анингдекки, ҳиндуи бозигари.

Дема лавҳаким, лавҳаи зарнигор,
Қилиб зарварақ бирла афсарнигор.

Қаёнким кироманда мадфун келиб,
Ким они кўруб, зору мафтун келиб.

Жавак атлас айлаб ўзига либос,
Кийиб бўрк ўрнида бошиға тос.

Хироманда товуси зебо жамол,
Малак хайлидин зоҳир айлаб мисол.

Қилиб жилва ҳар ён, вале масти ноз,
Суруҳи киби масту гарданфароз.

Суруҳи келиб ложувардийнишон,
Қилиб они зарҳал била шустмон.

Тазарви хироманда, дуррож ҳам,
Қилиб ҳуш нақдини торож ҳам.

Бўлуб чун тазарв айлабон майли сарв,
Бу гулдаста мили, муталло – тазарв.

Чу товус ўлуб шохи олийнишин,
Бўлуб сидра шохида Рухул-Амин.

Ери сабза бирла зумурраднишон,
Анга чархи мино забаржадфишон.

Шимолида бу бешанинг руди Синд⁸,
Жанубида зоҳир бўлуб шаҳри Ҳинд.

Бу руд ичра юз кема суръатнамой,
Фалак баҳрида ўйлаким янги ой.

Келиб ҳадди шарқида бир найситон
Ки, васфида камдур неча достон.

Саросар бу най ичра шаккар бутуб,
Не шаккарки, қанди муқаррар бутуб.

Бўлуб шарбат ул найситоннинг суйи,
Шакар, болчиғ ўрнига сувдин қуйи.

Яна ҳадди ғарбида тоғе рафеъ,
Бўлуб тўрт фасл анда – фасли рабеъ⁹.

Қишу ёз мамлу раёҳин анга,
Келиб нахлаи шахд гулчин анга¹⁰.

Ниҳоятдин ортуғ келиб бу калез,
Бўлуб борча бу тоғ аро шахдрез.

Киши қайси тоше сориқим боқиб,
Анинг шахди бир чашма сувдек оқиб.

Қаю кўл сори элга бўлса вуруд,
Кўруб шахд оққонни андоқки руд.

Кийик хайли бу тоғ уза минг гала,
Гулу шахд аросида бори яла.

Буғую марал – найистонида сайд,
Шакардин борининг аёғида кайд.

Тўла баҳрида моҳийи сиймгун,
Фалак Ҳути ҳар бир қошида забун.

Яна беша атрофида дому дад,
Киши овламоғлиғ учун беадад.

Келиб шаҳри худ васфдин ташқари,
Бўлуб хира кўз чун боқиб ҳар сари.

Бу бешадаким, дедим авсофини,
Қалам қилди маҳдуд атрофини.

Ере эрди очук бағоят анга,
Гулу сабза бас бениҳоят анга.

Қуловузлуғ айлаб, бўлуб раҳнамой,
Тушурди Скандарни фархунда Рой.

Ҳамул сабзаға тушти хайлу сипоҳ,
Тикилди яна чархсо боргоҳ.

Шаҳ ул ердин асру нишот айлабон,
Юруб ҳар ёнин эҳтиёт айлабон.

Басират била ҳар тараф кўз солиб,
Анинг тавру вазъида ҳайрон қолиб.

Қилиб Рой анга онча қуллуқ аён
Ки, қосир бўлуб шарҳи ичра баён.

Бори шуғлдин шоҳи маъзул ўлуб,
Қиш ул ерда ишратқа машғул ўлуб.

Кетур соқий, ул соғари зарнигор
Ки, май лаълидин бўлди гавҳарнигор.

Чу дашти Нигор ичра қилдим мақом,
Керактур манга зарнигор эмди жом.

Муғанний, тузот нағмаи рехта,
Ани қил унунг бирла омехта

Ки, бир сабзи ширин яна Ҳинд аро,
Менинг рўзгоримни қилди қаро.

Навоий, нелар қилди хоманг яна
Ки, бир мулки Ҳинд ўлди номанг яна.

Неча кўрса мулкида ҳинду савод,
Унутқай кўрунган замон бу савод.

XLIV

*Афв фазилатидаким, дарёдил жувонмардлар мужримлар гуноҳи хасу хошокин бахшиш насими
била кўнгул баҳридин адам савоҳилига сурарлар ва юзларига дарё мавжидек чин тушмас ва
ҳайрат зулумотидаги овораларни карам шамъи раҳнамоилиги биле ул водийи ҳалоктин
чиқорурлар ва ул тийраликтин аларга ҳеч бушмас*

Биров шаҳлар ичра эрур мухтарам
Ки, бўлғай анинг даъби афву карам.

Ангадур жаҳон аҳлидин фардлиғ
Ки, ойини бўлғай жувонмардлиғ.

Ани бил жувонмард ёхуд карим
Ки, бедодидин бўлмағай элга бим.

Демасменки, бедод ком этмағай
Ки, бедодға интиқом этмағай.

Гунаҳкор бўлғоч анга узржўй,
Карам баҳридин бўлғай ул журмшўй.

Қуйи қилса мужрим бошини уёт,
Қуйироқ ани солмағай тиғи бот.

Гунаҳ лойида кимса бўлса асир,
Тойилғоч оёғ бўлғай ул дастгир.

Муқассир шафёъ этса таксирини,
Талаттуф биле қилса тадбирини,

Ва гар ҳурмат аҳлини қилса шафёъ,
Шафоатгар амриға бўлса мутёъ,

Агар афвнинг бўлса гунжойиши,
Гуноҳ аҳлиға етса бахшойиши,

Улус узра, эй бандаким, шоҳсен,
Неча сўз эшитгил гар огоҳсен:

Гуруҳеки ул сойири носдур,
Сенинг ҳукмунга ишлари посдур.

Эрурсен сену ул гуруҳ – инсдин,
Бори офаринишда бир жинсдин.

Камол ичра сендин кўпи аржуманд,
Яна қобилиятда доғи баланд.

Сениким Ҳақ айлаб бориға амир,
Аларни санга қилди фармонпазир.

Қаю бирга берса эди бу кушод,
Не қилғай эдинг қилмайин инқиёдғ

Буким Ҳақ сени имтиёз айлади,
Бори халққа сарфароз айлади.

Гунаҳдин тилар чоғда Ҳақдин амон,
Ўзунгни аларнинг бири қил гумон.

Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво.

Чекар чоғда мужрим итобиға тил,
Ҳақ оллида журмунгни ёд айлагил.

Ёмонға жазо гар сиёсатдурур,
Мурувват – тариқи раёсатдурур.

Ани қатл айлардаким жони бор,
Ҳаял айла, ончаки имкони бор.

Неча қатлға кимса шоистадур,
Қасосида таъхир боистадур.

Этар бўлса филхол ўлумдин газанд,
Абас бўлди, бас ҳибсу зиндону банд.

Бугун кимса зиндонда бўлса не бок,
Бўлур чун ани тонгла қилмоқ ҳалок.

Тааммулсиз ўлса бугун бегуноҳ,
Санга ҳолини тонгла билганда, оҳ!

Ўзунгни гар ўлтурсанг ул дам не суд,
Бошинг кессанг илгинг билан ҳам не судғ

Недин солғасен кимсага бир мараз
Ки, топмас даво бўлса жонинг эвазғ

Не қилмоқдурур бир иморатни паст
Ки, мумкин эмас бутмак, ўлғоч шикаст.

Ани кўрким, ул зори мазлум ано,
Неча кўрди ҳифзида ранжу ано¹.

Ул уйғонмасун деб, ебон қайғусин,
Ҳаром айлади кечалар уйкусин.

Ўтуз-қирқ йил давра айлаб сипехр,
Анга кўргузуб тарбият ичра меҳр.

Тушуб ул доғи чарх даврониға,
Кириб қарндин сўнг киши сониға.

Қилиб ҳукм сенким, ситампешае,
Чопиб бошини қилмай андешае,

Равоким кўруб бу газанди анинг,
Тамаъ эски тўнию банди анинг.

Ғараз нафсдин анга бу шумлук,
Йўқ улким, санга қилса маҳкумлук.

Не навъ айлағай кимса, ваҳ-ваҳ, бу иш,
Равому бўлур, Аллоҳ-Аллоҳ, бу иш.

Бўригаки қўй бўғмоғи пешадур,
Шубон меҳнатидин не андешадурғ

Кабутарни росу² қилурда ҳалок,
Анга тифл ўзин ўлтурурдин не бокғ

Агар қатл ўлур ўз ерида аён,
Сияҳчол аро ики кун не зиёнғ

Ва гар айласа ул хатони киши,
Не қилғай бу янглиғ балони кишиғ

Ва гар кимсага собит ўлди гуноҳ,
Карам қилсанг ўлғон замон узрхоҳ.

Агар одами бўлса – то жони бор
Яна қилмоқ ул ишни имкони борғ

Ани жон била айладинг муҳтарам,
Сенга зоҳир ўлди камоли карам.

Тирикликдин ўлғай анга бу ғараз
Ки, қилғай сенинг бу ишингга эваз.

Агар топса юз жон, фидо айлағай
Ки, то ул ҳақингни адо айлағай.

Агар қолса бу орзудин йироқ,
Еваз Тенгридин гар етар, яхшироқ.

Евазға доғи қилмаса илтифот,
Бас эрмасмудур даҳр аро яхши отғ

Сқандарки андоқ қарам айлади,
Қолур отни андеша ҳам айлади.

Бу навъ ўлса қимда қарам жавҳари,
Бугун улдур офоқ Исқандари.

Қим ўзни қарам ичра моҳир қилур,
Қарам ўз хавосини зоҳир қилур.

XLV

*Ул тожир ҳикоятим, суду савдосидин улук зиён бошига келди ва жигаргўшаси фироқидин
жигар парголалари юзин мунаққаш қилди ва белидаги нақдин ўлумлукни халос қилур учун берди
ва қутулгон ўлумлук анинг жигаргўшаси, балки нақди эрди*

Адан1 мулкида бор эди тожире,
Тижоратда тужжор аро моҳире.²

Бор эрди бир озода фарзанд анга
Қи, йўқ эрди оламда монанд анга.

Ешилмас эди ноқадин маҳмили,
Ҳар ўн кунда бир шаҳр эди манзили.

Борур эрди бир кеча шабгир этиб,
Басе суду савдони тадбир этиб,

Бас этмай даме дашту дарё сўзин
Қи, урди қароқчи аларға ўзин.

Ўлум хавфидин борча бутроштилар,
Қочиб ҳар бири бир бойир оштилар.

Чу қочқон сари чиқди туз ҳар киши,
Бир иқлимға қўйди юз ҳар киши.

Чу қутқорди жон тожири раҳнавард
Ўзин, лек ўз ўғлидин топти фард³.

Жигаргўшасин топмай ул тийрарўз,

Жигардин чекиб оҳи афлоксўз.

Бу ғамдин жигарни топиб ёралик,
Деди: «Менмен эмдию оворалик.

Қуюндек юз урғумдурур ҳар тараф,
Бу хокий бадан бўлғуча бартараф.

Муродим ҳаримиға қўйсам қадам,
Биёбонда саргашталиқдин не ғамғ»

Тўкулгач ҳароми анга ногаҳон,
Минг олтун белида бор эрмиш ниҳон.

Белида мухайё кўруб тўшасин,
Юз урди тиларга жигаргўшасин.

Жигар оқизиб кўз йўлидин мудом,
Жигаргўша истаб урар эрди гом.

Анга пўя реш этмиш эрди жигар
Ки, бир турфа кишварға қилди гузар.

Жигархуни бедил қилиб дашт тай,
Ҳамул шаҳр гашт этгали урди пай.

Кўрарким, гурухе турубтур касир,
Алар илгида бир жигархун асир.

Жигаргуна, лек қон аросида ғарқ,
Боши узра тиге, анингдекки барқ.

Жигарранг ўлуб қон аро ҳайъати,
Бўлуб боис ул ишга қон тухмати.

Минг олтунға қонлиғ қилиб сарбасар,
Берурга вале кимса чекмай жигар.

Бу савдо кўруб тожири нотавон,
Жигаргоҳидин ешти нақдин равон.

Чу қутқорди мазлумни тўшаси,
Қутулғон худ эрмиш жигаргўшаси.

Анга ашк тўкмакта маъзур эди,
Ажаб ишки, қон бирла қон юр эди.

Чу бутти жигар захмидин ёраси,

Деди: «Ҳолинг айт, эй жигар пораси»⁴.

Деди: «Ул кеча бўлғач андоқ бало,
Мен ўлдум адув илгида мубтало.

Бурун барча қатлимға жаҳд эттилар,
Бошимдин кечиб сўнгра аҳд эттилар.

Ким: «Ўлтурмоли, бўл бизинг ёримиз,
Не иш айласак соҳибасроримиз».

Ўлар чоғда бу навъ инъомдин,
Мутеъ ўлдум ул элга нокомдин.

Бу кунга дегинким бу кишварга азм
Қилиб, эттилар жамъе эл бирла разм.

Булардин шаҳодат топиб бир фақир,
Алардин мен ўлдум буларға асир.

Чу ҳолимни ҳокимга еткурдилар,
Суруб мени қонликқа топшурдилар.

Топар чоғда умрум қуёши кусуф,
Санга худ бор ўз қилғонингдин вукуф.

Очиб роди илгинг карам ақдини,
Бериб нақд сийм, олди жон нақдини».

Улус воқиф ўлғоч бу аҳволдин,
Хабар бердилар шаҳға ул ҳолдин.

Чу воқиф бўлуб ул навоҳи шаҳи,
Карам нуктасининг бўлуб оғаҳи.

Яно қилди тожирни пироялик,
Бурундин фузун нақду сармоялик.

Минг олтунгаким зоҳир этти карам,
Ўғул топтию юз минг иқбол ҳам.

Карам ёмғури қайдаким сочилур,
Анга оқибат гул бу навъ очилур.

XLVI

ҲИКМАТ

*Искандарнинг саволи Арастудин ул бобдаким, ҳар амалгаким, бир жазодур, ул амал тухмига бу
бир недин сазодур ва жавоб маҳсулин қўтармак*

Яна сўрди доройи ҳикматсиришт¹:
«Ки эй ҳарфи ҳикмат санга сарнавишт,

Буким келди ҳар ишга бир хосият,
Манга зоҳир этким, недур кайфиятғ

Не феълеки келди бировдин ёмон,
Ёмонлик кўрардин анга йўқ омон.

Ва гар яхшилиқ кимга афъол эрур,
Жазоси анинг ганжи иқбол эрур.

Недин мундоқ эрконга бир нукта сур,
Мунунг сиррини хотиримға етур».

Деди нуктапардози доно² маниш:
«Ки эй нуктадин зотинга парвариш,

Неким Тенгри халқ этти офоқ аро,
Не офоқким, бу куҳан тоқ аро.

Ниҳоний анга берди хосияте,
Бу хосияти ичра кайфияте.

Агар қойил эрмас бу ишга киши,
Бўлур бар абас офариниш иши.

Башар хайликим жаҳл эрур лозими,
Қачонким бўлурлар ҳар иш озими.

Агар нафъе ул ишта мақсуд эмас,
Ул иш кимсадин, билки, мавжуд эмас.

Агар худ ғараз нафъе пинҳони йўқ,
Бировдин бир иш бўлмоқ имкони йўқ.

Бажуз тифл ё улки девонадур,
Хираддин бу икиси бегонадур.

Вале ҳар киши бўлса аҳли уқул,
Тааммулсиз иш ақли этмас қабул³.

Қачон бўлса махлуқ аро бўйла ҳол,
Ажаб йўқки, Холиқдин ўлғай маҳол.

Буқим нафъсиз халқ қилғай вужуд,
Агар равшан ўтдур ва гар тийра дуд.

Неким офаринишқа пайвастадур,
Бори бир-бирисига вобастадур.

Бир иш деса бўлмас «сазовор эмас»
Ки, бир риштатоб анда бекор эмас.

Бу худ собит ўлдики йўқ ҳеч зот,
Ва ё ҳеч афъол ёхуд сифот

Ки, зимнида хосияте бўлмағай,
Вужудида кайфияте бўлмағай.

Вале чун яратти эл афъолини,
Яшурди анга дона аҳволини

Ки, деҳқон неким дона мазруъ этар,
Ани-ўқ ўрар, чунки вақти етар.

Қачон сочса туфрокқа буғдой биров,
Йўқ имконким, ул арпа қилғай дарав⁴.

Ва гар арпа ҳам сочса бўлмоққа тўқ,
Анга буғдой ўрмоғнинг имкони йўқ.

Киши ҳанзал экса аччиғ бар топар,
Ва гар найшакар экса – шаккар топар.

Чу афъолнинг ашрафу дунни бор,
Агар дуну ашраф бу қонуни бор

Ки, ҳар ким аён этса яхши қилиғ,
Етар яхшилиқдин анга яхшилиғ.

Ва гар кимсадин зоҳир ўлса ямон,
Кўрар ҳар неким, зоҳир этти ҳамон.

Керак шони ҳам бўлса ишнинг бу тавр
Ки, бар лутф лутф-ўқ берур, жавр-жавр.

Топар айласа фикр табъи салим
Ки, бу навъ экин жодаи мустақим.

Бу қонундин ар бўлса иш мухталиф,
Адолат тариқи бўлур мунҳариф».

Чу қойилға бу нукта шофий келиб,
Мухотабға ҳам мунча кофий келиб.

XLVII

Искандарнинг, қуёш тун зулми Зангборидин чиқиб, кун зиёси нимрузига киргондек, Ҳинд соводидин чиқиб, Чин кишварига киргони ва Хоқони Чин анинг қуёшдек гармхўйлуқ била тиги жаҳонгир тортиб келатургонин эшитиб, муқобаласида заррадек беҳисоб черик йиғиб, анга мувофақатқа элчи йибориб, номувофиқ жавоб топқони ва ул жиҳатдин зарра ҳисоблиқ чериги зарра хайлидек қўзғолиб, ўзи тадбир ишин зарраи қўймағони

Бу янглиғ деди ноқили нуктасанж,
Басе тортқон нукта нақлида ранж:

Ки, чун бўлди Искандари номжўй,
Қиш ул турфа марз ичра оромжўй.

Ўзи худ эди кишвароройи Ҳинд,
Яна мажлисоро анга Ройи Ҳинд.

Бориб гоҳ шаҳр ичра ҳаммом учун
Иморат аро бодау жом учун.

Солиб Рой қасрида ишратқа пай,
Тараб бирла оғоз этиб руду май.

Гаҳи беша ичра шикор айлабон,
Шикор ичра май ихтиёр айлабон.

Гаҳи бабр уруб, гоҳ шер ўлтуруб,
Ва гар пилу карк – ул далер ўлтуруб.

Гаҳи соз этиб базм дарё аро,
Кириб киштийи баҳрпаймо аро.

Тутуб шаст ила моҳийи сиймгун¹,
Қилиб жоми сиймин ичардин нигун.

Найистонни гоҳи қилиб марҳала,
Кириб анда андоқки шери яла.

Гавазн ўлтуруб, чун суруб гўртак,
Қилиб май аро найшакардин газак.

Гаҳи Шаҳд тоғиға айлаб уруж,
Қуёш, ўйлаким қилса майли буруж.

Чу май бирла тоғ узра хушҳол ўлуб,
Ҳамул шахддин фориғулбол ўлуб.

Гаҳи айлаб ойини шоҳаншаҳи,
Тузуб нағма хиргоҳ аро хиргаҳи.

Ичиб боргоҳи фалакжоҳ аро,
Саропардаи чархдаргоҳ аро.

Гаҳи дониш аҳли била ўлтуруб,
Кутуб анда ҳар илмдин келтуруб.

Қаю баҳским диққатиға етиб,
Неким бўлса мажҳул маълум этиб.

Бу янглиғ анга ўтти лайлу наҳор,
Анга тегруким бўлди фасли баҳор.

Шараф буржини ёрутуб шамъи меҳр,
Ҳамул шамъдин равшан ўлди сипеҳр.

Яна шоҳ раҳшанда хуршиддек,
Жаҳон мулки фатҳиға Жамшиддек,

Азиматнинг оҳангига йиғди базм,
Хито бирла Чин азмини қилди жазм.

Сипаҳ баҳри ичра яна тушти жўш,
Кар этти фалакнинг қулоғин хурўш.

Кўтарди яна ҳарб кўсини пил,
Чолинди бу кишварға кўси раҳил².

Олиб Ҳинд ноҳиятин якқалам,
Юруб Чин билодиға чекти алам.

Чу Ҳиндустондин чиқарди сипоҳ,
Ки, Чин кишварин қилғай оромгоҳ.

Борур йўлнинг атрофида ҳар билод
Ки, бир шоҳ эди анда олийниҳод.

Гар эллик йиғоч эрди, гар юз йиғоч,
Йибармак черик йўк эди эҳтиёж.

Бирор номаким ул тараф борибон,
Келиб номабар бирла ёлборибон.

Чекиб пешкашлар, кўруб шоҳни,
Қилиб такагач хоки даргоҳни.

Иноят қилиб шоҳи олий мақом,
Таваққуфсиз илгаррак айлаб хиром.

Юруб йўл, тамошо қилиб ҳар ҳаде
Ки, то маскани бўлди Чин сарҳади.

Билиб эрди Хоқонким, ул тунд сел,
Юруб Ҳинддин қилди Чин сари майл.

Сипаҳ йиғмиш эрди ададдин фузун,
Яроғ айламиш эрди ҳаддин фузун

Ки, аввал инод ошкор этмагай,
Хусумат ишин ихтиёр этмагай.

Солиб сулҳдин сўз, йиборгай расул,
Боришмоқ тариқини қилғай қабул³.

Агар хасм бу сўзга индурса бош,
Узотқай қилиб дўстона маош.

Ва гар кўрса иш бутмас озарм ила,
Темур юмшамас пўзиши гарм ила.

Ўзин қилмағай ажз бирла забун,
Черик тортиб этгай масоф озмун.

Бу тадбир илаким топиб эрди рой,
Қилиб аввал ўзни ҳарифозмой.

Йиборди расули хирадпешае,
Рисолат аро чобукандешае.

Ниҳоний анга туттуруб сўз базе,
Тенгиз суйи узра йиборди хасе.

Чу қосид етиб шоҳ даргоҳиға,
Назар солди андозаи жоҳиға.

Сипоҳи кўрундики, юз йил хирад,
Қиёс айлай олмас анга ҳадду ад.

Яна ўрдуюким, сипехри барин,
Келиб анда бир чодирин камтарин.

Асос ончаким, кўрса наззорагар,
Бўла олмайин хушиға чорагар.

Кўруб, қолмайин ўзда водийнавард,
Ўзин солди дарғаҳға андоқки гард.

Сўзин фаҳм этиб хайли дарғаҳнишин,
Шаҳ оллида арз эттилар келмишин.

Деди шаҳки қосидни келтурдилар,
Ҳамул хасни дарёға еткурдилар.

Расули хирадманди корозмой,
Равон бўлди туфроқ уза чехрасой.

Чу тахт оллини қилди оромгоҳ,
Ўзин қилди машғул ҳар сори шоҳ.

Ки, таскин топиб кўнглида изтироб,
Сўзин айтибон англай олғай жавоб.

Басе макс этиб, шоҳи кишвархудо,
Деди: «Қил ҳадисингни эмди адо!»

Дуо кўп қилиб қосиди нотагон,
Баён этти Хоқон ҳадисин равон.

Ки: «Арз этти Хоқони дарёшукуҳ
Ки, эй номвар шоҳи анжумгуруҳ!

Буким азм қилдинг бу кишвар сори,
Нечукким қуёш чархи ахзар сори.

Кириб раҳши гетинавардинг била,
Ёруттунг бу кишварни гардинг била.

Бу маъниға боис не эрди экинғ
Не фикринг буён азм берди экинғ

Агар дўстсен, дўстлуқ бу эмас,
Киши дўстлуқ мундоқ ишни демас

Ки, сендек улуғ шоҳ тортиб сипоҳ
Бизинг мулкни қилғасен жилвагоҳ.

Ва гар худ адоватқа қилдинг ғулу,
Не кўрдунг адоватки, бўлдунг адуғ

Расулунгки келди сўз айтиб ирик,
Анга узр айтиб узоттуқ тирик.

Деб эрдингки: «Азм этсун олиб хирож
Ки, Доро бориб, мендадур тахту тож».

Деб эрдимки: «Гар борди Доройи даҳр,
Санга даҳрдин етсун ойину баҳр.

Ва лекин менинг бирла Доро аро,
Иш эрди салоҳу мадоро аро.

Йўқ улким, манга ғолиб ўлғай эди,
Хирожу кесим толиб ўлғай эди.

Агар сен доғи қилсанг андоқ сулук
Ки, бир-бир била айлағайлар мулук,

Тузуб икимиз ваҳдат асбобини,
Фароз айлали шиддат абвобини.

Ва гар бермас эрсанг бу ишга ризо,
Кўрай ҳар не оллимға ёзмиш қазо.

Бу эрди сўзум, эмди ҳам будурур,
Ўзунг деки, бу сўз ёмонмудурурғ

Ҳамул сўздин инкор йўқтур манга,
Яна навъ гуфтор йўқтур манга.

Бу дам доғи ёнсанг бўлуб сулҳжўй,
Манга доғи сулҳ узрадур гуфтуғўй.

Ва гар кин ишида ғулу айласанг,
Адоват уза гуфтуғў айласанг.

Менинг доғи бу ишта йўқ камлиғим,
Масоф амрида нофароҳамлиғим.

Черик ончадурким, анинг сони йўқ,
Яроқ ончаким, анинг имкони йўқ.

Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.

Вале ики шаҳ зоҳир этганда кин,
Зафар қай тараф бўлмоқ эрмас яқин.

Қаён фатҳ бўлмоқ чу маълум эмас,
Жабин узра ул ҳарф марқум эмас.

Киши размдин неча бўлса йироқ,
Ерур ҳазм ойинида яхшироқ»⁴.

Суханвар чу шарҳ айлади барча сўз,
Жавоб истаю, тикти туфроққа кўз.

Шаҳ ул нукталардин табассум қилиб,
Деди гавҳарафшон такаллум қилиб

Ки: «Гар шоҳлиғ иззу тамкинида,
Жаҳондорлиғ расму ойинида,

Менинг бирла Дорони Хоқони Чин
Баробар тутар – бу ғалатдур яқин

Ки, ҳар кимсага бўлса огоҳлиғ,
Билурким, эрур мулк ила шоҳлиғ.

Агар шаҳғадур мулк ила эътибор,
Менинг кишварим ики Дороча бор.

Ва гар худ шижоат эрур мўтабар,
Анинг ҳолидин тутти эркин хабар

Ки, размиға чун бўлди рағбат манга,
Анинг ушри йўқ эрди шавкат манга.

Қилиб эрдим ул тавр ожиз ани
Ки, кўрмайдур эл, ўйла ҳаргиз ани.

Чу мен ғолиб эрдим билоиштибоҳ,
Ҳам охир манга берди нусрат Илоҳ»⁵.

Мусаллам тутар бўлса бу розни,
Унуттик мақолоти носозни.

Ўзин буйруғумға мутеъ айладик,
Келиб узру ажзин шафеъ айладик»⁶.

Риоят қилай улча имконидур,
Анингдек сарафрозлар шонидур.

Агар тутмас эрса мусаллам муни,
Анга кўргузай разму ҳайжо куни

Ки, ҳар сўзки қилдим баён – чин эмиш.
Манга чин демак расму ойин эмиш.

Туганди сўзум, эмди бўлғил равон,
Анга бу сўзумдин хабар қил равон

Ки, сен борғоч-ўқ азм қилғумдурур,
Йўл охиста-охиста келғумдурур.

Равонроқ кетурсанг жавоби савоб,
Савоб ўлғуси бизга доғи жавоб⁷.

Агар амрдин тўлғар ўлса бўюн,
Кўролики, гардун не ўйнар ўюнғ»

Чу қосид эшитти бу янглиғ мақол,
Кўпуб қўйди юз йўлга ошуфтаҳол.

Даво топмайин дарди жонкоҳиға
Қадам қўйди ўз хони даргоҳиға.

Не сўзким қилиб эрди Хоқон хитоб,
Неларким буюрди Скандар жавоб.

Нечукким ўтуб эрди мажлис аро,
Саросар баён айлади можаро.

Чу фаҳм этти Хоқонким, ул тундшер⁸,
Ерур ул гумон айлагандин далер.

Йиборса киши асру бенафъ эрур,
Ва гар борса мундоқ жавобин берур.

Адоватқа мардона бел боғлади,
Скандар келур вақтини чоғлади.

Черик йиғмиш эрди Хито мулкидин,
Ети йўқки, етмиш ато мулкидин.

Сипоҳи сипеҳр анжумидин фузун,
Адад ичра саҳро қумидин фузун⁹.

Тўкуз юз минг ул навъ новакфикан,
Не новакфиканким, балоракфикан

Ки, бирдин бўлуб хасм ёмғурда ғарқ,
Яна бир чоқилғай анингдекки барқ.

Жиба сарбасар зарҳалу турксоз,
Кежим борча зарбафт чинийтироз.

Бори новакафган, бори тигзан,
Бўлуб борча жавшан била рўйтан.

Ҳар отлиғ келиб нахли ораста,
Дема нахлким, моҳи нокоста.

Бу янглиғ сипаҳ бирла Хоқони Чин,
Сипаҳ йўқки, ошуби рўйи замин

Адувга чиқиб ўтру, Чин шахридин,
Солиб жабҳаси узра чин қахридин.

Адув ваҳмидин бўлмайин ишда сушт,
Кўруб ер, тушурди сипоҳин дурушт.

Сипаҳ давриға хандаке қоздуруб
Ки, наззораси хушни оздуруб.

Риоят қилиб ҳазм ойинини
Ки, соз айлағай разм ойинини.

Чу хандақ қозорға топиб эҳтиёж,
Бўлуб хандақи даври ўн беш йиғоч.

Ани бовужуд ихтисор айлабон,
Ичин лек маҳкам ҳисор айлабон.

Ароба била, ўйла ҳисни матин
Ки, эрмас фалак ҳисни андоқ ҳасин¹⁰.

Ароба чу эл давриға ёндошиб,
Ики даврадин ҳам ҳисоби ошиб.

Ароба уза тўра¹¹ пайваст ўлуб,
Тўра кейнида халқ ҳамдаст ўлуб.

Тўра борча куллоб ила банду баст,
Камин айлабон кейнида аҳли шаст.

Яна хандақ оллида мўнду тикиб,
Қалин найшакардекки ҳинду тикиб.

Ясаб кўрғонин ул сифат бехалал
Ки, йўл топмағудек ичига ажал.

Ўзин беркитиб бўйла сархайли Чин,
Ясаб хайли даврида ҳисни ҳасин.

Яна ёндин Искандари чираразм,
Қилиб кўч-баркўч Чин сори азм.

Анга тегруким, бу ўзин беркитиб,
Мунунг мулки қасдиға ул ҳам етиб,

Чу Хокон соридин кўрунди қаро,
Ясаб турди Скандар ул дашт аро¹².

Сипоҳики таъриф анга ор эди,
Нечаким киши кўп деса бор эди.

Сипоҳин тузуб шоҳи размозмой,
Сурон солдию тушти ҳазмозмой.

Сурон йўқки, юз минг ҳизабри яла,
Дегин солди кўк тоқиға валвала.

Скандарнинг ул келмаги тунду тез,
Сурон бирла бу солмоғи рустахез.

Адув кўнглини айлади ваҳмноқ
Ки, кўрдилар они ажаб саҳмноқ.

Чу оқшом яқин эрди ики сипоҳ,
Заруратки, туттилар оромгоҳ.

Фалак чунки хуршид Хоқонини,
Ёшурди тузуб ғарб кўрғонини.

Ҳамул хайли Парвин ўзин кўргуза,
Талоя киби чиқти гардун уза.

Ики хайл аро ҳазм изҳоридин,
Талоя равон бўлди ҳар соридин.

Язаклар паёпай равона бўлуб,
Сухо ўқларига нишона бўлуб¹³.

Скандар хаёли буқим субҳгоҳ,
Таҳаррук топиб хайли анжумсипоҳ.

Қилиб ҳарб аҳлининг оройиши,
Ясаб улча имкон гунжойиши.

Адув сори азм айлагай бедаранг,
Анингдекки, дарёға сурғай наҳанг.

Чу пархош этиб корзор айлагай,
Қиёмат кунин ошкор айлагай.

Чу фаҳм эттилар ҳикмат аҳли бу азм,
Келиб шоҳға қилдилар манъи разм.

Ки: «Тонглоу индин мадоро керак,
Ҳаял айламак ошкоро керак.

Не ишгаки сайёрау собитот,
Қилурлар нухусатда сайру сабот.

Назарким нухусатқа вокеъдурур,
Таносуб ила бизға рожеъдурур.

Бу ики кун ар шаҳға бўлса сукун,
Ише солғай ўртаға чархи нигун

Ким, ул ишта бўлғай ғаробат бaсе,
Шаҳ иқболи топқай маҳобат бaсе.

Бу сўзда агар бўлса доғи хилоф,
Учунчи кун ар шоҳ қилса масоф.

Умид улки аъдоға солғай шикаст,
Шукуҳини қилғай қаро ерға паст».

Шаҳ ул сўз била топти таскин бaсе,
Ҳаво тутмади шуълаи кин бaсе.

Яна сори Хоқони гардунжаноб
Ели ичра топмиш эди изтироб.

Хитойи сипаҳ, балки Чиний гуруҳ,
Кўруб хасм хайлида беҳад шукуҳ.

Борининг аросида ошуб эди,
Бори ваҳм элига лагадкўб эди.

Нечаким берур эрди Хоқон кўнгул,
Тузалмас эди ваҳм топқон кўнгул.

Анга еттиким, қилмайин ишга майл,
Сўз изҳор эта бошлади хайл-хайл:

«Ки бу номвари комкори далер,
Юрак ичра қоплон, шукуҳ ичра шер

Ки, айлаб жаҳонгирликни ҳавас,
Ҳавас қилғониға топиб дастрас.

Бу кунга дегин ҳар қаёнким юруб,
Неким комидур, илгига келтуруб.

Қаю мулк сорики элтиб ҳашар,
Ани фатҳ этиб, қилмайин шўру шар.

Не шаҳ бўйни сорики ташлаб каманд,
Бўлуб бўйни онинг камандиға банд.

Масофида ул кунки Доро эди,
Бу бир қатра, ул жарф дарё эди.

Анга разму тадбир ила топти даст
Ки, иқболи шохига берди шикаст.

Емас бизга Дороча хайлу гуруҳ,
Анга лек ўн бизча фарру шукуҳ.

Яна улки соҳибқирон ҳам эрур,
Жувондавлату паҳлавон ҳам эрур.

Мунунгдек киши бирла қўшишға печ,
Емас иш ҳисоби била рост ҳеч.

Анинг бирла ким урса лофи масоф,
Хирад айтур ул сўзнинг отин газоф.

Улуғларни айлаб шафоат анга,
Керак қилса Хоқон итоат анга.

Йўқ эрса эрур ул қавий, бу заиф,
Анга ҳеч по бирла эрмас ҳариф.

Киши қилса даъво уруш биғидин,
Амон топмоғ ўлмас анинг тиғидин.

Бировким – анга ақл даъвоси бор,
Ўзи қасдин этмак не маъноси борғ

Йўқ ўз жониға, халқ жониға ҳам,
Не жон, ирз ила хонумониға ҳам.

Мутеъ ўлса айлаб қабули хирож,
Тутар ул мусаллам мунга тахту тож.

Нелар қилди Маллуйи бадрўз анга,
Буқун муътамад бўлди Ферўз анга.

Бўлуб ажзиға муътариф Ройи Ҳинд,
Ерур бу замон кишвароройи Ҳинд.

Агар борса Хоқон доғи қошиға,
Қўяр мамлакат афсарин бошиға.

Аён айлабон хизмат изҳорини,
Олур ҳар неким мулкидур борини.

Бу иштин неким ўзга тутса вужуд,
Пушаймонлиғи қилмас ул вақт суд».

Бўлуб фирка-фирка эли сў-басў,
Бу сўзни қилур эрдилар гуфтуғў.

Бировким эди маҳрами хос анга,
Муҳаббат аро соҳибихлос анга.

Тилаб хилвате холи ағёрдин,
Не ағёрдин, балки дайёрдин.

Деди ўлтуруб йиғлаю зор-зор
Ки: «Елга тушубтур ажаб хорхор».

Ешитганни элдин саросар деди,
Кўпу оз йўқким, баробар деди.

Тугатгач сўзин деди: «Ей шаҳриёр
Ки, бўлсун санга дойимо бахт ёр!

Манга улча маълум бўлди, дедим
Ки, бу сўзни айтурда маъзур эдим.

Инонсанг бу ҳолатқа бир фикр қил,
Инонмас эсанг айла таҳқиқу бил».

Даме қилди андеша Хоқони Чин,
Чу кўп қилди таҳқиқ, билди яқин

Ки, ноқил сўзи сарбасар чин эмиш,
Анға ростлиқ даъбу ойин эмиш.

Басе бўлди ўз ҳолига чоражўй,
Анга бермади ҳеч бир чора рўй.

Елин доғи билдики, бордур муҳик,
Емас таъну ташниъга мустаҳик

Ки, чиний аёғ бирла хорои Рум,
Қачонким уруштурса дорои Рум,

Неча кимса ақл ичрадур зердаст,
Билурким қаён тушгусидур шикаст.

Агар чини ул кинани қилса фош,
Билурким урар ўз аёғига тош.

Бу ишта ҳужум этти қайғу анга,
Тонг откунча йўқ эрди уйку анга.

Саҳар вақти бир рой топти савоб,
Олиб ғайб душизасидин ниқоб.

Солиб ақл кўнглига андешае
Ки, топмайдур они хирадпешае.

Тилатти ҳам ул маҳрами хосни
Ки, кўргузмиш эрди бу ихлосни.

Деди: «Боргаҳ давридин элни сур,
Саропарда даргоҳидин ҳам итур.

Ешикни келиб айлагил такягоҳ,
Нидо қилки: «Кўрмас бугун элни шоҳ!»

Бугун асра оқшомғача бу эшик,
Менинг соридин бўлма андешалик.

Келур кеча гар келдим эрса бу чоғ,
Муяссардурур борча кому фароғ.

Агар келмасам ўз яроғингни кўр,
Не оллингға келса аёғингни кўр.

Вале бир куну бир кеча зинҳор
Ки, бу пардада яхши бўл пардадор.

Вале мендин иш суратин сўрмағил,
Бу андеша кайфиятин сўрмағил».

Қабул этти Хоқон сўзин мустамиъ,
Кириб уйга ул рой аро мухтариъ.

Солиб ҳар не шоҳона эрди асос,
Расулона эгнига солди либос.

Ҳамул маҳрамига айттики: «Бот,
Саропарда ёнида келтур бир от!»

Чу келтурди маркабни тайёр этиб,
Саропарда ёнига чекти етиб.

Чиқиб маркаб устига Хоқони Чин,
Ани қилди бу роз ишига амин.

XLVIII

*Қамарсайёҳ сариус-сайри қуёш била қирон қилгондек Хоқон Искандарга рисолат учун муқорин
бўлғони ва ул муқоранадин муқобалага борғоч қамардек нур ва сафодин тўлғони*

Қоронғуда чиқти сипахдин суруб,
Ўзин қалъа дарбандига еткуруб.

Бериб муҳри нақшинки, Хоқон демиш:
«Чиқоринг мениким, эрур кулли иш».

Алар чун нишона топиб дилписанд,
Чиқориб ани қалъадин бегазанд.

Бўлуб тез Хоқони офоқгард,
Скандар сипоҳи сари раҳнавард.

Борур эрди кўнглида юз минг хаёл,
Хавотир қилиб кўнглини поймол.

Чу хуршиди исқандарий очти чехр¹,
Скандардек офоқ уза солди меҳр.

Нужум ўлди Чин хайлидек бефуруғ,
Қазо қилди кўк марғзорин кўруғ².

Скандар сипоҳиға фаррух расул –
Етиб остонида қилди нузул.

Равон шаҳға арз эттилар бу мақол
Ки: «Келмиш расули ҳумоюнжамол.

Бошидин-оёғиғача фарру хуш,
Башар сурати ичра келган суруш».

Скандар деди: «Айлабон эхтиром,
Анга тахтим оллинда айланг мақом

Ки, бу кеча бир туш кўрубмен ғариб,
Бу гар бўлса таъбири эрмас ажиб:

«Қуёшча манга тушта анвор эди,
Яна бир қуёш ҳам падидор эди.

Келибон кўяр эрди оллимда бош,
Киши кўрмамиш мундоқ ики қуёш».

Яна ҳикмат аҳлининг аъломида,
Фалак сайридин ёзғон аҳкомида:

«Наводир эди бу ики кунда кўп
Ки, зохир бўлур, — дедилар, — мунда кўп».

Наводирки қилди алар эътибор,
Бу нодир бири бўлмоқ имкони бор».

Дебон шах бу сўзни, дедиким: «Юрунг,
Дегон кимсани ичкари келтурунг!»

Бориб чунки келтурдилар ичкари,
Кўруб расму ойини Искандари.

Йирокроқ сухандони фархундарой,
Расулona ойин кетурди бажой.

Расул эрди чун яхши авсоф ила,
Скандар тилаб қучти алтоф ила.

Етиб бахтдин бу башорат анга,
Шаҳ: «Ўлтур!» — деб этти ишорат анга.

Расул ўлғоч оллида оромжўй,
Савол этти Искандари комжўй.

Ки: «Ҳар не сўзунг бўлса оғоз қил,
Не роз айтсанг бизни хамроз қил!»

Таанни била деди фаррух расул
Ки: «Ей даргаҳинг остони қабул!

Неким айладинг ҳукм, жон устига,
Равон қилмоқ они равон устига.

Ва лекин Хито хони Хоқони Чин
Ки, тадбиру ройиға юз офарин.

Манга неча сўз дебдурур, бас шариф
Ки, эрмас эшитмакка ҳар ким ҳариф.

Агар тарқаса ҳар тараф анжуман,
Расул ўлсау хусрави сафшикан.

Сурарға чу шах лутфу эҳсони бор,
Мен ул нукта сурмакнинг имкони бор.

Яна дебдурурким шаҳи покррой,
Агар бўлса бу навъ хилватнамой

Ки, шах бўлғаю ҳомили розу бас,
Сен изҳор қил ҳар неким мултамас.

Йўқ эрса қўпуб ёнғилу турмағил,
Ва гар қилсалар ҳибс, дам урмағил.

Гумон этсалар эл фидойи сени,
Фасод аҳлининг тийраройи сени.

Шикол айласунлар оёғингға банд,
Қўлунгға доғи боғласунлар каманд.

Скандар қўюб оллиға тиғи тез,
Қил ул лаҳза тиғи забон нуктарез.

Агар бўлсангиз мендин андешалик,
Қилинг банд инак оёғу илик».

Скандарга ошти бу ишдин шааф,
Деди: «Борингиз ҳар киши бир тараф

Ки, банд айламакликка йўқ эҳтиёж,
Эмас худхуд ойини сунғурға кож»³.

Қилиб ҳикмат аҳли баче илтимос,
Хусусан Арастуйи анжумшунос.

Суханвар оёғини банд эттилар,
Қўлин ҳам асири каманд эттилар.

Шаҳ оллиға келтурдилар тиғ ҳам,
Йирок қўйдилар борча бир-бир кадам.

Чу бўлди тиҳи хилват ағёрдин,
Яна сўрди пўшида асрордин.

Расул айтти: «К-ей, шаҳи покрой,
Адувбанд, йўқ-йўқки, кишваркушой.

Соғинма мени қосиди раҳнавард
Ки, Хоқон санга бўлди даргаҳнавард.

Буким бўлмишам хоки даргаҳнишин,
Не илгимда тиғу не кўнглумда кин.

Аёғимда банду илигимда банд,
Ўзумни санга қилмишам мустаманд.

Бу иш боиси неча сурат эди
Ки, бу навъ келмак зарурат эди».

Сқандарни ҳайрат забун айлади,
Бу ишдинки чарх нигун айлади.

Деди: «К-ей, сипаҳдори Чину Хито,
Нечук шоҳлар бўйла қилғай хато

Ки, бўлғай адувсиға мундоқ асир
Ки, кимса анга бўлмағай дастгир.

Тутулғай келиб ўз аёғи била,
Доғи нукта сурғай фароғи била.

Сўзунгнинг адосида қилма шитоб,
Бурун бу саволимға бергил жавоб».

Деди айлабон фикр Хоқони Чин
Ки: «Ей даҳр мулкига маснаднишин,

Тушуб эрди бошимға, бас, мушкил иш
Ки, онинг иложи эди бу келиш.

Яна бор эди эътимодим санга
Ки, бу навъ эди эътиқодим санга

Ки, борсен хирадманду равшан равон,
Жувонмарду ҳимматвару паҳлавон.

Забункушлук ўлмас шиоринг сенинг,
Бу навъ ишдур, албатта, оринг сенинг.

Аларким санга қилдилар кўп хилоф,
Сипаҳ чектилар зоҳир айлаб масоф.

Деган чоғда узр этмадинг жуз карам
Ким, ўлди залил, айладинг муҳтарам.

Манга топмайин андоқ амри вуқуъ
Ки, қилғай тақозойи биму хушуъ.

Хусусан хисоли ҳамидинг билиб,
Улуғ эътимод ишларингга қилиб.

Ўзумни қилиб бўйла зору забун,
Тушуб тахтинг оллиға хору нигун.

Дебон арзи ҳолим тазаллум қилиб,
Асирона нутқу такаллум қилиб.

Топа олмадим ҳеч сурат била,
Қошингдин кўпарни кудурат била.

Бор эрди қошимда қуёшдин ёрук
Ки, қилғунгдурур лутфу дилжўйлук».

Бу сўзким суруб шоҳи мушкилписанд,
Жавобин бағоят топиб дилписанд.

Деди офарин айлаб: «Ей комёб,
Бу ройинг худ эрди бағоят савоб.

Яна ҳар сўзунг бўлса изҳор қил,
Хафо пардасидин падидор қил

Ки, бу ҳол ила кўрса бўлмас сени,
Бу сурат била сўрса бўлмас сени».

Дуо бирла Хоқони дарёназир,
Деди: «К-ей, жаҳондори дарёзамир!

Бу келмакдин эрди ғараз бу манга
Ки, бўлғай жанобингда ёрғу манга.

Сўзум ҳар не бор, ўлтуруб рў-барў,
Қошингда дегаймен борин мў-бамў.

Будур сўзки, чун келди шахдин расул
Ки, ҳам келгилу, ҳам хирож эт қабул.

Жавобидин ар бўлди ошуфта шох,
Келибмен анга бўлғали узрхоҳ.

Гар ортуғ дедим сўз – гунаҳкормен,
Сиёсат қилурға сазовормен.

Билиб журмум олингға келдим залил,
Агар тортсанг тиг – қоним сабил⁵.

Ва гар афв ила қисмим этсанг тараб,
Сенинг хулку лутфунгдин эрмас ажаб».

Сқандар деди: «К-ей, шаҳи комёб,
Манга улча сен айтиб эрдинг жавоб.

Сўзи эрди маъқулу ёрона ҳам,
Писанд этгудек хешу бегона ҳам.

Вале мен қилиб пухта тадбирлик,
Чу бошимда эрди жаҳонгирлик.

Жаҳон мулкин очмоқни жазм айладим,
Бу кишвар сари доғи азм айладим.

Адувсиға ҳар шаҳки ғолибдурур,
Бу янглиғ баҳонаға толибдурур.

Йўқ эрса санга ўкта сўз йўқ эди,
Не бўлса бизинг соридин-ўқ эди.

Гар ул сўзда бор эрса доғи хилоф,
Билиб айладук эмди хотирни соф»⁶.

Дуо қилди Хоқону сўз бошлади,
Сўзин ўз муроди сари тошлади.

Деди: «К-ей, мутеъ аҳли олам санга,
Жаҳонгир бўлмоқ мусаллам санга,

Не кишварки очмоққа урдунг қадам,
Анинг фатҳи худ бўлмади беалам.

Қилиб фатҳи тадбирида қийлу қол,
Кўнгулга кириб ҳар замон юз хаёл.

Билурсен ўзунг Маллу чоғли киши
Ки, найрангу афсун эди варзиши.

Неча қилди оллингда кину инод,
Не ташвиш ила бўлди фатҳ ул билод.

Ери бор эди айламак қатлу кин,
Ато қилдинг ўғлига тожу нигин.

Чу лутфунгдин огоҳ қилдинг ани,
Ато мулкида шоҳ қилдинг ани.

Буён айлагач азм давлат била
Ки, тахт узра сен фатҳу нусрат била.

Мениким адув айлар эрдинг хаёл,
Бу навъ этгим ўзни санга поймол.

Хаёлимға юзланди бу навъ иш
Ки, мундоқ итоат киши қилмамиш.

Сениким Ҳақ этти бу навъ аржуманд
Ки, пастингдурур бўйла мендек баланд.

Тиларменки, бу бўлса осон манга
Ки, билсамки, не қилгунг эҳсон манга!»

Скандар деди: «Жамъ қилғил кўнгул,
Ики даҳр аро сен ато, мен ўғул.

Десанг, хизматингда жабин суртайин,
Сени тахти жоҳимға ўлтуртайин.

Қилиб санга фарзанддек пойбус,
Дейинким, тирилди малик Файлакус.

Сен эт маснад узра кулахдорлик,
Мен оллингда айлай сипаҳдорлик.

Агар худ бу навъ айламассен қабул,
Не янглиғки, кўнглунга айлар шумул.

Мени айла оғаҳки, ул иш қилай,
Неча айлай олғонча кўшиш қилай».

Бўлуб шод Хоқони давлатқарин,
Дуолар била айлабон офарин.

Кўзидан тия олмайин ёшини,
Кўюб шукр туфроғиға бошини

Деди: «К-ей, шаҳаншоҳи гардунсарир,
Сарирингға йўқ авжи гардунназир.

Ҳамеша жаҳон паҳлавон бўлғасен,
Жаҳон аҳлиға комрон бўлғасен.

Бўлуб тавъ ила бандаи фармон санга,
Менингдек базе хону хокон санга.

Бу не лутфу покиза тийнат бўлур,
Бу не хулку эҳсону ҳиммат бўлур.

Бу ҳимматки бермиш санга бениёз,
Ерур шаҳлиғингға жаҳон мулки оз.

Демон лойиқинг ики олам эди
Ки, ўн бўлса эрди доғи кам эди.

Бу алтофким сен аён айладинг,
Мени шукрида нотавон айладинг.

Каломинг аён айлаган масъала,
Ешитмакка йўқтур манга ҳавсала.

Вале чун дединг ошнолиғ сўзи,
Арода ўғуллуқ, атолиқ сўзи.

Гумонимда йўқ эрди бу эҳтиром
Ки, қилғунг мени бўйла олий мақом.

Яромас санга гарчи мендек ато,
Вале мен бу сўзни демакдур хато.

Гухар зотиға не кам ўлғай шараф,
Буким бўлғай онинг атоси садаф.

Бу эҳсонинга гарчи лойиқ эмон,
Садаф бирла дур ҳолидин йўқ демон.

Ва лек ўзга сўзларки қилдинг баён,
Алардин қил ушмунча чоғлиқ аён

Ки, фош этмагил элга бу розни,
Бу келмакдин анжому оғозни.

Расулона айлаб манга илтифот,
Буқун асрабон, шом бўлғач узот.

Елингга дегилким: «Бу келган расул,
Ярашдин,— деди,— сўзу қилдим қабул».

Тонг отқач расуле юбор қошима
Ки, солсун шараф сояси бошима.

Мени айла даргоҳинга илтимос,
Келай мен тутуб ҳукму амрингни пос.

Кўруб айла таъзим эл кўргудек,
Мулук они бир-бирга еткурғудек.

Эрур минг йил улким келур ёдима
Ки, хонлиғдур обоу аждодима

Ки, бу мулк андинки ихдос эрур,
Атодин атобизга мерос эрур

Ки, Чин мулкида эрдилар хон бори,
Қаю хонки, қоону хоқон бори.

Буларнинг тутуб поси номусини,
Манга солма базминг заминбўсини

Ки, хоқонлиғим шавкати синмасун,
Шаҳаншаҳлиғим савлати синмасун.

Улус ичра эъзоз қилғил мени,
«Ато», деб сарафроз қилғил мени.

Хирожеки номангда мастур эди
Ки, Чин дойим ул ишта маъзур эди.

Бу таклифни сен доғи қилмағил,
Сўзин демау кўзга ҳам илмағил.

Хирож истамакдин ғараз мол эса,
Дуру лаълдин тавқу халхол эса,

Хазойин манга бениҳоятдурур,
Дуру лаъл беҳадду ғоятдурур.

Манга ҳар қачон бўлса сендек ўғул,
Қачон маҳзан асрарға бўлғай кўнгул.

Тўқай оллингга ул қадар молу ганж
Ки, етсун сипоҳингга йиғмоғда ранж.

Бу янглиғ риоятлар этган замон,
Менинг боғу қасримға бўл меҳмон

Ки, юзунга мен доғи мажлис тузай,
Мулукона тартиблар кўрғузай.

Неча вақтким бўлса коминг сенинг,
Бу кишварда бўлсун мақоминг сенинг.

Борур вақтинг ул кунки таъйин эрур,
Узотай анингдекки ойин эрур.

Бўлай неча манзил жамолингга шод,
Не ерда буюрсанг қилай хайрбод.

Қил албатта пинҳон вале бу сўзум
Ки, мундоқ рисолатни қилдим ўзум».

Сқандар деди: «Мен худ айлай ниҳон,
Сен ар зоҳир этсанг нетай ногаҳонғ»

Деди: «Мендин ўлмас бу иш элга тарх»,
Не янглиғки забт айламиш, қилди шарх.

Сқандар қабул этти бори сўзин,
Бу ваъда вафосиға тутти ўзин.

Элин ҳозир истаб, ишорат била,
Деди нукта, мундоқ иборат била

Ки: «Бу фаррухойини фархундапай
Ки, қилди биёбон рисолатқа тай.

Бурун қўлларидин камандин олинг,
Аёғларидин доғи бандин олинг.

Басе яхши сўзларга ҳомил эди,
Рисолат тариқида комил эди.

Менинг бирла Хоқон аро солди сулҳ,
Ҳамул баҳр ила кон аро солди сулҳ.

Мулукона тўнлар анга кийдурунг,
Бериб мунча нақд, оллима келтурунг!»

Не янглиғки ҳукм этти, тутти вужуд,
Ижозат бериб шоҳи бофарру жуд

Деди: «Тинғил оқшомғача шодмон,
Равон бўл жаҳон тийра бўлгон замон».

Дуо айтибон шоҳи фарзонаға,
Хиром айлади меҳмонхонаға.

Бўлуб анда оқшомғача комёб
Топиб кому очмай юзидин ниқоб

Ки, ул ердаким дохили Чин эди,
Рисолатқа бу навъ ойин эди.

Чу ой қосиди чиқти гардун уза,
Хиром айлаю тоғу ҳомун уза.

Расули қамарсайр ҳам минди от,
Ўзин манзили сори еткурди бот.

Ҳамул махрамеким эди мунтазир,
Висолидин айлаб ани муфтахир.

Анга топшуруб даштпаймо саманд,
Кириб парда ичра шаҳи аржуманд.

Бориб йўлдағи ранжу фарсудалиғ,
Топиб тахту жоҳ узра осудалиғ.

Ише айлаб андоқки қилмай киши,
Киши хайлидин келмай андоқ иши.

Сахаргаҳки меҳр ўлди маснаднишин,
Анингдекки тахт узра Хоқони Чин.

Скандар қилиб тахти узра мақом,
Буюрди сипоҳ аҳлиға бори ом.

Улус ҳозир ўлди чу даргоҳиға,
Таважжух қилиб маснади жоҳиға.

Таанни била шоҳи офоқгир,
Тилаб бир сухандони фармонпазир,

Деди: «Айлагил азм Хоқон сари,
Баҳор абриддек баҳри Уммон сари.

Анга айт мендин дуруду салом,
Саломим дегач, бўйла еткур паём

Ки: «Қил бартараф кина асбобини,
Узорингга оч сулҳ абвобини.

Агар яхшибиз, гар ёмонбиз букун,
Сенинг мулкунга меҳмонбиз букун.

Қўпуб келки, биз кинадин тоқбиз,
Бағоят жамолингга муштоқбиз.

Яқинким бу сўзни қабул айлагунг,
Ниёз аҳли сори нузул айлагунг».

Скандар чу мақсудин этти тамом,
Расул урди йўл қатъи қилмоққа гом.

Чу Хоқон сипоҳиға бўлди қарин,
Суруб нукта, андоқки дурри самин.

Расул эрканин ошкор айлади,
Ўзин орзухоҳи бор айлади.

Чу Хоқонға арз ўлди ул можаро,
Тилатти ани боргоҳи аро.

Қилиб маснад узра мақом ул доғи,
Улусқа бериб бори ом ул доғи.

Скандар расулидин этти савол
Ки: «Келмакта мақсудунг айтғил мақол».

Суханвар нечукким шаҳ айтиб эди,
Тамомини Хоқон қошида деди.

Эшитти чу Хоқон саросар ҳадис,
Фараҳбахш, бал руҳпарвар ҳадис.

Кўп изҳори айшу нишот айлабон,
Суханвар била инбисот айлабон.

Деди: «Чунки шоҳи сипехриштишом,
Сураб эрди чун кин юзидин калом.

Адоват била қилди бизга мурур,
Сипаҳ тортмоқ бизга бўлди зарур.

Бу дамким мулойим ҳикоят демиш,
Яқин бўлдиким бизга хоҳон эмиш.

Анинг бирла йўқ бизга пархошу кин,
Бўлурбиз равон сен бор эрсанг амин».

Расул айттиким: «Бизинг шаҳ сўзи
Дейилгач, гумон этки, айтур ўзи.

Йўқ эрса билур мунча аҳли хирад
Ки, йўқтур менга сени истарга ҳад».

Бу сўз бирла Хоқон қилиб нўшханд,
Равон азм қилмоққа минди саманд.

Бўлуб Чин сипоҳи ажаб шодмон
Ким, ул бимдин топти бори амон.

Ўзига улус, борча айландилар,
Анинг кейнича бори отландилар.

Магар баски жўш урди халқи касир,
Ер ажзоси бўлди тахалхулпазир.

Халойикқа ҳукм этти Чин хусрави,
«Ки ўрнида бўлсун заифу қави.

Вале юзча гулрўйи чинийнажод,
Яна минг хидеви хитоиниҳод.

Ўзи бирла олди, доғи сурди рахш,
Анга тегруким хусрави мулкбахш.

Скандар соридин доғи шоҳлар,
Хирадпешау донишогоҳлар.

Алар доғи шоҳона тазйин била,
Булар ҳам ҳақимона ойин била,

Чиқиб ўтру Хоқонға айлаб хужум,
Анингдекки, ул чоғда бўлғай русум.

Кўрушуб паёпай, етиб фавж-фавж,
Тенгиздин, анингдекки, ҳар лаҳза мавж.

Чу шоҳ остониға бўлди яқин,
Равон отидин тушти Хоқони Чин.

Югуруб илайинда озодалар,
Не озодалар шоҳу шахзодалар.

Таноб учиға чун ёвук қўйди гом,
Оқ уйдин Скандар ҳам этти хиром.

Ики соридин қўл очиб ики шоҳ,
Қирон айлаб андоқки хуршиду моҳ.

Чу бир-бирларига ёвушти иков,
Атоу ўғулдек кучушти иков.

Фалак кўрмайин ошқору ниҳон,
Мунунгдек қарин ўлмоғ ики жаҳон.

Бири гар азим, ул бири аъзаме,
Бу ҳам оламе, ул доғи оламе.

Кучушқоч ики шоҳи ферузбахт,
Скандар ёниб айлади азми тахт.

Тутуб бир қўли бирла Хоқон қўлин,
Анга кўргузуб тахти шоҳий йўлин.

Чу Хоқон кейин қолди айлаб хижоб,
Чиқорди чекиб шоҳи гардунжаноб.

Аёгин сарир узра чун еткуруб,
Бурун они ўлтуртубу ўлтуруб.

Қилурға неким ваъда қилмиш вафо,
Мунинг бирла ҳам қилмайин иктифо,

Мулойим-мулойим сўруб ҳар нафас,
Анингдекки Хоқонға бир-бир ҳавас.

Шафикона сўз чун дамо-дам солиб,
Ўғуллуқ – атолиқ сўзин ҳам солиб.

Тутуб илгини бу сўз айтурда руст
Ким, ул аҳд мисоқин айлаб дуруст.

Тугатгач сўзин шоҳи бисёрдон,
Баковул келиб ёйди дасторхон.

Ёйилди чу шоҳона хонлар базе,
Қуёш курсидек анда нонлар базе.

Ҳамул хон аро гуна-гуна таом,
Бўлуб лаҳза-лаҳза табиатқа ком.

Чу тортилди хоники дастур эмас,
Таом онча оламда мақдур эмас.

Деди мизбони фалактумтароқ
Ки: «Отланса Хоқон ҳам эрмас йирик

Ки, Чин халқи билса мулоқотимиз,
Муҳаббат тариқида исботимиз».

Бу сўздин бўлуб шод Хоқон баса,
Қўпуб бўлди шаҳға санохон баса.

Скандар узотти ани Чин сори,
Ўзи қўйди юз – жоми рангин сори.

Аёқчи, тўла айла чини аёқ,
Ерур бизга сўзнинг чини иштиёқ.

Лаболаб тут оники мен сипқорай,
Доғи лаҳза-лаҳза ўзумдин борай.

Муғанний, келу черт туркона соз,
Мақоми «Наво», йўқса «Туркий Ҳижоз»⁷,

Навоийнинг ашъоридин неча байт,
Менинг ҳасби ҳолим топиб туркий айт!

Навоий, тутуб фол – девонни оч,
Ўқурда дуру лаъл оламға соч.

Муғаннийға ҳам айла таълим ани
Ки, килсун суруд ичра тақсим ани!

XLIX

*Тузлук таърифидаким, даҳр бўстонининг сарвсифат озодавашиларининг писандидароқ
шевасидурур ва сидқ қавл васфидаким, сипеҳр шабистонининг субҳосо тоза дамларининг
барғузидароқ шимаси ва ройи савобнамой асариким, меҳри оламородек жузве ҳаракат била
куллий ерни ёрутур ва каломи салоҳафзой фавоидиким, оз нукта била олам аҳлига кўп натижа
еткурур*

Биров даҳр аро давлатойин эрур
Ки, ҳар сўзким ул айтқай, чин эрур.

Худо комин онинг раво айлагай
Ки, ҳар ваъда қилса – вафо айлагай.

Не назр этса қилгай вафодин адо
Ки, «Юфуна бин-назри» дебдур Худо¹.

Қабул айлаган нуктани қарз бил,
Ани насси қотиъ била фарз бил

Ки, бўйнунгда ул бир оғир юкдурур,
Ерур тоғча, гарчи бир тукдурур.

Қаю кимсаким, сўзни ёлғон дегай,
Инонмаслар ар насси «Қуръон»² дегай.

Неча бўлса ёлғончи эл аржуманд,
Сўзи анжуман ичрадур нописанд.

Бор эрмиш бурун чоғда козибваше,
Уйига тушуб шуълаи саркаше.

Фигонлар чекар эрмиш истаб мадад,
Ешитганга бўлмай сўзи муътамад.

Чу куймиш уйи юмуб-очқунча кўз³,
Демиш анга соҳибдиле бўйла сўз

Ки: «Ёлғон ангаким фаровондурур,
Чини ҳам эл оллинда ёлғондурур.

Агар қилмади эл ҳимоят санга,
Ўзунгдин керактур шикоят санга».

Эшиттимки, бир шаҳға бўлди ниёз,
Уйе айламак бир сутун узра соз.

Кезиб топтилар бир йиғоч бўйла туз,
Ва лекин анинг молики бир ажуз.

Бериб ўн баҳо, балки юз, балки минг,
Ризо бермайин хотири золнинг.

Чу байъу шаро топмайин интиҳо,
Бериб зол ҳамсанги олтун баҳо⁴.

Ясодилар ул уйни гавҳарнигор,
Сутунни вале қилдилар зарнигор.

Ҳамоноки келди тамошоға зол,
Йиғочин ўпуб, сурди мундоқ мақол

Ки: «Солдинг, чу Ҳақ туз яратти сени,
Ҳам ўзунгни олтун аро, ҳам мени».

Ниҳолеки ул туз бўлур жилвасоз,
Бари элни мундоқ қилур бениёз.

Агар тузлук ўлса кишининг иши,
Не васф айлай олғай ишини киши.

Хусусан шаҳи комрон бўлғай ул,
Жаҳон узра хисравнишон бўлғай ул.

Маозаллоҳ, ар қилса шаҳ эгрилик,
Юмоғлиқ керак шаҳлиғидин илик⁵.

Бировгаки мулк ўлса зери нигин,
Нигин бирла ул бўлса маснаднишин,

Анга «Рости расти»⁶ этса нигор
Қачон рост бўлмай бўлур растгор.

Алифким эрур ростликда алам,
Агарчи алифдур, эрур алф ҳам⁷.

Хатеким қилур тузлуги бирга минг,
Не иш айлағай тузлуги кимсанинг

Кишиким жаҳонда сўзи ростдур,
Ерур дол ангаким ўзи ростдур.

Бировким эрур ростликдин йирок,
Анингдек киши бўлмағон яхшироқ.

Яна улки сойибдурур рой анга.
Адув касратидин не парвой анга?⁸

Гум айлар ёмон кунда бир яхши рой,
Тумон хасмни борча разможмай.

Басо хасмким кўпроқ андозадин
Ки, дафъ ўлди бир солғон овозадин.

Разин рой ила ёймаса кимса дом,
Ҳавода учар кушни қилғайму ромғ

Киши билмаса ройи сойибфанин,
Қачон дўст қилғай эди душманинғ

Тааммул била ком пайдо бўлур,
Тахаммул била ғўра халво бўлур⁹.

Ешиттимки, дер эрди бир зүфунун
Ки, буким йилонға қилурлар фусун.

Бўлур ўзи қайдиға печон каманд
Ки, андин кишига етишмас газанд.

Магар ул билур тилдин аҳли хирад,
Хушомад баён қилдилар беадад.

Паёпай чучук сўз чу пайғом ўлур,
Анингдек хашин жонвар ром ўлур.

Нечаким хирад ичра бўлса ками,
Йилондин ёмонроқ эмас одами.

Чу ғаввос касб этти ройи разин,
Наҳанг оғзидин олди дурри самин.

Дам урмай чу ул дурри ғалтон олур,
Тенгиз қаъридин гавҳар осон олур.

Бас улким такаллумға оғзин очар,
Мухотабға сўз йўқки, гавҳар сочар.

Не тонг тунд душман анга ром эса,
Чу ром ўлди ҳосил неким ком эса.

Такаллум била кимса инсон эрур,
Сўзи йўқ баҳойимға не сон эрурғ

Вале сўзда доғи маротибдурур,
Ҳам анда ҳунар, ҳам маойибдурур.

Ҳам улдурки айлар тирикни ҳалок,
Ҳам андин ўлук тан топар руҳи пок.

Хирад бирла чун яхши сўз бўлди ёр,
Киши ройи сойиб қилур ихтиёр.

Хирадманд бўлса балоғатмаоб,
Не бўлғай иши ғайри ройи савобғ

Бировким савоб ўлди ройи анинг,
Берур улча ройи Худойи анинг.

Л

*Ардашер ҳикоятим, қавий душман дафъини қилич била қилурдин ожиз эрди, ройи разин ва
тиги забон била ул мушқил қазияға саранжом берди*

Мулуки тавойиф аро Ардашер
Ки, ҳам ройзан эрдию ҳам далер.

Магар Ардавон бирла айлаб хилоф,
Ики соридин бўлди азми масоф.

Ҳамоноки кучлук эди Ардавон,
Мунга йўқ эди онча тобу тавон.

Ёнарға ризо бермайн ғайрати,
Юруга вале заъфдин ҳайрати.

Тааммул қилур эрди рой истабон,
Бир андешаи раҳнамой истабон.

Яраш истаю озим этти расул,
Адув қилмади ажзин англаб қабул.

Бор эрди сипоҳи аро бир киши,
Адув жониби нома ёзмок иши.

Неча берсалар эрди огоҳлик,
Шаҳ ўлмас эди андин икроҳлик.

Адув етти бир кунчилик йўлга тунд,
Бу ҳам бўлмади фикру рой ичра кунд.

Хаёлиға ройе етишти ажаб,
Равон давлат арконин этти талаб.

Кивурди чу борини хилват аро,
Равон қилди бунёд бу можаро

Ки: «Ногаҳ киши изтирор этмасун,
Адув шавкатидин фирор этмасун

Ки, Ҳақдин етишти иноят манга,
Ерур шодлиғ бениҳоят манга.

Ани сизга дермен, вале зинҳор,
Киши қошида қилмангиз ошкор».

Бори аҳд қилғоч, равон бошлади,
Тараб бирла бу дoston бошлади

«Ки, аъдо соридин неча паҳлавон:
Фалону фалону фалону фалон

Ки, бу хайл эрур асли кўшиш чоғи,
Нечукким, билурсиз муни сиз доғи.

Бўлуб Ардавондин бори тийрарой,
Манга айлаб ўзни тазаллумнамой.

Бу сўзга қилиб аҳду мисоқ этиб,
Йибормишдурурлар манга хат битиб

Ки, тонглаки эл бўлса водийнавард,
Тузулса ики сори саффи набард.

Не ердаки турғон эса Ардавон,
Чопиб бошиға бир неча паҳлавон.

Анга еткуруб зулм подошини,
Санга келтурурбиз анинг бошини».

Бу сўзни чу тақрир этиб Ардашер,
Елидин кетиб заъф, бўлди далер.

Магар ўртада эрди пайғомгар,
Битиб ҳолни бўлди эълумгар.

Ешитгач бу сўз хасми олий асос,
Замираға йўл топти беҳад ҳарос.

Не топти юруб разм этарга жиҳат,
Не хайлини дафъ этгали маслаҳат.

Ярашқа ризо берди ҳиммат тутуб,
Ярашти, доғи ёнди миннат тутуб.

Бу ким топти бу навъ ройи савоб,
Бу навъ ўлди иқболидин комёб.

LI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, савоб ройга мужиб исобат не бўлгай ва хатога жиҳати заъф не ва жавоб эшитмак

Яна сўрди Искандари поктабъ
«Ки, эй хикматойину дарроктабъ,

Буким одами борча инсондурур,
Бори офаринишда яксондурур.

Мунга ройи сойиб Ҳақ этти ато,
Ва лекин анга берди ройи хато.

Яна ҳам буким, ройи сойиб эрур,
Ишинда анинг бу ажойиб эрур

Ки, чун покрой ўлди беиштибох,
Ва лекин хато ҳам қилур гоҳ-гоҳ.

Керакким, бу бир бўлса, ул бўлмаса,
Ул ўлса, бу бир сори йўл бўлмаса».

Тааммул қилиб деди донишнавард:
«Ки, эй борча, шахлар аросида фард,

Буким халқ эрур офаринишда бир,
Не донишда бирдур, не бинишда бир.

Ерур Ҳақ сифоти ададдин бари,
Булар ҳар бири бир сифат мазҳари.

Керак ҳар бири бўлса бир фардзот,
Нединким эмас бирдек ики сифот.

Не тонг бўлса бу бирга фаҳму хирад,
Яна бир хираддин эса бемадад.

Хирадлиғнинг ар бўлса ройи дуруст,
Керак бўлса албатта гаҳ-гаҳ суст.

Нединким эмас кимса бир ҳол ила,
Ерур ҳар замон ўзга минвол ила.

Яна улки гар бўлса туз борча рой,
Хирад бўлди, бас, кимсага раҳнамой.

Хирад ғайб илмида аъмодурур

Ки, билмаски, тонгла келур недурур.

Хираддин эрур ғайб илми йирок,
Ерур бехираддин хирад яхширок.

Яна кимсага борча рой ўлса туз,
Хирадға берур, бас, ажаб фикр юз

Ки, Ҳақ амрида бўлди ширкат анга,
Емасдур муносиб бу фикрат анга.

Камол аҳлининг ройи гоҳи табоҳ,
Ерур Ҳақ камолиға равшан гувоҳ».

Жавобини шаҳ топти чун дилписанд,
Яна урмади дам бўлуб баҳраманд.

ЛИ

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат асбобин тузгани ва ани Чинга элтурга илтимос кўргузгони ва ул шоҳона базму ойин вазъи васфида хомаи нодиранигор дурфишонлиқ қилмоқ ва ул туҳаф ва наводир тазйини таърифидида таъби балогатишиор гавҳарпошлиқ кўргузмак ва пешкашлари теъдодидида тўқуз фалак авроқин хомага рақамзад қилмоқ ва базми дилкашлари шарҳида секиз биҳишит риёзин ақл кўзига рад қилмоқ

Бу дебо уза пайкаророи Чин,
Бу навъ айлади накши дебои Чин

Ки, чун Чин сари бўлди Хоқонға азм,
Мубаддал бўлуб базм ила кину разм.

Ели кўнглидин кетти ранжу тааб,
Булар ўрниға келди айшу тараб.

Ўзи тушти Чин шаҳриға шодмон,
Кириб қасри давлатға тушган замон.

Талаб қилди аркони давлатни бот,
Жулус амри этти қилиб илтифот.

Дедиким: «Бу шоҳи фалакиҳтишом
Ки, олам юзин фатҳ қилмиш тамом.

Жаҳон шаҳларин айламиш бандаси,
Забардастлар бўлмиш афкандаси.

Каманд улки гардунға банд айламиш,
Бу они асири каманд айламиш.

Қачон бизга бор эрди худ бу гумон
Ки, бўлғай бу алтоф ила меҳмон.

Келиб тарки қатлу масоф айлағай,
Бизинг бирла кўнглини соф айлағай.

Қилиб улча имкони бор эҳтиром,
Манга тахти устида бергай мақом.

Мени ҳам атоликқа қилғай қабул,
Ҳам ўлғай шафиқим, нечукким ўғул.

Билурсизки, гар қилса эрди набард,
Улусдин чиқорур эди кўкка гард.

Санам зулфидек айлабон тору мор,
Кўпорур эди борчамиздан дамор.

Бу лутфеки ул ошкор айлади
Ки, эҳсон тариқин шиор айлади.

Бу мажмаъ ичинда йиғилғон анга,
Ерур борча озод қилғон анга.

Мен алтофидин онча шармандамен
Ки, гарчи ато дер, вале бандамен.

Қилурдин анга хизмати дилпазир,
Худ эрмасдурур ҳеч янглиғ гузир.

Бу ишнинг салоҳи недур, фикр этинг,
Қошимда чу фикр эттингиз, зикр этингғ»

Бу сўзлар дегач шоҳи Чину Хўтан¹,
Дуосиға тил чектилар анжуман.

Дедиларки: «Ҳар нуктаким сурди шоҳ,
Ерур мутгафик борча хайлу сипоҳ.

Бу шоҳеки бор эмди меҳмонимиз,
Гар оллида бўлса фидо жонимиз.

Анга улча ойини эъзоздур,
Муни деса бўлғай – ҳануз оздур.

Не мулку сипаҳға сен этсанг рақам,
Билурлар анинг бермагин муғтанам.

Ва лек улча сен ўзинг эткунг яроқ,
Билурсен сен они ўзинг яхшироқ.

Неким ҳимматингга таманнодурур
Бизинг ҳиммат андин муарродурур.

Қачонким қирон айласа наййирайн,
Кўрунурму заррот аро тушса шайн?²

Бўлур чунки ёндошса ики жаҳон,
Жаҳон даржаҳон, мўр кўздин ниҳон.

Не тонг, халқ таъби қироқ айласа,
Сқандарга Хоқон яроғ айласа.

Муқассирдурур таъбимиз дахлдин
Ки, тўбо иши келмади нахлдин³.

Вале мунча иш бизга равшандурур
Ки, гар харжи юз ганжу махзандурур.

Чу сен мизбон ўлсанг, ул меҳмон,
Кўп ўлмоғлигин қилса бўлмас гумон».

Бу сўзларки арз эттилар ул гуруҳ,
Бўлуб шод – Хоқони дарёшукуҳ

Деди: «Улча кўргузди бу қахрамон,
Ерур элга худ фарз моли амон.

Сипоҳиға улким мавожибдурур,
Анинг йиллиғи элга вожибдурур.

Яна йиллиғиға очиб қуфли ганж,
Мен ўз махзанимдин бўлай нақдсанж.

Сипоҳиға фикр ўлса ушбу сифат,
Ўзи фикрини мен кўрай маслаҳат»⁴

Бу янглиғки сўз ўтти Хоқон била,
Бори эл қабул эттилар жон била.

Бўлуб борчаси бир-бирига мумид,
Қилиб иш саранжомиға жаҳду жид.

Неча кунда бори муҳайё бўлуб
Ки, Чин нақддин кону дарё бўлуб.

Бу янглиғ ясаб пешкашлар ўзи
Ки, ҳайрон қолиб анда даврон кўзи.

Минг от – борча охутаку гўрдав,
Бори гўру охудин элтиб гарав.

Алар гардиға ета олмай сабо,
Сабосайри пўяларидин ҳабо.

Югурмак аро абру секрирда барк,
Вале баркдек борча олтунға ғарк.

Ҳам олтун эгар, доғи олтун лижом,
Ҳам олтун тако, доғи олтун ситом.

Кежим борча устида зарбафти Чин.
Пашизалари лаълу дурри самин.

Яна минг тева – ҳар бири кўхтан,
Фалак пилича ҳар бирига бадан.

Неча жусса ичра фалакваш келиб,
Камозорлиғда малакваш келиб.

Бори суръат ичра, нечукким фалак,
Нечукким фалак йўқ, нечукким малак.

Бори рахти дебойи Чину Хитой,
Жавохир бори узра зийнатфизой,

Алоқа бориға саросар ипак,
Дуру лаълу феруза мунчоғидак.

Яна минг хачир, борчаси тезгом,
Сипехри ҳарундек бориға хиром.

Писандида сайру шитоби доғи,
Қаторию зини, рикоби доғи.

Рухути ҳам андоқки дастур ўлуб
Ки, оту тева узра мазкур ўлуб.

Яна минг тўкуз рахти нахху насеж,
Очилмай, нечукким топиб тобу печ⁵.

Неча боғдек борча рангин келиб,
Вале тоғдек бори сангин келиб.

Яна яшмдин минг авонию зарф,
Латофат аро бир-биридин шигарф.

Яна чини олот минг порча,
Идора аро мехри сайёрча.

Яна минг сиҳи қадду гулҳад каниз,
Бари сунбули зулфдин мушкбез.

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор.

Келиб ғамзаи шўх ила дилфиреб,
Либос ичра ончаки имкони зеб.

Ва лекин ики булжажаб тухфа ҳам
Ки, андоқ келиб булжажаб тухфа кам.

Бири кўзгуйи жоми Жамшиддек,
Сафо ичра миръоти хуршиддек

Ки, они фалак мехройин дебон,
Вале халқ ойинаи Чин^б дебон.

Ики юз анга ою кундек ёрук,
Вале тийра бўлмаи бўлурдин очук.

Ёрук ҳар юзи чехра кўргузгудек,
Демай бир юзи тийрарў кўзгудек.

Ҳакимики они тилисм айлабон,
Намойиш анга ики қисм айлабон.

Келиб бир юзи бўйлаким чунки шох,
Сўрар чоғда маснад уза додхоҳ

Ки, бир-бирга эл даъво изҳор этар,
Агар кимса даъвоға инкор этар.

Бу даъвода эрмас гувоҳ эҳтиёж,
Ерур кўзгу сори нигоҳ эҳтиёж.

Агар сўзи чиндур – кўринур юзи,
Кўрунмас юзи – бўлса ёлғон сўзи.

Яна бир юзининг тилисми бу иш
Ки, шаҳ базм аро бода этса хуриш,

Анга мажлис аҳли назар қилсалар,
Тамошойи шахсу сувар қилсалар,

Аларким, май ичгайлар ором ила,
Кўрунур аларға юз андом ила.

Биров майға топиб фурудастлик,
Аён қилғудек бўлса бадмастлик,

Кўрунур юзи кўзгу ичра бузук,
Узун, йўқса, ёйпонг, кичик ё улук.

Чу бийнанда бу нуктаға топти пай,
Бўлуб хушдил, айлар равон тарки май⁷.

Кўруб ул бузуғлуғни наззорагар,
Бўлур ўз бузуғ ҳолиға чорагар.

Яна луббате, бал жаҳон офати,
Жаҳон офати йўқки, жон офати.

Хитойи ҳасаб, шўхи чинийнажд⁸,
Жамолиға хуру пари хоназод.

Ики банда ҳуснига хуру пари,
Ва лекин қочиб ҳар бири бир сари.

Хито мулкида зулфи ғавғо солиб,
Кўзи Чин диёрида яғмо солиб.

Ики чини зулфайни мушкин таноб,
Анга Чин ичинда сепиб мушки ноб.

Қаро қоши мушкин ҳилоле келиб,
Ҳилол андин ошуфтаҳоле келиб,

Ани чарх айларда мушкин ҳилол,
Томиб нуктаеким – бўлуб оти хол.

Узори уза ики қиймоч кўз,
Улус қонини ичгали очкўз

Ким, ул очлик айлаб они заиф,
Узолиб ётиб хасталардек наҳиф.

Қуёшдек анга давр рухсор ўлуб,
Оғиз нуктасидин намудор ўлуб.

Чу паргор учи даврин айлаб кашон,
Падид ўлғуча нуқта топмай нишон.

Занах тавқи лекин яна нимдавр
Ки, андин бори давр аҳлиға жавр.

Зақан чоҳи ул давранинг нуқтаси,
Тушуб чоҳ аро аҳли даврон басе⁹.

Қади ишва бирла хироманда сарв,
Хироманда сарви хиромон тазарв.

Чу ноз ул тазарв ошкор айлабон,
Басе бозу шоҳин шикор айлабон.

Бошидин-оёқ ишвау хўблук,
Оёқдин боши нозу маҳбублук.

Келиб борчадин турфа бу можаро
Ки, ҳам базм аро чусту ҳам разм аро.

Чу базм ўлса илҳони ушшоқсўз,
Не ушшоқсўз, айт офоқсўз.

Чу тортиб наво, элни беҳол этиб,
Хирад нутқини нағмаси лол этиб.

Чолиб чун ғино нотавон риштасин,
Узуб нотавонларға жон риштасин.

Чу ун бирла барбат навосин тузуб,
Бири ўлтуруб, ул бири тиргузуб.

Қачонким кириб разм майдониға,
Қилиб қасд майдон эли жониға.

Чу рахшиға ҳар сори жавлон бериб,
Замон аҳли жавлониға жон бериб.

ғаним ўлса гардун киби зўрманд,
Вағо вақти гардунға солиб каманд.

Қилич солса хорони айлаб шикоф,
Анга хора кемухти ўлуб ғилоф.

Ўқи бўлса юз худу хафтон ўтуб,
Қатик хорадин балки паррон ўтуб.

Синони қачон кўргузуб печу тоб,
Сипехр аждариға тушуб изтироб.

Қачонким адув хайлиға от солиб,
Чу ул ел етиб – хасдек эл кўзғолиб.

Балоеки чархи қадимий ниҳод,
Бера олмайин бир анингдекни ёд.

Сқандарга Хоқон ясаб пешқаш,
Тўқуз бўйла тухфаки, шарҳ ўлди хуш.

Булар чун саросар мухайё бўлуб,
Яна Чин шаҳи мажлисоро бўлуб.

Ясаб бир ажаб базми олиясос,
Тақаллуфқа ақл анда топмай қиёс.

Улуғ хайлни раҳшунос айлабон,
Шаҳ ихзорини илтимос айлабон.

Шаҳ оллиға чун мултамаслар етиб,
Ҳадисин анинг ер ўпуб – арз этиб.

Қабул айлабон сўзни дорои даҳр,
Равон отланиб айлади азми шаҳр.

Тўшаб эрди Хоқони хуршидтож,
Ўзи қасридин рост то бир йиғоч

Сқандар йўли узра дебойи Чин
Ки, пинҳон бўлуб эрди саҳройи Чин.

Ҳар ўн гомда бир нисор айлабон,
Дуру лаълни хоксор айлабон.

Йўли узра онча тўқуб мушки ноб
Ки, эл тўтиёликқа топмай туроб.

Ел ул мушк уза чун бўлуб раҳнавард,
Тутуб мушқдин кўк юзин тийра гард.

Бу ҳашмат била хусраву тожу тахт,
Кириб Чин диёриға фархунда бахт.

Кўруб, ўйла шаҳреки, чархи кукун,
Ўқуб мислига ояти «ламъякун»¹⁰.

Жинонваш ҳаволию боғи анинг,
Не пайдо учи, не қироғи анинг.

Безаб тому тошини ойин била,
Мусаввар бори ҳуллаи чин била.

Кўруб онча ороки, кўз кўрмайин,
Кўнгул ҳам тахайюлға келтурмайин.

Сқандарга ҳар лаҳза ортиб нишот,
Анғочаки, Исқандаройин бисот.

Кўюб чунки Хоқон бисотиға гом,
Тоғиб дарғохин чархи ферузафом.

Суруб чунки дарғохдин ичкари,
Кўруб оламе чун боқиб ҳар сори.

Назих равзае чархи ахзар киби,
Анға ҳар очуқ гул бир ахтар киби.

Келиб чор дарчор паргор анға,
Секиз дойлиғ тўрт девор анға¹¹.

Йиғочлар ўғуб тўрт девордин
Демайким, ети чархи заркордин.

Ададдин фузун ҳар ҳумоюн дарахт,
Кўюб баргдин чарх тоқиға рахт.

Бўлуб чарх уза шохлар шеваси,
Дегайсенки, анжум эрур меваси¹².

Йиғочлар тубида чаман-дарчаман,
Саросар тузуб чарга сарву саман.

Бинафшаки ўз қаддин айлаб нигун,
Қалинликда чодиршаби нилгун.

Магар чарх ўлуб зебу тазйин уза,
Солиб акс ойинаи Чин уза.

Раёҳинға кимса адад топмайин,
Фараҳбахш атриға ҳад топмайин.

Қилиб нарғис ўз ғунчасин байзавор
Ки, кўзинда эрди рамаддин ғубор.

Рамад йўқки, чун қор уза кўз солиб,
Қорикмоқ кўзининг зиёсин олиб.

Бўлуб лолау сабза нақшин гилем,
Шукуфа тўкуб ул гилем узра сим.

Мулавван зужожа нишони бўлуб,
Кўк айвонининг тобадони бўлуб.

Бу гулшан ичинда фазойи васеъ,
Фазо ўртасида биное рафеъ.

Қилиб посбониға дамсозлик,
Зухал бирла ҳар шом ҳамрозлик.

Бийикрак фалак қасридин пояси,
Равоқиға тушмай булут сояси.

Ёғиндин анинг томи нам кўрмаган,
Чоқин шуъла тоқиға еткурмаган.

Музаҳҳаб қилиб они боштин-оёқ,
Агар раҳба, гар бурж, гар худ равок¹³.

Бисотидағи хишт чинисиришт,
Мусамман ясаб чини андоқки хишт.

Чу чини бўлуб фарш қоши анга,
Бўлуб нақш матну ҳавоши анга.

Бори хишт анга чиниойин бўлуб,
Сафо ичра ойинаи Чин бўлуб.

Ичи қасрнинг сар-басар зарнигор,
Ешик борча зийнатда гавҳарнигор.

Келиб борча наққоши чобукқалам,
Басе вақт уруб килки Монийрақам.

Топиб нақш конуну ҳанжорини,
Мусаввар қилиб тўрт деворини.

Мавозеъ анга ҳар бири нақши Чин,
Дема нақши Чинким, бихишти барин.

Бу қаср ичра тахти сипеҳр ихтиром,
Ясаб шоҳ учун анда олий мақом.

Скандарга Хоқони меҳмонпараст,
Бу олий сарир узра берди нишаст.

Анга доғи Искандари тахтгир,
Макон этти ҳам ушбу олий сарир.

Атоу ўғул янглиғ ўлтурдилар,
Нишоту тараб базмини қурдилар.

Бори ўлтурур элга ҳукм этти шох
Ки, ерлик ерин қилғай оромгоҳ.

Сукун топиб аввал кулахдорлар,
Алардин қуйроқ сипахдорлар,

Яқинроқ тутуб ҳикмат аҳли жулус,
Филотун, Арастую Фарфуннос¹⁴.

Чу қаср ўлди жаннат киби бекусур,
Худ эрди мухайё шаробан тахур.

Чу маъкулдин табъ топти фараҳ,
Кўнгул айлади майли чини қадах.

Равон қўпти бир шўхи чинисиришт,
Малоҳат аро рашки ҳури биҳишт.

Ўзи ичти ёкути аҳмар суйи,
Вале шоҳға тутти кавсар суйи.

Равон ичти дорои даврон доғи,
Не дорои давронки, Хоқон доғи.

Чу эврулди уч-тўрт даври нишот,
Падид ўлди эл кўнглига инбисот.

Қадах солди аҳбоб мағзиға шўр,
Ҳижобу ҳаё рафъи келтурди зўр.

ғино аҳли ҳарён наво туздилар,
Навосозлиғ расми кўргуздилар.

Қилиб жилва ҳар соқийи маҳжабин,
Сочиб анбарин зулфидин мушки Чин.

Бўлуб ҳушу фаҳм аҳлиға гуфтугўй,
Май олғонга ҳушин тушуб ҳой-хуй.

Ики шоҳ бир-бирга айлаб ниёз,
Тақаллум қилиб ҳар бири дилнавоз.

Бу онинг қошида қулоғин тутуб,
Мунунг ул ўпарға оёғин тутуб.

Бу айлаб анинг садқаси мулки Чин,
Ул айлаб мунга садқа рўйи замин.

Йўқ улким ики шаҳға бу расми хос,
Ҳар икига бир-бир била ихтисос.

Чу ичмак улус расму ройи бўлуб,
Газак борча хони Хитойи бўлуб.

Олиб чарх атбоқи ҳар дам сабак,
Не янглиғ бўлурни табақ-бартабақ.

Яшил хонлару курси лиму бари,
Кавокиб била чархи мину бари.

Бўлуб ўйла базмеки, чархи баланд,
Бўлуб зийнату зебинин баҳраманд.

Емакка улус майли бўлғонда фош,
Газак ўртадин чиқти, тортилди ош.

Қаю ошким, ер юзини хон тутуб,
Вале хонни неъмат юз алвон тутуб.

Не дей, улча ул хон қиёси эди
Ки, тўқуз минг отнинг учоси эди.

Яна қўйға йўқ эрди ҳадду ҳисоб
Ки, юз минг десам бўлғай ул интиҳоб.

Мунга лойиқ англа ушоқ ошини
Ки, кўрмак уярди фалак бошини.

Чу тортилди бу навъ беҳад таом
Ки, топти таматтуъ бори хосу ом.

Равон тахтдин тушти Хоқони Чин,
Қўпуб тахт уза шоҳи маснаднишин.

Тавозеъ била Чин шаҳи турди хуш,
Шаҳ оллиға сўзлатғали пешкаш.

Ҳисобин битиб шаҳ сари кеттилар,
Ҳамул давлат аркони арз эттилар.

Чу арз ўлди, Хоқон юкунди равон,
Юкунди яна хусрави навжавон.

Тўқуз-тўқуз ўткардилар борини,
Анингдекки айлабмен изҳорини.

Кўруб тухфа ул навъ бори гузин,
Деди шоҳ Хоқонга кўп офарин.

Чу ўткардилар борчасин хайл-хайл,
Шаҳ ул ики нодир сари қилди майл.

Бири ул Хўтанзоди маҳрў эди,
Яна моҳваш турфа кўзгу эди.

Равон бўлди Хоқони хуршидрой,
Бу илгида ойина, ул бирда ой.

Шаҳ оллиға келтурди кўзгуни ҳам,
Не кўзгуки, ул меҳри дилжўни ҳам.

Чиқиб тахт уза ўлтуруб шоҳ ила,
Деди кўзгу васфини дилхоҳ ила.

Шаҳ ул кўзгудин бўлди кўп шодмон,
Анга қилди машғуллуқ ҳар замон.

Ани аҳли ҳикматқа кўргузди ҳам,
Басе сўз анинг бобида тузди ҳам.

Кўлидин бу кўзгу йироқ кетмади
Ки, кўзгу чиройлиғни ёд этмади.

Гаҳе қилди эҳсос қисмин анинг,
Гаҳе фикр қилди тилисмин анинг.

Чу қилди қуёш кўзгуси юз ниҳон,
Яна занги зулматқа қолди жаҳон.

Қадаҳ ичмади шоҳи ҳикматпараст,
Ки мазмум эрур бўлмоғи шоҳ маст.

Миниб отқа майл этти ўрду сари,
Қуёш ўйлаким чархи мину сари.

Кўпуб бўлди Хоқон доғи ҳамраҳи,
Бўлуб ҳифзида ҳам ато, ҳам раҳи.

Сипоҳиға чун шаҳни еткурди бот,
Ер ўптию ўз шаҳриға сурди от.

Скандар тушуб истади жоми май,
Яна лаҳзае солди суҳбатға пай.

Чу Хоқонға ул базму ойин бўлуб,
Скандар сўзи барча таҳсин бўлуб.

Кетур соқий, ул кўзгуни рўбарўй
Ки, кофуртабъ ўлғаю мушкбўй.

Димоғимда Чин мулки савдосидур,
Бу янглиғ май онинг мудовосидур.

Муғанний, улуғ йир навосини туз!
Бижир кўкка пийпо садосини туз!

Мени бир наво бирла хушҳол қил,
Жаҳон фикридин фориғулбол қил!

Навоий, ичиб май эшитгил суруд
Ки, бас, бевафодур сипеҳри кабуд.

Ки, Хоқонға гар жуз жафо қилмади.
Скандарға доғи вафо қилмади.

LIII

*Зиёфат богининг сарвдек озодлари бобидаким, гунчадек хизмат камарин чуст боғлаб гулдек
очуқ юз била хони карамлари доим очуқдурур ва қўноғлари агар қумри бўлсун вагар булбулким,
ҳар бири ўз хўри ҳолиға кўра ул хондин наво топарлар ва алар ифрот имтилосидин
муарродурурлар ва муфрит иштаҳосидин мубарро*

Хушо улки, жуз базл анга пеша йўқ,
Жаҳон бору йўкидин андеша йўқ.

Замон ичра топиб ўзин меҳмон,
Анга меҳмон борча аҳли замон.

Кишиким анга меҳмонлиқ қилиб,
Бу ҳам жон била мизбонлиқ қилиб.

Чу меҳмон етиб, дун киби қочмайин,
Бал ул бўлмайин, рўзасин очмайин.

Халилulloҳосо очиб хони базл,
Қамар курсидек синдуруб нони базл¹.

Нечаким таоми келиб нўши баҳр,
Келиб меҳмонсиз мазоқиға захр.

Ва гар келса меҳмон, қуруғ нон анга,
Бўлуб қурси хуршиди рахшон анга.

Бурун лутф беҳадду поён қилиб,
Очуқ юз била хулқу эҳсон қилиб.

Юзин мисли гулбарги хандон очиб,
Яна оллида гул киби хон очиб.

Нечук гулда гулбарги хандон тўла,
Бу хон ичра гул баргидек нон тўла.

Чу меҳмон узотиб қўлин хониға,
Қўюб мизбон миннатин жониға.

Ани токи тўйғормайин, тўймайин,
Илик чекмай ул, бу илик қўймайин.

Агар бўлса меҳмони шоҳ, ар гадо,
Қилиб мизбонлик тариқин адо.

Йўқ улким шаҳ оллида қўйғай кулоч,
Гадоға қуруғ нону ёвғон умоч.

Тафовут кўрар бўлса худ бок йўқ,
Вале анга шахду мунга хок йўқ.

Гар ул сарвару бу сарафкандадур,
Вале икиси Тенгрига бандадур.

Басо кузпушту пароканда ҳол,
Бўйида чу бўлғай ипи эски шол²

Ки, бўлғай кўнгул мулкининг шоҳи ул,
Ниҳоний кўнгул рози огоҳи ул.

Сипеҳри забардаст анга зердаст,
Кўруб ҳиммати чарҳи аълони паст

Ки, гар шаҳға фаҳм ўлса ҳоли анинг,
Бошин айлағай поймоли анинг.

Киши қилса бўлғайму таҳқир ани
Ки, Ҳақ айламиш бўлса тавқир ани.

Бас, авло буқим ҳар қачон аҳли роз,
Очиб базл уйин бўлса меҳмоннавоз.

Чу эл барча суратда пинҳон эрур,
Хирад они англарда нодон эрур.

Мувосо кўзин ҳар тараф очса кенг,
Ҳамул кўз била борчани кўрса тенг.

Қуёшдекки кўргузса рухсорини,
Солур тенг жаҳон узра анворини.

Агар қасри заррин эрур, гар бузук,
Баробар қилур партавидин ёрук.

Йўқ ул шамъдекким фурузандадур,
Чу парвонаға етти – сўзандадур.

Не тонг гар анинг феъли подошига,
Етар ҳар замон тиг анинг бошиға.

Булутдек саҳолик керак мизбон,
Ки тенгдур анга марз ила марзбон³.

Қачонким сочар дурри эҳсонини,
Жаҳон шўразору гулистонини.

Саҳо ёмғури бирла сероб этар,
Не сероб, ғарқи дури ноб этар.

Йўқ андоқки, елким эрур хокрўб,
Қачон дашт аро бўлса хошокрўб.

Қилур ер юзин хору хасдин хало,
Тамомин чуқурларға айлар тўло.

Бу афъолидин қилмиш они қадар,
Сабуксору саргаштау дарбадар.

Сангаким эрур базл қилмоққа тавъ,
Муни англаким ул эрур неча навъ,

Бир улқим киши бўлса меҳмон санга,
Қилиб сели исроф туғён санга.

Йўқ ойини иззатфизолиғ учун
Ки, шуҳрат била худнамолиғ учун.

Биров оллиға хон чу келтургасен,
Киши бир, вале ўн қўй ўлтургасен,

Паёпай асопқурни айлаб равон,
Емакдин бўлуб ожиз ул нотавон.

Анга сен едурмак учун сўз била,
Тиқиб кўзқи, они ебон кўз била.

Анинг оллиға ҳар табаққим етиб,
Ҳамул ош таъмини таъриф этиб.

Борин ул есун деб, бу авсоф эрур,
Бу бедод қилмоқ не инсоф эрурғ

Уюнг шайх Луқмон мазори эмас,
Сени кимса ул буқъа шайхи демас.

Худо молиға қилмоқ исроф неғ
Жунун аҳлидек мунча итлоф неғ

Ки, Ҳақ гарчи дебдур: «Кулу вашрабу»,
Вале ҳам демиштурқи: «Ло тусрифу»⁴.

Не қилмиш бу меҳмонқи, ўлтургасен,
Анга ёлбориб захр едургасенғ

Не бир захр, ҳар луқма бир захри ноб,
Вале луқмаға кимса топмай ҳисоб.

Бу янглиғ зиёфат баса шум эрур,
Хирад аҳли оллинда мазмум эрур.

Яна бир буқим, ҳар қачон келди зайф,
Анга қилғасен бермайн туъма хайф.

Мусофир ичин куйдуруб иштиҳо,
Вале йўқ сенинг бухлунга интиҳо.

Раво қўрмагинг анга маҳрумлуқ,
Ерур бурноғидин батар шумлуқ.

Будур даъбким яхшидур, гар ёмон
Ки, бўлғай сенинг хонинга меҳмон.

Бурун лутф бирла тарабнок қил⁵,
Не исроф қилғил, не имсок қил.

Емакка анга ҳар не дархўр эса,
Санга доғи неким муяссар эса.

Очуқ юз била чек анинг қошиға,
Вале истама музд подошиға.

Ишингга солиб «Акрамуз-зайфа» нур,
Тутуб маръи ойини «Хайрул-умур»⁶.

Зиёфат бу навъ ўлса ойин санга,
Керак мизбонликда таҳсин санга,

Бу янглиғ киши мизбон камдурур,
Агар бўлса донои оламдурур.

LIV

*Бахроми Гўр ҳикоятим, уч олачуқ элига меҳмон бўлди, икиси ифрот ва тафрит кўргузуб,
мухотаб ва матъун бўлдилар ва бириси адолат тариқидин Қорун*

Эрур нақлим, шоҳ Бахроми гўр¹,
Магар сайд учун сурди бир кун сутур.

Ул ов ичра тушти сипаҳдин йирок,
Ани бир қулон солди элдин қирок.

Чопиб эрди кўп шоҳи саҳронавард,
Ики-уч олочуқ аро етти фард.

Шаҳи даштпаймо баса оч эди,
Бағоят емакликка мухтож эди.

Ул уйлар қошида эди бир дарахт,
Тушуб сояға шоҳи фархунда бахт.

Деди ул халойикқа тушган замон,
Ки: «Сизга эрурмен бу дам меҳмон.

Бўлунг моҳазар бирла меҳмоннавоз
Ки, андин наво топқай аҳли ниёз».

Ул уч уй элидин бири дун эди,
Агарчи тамаввулда Қорун эди.

Неким шах деди, қилмади илтифот,
Яна бирга исроф эрди сифот.

Қазон остуруб, қилди қўйлар қатил
Ки, молин зиёфатқа қилғай сабил.

Солиб жуъ меҳмон димоғиға дуд,
Анинг ошиким, тонгла пишгай, не судғ

Ва лекин бири эрди аҳли хирад,
Хушо улки топқай хираддин мадад.

Ани уйга келтурди тортиб инон,
Равон моҳазар чекти — жуғроту нон.

Кетиб шохдин ранжу фарсудалиқ,
Ебон моҳазар топти осудалиқ.

Анга берди беҳадду андоза мол,
Ҳамул дунға андозасиз гўшмол².

Қилиб таъна мусрифқа беинтихо,
Неким зойи этганга берди баҳо.

Булар таврида турфа ҳолат кўрунг,
Анга ҳам тариқи адолат кўрунг.

Бу бирдек керак меҳмонлик доғи,
Яна бир киби мизбонлик доғи.

LV

Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, зиёфат хонин не навъ очмоқ яхшидур ва муроот суфрасин не навъ ёймоқ мустаҳсан кўрунур ва дононинг ул бобда нукта сургони ва ҳикмат майдасидин Скандарга фойда етгургони

Яна сўрди фармондиҳи рўзгор¹:
Ки: «Ей, дониш аҳлиға омузгор,

Зиёфатда недур тариқи савоб,
Амал айламак бизга қилғил хитоб.

Ки, ул бўлғай ойини ҳикматқа жўб,
Не андин керак бўлғай озу, не кўп

Ки, бу бобда борча аҳли милал
Кўп айлабдурурлар тариқи жадал.

Қилибдурлар охир муни ихтиёр
Ки, кўп қилғон икром эрур бахтиёр».

Қилиб донишойин дуо ибтидо,
Дуодин сўнг айтти бу янглиғ адо:

«Ки, ҳар неки меҳмонға бор эҳтиёж,
Агар ошу нон, йўқса шахду кулоч.

Керак ҳозир ўлса бори хон аро,
Таодул тариқида мезон аро.

Анингдекки мазмум эрур бўлса кам,
Ерур ўйла мазмум ифроти ҳам».

Деди шахки: «Бу шева осон эрур,
Вале шах шукуҳиға нуқсон эрур».

Тааммул била нуқта сурди ҳақим:
Ки: «Ей, ҳикмат ойинида мустақим.

Худо шах жанобин рафеъ айламиш
Ки, шахга улусни мутеъ айламиш.

Чу шах халқ ризқиға бўлмиш зимон,
Ерур ортуғ ўксук еткурмак ёмон.

Вагар нақди жузве зиён айласа,
Шукуҳини ортар гумон айласа.

Неким халқ ризқиға мақсумдур,
Ики онча ҳам қилса маълумдур

Ки, не моя бўлғуси зоид анга
Ки, то бўлғай исроф оид анга.

Мунунг бирла гар ўзни истар азим,
Емастур анинг бу хаёли салим

Ким, ул бўлғуси минг, ики минг дирам
Ки, харжидин истар ўзин мухтарам.

Ангаким мунунг бирла ортар шукуҳ,
Қилур фаҳм агар бўлса фикратпужух

Ки, айлар ўзи ўз шуқуҳини паст,
Ўзи берур ўз поясиға шикаст.

Ерур шаҳға андин улви жаноб
Ки, паст эл ишидин қилур ижтиноб.

Вагар кўнгли эҳсонга ҳамроздур,
Нечаким берур кўп, хануз оздур.

Ангаким хираддин етар ёрлик,
Писандида эрмас талафкорлик».

Чу бу нуктани сурди донишпужух,
Қабул айлади шоҳи гардуншукух.

LVI

Исқандарнинг ҳукамо иттифоқи била фалак рози пинҳонийси ва олам сирри ниҳонийсини зоҳир ва пайдо ва равшан ва ҳувайдо қилурға сутурлоби хуришидтоб ва миръоти меҳрсифот тасниф қилғони ва бу ики тухфаи меҳр мисолдин хотир жамъ этиб яна ики маҳваши меҳржамол висолига рағбат қилғони ва ул бобда сур яроқин ва сурур тумтароқин муҳайё қилиб, сипеҳри бариндек айвонини Равшанак нуридин мунир тутқони ва Меҳрнос партавидин ёрутқон

Бу Чиний нигориш гузорандаси,
Ерур бу гузориш нигорандаси

Ки, Хоқон чу бўлди Скандарпараст
Скандарга Чин¹ ичра бўлди нишаст.

Этиб эрди қиш мавсуми доғи туш,
Эмас эрди бир сори мумкин юруш.

Яна эрди Хоқонга беҳад ҳавас,
Ҳавас демаким, ком ила мултамас

Ки, шаҳ Чинда ором тутқай бу қиш,
Танаъум қилиб, жом тутқай бу қиш.

Шаҳ оллиға чун илтимос айлади,
Шаҳ онинг ҳадисини пос айлади.

Бу ишга тутуб таъби донишварин,
Туруб қилди қишлоқ Чин кишварин.

Гаҳи ҳамнафас эрди Хоқон била,
Қуёш, ўйлаким моҳи тобон била².

Гаҳи сайд ишин ихтиёр айлабон,
Юруб Чин кийигин шикор айлабон,

Гаҳи руду май бирла мажлис тузуб,
Ичиб май, нишоту тараб кўргузуб.

Гаҳи ҳикмат аҳли била ройзан,
Бўлуб илми ҳикматда устоди фан.

Ҳамул кўзгуким чекти Хоқон анга,
Бўлуб эрди осойиши жон анга.

Қачон тахт анга бўлса оромгоҳ
Ки, ўз додин истар эди додхоҳ

Тутар эрди ул кўзгуни рўбарў,
Қилиб ҳукм ойинаи ростгў.

Бу ҳолатда ҳайрат енгиб шоҳни,
Яна ул суруки донишогоҳни.

Қачонким тузуб базми шоҳона ҳам,
Ароға солиб кўзгуни ёна ҳам.

Ҳамул феълини ошкор айлабон
Ки, бадмастни шармсор айлабон.

Шаҳ андоқ бўлуб эрди мафтун анга
Ки, ҳайратда йўқ эрди қонун анга.

Чу кўп солди фикрат аро ҳайрати,
Бу водий сори чекти бош фикрати.

Ки: «Бу бир тилисмедурур турфасоз,
Ёсоғон билиб ҳикмат аҳли бу роз.

Мени доғи дорои чархи баланд,
Чу ҳикмат била айламиш баҳраманд.

Яна хидматимда неча юз ҳаким,
Борининг сўзи поқу ройи салим.

Билик бобида ҳар бири оламе,
Фалак рози ашколиға маҳраме.

Бу кўзгуки солимни туз кўргузур,
Менга анда юз фикр юз кўргузур.

Недин мен доғи аҳли ҳикмат била,
Бориб чора кейнига ҳиммат била,

Тааммул қилиб, ғавриға етмайин,
Тилисм андин ортуғ падида этмайин».

Тилаб дониш аҳлини элдин нухуфт,
Бу маънида кўп қилди гуфту шунуфт.

Дуолар қилиб муттафиқ ул гуруҳ,
Дедиларки: «Ей шоҳи гардуншукух!

Қачонким буюрсанг бу янглиғ тилисм,
Бу бир амр эрурким, эрур бизга қисм:

Тааммул била айлабон иттифоқ,
Қилоли иш андин баса яхшироқ».

Ҳамул ҳикмат аҳли бўлуб ики хайл,
Равон қилди ҳар хайл бир ишга майл.

Филотуну Сукрот ўлуб бир тараф,
Арастую Букрот ўлуб бир тараф.

Алар сори Хурмус, Балинос ҳам,
Бу ён Аршимидус тутуб пос ҳам.

Буён ики юз, ул тараф ики юз,
Дебон кеча-кундуз бу маънида сўз.

Алардин дамо-дам шаҳи номвар,
Бўлуб ҳикмат ойинида баҳравар.

Риёзат била ул ики хайл чувт,
Тоғиб ер била кўк мисолин дуруст.

Бири бўлди оламда фикратнамо,
Вале бир гуруҳ этти азми само.

Тоғиб анжум ойину табъин тамом,
Тибои маволиди сифлий мақом⁴.

Мувофиқ тоғиб кавкаб анзорини,
Аён эттилар санъат изҳорини⁵.

Филиззот аро зоҳир айлаб тилисм,
Мудаввар намудор этиб ики жисм⁶.

Бири рўю мис бирла обод эди,
Яна бир дурахшанда пўлод эди.

Алардинким ул рўй топти гудоз,
Бўлуб эрди бори сутурлобсоз.

Аларғаки пўлод ўтру эди,
Намудори гўёки кўзгу эди.

Скандар бериб ики сори мадад,
Гаҳ айлаб қабул ишларин, гоҳ рад.

Алардин бу доғи бўлуб мустафид,
Алар ҳам топиб дахл мундин муфид.

Ҳамул қишда ул ҳикмат аҳли ниҳон
Ки, ҳар бир алардин эди бир жаҳон.

Ики турфа ҳайъат падида эттилар
Ки, олам элин мустафид эттилар.

Сутурлобға чарх ашколи қисм,
Вале кўзгу жисми саросар тилисм.

Жаҳон мулки анда бўлуб жилвагар,
Кишиким анга бўлса суратнигар.

Фалак тулу арзи⁷ бирида ниҳон,
Бирида аён борча мулки жаҳон.

Ул ўлди сутурлоби махфисамо,
Бу бир бўлди миръоти гетинамо⁸.

Шараф буржи топқач қуёш кўзгуси⁹,
Ки, қилди замон рафъ қиш қайғуси.

Қуёш жирми бўлди зари нобдек,
Скандар тузатган сутурлобдек.

Қилиб шоҳ маснад уза базм фош,
Шараф буржидин ул сифатким қуёш.

Сарир узра ёнида Хоқони Сҳин,
Ики сори кўп шоҳи маснаднишин.

Тузуб боргоҳ ичра шоҳона базм,
Қилиб таҳниятдин танаъумға азм.

Бу ҳолатда кирдилар ул ики хайл,
Бори қилдилар тахт оллиға майл.

Бори илм аро бахти сармад киби,
Тажаррудда ақли мужаррад киби.

Скандар қилиб борчаға эҳтиром,
Сарир оллида хос қилди мақом.

Чу базм ичра ўлтурдилар ул гуруҳ,
Халойиққа етти алардин шукуҳ.

Мақом ичра чун зоҳир ўлди сукун,
Солиб бош куйи мисли чархи нигун.

Викор узра бир дам чу ўлтурдилар,
Сутурлобу кўзгуни келтурдилар.

Қилиб арз ҳар қайси тимсолини,
Аён эттилар ҳар бири ҳолини

Биридин аён бўлди афлок иши,
Яна биридин арсаи хок иши.

Бирида тўқуз чарх тақсим ўлуб,
Бирида аён ети иқлим ўлуб.

Чу Хоқонға фаҳм ўлди ул ики ҳол,
Таҳайюр ани айлади гунгу лол.

Аён айлади шахға ҳамду сано,
Дебон ҳамд, бу нукта сурди яно

Ки: «Шаҳ сен киби кўрмади чархи пир
Ки, не тож сенсиз керак, не сарир.

Мулозимларинг доғи лойиқ санга,
Билик ичра бори мувофиқ санга.

Емас олам аҳли киби зотингиз
Ки, оламдин ўксулмасун отингиз».

Ул ишгаки ҳикмат эли чекти ранж,
Сила топти шаҳдин баса молу ганж.

Магар эрди ул ганж ила мол кам
Ки, Юнонни қилди суюрғол ҳам.

Ато қилди Хоқони Чин ҳам бaсе,
Гухар берди, дурри самин ҳам бaсе.

Ғаний бўлди ул навъ аҳли камол
Ки, туш вақти ҳар бир қуёштин мисол.

Чу хусравға ул ики иш берди даст,
Нишот айлабон бўлди ишратпараст

Ки, машшотаи бахт кулгу била,
Ҳамул софу раҳшанда кўзгу била.

Безаб гулрухи жоҳу иқболни,
Юзинда ясаб зулф ила холни.

Муқаввас қошиға чекиб вусма ҳам,
Қўюб хол ҳам, синдуруб кесма ҳам.

Қилиб ҳури жаннатдек ороста,
Ерам боғида сарви навхоста.

Шаҳи комрон бирла ақд айлағай,
Жаҳон ганжи маҳрига нақд айлағай¹¹.

Никоҳини айлар замон Муштари
Ким, ул чархнинг келди саъд ахтари.

Бўлуб чарх Сукротига бахт ёр,
Қилур чоғда яхши назар ихтиёр.

Тутуб илгига ул сутурлобни,
Топиб чарх вазъидин асбобни.

Тутуб меҳр сайри учун иртифоъ,
Тушуб сукбадин сукба сори шиоъ.

Шаҳ иқбол ила майли роҳ айлағай,
Тараб навъарусин никоҳ айлағай

Ки, Доройи даврон қизи Равшанак,
Ким, эрди жамол ичра меҳри фалак.

Васият қилиб эрди Доро нухуфт
Ки, бу шоҳ ила бўлғай ул моҳ жуфт.

Жаҳонгирлик амрида моҳу сол,
Емас эрди шаҳға мажоли висол.

Яна шоҳ Маллу қизи Ноз Меҳр
Ки, меҳр ўйла, кўрмайдур эрди сипеҳр.

Шаҳ андин доғи бор эди комсиз,
Вале хотири эрди оромсиз.

Тилар эрди жашни азим айламак,
Халойикни ғарқи наим айламак.

Ёруб Равшанақдин шабистон анга,
Бўлуб борча олам гулистон анга.

Яна Ноз Меҳр ўлғай ороми рух
Ки, топқай мулоқотидин ком рух.

Чу кўнгли пишурди бу андешани,
Тилатти гуруҳи хирадпешани.

Алар бирла бу нуктада урди рой,
Ул ишга бори бўлдилар раҳнамой.

Ки, ҳар кимгаким бўлса тожу сарир,
Анга бир халафдин эмастур гузир.

Чикорда бу ферузагун маҳддин,
Емас шоҳ фориғ валиаҳддин.

Қуёшким қилур майл мағрибқа, шом
Ўзига қилур ойни қойим-мақом.

Қуёш нурича гар эмас моҳтоб,
Ерур ул ёруғлуққа нойиб-маноб.

Шажар чун қилур боғдин интиқол,
Агар ўрнида бўлса наврас ниҳол.

Бўлур оқибат боғ пирояси,
Берур нафъ ҳам мева, ҳам сояси¹².

Чу донишвар эл қилдилар иттифок,
Деди шоҳким: «Айласунлар ярок».

Бориб давлат аркони шаҳ комиға,
Топиб шуғл ул иш саранжомиға.

Неча кунда бори мухайё бўлуб
Ки, Чин кишвари жаннатосо бўлуб.

Бўлуб онча зийнатки чархи дани,
Ҳисоб айламак бўлса минг йил фани,

Юзидин бирига ета олмағай,
Мингидин бирин шарҳ эта олмағай.

Муҳайё бўлуб ҳар сифат хоста,
Чу асбоби сур ўлди ораста.

Равон қилдилар сур бунёдини,
Бериб ишрату айшнинг додини.

Баҳор эрдию гул арусига зеб,
Арусона булбулға андин фиреб.

Гулу сабза айёмида бўлди тўй,
Бўлуб гулшан ойин била шаҳру кўй.

Аёқчи, кетур жомни лаб-балаб
Ки, тўй ўлди айёми айшу тараб

Ки, бу сур эрур оламафрўз ҳам,
Хусусан эрур фасли наврўз ҳам.

Муғанний тузуб чинга вазнида чанг,
Наво чекки ҳай-ҳай ўланг, ҳой ўланг,

Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!

Навоий, чу сарманзилинг Чингадур,
Сурудунг доғи сур аро чингадур¹³.

Аёлғунг неча ёр-ёр ўлғуси,
Менинг йиғларим зор-зор ўлғуси.

LVII

Йигитлик баҳорининг хушлуғи ва баҳор йигитлигининг дилкашлиғида гул ва булбулдек барг ва наво тузмак ва юз барг ва минг наво била нағма кўргузмак ва гулистон атфоли саҳоб доясидин сут ўрнига шираи жоний ва сув ўрнига оби зиндагоний ичгонидин руҳ наботи топқонин баён қилмоқ

Жаҳон чорбоғики дилкашдурур,
Йигитлик баҳори била хушдурур.

Йигитликда ҳам ўтса лайлу наҳор,
Ерур ишрат айёми фасли баҳор.

Тирилган замон сабза, ўлганда Хут,
Ки «Субҳона ҳайил-лази ло ямут».

Ҳамал сабзозори сари офтоб,
Танаъум ҳавосиға айлар шитоб¹.

Анингдекки илгини Мусо сунар,
Қўзи тутқали яди байзо сунар.

Эсар субҳдам рухпарвар насим,
Топар жон йиғочқа изоми рамим².

Бу ел Исо анфосин исбот этар
Ки, боғ ичра ихёи амвот этар.

Баҳорий булут пилдек бедаранг,
Қилур жилва ҳар ён, бори пилранг.

Рутубат аро гўё ул хайли пил,
Бўлубтур бори ғарқи дарёйи Нил.

Гар андоқ эмас, бас недур, айт бу
Ки, ҳар ён алардин томар қатра су(в)ғ

Дема қатраким, пояборон дегил,
Дема пил, абри баҳорон дегил.

Чу абри баҳори сочиб дурри ноб,
Етишти чаман саҳниға обу тоб.

Очиб ер рагин сабзанинг ништари,
Чиқиб қон киби лолаи аҳмари.

Бўлуб гўё ул қонға майли фасод,
Нединким бўлуб зоҳир андин савод³.

Чаман айлабон хулласин ранг-ранг.
Тугуб ҳулла хилъат учун танг-танг.

Гияҳ боғ аро чиниойин бўлуб
Ки, ҳар гул анга луъбати Чин бўлуб.

Бўлуб сунбули тарға сарв узра печ,
Қаду зулфдин бўлмайин фарқи ҳеч.

Гул атрофидин шохи сунбул чиқиб,
Юз олдидин андоқки кокул чиқиб.

Бинафша бошин андин айлаб қуйи
Ки, остиға онинг кириб мул суйи.

Агар топмаса ул су бирла газанд,
Нега рахт ердин кўтарди баландғ

Ўзин тифли наргис қадаххўр қилиб
Ки, лиму терисини соғар қилиб.

Ва ё лимуйи бўрки топти шикаст
Ки, даврин бийик қилди, учини паст.

Чиқиб савсан ошуфта мажнун киби,
Сабо кожидин ранги гардун киби.

Юзинда аён фориғулболлик,
Топиб завқ таврида беҳоллик.

Қилиб шуъла зоҳир гули оташин,
Самандар киби булбул ахгарнишин.

Не гулким, тушуб ошёниға ўт,
Қаю ошён балки жониға ўт.

Сабо пайки айлаб чамандин гузар,
Ҳамишабахор англағил ранги зар.

Шабистонда гул равшан айлаб чароғ,
Фатила ясаб ғунча қўймоққа доғ.

Сабо дояси чун бу ишни билиб,
Фатиласин онинг паришон қилиб.

Қилиб шохини настаран сиймгун
Ким, ул сийм атрофин айлаб нигун.

Босиб сийм бўлғоч гаронбор ани,
Ҳамул шохдекким босар қор ани.

Бўлуб жилва қилғон замон арғувон,
Тўни арғувонранг, лек навжувон.

Насим они ҳар ёнки мойил қилиб,
Қизил тўн била элга қотил қилиб.

Су узра булут тифли ақтор ила,
Қилиб даврлар машқ паргор ила.

Дема тифл, Монийки афзорсиз,
Чекиб юз туман давр паргорсиз.

Сапидор уза гулки пайванд ўлуб,
Қади сарви гулрухқа монанд ўлуб.

Кўрунуб чаман хулди ризвон киби,
Гулу сарв анга ҳуру ғилмон киби.

Чу гулзор уза абри найсон ёғиб,
Дема қатраким, дурри ғалтон ёғиб.

Ўтуб бир-бириндин чу боранда абр,
Қилиб наъра, андоқки ғуррон ҳизабр.

Ўвидин тушуб боғ аро зилзила,
Чоқин шаклидин бўйнида силсила⁴.

Ёғин қатрасин оби ҳайвон, дегил,
Анинг торини риштаи жон, дегил.

Назоҳатда гулшан нечукким бихишт,
Ели борча анфоси Исосиришт.

Бу фасл ичраким тонг ели жон берур,
Булут қатраси оби ҳайвон берур.

Чиқиб сабза равҳи наботи била,
Қилур жилва топқон ҳаёти била.

Нишот этмаган улча имкони бор,
Гумон қилмағилким, анинг жони бор.

Бу чоғ этмаган айш бўстон аро,
Жамодедурур шакли инсон аро.

Вале эрмас ул айш ҳам дилпазир,
Кўнгул бир тараф гар эмасдур асир.

Кўнгул чунки бир гул учун зордур,
Не тонг, гар анга майли гулзордур.

Ва гар васлидин бўлса осуда хол,
Анга боғу гулшан тавофи ҳалол.

Сқандарга чун ишқ аро бўлди ком,
Тилаб васл гулшанга қилди хиром.

LVIII

Булбул ҳикоятиким, анинг гулбонгидин зог ёлқиб, балогат аҳлига гачча ҳинду ҳарза дегондек таън қилди ва анинг фасиҳ жавобидин ўзгача сўзин билди

Эшиттимки, бир боғ аро гул чоғи
Ки, тез ўлди булбул фиғон қилмоғи.

Келиб сарзаниш қилди бир зог анга
Ким, эрди нишиман ҳамул боғ анга.

Деди: «К-ей, жунуншеваи ҳарзарой,
Недур буки, ҳар йил аро ўн бир ой.

Кезарсен чаманда ҳазину ҳамўш,
Бир ойдур санга мунча жўшу хурўшғ

Бир ишта дарангу саботинг қани,
Чаман қушларидин уётинг қаниғ»

Деди булбул: «Ей ишқдин беҳабар,
Менинг куймагимдин санга не хабарғ

Чу гул йўқтурур ўн бир ой боғ аро,
Ерур рўзгорим сенингдек қаро.

ғаму дард эрур менда лайлу наҳор.
Ва лекин чу эсти насими баҳор

Гул этти чиқиб жилва ойин яна
Тиқиб жайбиға нофаи Чин яна.

Чу гул қилди бу навъ зеби жамол,
Қачон қолғай ул лаҳза булбулға ҳолғ!

Чаман ҳусни динор, агар донгдур
Ки, бечора булбулға гулбонгдур.

Чу кетти чамандин гули оташин,
Кўмур бирла найлай бўлуб ҳамнишин.

Сенингким намудоринг ўлди жуал,
Ҳаётинггадур гул исидин халал.

Қачон англағайсен менинг ҳолатим
Ки, сендин йироқ яхшироқ суҳбатим».

Чу булбул аён қилди бу дарду доғ,
Қарорди жавобида афсурда зоғ.

Демакка жавоб ўлмади саҳткўш
Қиш айёми булбулдек ўлди ҳамўш.

LIX

ҲИКМАТ

*Исқандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким инсонга майли табиий баҳор ва гулларга бўлмоғи
недин бўла олгай ва анинг ҳикмат баҳоридин жавоб насими етгурғони*

Яна сўрди дорои гардунмаҳал:
Ки: «Ей чарх ашколи оллингда ҳал.

Буким ҳар қачон етса фасли рабеъ,
Неким жинси инсон шарифу вазеъ,

Бўлурлар бори хурраму шодмон,
Қилурлар ҳаво бир тараф ҳар замон.

Кўнгулники қиш ғунча янглиғ қилур,
Баҳор ўлса ул гул киби очилур.

Бу фасл элга мунча тараб не экин,
Бу янглиғ тарабқа сабаб не экинғ»

Деди барча илму фунун оғаҳи:
Ки: «Ей нутқунг анфоси Рухуллаҳи.

Бу маънида эл кўп демишлар калом
Ки, борин билур шоҳи олий мақом.

Табиатқа гул майли эрмас ажаб,
Чаман завқи ҳам хели эрмас ажаб.

Вале нуктаким, асл эрур бу эмас,
Дейин, чун эрур шаҳға билмак ҳавас.

Табоеъки, офоқу анфусда бор,
Борин тўрт табъ эттилар эътибор:

Исиқ, совук, ўлу куруқ фаҳм қил,

Ани ўту сув, елу туфроқ бил¹.

Ки, инсон булардин мураккабдурур,
Жамеъи милалға бу мазҳабдурур.

Бирин хорри ёбис, деди борча хайл,
Бирин борид айлаб рутубатқа майл.

Бирин хорри рутаб англа бевахму бим,
Бирин бориди ёбис айтур ҳаким.

Қачон зоҳир ўлди санга бу усул,
Табиат бу навъ-ўқ топибдур фусул.

Алардин бири келди фасли баҳор
Ки, бордур табиат анга ратбу ҳор.

Чу бу фаслға келди табъи ҳаёт,
Яна учга уч табъ бўлди сифот

Ки, сафроу савдоу балғамдурур,
Вале руҳ табъи мунга замдурур.

Шак эрмаски, ҳар кимсаким жони бор,
Ҳаётин тилар улча имкони бор.

Бу маънидин ул фасл эрур дилпазир
Ки, йўқ элга майл айламакдин гузир.

Неча сирридин элга йўқтур шуур,
Вале йўқ табиат ишинда қусур.

Чу андин етар руҳға парвариш,
Анга етса бехост айлар кашиш.

Сувким таҳға бўлди гузори анинг,
Чекар табъу йўқ ихтиёри анинг».

Чу донодин ўлди бу янглиғ футух,
Хулул этти шаҳ жисмиға тоза руҳ.

LX

*Искандарнинг ул ики тоза вард, йўқ-йўқки, ики баҳори нозпарвард васлидин ком топқони ва Ноз
Меҳрнинг меҳру нозидин бетоқат бўлуб, гул фаслида анинг гул жамолидин баҳра олғони ва
анинг Равшанак рашикидинким, маҳбублуқ шевасидурур шамъдек саркашлик қилиб, чарбзабонлиқ
била ўз шабистоноройлигин равшан этғони ва Искандарнинг ул хилват висолидин чиқиб, Чин
мулкидин Мағриб диёрига азм этғони ва ул диёр гаройибидин азаб қолғони*

Бу пайкарни улким намудор этар,
Гузориш ишин мундоқ изҳор этар

Ки, Чин ичра Искандари Файлакус,
Чу топти ики ўйла зебо арус.

Баҳору йигитлик, доғи шоҳлиғ,
Яна ҳикмату донишгоҳлиғ.

Билибким, неча бўлса оламға шоҳ,
Ерур оқибат туфроғ оромгоҳ.

Не оламға топмиш вафое киши,
Не шаҳлиққа кўрмиш бақое киши.

Кишига бу ҳолот чун бўлғуси,
Деким, айш қай кун учун бўлғусиғ

Бу тақдир ила шоҳи ишратпараст,
Неча кун тараб жомидин бўлди маст.

Ики шамъ бирла шабистон аро,
Ики сарвқад бирла бўстон аро

Бўлуб ком топмоққа оромжўй,
Топиб чунки ором, ўлуб комжўй.

Ҳамул Равшанак маҳди улё бўлуб,
Шабистонида мажлисоро бўлуб.

Бори парда аҳлиға бону эди
Ки, шаҳ бирла зону-базону эди.

Вале Ноз Меҳр эрди пойинпараст,
Анга тахт ёнида эрди нишаст.

Қилиб шаҳға гоҳи парасторлиқ,
Гаҳи ғамза бирла жигархорлиқ¹.

Вале Равшанакка баса рашк эди,
Анга бокса шах, кўзида ашк эди.

Билиб хусрав ул навъ рашку ҳасад,
Риоят тариқиға йўк эрди ҳад.

Қилиб Равшанак бирла айшу нишот,
Анинг бирла оз айлабон инбисот.

Вале нотавон кўнгли зори анинг,
Ҳазин хотири беқарори анинг.

Бу иштин малолат топиб Ноз Меҳр
Ки, шоҳ ўзга ён қилди оғоз меҳр.

Талошмоққа не ҳадду ёро эди
Ким, ул шамъи айвони Доро эди.

Вале ғофил андинки, шоҳи жаҳон,
Анинг меҳрини жонда асрар ниҳон.

Ҳазин жони онинг харобидурур,
Ичинда анинг изтиробидурур.

Ики кун эди Равшанак навбати,
Мунинг лек бир кун эди хилвати.

Бу андешадин кўнглида эрди ранж,
Бўлур эрди нозук тани ғуссасанж.

Бу ойин ила ўтти фасли баҳор
Ки, то бўлди гул мавсуми ошкор.

Шаҳ англаб эдиким, маҳи сомири²,
Кўзи Ҳинду Кашмирнинг соҳири.

Ерур жинс рашкидин ошуфтадил,
Ниҳон шаҳдин озурда, элдин хижил.

Кунеким, бўлуб эрди навбат анга
Ки, бўлғай шабистонда хилват анга.

Шаҳ онинг ҳаримиға майл айлади,
Жамолиға жонин туфайл айлади.

Дедиким: «Неча ёшурун ўртанай,
Улустин ниҳон туну кун ўртанайғ

Ниҳон ишқдин етти иш жонима,
Букун фош этай роз жононима».

Келиб хурваш оллида тузди базм,
Фароғат била бодаға қилди азм.

Шаҳ этти аён бодапаймойлиқ
Ки, шўх айлағай мажлисоройлиқ.

Вале моҳваш кўнгли ғамгин эди,
Ниҳони қоши кунжида чин эди.

Тақаллуф била мажлисоро бўлуб,
Иши баст этарда мадоро бўлуб.

Сқандар неча айлабон жустужўй,
Суманбар далер айламай гуфтугўй.

Неча бу ниёз ошқор айлабон,
Ул ойини ноз ошқор айлабон.

Мунунг чун фузун бўлди сарқашлиғи,
Анинг ҳаддин ошиб мушаввашлиғи.

Чу шаҳ кўрдиким, тоқати тоқ ўлур,
Жунун ичра расвойи офоқ ўлур.

Анга ишқ амри жунун айламиш,
Жунун ақлу фаҳмин забун айламиш.

Не ҳикмат анга етқурур ёрлик,
Не ойини дониш мададқорлик.

Тазаллум била деди: «К-ей, нозанин!
Недин бизга қилдинг аён бўйла кинг

Недур ажзим оллинда тавсанлиғинг,
Ангаким эрур дўст – душманлиғинг.

Не журм эттим эркин мени хоксор
Ки, кўнглунгга ўлтурди мендин ғубор.

Не хаским ўтунгдин куяр лоғ-лоғ,
Не ҳожат яна қуймоғ ул ўтқа ёғғ

Чибинким эрур шаҳдинга пойбанд,
Тапонча била анга недур газандғ

Вафо айлагилким, жафокор эмон,
Бу зулм айламакка сазовор эмон.

Чу мен ишқ аро ўлгум, ўлтурмагил,
Қатилингга тиғи жафо сурмагил.

Ниёзимға боқ, асру ноз айлама,
Таадди кўпу лутф оз айлама!»

Бу янглиғ тазаллум чу кўргузди шоҳ,
Киноят била золими кинахоҳ.

Шакар тунгини айлади шаҳдрез,
Кўп ул шаҳд зимнида неши калез³

Ки: «Шаҳ айшини Ҳақ мудом айласун,
Ишин дилбари бирла ком айласун!

Анинг лойиқи келди Доро қизи
Ки, кўз равшан айлар аёғи изи.

Канизиким ул бўлса ҳиндинажод,
Не ҳиндинажод, айт кашмирзод.

Не лойиқки, они анис айлағай,
Такаллуф юзидин жалис айлағай».

Деди шаҳки: «Ей хаста жон офати!
Демай хаста жонким, жаҳон офати!

Киноят тариқини бир дам унут,
Қилиб раҳм, бедод тарқини тут.

Манга Равшанак таънини қилма кўп,
Ул ишта кўзунгга мени илма кўп.

Мени анда маъзур тутсанг бўлур,
Замирингни масрур тутсанг бўлур

Ки, вожибдурур эҳтироми анинг,
Нединким, бийикдур мақоми анинг.

Ерур Баҳманий тожнинг гавҳари,
Яна Кайқубодий сипеҳр ахтари».

Деди мақр ила шўхи ширинзабон
Ки: «Ей ети кишвар уза марзбон!

Бу сўзнинг муҳаббатқа не дахли бор
Ки, ишқ ичра шаҳлиққа йўқ эътибор.

Жамолу малоҳат кўнгул комидур,
Узун турра такво қуши домидур.

Насаб бирла бўлса анга шоҳлиқ,
Ҳасаб бирла етмиш манга моҳлиқ.

Анинг тожи кишварга бўлса хирож,
Менинг оллима бош қўяр аҳли тож.

Анга фахр нисбатда Жамшиддин,
Манга ор хусн ичра хуршиддин.

Анга мулк агар бўлса фармонпазир,
Манга зор эрур юз туман мулкгир.

Агар ул хирад бирла афсонадур,
Манга юз хирадманд девонадур.

Гар ул бўлса офоқ элига азиз,
Солурмен мен офоқ аро рустахез.

Анга гар эрур пеша жон ўртамак,
Манга шева бўлмиш жаҳон ўртамак.

Гар ул ғамзадин ўкни паррон қилур,
Менинг кирпиким тирборон қилур.

Гар ул қатл ишига қилур эҳтимом,
Менинг тиғи ишқим қилур қатли ом.

Анга гар фусун айламак вирд эрур,
Манга борча кашмир шогирд эрур.

Анга ғамза бўлса жаҳон соҳири,
Манга бўлди гўсола юз сомири⁴.

Анинг шуҳрати гар эрур ом аро,
Менинг қўзғолонимдур ислом аро.

Гар ул халқни қатл этар дам-бадам,
Манга келди тиргузмак ойини ҳам.

Анинг қилса зулфи йилонни фусун,
Фусунум қилур аждаҳони забун.

Анинг зулфи гар чекса имон рагин,
Менинг тори лаълим чекар жон рагин⁵.

Қачон сунбулум урса гул узра тоб,
Ёпар юзга хуршид тундин ниқоб.

Қошим ёйини кимки айлар хаёл,
Уётдин кўзига кўрунмас хилол.

Ерур кирпигим ўқиға жон ҳадаф,
Нишона отарға магар чекти саф.

Кўзумга, қачонким бўлур уйқу ком,
Бўлур олам аҳлиға уйқу ҳаром.

Юзу мардумаквор холим сўзи,
Дегил гул уза тушти булбул кўзи.

Чекилгач узорим қироғиға нил,
Ерур таквою ақл кўзига мил.

Гажакдекки зулфум аро тобдур,
Кўнгулларни тортарға куллобдур.

Лабим лаъликим жавҳари жон эрур,
Су ул лаъл аро оби ҳайвон эрур.

Тишим риштасин жолаи ноб де,
Дема жолаким, дурри сероб де.

Йўқ оғзим бўлуб жавҳари бебаҳо,
Не пайдо вужуде анга, не баҳо.

Ики лаълим этгач такаллум падида,
Қилиб оғзима эл таваҳҳум падида.

Ани халқ йўқ ерда айлаб гумон,
Агар бўлса ҳам ул ҳамон – йўқ ҳамон.

Юзумда дема сиймдин ғабғабе
Ки, ой ичра хуршидваш кабқабе.

Не кавқабки, нури анинг бекарон,
Қуёш бирла ҳусн ичра айлаб қирон.

Лабим пешаси жонфизояндалик,
Кўзум шеваси дилрабояндалик.

Дема руҳ – қаддим кўруб лол ўлуб
Ки, Рухул-амин доғи беҳол ўлуб.

Хиромим қилиб равза сарвини мот,
Анга можаро қилмай оби ҳаёт.

Жамолим қуёшни солиб тобқа,
Таним сийми титратма сиймобқа.

Белим торин улким хаёл айлабон,
Ҳамоно хаёли маҳол айлабон.

Хаёлим башар ичра ғавғо солиб,
Малойикка ҳуснум алоло солиб.

Кўрунган замон суратим пайкари,
Халойиқ кўзига кўрунмай пари.

Лабимда такаллумдин ортуқ фусун,
Фусундин доғи ҳусну нозим фузун.

Қуёш кўзголиб ҳуснум ошубидин,
Фалак паст меҳрим лагадкўбидин.

Вале мунча афсонадин не асиғ
Ки, шаҳ комиға келди шаҳдим ачиғ.

Не хуш дебдур ул дардманди фироқ
Ки: «Оз бахт – кўп ҳусндин яхшироқ»⁶.

Шикоят манга йўқтурур шохдин
Ки, шиквам эрур бахти гумроҳдин».

Чу ширинлаб ул навъ шўр айлади,
Анинг ишқи хусравға зўр айлади.

Каломиға вола қилиб жонини,
Равон жон аро чекти жононини.

Ҳамойилсифат тортибон қўйниға,
Илигин ҳамойил қилиб бўйниға.

ғазол ул сифат шер қилғач шикор,
Шикориға меҳр айлади ошкор.

Мамос ўлди чун шохи сандалға ож,
Не бўлгонни эрмас демак эҳтиёж⁷.

Скандар бу хилватқа мафтун эди,
Паричеҳра ёриға мажнун эди.

Неча кун бўлуб пардада айшсоз
Ки, фаҳм ўлмай ул пардадин ҳеч роз.

Чу ошиққа бўлди муяссар висол,
Анинг ишқида қолмас аввалғи ҳол.

Чу шахға неча кун эди ул шааф,
Яқин билдиким, умрин айлар талаф.

Яна ақлу ҳикмат паноҳ айлади,
Хирад тахтин оромгоҳ айлади.

Жаҳон мулкин этганда зери нигин,
Олинмай қолиб эрди Мағриб замин.

Сипаҳға бериб неъмату ком ҳам,
Мавожиб демай, балки инъом ҳам.

Чу ул фикридин кўнглини тиндуруб,
Юруш ҳукмини элга жар еткуруб.

Шаҳеким, сипаҳ бўлди обод анга,
Ерур душманидин кўнгул шод анга.

Агар шоҳдин халқи ғамнок эмас,
Қалин бўлмоғидин адув бок эмас.

Маозаллоҳ, ар бўлса ношод эли,
Адув йўқ, берур они барбод эли.

Сахо шоҳдин элга матлуб эрур,
Сиёсат ҳам ўз ўрнида хўб эрур.

Сқандарки фаррух жаҳондор эди,
Не шаҳликқа матлуб анга бор эди.

Сипоҳин чу эҳсон била қилди шод,
Аён этти Хоқон била хайрбод.

Анга топшуруб мулки Чину Хито,
Яна малик ҳамчун деб они ато.

Сипаҳ сурди Чин мулкидин ташқори,
Таважжух қилиб мулки Мағриб сори.

Қилиб8 ҳамраҳ ўлмоғни Хоқон ҳавас,
Қабул ўлмайин шахға бу мултамас.

Ани қайтариб кўп ниҳон роз ила,
Анга лойиқ ойини эъзоз ила.

Солиб Ҳинд ҳадди жанубини йўл
Ки, ул турфа кишвар бўлуб рост қўл,

Ижозат бериб Ройи Ҳиндиға ҳам,
Ўқуш лутф бирла қилиб муҳтарам.

Чу ул қайтибон Ҳинд мулкига бот,
Суруб шоҳ Мағриб бисотиға от.

Сипоҳи масун борча офотдин,
Ўғуб бедарде мулки Гаҷротдин⁹.

Бўлуб баҳри Уммон анинг манзили,
Неча кунки маскан бўлуб соҳили.

Кема ул навоҳийда неким билиб
Борин ўрду оллинда хозир қилиб.

Кема ичра гоҳи мақом айлабон,
Жазойир била гаҳ хиром айлабон.

Тенгиз қатъ этиб фулки сойир била,
Гаҳи қатъи водий жазойир била.

Савоҳилда фатҳи билод айлабон,
Жазойир диёрин кушод айлабон.

Бу янглиғ қилиб қатъ ҳадсиз тенгиз,
Яна тоғ ила дашт андозасиз.

Ҳамул ергаким азм этиб эрди шоҳ,
Қилиб саъй еткурди хайлу сипоҳ.

Мадад айлабон лутфи бори анга,
Макон бўлди Мағриб диёри анга.

Бу иқлимни ҳам юруб қилди фатҳ,
Миниб раҳши давлат, суруб қилди фатҳ.

Басе шаҳри аъзамға берди кушод
Ки, Мағрибзамин келди аъзам савод.

Ҳамул шаҳрлар шоҳи солиб шанеъ,
Қабул айлабон мол бўлди мутеъ.

Қилиб шоҳ Мағриб замин гаштини,
Бийик тоғи бирла очуғ даштини.

Не манзилғаким етти бўлмай сабур,
Қилур эрди манзил-баманзил убур.

Ки, чун бўлди манзури бу марзу бум,
Назар айлагай ул дам ақсои Рум.

Ва лекин бу иқлим аро кўп ажиб,
Бўлур эрди ҳар лаҳза кўрмак насиб.

Табиат ғаройибқа қоневъ бўлуб
Ки, ул Рум азмиға моневъ бўлуб.

Ҳамул жумладин бир бу эрдик шоҳ,
Қилур чоғда ул марзни жилвагоҳ.

Етишти анингдек биёбон аро
Ки, ҳавли солур эрди ўт жон аро.

Тутуб даштни ит киби жонвар,
Вале борчаға мўр янглиғ сувар.

Аёғу илик борча андоқки мўр,
Вале шери дарронча ҳар бирга зўр¹⁰.

Алар ичра ҳар кимсақим сурди от,
Анга мўрлар қилдилар ҳамла бот.

Чу ошуб ила ҳамла кўргуздилар,
Ани бир-биридин равон уздилар.

Анингдекки, қолмай нишони анинг,
Ер устида бир қатра қони анинг.

Чу бу ерга етти шаҳи хушманд,
Деди: «Сурмасун кимса ул ён саманд».

Ҳамул ер элидин савол айлади,
Бу маънида кўп қийлу қол айлади.

Дедиларки: «Бир навъ ердур бу марз
Ки, солур тасаввур ани жонға ларз.

Бу водий эрур бир йиғоч урса зўр
Ки, анда солур шўр бу навъ мўр.

Булардин нари водиедур назих,
Назоҳатда боғи Эрамдин фазих.

Гурухедурур анда оромгир
Ки, бу элга ул қавмдиндур нафир.

Қаю қавм, Тенгри балоси алар,
Жаҳон ганжининг аждаҳоси алар.

Қавий ҳайкал, андоқки, бир пора кўх,
Бирига ҳариф ўлмайн юз гуруҳ.

Қаю бир десанг ул қадар зўр анга
Ки, бу жонварлар келиб мўр анга.

Аларнинг тилин фаҳм қилмай киши,
Неким айтибон ҳарза, билмай киши.

Алардин нари борса ўн кунча йўл,
Келур водие ики тоғ, ики қўл.

Фалаксоӣ ҳар тоғнинг хораси,
Солиб бўркни авжи наззораси.

Қизил олтун айлаб бири кўзга фош
Ки, хира қилиб кўзни мисли куёш.

Яна бир келиб сарбасар сийми ноб,
Қамардек анга ламъау нуру тоб.

Бу маҳзанки, ҳар тошидур бебаҳо,
Бўлуб бу халойиқ анга аждаҳо.

Бу элга вале турфа уйқу эрур
Ки, кўп ўзларидин ажаб бу эрур

Ки, ҳар ўн кун ул қавм уйқудадур,
Жамеъи тараддуддин осудадур.

Чу ўн кун ўтар уйғанурлар бори,
Ўз аҳволиға айланурлар бори.

Топарлар яна ўн кун уйғоғлиқ,
Бу уйғоғлиқ уйқулари чоғлиқ.

Топа олур уйқу чоғи кимса даст,
Ҳамул деввашларга бермак шикаст.

Қутулмиш вале бимдин жонлари
Ки, бу мўрлардур ниғаҳбонлари.

Алар ул хазойинға ганжур ўлуб,
Аларнинг ниғаҳбони бу мўр ўлуб».

Таолиллоҳ, ул Сонийи зул-жалол¹¹
Ки, сунъида ожиздур аҳли камол.

Ерур сунъи ҳушу хираддин фузун,
Не ҳушу хирад, балки ҳаддин фузун.

Чу шаҳ топти ул ишга огоҳлик,
Хираддин талаб қилди ҳамроҳлик.

Етишган мақомида қилди нузул,
Йиғилди жанобиға аҳли укул.

Ки, қилғайлар ул ишга наззорае,
Чу қилғайлар андишаи чорае.

Вале ул ажабларки пайдо бўлуб,
Кўнгул Тенгри сунъида шайдо бўлуб.

Кўнгулга бўлуб қисм мабхутлук,
Хирадқа етиб ажзу фартутлук.

Қила олмайин чора ҳикмат била,
Қолиб ожизу лол ҳайрат била.

Кетур соқий, ул руҳ сармоясин
Ки, маъдум этай ақл пироясин.

Ки, қўл тутмади ақлу ҳикмат манга,
Вале қасди жон этти ҳайрат манга.

Муғанний, ғарибона ун чек ҳазин
Ки, манзилғаҳим бўлди Мағриб замин.

Сочай бошинг узра зари мағрибий,
Қуёш ерга мағрибда сочқон киби.

Навоий, чу ғурбатда сен шод бўл!
Ватан ёди ранжидин озод бўл!

Агар Шарқу ғарб ўлса манзил санга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил санга.

LXI

Басират кўзларин айнул-яқин кўҳли ёрутқонлар бобидаким, қаён боқсалар офариниш гаройибин мушоҳада қилурлар ва Мубдеъи корсоз ва Мухтареъи банданавоз сунъига офарин айтурлар ва

*одами хокий хилқати сўзиким, «Хамиррту тината одама бияди арбаина сабоҳан» дастбурди
била суратпазир бўлди. «Ва лақад каррамно бани одама» парвариши била тахти хилофатгир*

Биров аҳли маъни деёлур ўзин
Ки, Ҳақ очмиш ўлғай басират кўзин¹.

Не сурат ангаким бўлур ошкор,
Ани англаса сунъи суратнигор,

Қаю накш аро кўрса бир чошни,
Анинг сонёи билса наққошни.

Не пайкарки ораста кўрса ул,
Анинг пайкароройиға топса йўл.

Ғарази нақшдин бўлмаса нақшбанд,
Киши нақшдин бўлмағай баҳраманд.

Ўқуш нақшлар бирла чархи кабуд,
Кўрунган била нозирға не судғ

Тўқуз хонида юз туман моида,
Кўрунган била элга не фоида?²

Бу гулшандаким офаринишдурур,
Назар қилғучи аҳли бинишдурур

Ки, ҳар бир чаманким кўрар дилкушой,
Бўлур боғбониға фикратнамой.

Қаю нахлу бунким кўрар нозанин,
Қилур нахлбандиға юз офарин.

Не гул рангу бўйин кўруб турфа соз,
Топар санъати ичра бир ўзга роз.

Бу андозасиз коргоҳи васеъ,
Аросида бу боргоҳи рафеъ

Ки, турмуш муаллақ, анга йўқ сутун
Ки, эрмас сутун йўқлуғидин нигун.

Назар айлаган айламай изтироб.
Топа олмағай анда бир риштатоб

Ки, ул риштада бўлмағай санъате
Ки, то билмағай зимнида ҳикмате.

Ёрутқонға тавфиқ куҳли назар,
Қаён тушса кўз, хожат эрмас гузар

Ки, сунъ ичра бўлуб ғаройиб талаб,
Талаб ичра кўнглига солғай тааб.

Кишиким, ғаройиб қилур орзу,
Не лозимки қилғай юруб жустужўғ

Гаҳи манзили бўлғай ақсоий Чин,
Гаҳи тортқай ранжи Мағриб замин.

Гаҳи Ҳинд мулкида бўлғай залил,
Таажжубда кўрмакка товусу пил.

Араб барриға гаҳ бўлуб тезгард,
Шутурмурғ кўрмакка водийнавард.

Назар қилса топқон басират кўзи,
Ерур бу боридин ажаброқ ўзи.

Ўз авзойиға боқса сар то кадам,
Топар айласа яхши андеша ҳам

Ки, не турфа тимсол эрур дилписанд,
Анинг зимнида маънийи аржуманд.

Бурун айлайн шарҳ тимсолини,
Дейин сўнгра маънисининг ҳолини.

Не тимсолким, дурри дарёйи жуд,
Не дарёу дур, сарви боғи вужуд.

Боши узра тожи хилофат келиб,
Ҳамул тож уза лаъли раъфат келиб³.

Жабинида пирояи шоҳлик,
Қоши узра туғройи огоҳлик.

Кўзидин аён нури айнул-яқин,
Сочида ниҳон тоби ҳаблул-матин.

Жамолида анвори шоҳаншаҳи,
Каломида эъжози Рухуллаҳи.

Кўлидин гаҳи меҳри гардуннамой,
Гаҳи бармоғидин ики пора ой.

Қилиб тийнатин кудрат илги хамир,
Ҳамул қўл била шакли суратпазир.

Ҳақ ўз кудратин ошкоро қилиб,
Жамолин анинг оламоро қилиб.

Ҳакими азал турфа жисме ясаб,
Демай жисм, мушкил тилисме ясаб.

Тузуб ул тилисм ичра кўп тору пуд
Ки, эгнига солиб либоси вужуд.

Яна сунъ ила ўзга бир оламе,
Ҳақиқат аро ақлдин мубҳаме.

Бу эрди намудору тимсол анга,
Дейин эмди маънисидин ҳол анга.

Бу янглиғ тилисм ўлғоч ораста,
Тамом, ўйлаким моҳи нокоста.

Ҳакимеки айлаб анинг созини,
Ниҳон айлабон махзани розини.

Ҳамул ганжким топмай аҳли жаҳон,
Ани бу тилисм ичра айлаб ниҳон.

Чу ул ганжини анда мактум этиб,
Халойиққа сиррини маъдум этиб.

Кишиким бу ганжинаға топти йўл,
Жаҳон аҳлининг шоҳи ул бўлди, ул.

Дема ганжким, ети дарё дегил,
Не дарё, тўкуз чархи воло дегил.

Таолаллаҳ ул Холиқи моҳу меҳр,
Қаю моҳ ила меҳр, гардон сипеҳр

Ки, бир қатрада қилди дарё ниҳон,
Суҳо зимийда чархи аъло ниҳон.

Кишиким ғаройибдин истар насиб,
Нима топмоқ ўлғайму мундин ғариб.

ғаройибқа ҳар кимки хоҳон эрур,
Ҳам ўзинда максуди пинҳон эрур.

Не маъники истар ўзинда топор,
Жаҳонда кезарнинг не маъниси борғ

LXII

*Ул болиғлар ҳикоятим, сув истай Муҳит гирдобига азм қилдилар, наҳанги фано туъмаси
бўлгон замон сувдин айрилгонларин билдилар*

Бировким бу дарёда ғаввос эди,
Манга нуктае дурр масаллик деди

Ки, дарёда бор эрди фавжи балиқ,
Сув топмоқ учун доим андешалиқ.

Аларға мудом орзу эрди су(в),
Сув эрди аларға мудом орзу¹.

Бўлуб иш бориға сув истар фани,
Дер эрдилар, улким, сув дерлар ани.

Не янглиғ экин таъму ранги анинг,
Қаю навъ сайру даранги анинг.

Дирамлар бўлуб танлари узра доғ,
Судин ҳеч топмаслар эрди сўроғ.

Деди бир болиғ, ул табу тоб аро
Ки: «Дерлар фалон тунд гирдоб аро.

Наҳангедурур солхўрду кухун,
Бу дарёға сайр айлаган авжу бун.

Керакким, сувдин ул нишон англағай,
Бу, бас, турфа рози ниҳон англағай.

Анинг сори азм эттилар турмайин,
Сувнинг орзусида дам урмайин.

Қилиб саъй ул коми ноёбға,
Етиштилар ул тунд гирдобға.

Не гирдобким, чархи гардандадек,
Не игрим, сипехри навардандадек.

Сувнинг даврасиға етишгач бори,
Тушуб ҳар бири даврадин бир сори.

Болиғларни бутратти гирдоби бийм,
Анингдекки, тол яфроғини насим.

Бу ҳолатда чайқалди дарёи жарф,
Падидор бўлди наҳанги шигарф.

Болиғларға тушганда дарди фирок
Ки, бир-бирдин ўлмиш эдилар йирок.

Борин ютти бир-бир наҳанги фано,
Ичи жавфида жамъ қилди яно.

Алар барча сувдин чу айрилдилар,
Бурун сувда эрконларин билдилар.

Надомат чикорса фалак узра дуд,
Чу меъда ўти мухриқ эрди, не судғ

Бўлурдин бурун бир-биридин бихил,
Бўлур эрдилар барчаси музмаҳил.

Санга доғи ганжеки пинҳон эрур
Ки, табъинг вукуфида нодон эрур.

Йўқ ул сенда пинҳонки, сен анда гум,
Жаҳолатдин аммо ишинг уштулум.

Еринг бўлса гирдоби баҳри ано,
Сени туъма қилғоч наҳанги фано.

Не суд ул дам ўлмоқ аён бу тариқ
Ки, матлуб аро бор экансен ғариқғ

Нетарсен тилаб ҳар ажойибқа йўл,
Ажойиб эрур сенда, огоҳ бўл!

Бурунроқки суд этмагай ҳар надам,
Ўзунгни билиб, йўлға қўйғил қадам.

LXIII

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, чун инсон дарки мақсуди аслий ҳақиқати
идрокидин муарродур, нега сойир ҳайвонотдин мустаснодур*

Яна сўрди фармондеҳи ганжпош:

Ки: «Ей, нуктада айлаган ганж фош,

Буким ашрафи халқ инсон эрур
Ки, Ҳақ сирри зотида пинҳон эрур.

Чу ул шамъдин равшан эрмас кўзи,
Ўзи ганжидин воқиф эрмас ўзи.

Недин бўлди бас илму ийқон аро,
Анинг бирла фарқ ўзга ҳайвон ароғ»

Деди нуктапардозии олий сифот
«Ки, инсон эрур мудрики куллиёт.

Ерур ўзга ҳайвон бу иштин бари
Ки, инсон эрур борчанинг сарвари».

Деди: «Билмаса улча мақсуд эрур
Ки, махфийдур ўзида не суд эрур».

Деди: «Улча бордур ўзида ниҳон,
Билурдин фузунроқдур аҳли жаҳон.

Вале мунча билмишки, билмайдурур,
Бу мақсуд даркини қилмайдурур.

Ўзи билмаси англагон сўзу дард,
Ани борча махлуқдин қилди фард.

Талаб ранжи-ю, топмамоқ шиддати,
Бўлубтур анинг мужиби шавкати.

Недин ўзгалар кўнглида тобдур
Ки, бу дарди ноёб-ноёбдур».

LXIV

*Искандарнинг мўр хайлин шикор этгали сипоҳин тузотгони ва ул гуруҳи девсор девонавор етиб,
анинг сипоҳи оллида саф тузотгонлари ва алардин бир сафшикан ики саф орасига суруб,
Искандар сипоҳининг сафдарларин ожиз этгани ва ул газолаи чиний шер суратида майдонга
кириб, аждаҳошикорлиқ қилгони ва Искандар газоли чинийни оҳуйи ҳарам қилиб анинг сайдин
лутф ила яна сайд этгони ва ул бориб ўз сайдлари била мажлисқа етгони*

Аён айлаган нуктапошандалик,
Бу навъ этти коғазхарошандалик

Ки, чун сурдилар шоҳ хайли сутур,

Ҳамул ергаким, эрди ғавғойи мўр.

Чу шаҳ бўлди воқиф ҳамул роздин,
Тушуб топти таскин таку тоздин.

Қилиб аҳли ҳикмат била гуфтугўй,
Етиб чора ойинини жустужўй.

Муқаррар мунга қилдилар ройни
Ким, ул мавкиби кишвароройни

Ки, бордур ҳисоб ичра ҳаддин фузун,
Диловар эл анда ададдин фузун.

Қилиб неча дапқур сафоройлик,
Кийимдин қилиб зийнатафзойлик,

Юругайлар ул мўр даштига тез,
Шикор этгали айлағайлар ситез:

Қалин мўр хайли не бўлғусидур,
Зарар сори майли не бўлғусидурғ

Агар шер чоғлиқ аён қилса зўр,
Ерур шер – шер охиру мўр-мўр.

Биёбон чу ул мўрдин бўлса пок,
Юругайлар ул элга бевахму бок.

Набард айлағайлар сипаҳ бирла шоҳ,
Анга тегруким фатҳ бергай Илоҳ.

Қуёш чунки мағрибда бўлди ниҳон,
Қалин мўрдек тийра бўлди жаҳон.

Шаҳ ул дашт аро кўнди қилмай ҳарос,
Вале мўрдин туттилар кеча пос

Ки, эл уйқусидин ешилган гала,
Ҳамул дашт аро бўлса ногаҳ яла.

Ани мўр хайли шикор этмагай,
Талашмоқ била тору мор этмагай.

Алам чекти чун субҳи гардунмаоб,
Юз очти шаҳи машриқий интисоб¹.

Саф оройишин қилди дорои Рум,

Сипаҳ айлади мўр янглиғ хужум.

Яна наъразан бўлди аҳли масоф,
Яна кўс уни бўлди гардун шикоф².

Сипоҳ аҳлиға тушти бир карру фар
Ки, офоқ аро солдилар шўру шар.

Ҳамул хайли ваҳший аро етти ун,
Соғиндилар, ўлмиш қиёмат букун.

Ҳамул ун сори еттилар беҳижоб,
Анинг сиррин англағға айлаб шитоб.

Чу ўттилар ул мўр саҳросидин,
Қомук пилдек пашша ғавғосидин.

Сипаҳдин тўла кўрдилар ер юзин,
Қаро айлабон даҳр тоғу тузин.

Солиб эл ғулуси жаҳон ичра шўр,
Анингдекким, ул дашт аро хайли мўр.

Чу саф кўрди ваҳший улус ҳар тараф.
Алар ҳам тузаттилар ўтруда саф.

Бори девпайкар, бори ғулваш,
Бори ғулбанду бори девкуш.

Келиб каргдек куч била, пилтан,
Вале хайъат ул навъким, аҳраман.

Кўз азрак, сақол сориғу тийра юз,
Чиқиб борчанинг манглайидин мунгуз³.

Қулону кийик чарми – қисватлари,
Аларнинг эти бирла қутлари.

Тутуб қўлға ҳар қайси бебок дун,
Оғир чўбдасте, нечукким сутун.

Темур бирла қуллоб сархам қилиб,
Йиғочларнинг учиға маҳкам қилиб.

Аларға ҳамул бас келиб сози ҳарб,
Анинг бирла-ўқ айлаб оғози ҳарб.

Бу хайъат била туздилар чун ясол,

Аду ичра минг деви ваҳшийфиол.

Бири кирди майдон аро кин ила,
Сўз айтиб ўзи билган ойин ила.

Мубориз тилаб тўккали қонини,
Раҳовард учун олғали жонини.

Бу ёндин доғи сурди хоротане,
Тани хораваш бирла кўҳафкане.

Шаҳ оллида кўп ерда қилгон набард,
Адувдин чиқоргон сипеҳр узра гард.

Ҳарифича жисмининг андозаси,
Вале андин ортуғроқ овозаси.

Ўзи пилпайкар, оти каркадан,
Вале каркаданким, эрур карктан⁴.

Лақаб Раъд⁵ анга аҳли пархош аро,
Вале раъддек ер тутуб тош аро.

Чу майдон аро кирди гурди далер,
Анингдекки аждар масофиға шер.

Ғаними ҳам онинг сори қилди майл,
Анингдекки, хоро сори тунд сел.

Етишгач бири бирга айландилар,
Ики қулладек ишга қатландилар.

Бири бирга зарб урдилар беадад,
Вале лаъб ила борчаси бўлди рад.

Юруб оқибат ваҳшзоди ҳарун,
Анинг сори солди гажаклик сутун.

Гажак маҳкам ўлғоч, чекиб қилди паст,
Анингдекки берк ўлса моҳиға шастб.

Кейин боғлади қўлларин чунки руст,
Гажак бирла тутти отин доғи чуст.

Чу топшурди ўз хайлиға ул асир,
Мубориз тилаб ёна чекти нафир.

Яна пурдиле кирди майдонға тунд

Ки, гурзидин эрди қаё тиғи кунд.

Қаёдек белида камар узра тиғ,
Камардин адув чопқали бедариғ.

Қаё янглиғ остида кўхпайкаре,
Вале пўяда ўйлаким сарсаре.

Дегил қулла узра балое миниб,
Ва ё тоғ уза аждаҳое миниб.

Лақаб Қаҳқаро⁷ деб анга аҳли кин,
Ери Қирвон, зоди Машриқ замин.

Равон киргач-ўқ солди ваҳшийға от,
Анга аҳраман қилмади илтифот.

Яна кин ўти бўлди андоқ баланд
Ки, гардунға бим эрди етгай газанд.

Гаҳи бу ёниб тунд, ул кирса тез,
Гаҳ ул тез ёнғоч, бу айлаб гурез.

Гаҳи ҳамлалар айлабон рўбарў,
Рад айларни фавт этмайин мў-бамў.

Яна ваҳший олиб анинг тобини,
Солиб эгнига чекти қуллобини

Ки, маркабдин ўлди нигун Қаҳқаро,
Йиқилди қаро гарду туфроқ аро.

Ани доғи руст айлабон девзод,
Ғаним истаю айлар эрди инод.

Яна бир киши кирди кўшиш чоғи,
Ул икидек ўлди асир ул доғи.

Яна кирди ҳам зоҳир айларга куч,
Гирифтор бўлди нечукким ул уч.

Бу янглиғ ўн уч гурди размозмун,
Кириб бўлдилар деввашқа забун.

Қошиға неча паҳлавони замон,
Етишмак ҳамону – тутулмоқ ҳамон.

Анга ҳар кишиким мубориз эди,

Етишган дам илгида ожиз эди.

Яна қичкурур эрди истаб ғаним,
Вале андин эл кўнглида эрди бим.

Ҳаросон бўлуб халқ майдонидин,
Кеча олмайин бежиҳат жонидин.

Бу иш солибон шоҳ кўнглиға тоб,
Мизожида зоҳир бўлуб изтироб.

Қила олмайин элга ҳукми аниф,
Набард айла, дебким, шаҳ эрди ҳариф⁸.

Боқиб турса, ваҳший баса ҳарза деб,
Шаҳ ул ишда номусдин ғусса еб

Ки: «Бу шумлардин бири бўлса бу,
Киши найлагай барча қилса ғулуғ»

Гаҳи йўл топиб кўнгли ичра ҳарос,
Тутуб лек ҳикмат тариқини пос.

Етиб кўнгли ҳолиға юз минг газанд,
Такалуф била айлабон захрханд.

Вале дев ёнмоқ ҳавас қилмайин,
Ҳамул шўру ғавғони бас қилмайин.

Бу ҳолатда бир чобук айлаб шитоб,
Ёпиб орази узра чиний ниқоб.

Нечукким қуёш кўкда по то ба фарқ,
Қуёшдек бўлуб кўк темур ичра ғарқ.

Сипеҳр узра меҳри жаҳонтобдек,
Қилиб жўш ер узра сиймобдек.

Саманди уза чобуки паҳлавон,
Солиб чиниоҳанг баргуствон.

Тутуб чин-бачин қўлда печон каманд,
Осиб хўдидин шукқа чиний паранд.

Саманди олиб барқдин тезлик,
Ўзи чархдин таври хунрезлик.

Кириб чун тарид этти ҳар сори фош,

Яқинроқ суруб шаҳға индурди бош.

Чу шаҳ оллида қилди арзи ниёз,
Ёниб қилди ваҳший сори турктоз.

Не шаҳ тониб они, не хайлу сипоҳ,
ғамидин чекиб халқ пинҳоний оҳ

Ки: «Бу навъ зебо йигит юз дариф
Ки, қилғай бу ваҳшийдин ошом тиғ!»

Вале ул қилиб хасм бирла набард
Ки, раҳши сочиб чархи гардонға гард.

Егармак била раҳши айлаб шитоб,
Солиб аҳраман жисмиға изтироб.

Ани музтариб айлабон тобдин,
Ўзин асрабон лек қуллобдин.

Бири ер, бири чархи даввордек,
Суқун бирла сайр ичра паргордек.

Чу пархошидин хасм бўлди нажанд,
Анга ташлади ўйла печон каманд

Ки, бўйни била бир қўлин қилди руст,
Ани судраю шаҳ сори сурди чуст.

Чекардин танин нотавон айлабон,
Бўйин туфроғ ичра ниҳон айлабон.

Тани раҳши остида помол ўлуб,
Ўзи судралур бирла беҳол ўлуб.

Шаҳ оллиға чобуксувори далер,
Етиб, секрибон оттин андоқки шер.

Чекиб тийра туфроғ уза сайдини,
Валек айлабон руст анинг қайдини.

Шаҳ андоқ ул иштин тарабнок ўлуб
Ки, гарди тааб кўнглидин пок ўлуб.

Равон ёнди ошубу ранжи итиб,
Келиб тушти ўз хайлини беркитиб.

Сипаҳ бўлди хандақ аро, ўйла берк,

Топа олмағудек анга чарх эрк.

Тушуб шоҳ раҳши сипаҳгардин,
Илик, юзни юб размгаҳ гардин.

Кириб боргоҳ ичра Жамшидвор,
Бўлуб бахту давлатдин уммидвор.

Тузуб мажлис аҳли била анжуман,
Равон истабон гурди ваҳшийфкан.

Чу киргач эшикдин яли шергир,
Чекиб мадҳида мажлис аҳли нафир.

Ани истаб Исқандари Файлакус,
Қучуб бўйнини, ул қилиб пойбўс.

Иноят баче ошкор айлабон,
Бошиға жавоҳир нисор айлабон.

Кўп этти чу лутфу карам ошкор,
Деди: «К-ей, адувбанд, ваҳшийшикор,

Ўзунгни аён қилки, кимсен, равон
Ки, шавқунг сенинг биздин олди тавон!»

Чу чобук жамолидин олди ниқоб,
Дегин чиқти миғ остидин офтоб.

Ҳамул шўхи чининажод эрди ул,
Ҳамул чобуки ҳурзод эрди ул

Ки, шаҳға чекиб эрди Хоқон ани,
Қилиб васф беҳадду поён ани

Ки: «Хусн ичра хуршиди тобон эрур,
Яна Зухра янглиғ хушилҳон эрур

Булар борча бир ёну, бир ён бу
Ки, майдон аро бордурур кинажў»⁹.

Сқандарга хуш келмайин бу сифот,
Анга айламайдур эди илтифот.

Уну хусни беҳадду поён эди,
Вале кин ила разми пинҳон эди¹⁰.

Бу чокқа дегин истар эрмиш маҳал

Ки, бир ерда юзланса кину жадал.

Шаҳ оллинда жонин нисор айлагай,
Ҳунарким билур – ошкор айлагай.

Бугун кўрдиким, дармаҳалдур базе,
Ки, давлат ишига ҳалалдур базе.

Ўзин солди бу навъ майдон аро,
Адувсин асир этти жавлон аро.

Скандар чу билдики ул ой эрур
Ки, хуршиддек оламорой эрур.

Дебон Тенгри сунъиға юз офарин
Ки, лутфи анга қилди нусрат қарин.

Дедиким: «Жамолиға ёпсун ниқоб
Ки, қилмас тун оқшом тулуъ офтоб.

Шабистонға турмай хиром айласун,
Шаҳ уйкусин анда ҳаром айласун».

Чу ул шамъ кирди шабистон сари,
Ҳамул навъким сарв бўстон сари.

Тилаб шоҳ мажлисоро руду май,
Тузуб расму ойини Ковусу Кай.

Тараб сори азм айлади ком ила,
Топиб коми дил дам-бадам жом ила.

Чу майдин анга гарм бўлди димоғ,
Тараб бирла бошиға чиқти аёғ.

Талаб қилди тутқунни мажлис аро,
Ки, сургай анинг бирла бир можаро.

Киюрдилар ул навъким аҳраман,
Шукуҳ олдилар шаклидин анжуман.

Салосил аро маҳкам аъзо анга,
Кишидин етишмай мувосо анга.

Кўруб шоҳ андоқ гирифтор ани,
Ики пилча зўр ила зор ани.

Деди, олдилар бандин аъзосидин,

Кўнгул фориф этти анинг посидин.

Чу банд олдилар эҳтиром айлади,
Сарир ўтрусида мақом айлади.

Бурун деди келтурдилар кўп таом
Ки, меҳмонга етти ғизо бирла ком.

Яна бердилар жилва жоми шигарф,
Тўла майдин, андоқки, дарёйи жарф.

Чу бир жомни меҳмон қилди нўш,
Аёқчи, кўрунг турфақим, тутти қўш.

Ики жомни чунки нўш айлади,
Шаҳ алтофидин кўнгли жўш айлади.

Яна шоҳ берди каёний қадаҳ
Ки, жониға еткурди юз минг фараҳ.

Ҳар инъомким шоҳдин бўлди фош,
Қўюб мунъим оллинда ҳар лаҳза бош.

Солиб ул камоли навозандалик,
Анинг бўйниға рибқай бандалиқ¹¹.

Ани май чу беихтиёр айлади,
Ўпуб ер, бу сўз ошкор айлади.

Ки: «Мен ваҳшиймен биёбонниҳод,
Атодин ато ваҳшию ваҳшзод.

Йўқ андоқ тилимким санонг айтсам,
Сен этгонга лойиқ дуонг айтсам.

Вале нуктаедур ниҳоне манга,
Дейин, гар десангким: «Де они манга».

Деди шаҳки: «Ҳар не каломингдур – айт,
Каломингни, андоқки комингдур – айт»

Деди ваҳшиёйини девонаваш,
Чу ифрот ила эрди паймонакаш

Ки: «Сендин кўп ўлди навозиш манга.
Емас эмди подоши оз иш манга.

Ва лекин қўлумдин келур мунча иш

Ки, қилғаймен оллингда ўлгунча иш.

Жанобингдин айрилмағаймен даме,
Хилофингға иш қилмағаймен даме.

Вале билки, мен бу улус хонимен,
Туну кун аларнинг ниғаҳбонимен.

Чу кўрдум сипоҳингни андоқки мўр,
Етишгай дебон қавму хайлимға зўр.

Аларнинг жафосин тутуб жон аро,
Ўзум кирдим ул лаҳза майдон аро.

Не айлай ҳамул ишлар ифшосини
Ки, сен айламишсен тамошосини.

Бу дамким жанобингға бўлдум асир,
Худ ўлди саодат манга дастгир.

Сиёсат қиличин манга сурмадинг,
Мени ўлтурур ерда ўлтурмадинг.

Яна мунча қилдинг иноят манга,
Карам айладинг бениҳоят манга.

Бу дам гар ижозат берурсен, борай,
Келай, ўйлаким бир ишингга ярай.

Мени соғиниб бастаи ғам бу дам,
Ерур қавму хайлимда мотам бу дам.

Сенинг давлатингдин борин шод этай,
Борин ғусса бандидин озод этай».

Борурға шаҳ этти ишорат анга,
Етишгач бу янглиғ башорат анга.

Ер ўпти, ўзин айлабон ерга паст,
Қўпуб тебради ўйлаким пили маст.

Кўрунуб ажаб шоҳнинг ул иши,
Дебон бир сўз ўз кўнглида ҳар киши.

Сўз айтурға ҳар кимса айлаб ҳавас,
Вале топмайин кимса ул дастрас.

Келиб ҳикмат аҳлиға ҳам бас ажиб

Ким, ул бир иш эрди бағоят ғариб.

Вале шоҳ хандону хушҳол эди,
Ул андешадин фориғулбол эди.

Неким қилса иқбол талқин анга,
Ани айламак эрди ойин анга.

Бўлур эрди ҳар кимсага бир гумон
Ким, ул қиссадин ўтти мумтад замон.

Ешик аҳлиға тушти шўру шағаб,
Кириб келди ул ваҳшийи булжажаб.

Ҳамул паҳлавонларки тутмиш эди,
Улус кўнглин ишдин совутмиш эди.

Ўзи бирла келтурди борини хуш,
Равон қилди шоҳ олдида пешкаш.

Қулоғ туттию ерга қўйди юзин,
Алардек қули қилди шахнинг ўзин.

Шаҳ ул қиссадин бўлди, бас шодмон,
Не шоҳи замон, балки яхши-ёмон.

Анга лутф этиб шоҳи олийсифот,
Яна ошкор этти кўп илтифот.

Гирифторларким халос ўлдилар,
Яна шоҳ базмиға хос ўлдилар.

Чу шах боқти лутф айлабон ул сари,
Бири бор эди Бориқи Барбарий.

Иноят била ул карам маъдани,
Борин қучти истаб, батахсис ани.

Насиб ўлди маҳжурларға висол,
Бўлуб васлдин борча осудаҳол.

Ул оқшом бори майпараст ўлдилар,
Борин уйқу бости, чу маст ўлдилар.

Аёғчи, бу дам тут манга бир аёғ
Ки, ҳижрондин ўлди мушавваш димоғ.

Замоне бўлуб дафъ қайғу манга,

Магар соате келгай уйку манга.

Муғанний суруди висол айла соз
Ки, хижронда кўп топти жоним гудоз.

Анингдекки, ул қавм топти висол,
Манга ҳам насиб айлагай Зулжалол!

Навоий, висол одамий комидур,
Ҳаёти абад васл айёмидур.

Қачон васл топсанг насиб асра дам,
Агар бир дам ўлсунки, тут муғтанам¹².

LXV

*Ҳажр шоми тийралиги таърифидаким, бало дўзахининг дуди анинг жанбида тараб
биҳиштининг сунбули бўла олгай ва ул шомда рўзгори қороргонлар шарҳи ҳоли ихтилоликим,
субҳи васлдин кўзлари ёрумайдур, хусусан, бу варақ юзин қаро қилгоннинг ҳоли ва васл гавҳари
шабчарогининг жаҳонтоблиги ва гавҳари шабчароғ васлидек ноёблиги*

Хушо улки, гар чекса юз йил фироқ,
Даме васл тушгай анга иттифоқ.

Неча кимса хижронда чекса алам,
Агар оқибат васл топса, не ғамғ

Нечаким фироқ офати жон эрур,
Анга сўнгра васл ўлса осон эрур.

Бировким анга бўлса махмурлуқ,
Етар жисму жониға ранжурлуқ.

Вале базм аро чун қадахнўш ўлур,
Бори дарду ранжи фаромуш ўлур.

Ажаб умр эрур рўзгори фироқ
Ки, юз қатла андин ўлум яхшироқ.

Ҳаёти абад – васл айёмидур
Ки, жон кутию хотир оромидур.

Ерур шомдек тийра айёми ҳажр,
Не бўлғай, хаёл айлагил, шоми ҳажрғ

Анинг шомини жоннинг офоти бил,
Бало сояси, марг зулмоти бил.

Қаро кун мисолу намуди ҳам ул,
Ажал ўтининг тийра дуди ҳам ул.

Агар қилмади дудлиғ расми фош,
Недин дойим андин тўлар кўзга ёш.

Қаро кун мисоли гар эрмас яқин,
Недин хасталар кўнглин айлар ҳазин.

Фироқ ўлмаса ошиқи нотавон,
Боғир порасин кўздин этмас равон.

Агар ҳажрдин кўрмаса рустахез,
Қачон куйгай эрди бўлуб ашқрез.

Қуёш ҳажридин бўлмаса дарднок,
Яқосини субҳ этмагай эрди чок.

Магар гулдин ўлди йироқ лолалар
Ким, ўз бағрини қилди парголалар.

Фалак бўлмади чунки хуршидсиз,
Булутдин недин ости бўйнига киз.

Булут бағрин ой ҳажри гўё сўкар,
Недин йўқса ашкини юммай тўкарғ

Сулаймонсиз ар қилмади сўг фош,
Нигин не учун урди кўксига тошғ

Магар тоғ Фарҳодсиз жон чекар,
Садодин нега йўқса афғон чекар?

Қолиб дашт Мажнуни жонкоҳдин,
Юзин йиртти гўйи шаҳроҳдин¹.

Фироқ ичра куйдурди булбулни гул,
Ерур кул, эмас ранги андоқки кул.

Қилур ҳажр кул жисми ғамнокни,
Не тонг ўртаса барқ хошокниғ

Биров англағай ҳажр ўти ҳирқатин
Ким, ул чекмиш ўлғай биров фурқатин.

Сўр андин ғами ҳажр қайғусини
Ки, бир шоми ҳажр олди уйқусини.

Киши дам-бадам куймак эрмас йирок
Ким, ул мендек ўлғай асири финок.

Боғир қонидин бўлди рангин ёшим,
Фирок ичра то тушти мунглуғ бошим.

Киши мендек озурдажон бўлмасун,
Фирок илгида нотавон бўлмасун.

Фирок ичра элга неча маҳл эрур,
Чу васл ила бўлди бадал, сахл эрур.

Ниҳоятсиз ўлди манга бу малол
Ки, йўқ шоми ҳажримга субҳи висол.

Фирок илгидин элгаким жаврдур,
Анинг бу балоси неча таврдур:

Бири олам асбоби ҳижрони бил,
Муассир жаҳон аҳлиға они бил.

Бири айру тушмаклик аҳбобдин,
Киши бағри ўртанмак ул тобдин.

Бири доғи ҳажри қаробат эрур
Ки, жон ичра андин маҳобат эрур.

Бир улким етиб ишқдин хасталиқ,
Биров жониби бўлса дилбасталиқ.

Бори ҳажр эрур худ уқубат била,
Ва лекин эмас бу суубат била².

Буларнинг боридин эрур саъб ул
Ки, мақсуди аслиға гум бўлса йўл.

Мангаким ичим ҳажрдин зордур,
Бурунғидин ўзга бори бордур.

Биридин бўлур бетаҳаммул киши,
Бори бўлса кўрким, не бўлғай ишиғ

Вале бўлмағай андин ортуқ тараб
Ки, солғонда жон ичра ҳижрон тааб.

Киши васл давронидин топса баҳр,
Бадал бўлса ул нўш бирла бу захр,

Ани шарбати зиндағони дегил,
Десанг умри жовид, они дегил.

Илоҳи бу давлатдин урсанг навид,
Навоийни ҳам қўймағил ноумид.

LXVI

*Мажнун ҳикоятимки фироқ тоғи оғирлиғидин ўзни тоғдин ташламоқ тилади ва Лайли номаси
илик тутуб ва қосиди камарин тутуб ташламоққа қўймади*

Ешиттимки, Мажнун¹ саҳронавард
Ки, боштин-оёғи эди сўзу дард.

Неча вақт Лайлидин эрди йирок,
Танин сизғуруб эрди доғи фироқ.

Ҳамул шуълаи шавқ туғёнидин,
Кечиб эрди андуҳлиғ жонидин.

Чу ҳижрон аро қолмади тоқати
Ки, муҳлик эди ёрининг фурқати.

Чиқиб Нажд² уза бўлди наззорагар,
Бу навъ ўлди ул ҳолиға чорагар

Ки, мажнунлуқ ошубини бошлағай,
Ўзин ул камардин қуйи тошлағай

Ки, бу навъ ўларни асири фироқ,
Кўрар ҳажр бедодидин яхшироқ.

Камар устига келди зору жунун
Ки, ўзни қуйи ташлағай сарнигун.

Бу ҳолатда бўлди аён қосиди
Ки, Лайли анга нома ёзмиш эди.

Келиб берди дилдорининг номасин,
Совуқ қилди ул гарм ҳангомасин.

Кўнгул нома маҳви қилиб кўзни ҳам,
Қаёни унутти демай, ўзни ҳам.

Бўлуб ул битик ҳирзи жони анга,
Ўлумдин қутулмоқ нишони анга.

Неча йил анинг бирла хурсанд эди
Ким, ул руқба жониға пайванд эди.

Қачон нома бўлса тирикликка дол,
Ҳаёти абад берса, тонг йўқ висол.

LXVII

ҲИКМАТ

*Исқандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, ёлгузлуқ мужиби жамъиятдурур ва жамоат
мужиби тафриқа, бас недин ҳажр мардуддурур ва васл маҳбуб*

Яна сўрди донойи ҳикматсиришт
Ки: «Ей ақлу ҳикмат санга сарнавишт,

Чу ғавғони мамнуъ тутмиш хирад,
Нединким, ул элга кўп ўлди адад.

Алар иштиғолини улким сиқа,
Демишким, эрур мужиби тафриқа.

Қачон бўйла бўлғач, бас ул яхшироқ
Ки, табъ ихтиёр этгай элдин кироқ.

Чу ҳижронға ҳуш аҳли толибдурур,
Недин табъ вуслатқа роғибдурурғ»

Тааммул била бихради нуктадон,
Бу навъ ўлди шоҳ оллида нуктарон

Ки: «Қасратни гар ақл манъ айламиш,
Адоват дурур ишқу ақл ичра иш.

Қаю ишниким, ишқ айлар писанд,
Емас ақл манъ айламак судманд.

Неча бўлса элга хирад раҳнамой,
Ҳар ишта тариқи муважжаҳнамой.

Вале ишқдин чунки ошуб ўлур,
Хирад хайли анда лагадкўб ўлур.

Яна улки, инсонға аҳли тамиз,
Билурким, нима жондин ўлмас азиз.

Вале зумраи ишқ жононини,
Кўп ортуқ кўрарларким ўз жонини.

Ерур жонсиз ўлмоқ ўлумдин хатар,
Вале онсиз ўлмоқ – ўлумдин батар.

Бўлур чоғда жондин баданға фироқ,
Келур кимса таъбиға албатта шоқ.

Бу ойин ила таъб мажбул эрур
Ки, севгай ҳаётин, бу маъкул эрур.

Қаю кимсаким, жондин ўлса аҳаб,
Не тонг айламак жондин ортуқ талаб».

Жавобин топиб шоҳи донишқарин,
Деди нуктавар жониға офарин.

LXVIII

Искандарнинг Мағриб диёри фатҳидин сўнгра Румға азм этганида Яъжуж зулмидин Қирвон навоҳиси халқининг тазаллум қилғони ва анинг ул бало рахнасини беркитгали сад тарҳи солғони ва муҳандисваши меъморлар ва ҳандасаойин сангкорлар шиҳобкирдор ража била сад ўрнига ранг тўкмак ва Аторидхаёл устодлар ва Зухалосор ҳаддодлар гач ўрнига рўйи маҳлул ва оҳак ерига пўлоди масқул қуюб сад учин фалак тоқиға етгурганлари

Дабири рақамсанжи фархундарой,
Бу навъ ўлди кофур уза мушксой

Ки, чун олди шоҳи сипехриҳтишом,
Бори мулки мағрибни андоқки ком.

Ҳамул булжажаб хайлу нодир гуруҳ
Ки, фикридин эрди халойиқ сутуҳ.

Алар сарфарозиким эрди асир
Ки, шаҳ лутфи бўлди анга дастгир.

Мутеъ ўлдию қуллуқ этти қабул,
Йўқ улким, бори хайли ҳам бўлди қул.

Шаҳ ул мўрларни қилурға ҳалок
Деди: «Отланиб халқ бевахму бок,

Тузуб чарга, солсунлар ул навъ шўр
Ки, ул дашт аро қолмасун жинси мўр».

Ҳамул хайли ваҳший қилиб илтимос,
Дедиларки: «Ей шоҳи гардунасос!

Алар бўлмай, эмин эмас жонимиз
Ким, ул мўрлардур ниғаҳбонимиз

Ки, оғирдурур бизга уйқу бaсе,
Қулоқ солки, аъжубадур бу бaсе

Ки, ўн кеча-кундуз таку пўдабиз,
Яна ўн кеча-кундуз уйқудабиз.

Чу уйқуға бордуқ алардур ҳисор,
Ёвутмаслар элни ямину ясор²».

Шаҳ ул нуқтадин бармоғин тишлади,
Алар қатлин ул элга бағишлади.

Яна истади кўрмак айлаб юруш,
Ики тоғким эрди олтун-кумуш.

Дедилар ҳамул қавм айлаб дуо
Ки: «Бўлса унут яхши, бу муддао

Ким, ул теграга бормоқ осон эмас,
Не осон эмас, балки имкон эмас

Ки, ўн кунчилик йўлдур ул ики тоғ,
Бу ердинки, холо, қилурсен суроғ.

Вужуди анинг бизга бордур яқин,
Вале кўрмамишбиз, десак сўзни чин.

Не биз кўрмаги бирла топтуқ мурод,
Не биздин улуғлар доғи берди ёд.

Нединким, йўлида хатар кўптурур,
Юз урғон кишига зарар кўптурур.

Топилмас ети кунчилик йўлда сув,
Гиёҳики бутмишдур – эрур оғу.

Исиқ хайли ул навъ айлар ҳужум
Ки, эсгач насим анда айлар самум.

Қилур қайси елким эсар муътадил,
Агар бор эса аждаҳо музмаҳил.

Яна қолғон уч кунчилик йўлки бор,
Йилондур ҳамул дашт аро улки бор.

Ерур кафчау, афъию жаъфари,
Бўлуб ҳар бир ул ганжнинг аждари.

Аларға туман мингдин ортуқ адад,
Туман минг демай, балки беҳадду ад³.

Агар пашша бўлса аларға залил,
Бўлуб етса бир ниш, андоқки пил.

Йилон бордур анда – эшитгил бу сўз
Ки, одам ўлар, чун анга солса кўз.

Ерур бу балиятдин ўтмак маҳол,
Неким айладук шарх, бу эрди хол».

Шаҳ ул сўзни чун истимоъ айлади,
Ҳамул ён борурға видоъ айлади.

Деди: «Ул тараф азм этардин мурод,
Тамошодин этмак эди ўзни шод.

Емас эрди мақсуд олтун-кумуш
Ки, бўлғай киши мунча меҳнатқа тўш.

Тамошоға йўл чунки боғлиқдурур,
Анинг азми тарки яроғлиқдурур.

Тамошодин ар бўлди қатъи назар,
Не ҳиммат бўлуркум, тилаб сийму зар.

Бу нақд истай ўлмоқ равон ул тараф,
Вале нақди жонини қилмоқ талафғ»

Чу ул азмдин фориг ўлди билкул,
Ул эл илтифотиға қўйди кўнгул.

Карам айлаб этти риоят баса,
Бори топти шаҳдин иноят баса.

Аларни макониға озим қилиб,
Неча кимса лекин мулозим қилиб.

Ўз оллинда асраб ғаробат учун,
Ешиқда шуқуху маҳобат учун.

Чу мағрибни осудаҳол айлади,
Яна азми савби шимол айлади.

Тенгиз айлабон қатъу тоғ артилиб,
Юрур эрди йўл Рум азми қилиб.

Ҳамул турки чин⁴, йўқки чиний ғизол
Ки шерафкан эрди қилурда жидол.

Солиб шоҳ кўнглига ўз шавқини,
Чекиб бўйниға зулфининг тавқини.

Бўлуб шоҳ матлубу марғуби ҳам,
Не матлубу марғуб, маҳбуби ҳам.

Анинг бирла тун-кун бўлуб журъакаш,
Борур эрди ўз мулкига шоду хуш⁵.

Гузаргоҳи Русу диёри Фаранг,
Қаю ерга етгач, ўтуб бедаранг.

Ўтар чоғда мобайни ғарбу Шимол,
Тилаб дод жамъе парокандаҳол.

Ўкуш нола айлаб тазаллум била,
Сўруб шоҳ аларни тараҳхум била.

Дедиларки: «Шоҳо, жаҳондор бўл,
Қадар қудрату чархмиқдор бўл!

Жаҳон мулкига бердинг ободлиғ,
Жаҳон аҳлиға адл ила шодлиғ.

Диёреки адлинг анга етмамиш,
Диёр аҳлини шодмон этмамиш.

Ҳамоноки бу марз ила бум эрур,
Доғи бу неча зору мазлум эрур».

Деди шаҳ: «Бу кишвар нединдур хароб,
Елига недин тушти бу изтиробғ»

Дедиларки: «Бу мулкнинг бир ҳади,
Ҳамоно эрур Қирвон сарҳади⁶.

Ким, ул мулк ғарбиға мойилдурур,
Аро ерда бир тоғ ҳойилдурур

Ким, ул тоғдин нари офот эрур,
Ул офотдин нари зулмот эрур.

Бу навъ этти воқиф хабар бергучи
Ки, зулматнинг андиндурур бир учи.

Ерур тоғу зулмат аро водие
Ки, йўл элтмас ул тараф ходие.

Не зулмат – жаҳаннам, не водий – сақар
Ки, яъжуж хайлиға бўлди мақар.

Не яъжужким, юз туман, минг бало,
Биз ул юз туман минг балодин жало⁷.

Аларни Ҳақ ўз қаҳридин халқ этиб
Ки, кўп элга бедод алардин етиб.

Ерур ишларин васф қилмоқ маҳол
Ким, ул васфдин нутқ эрур гунгу лол.

Тааддуд аро йўқтурур сонлари,
Яна сонсиз ойини нуқсонлари.

Қад узра ёйилмиш пароканда соч,
Бири бир қаришдур, бири ўн қулоч⁸.

Дема соч, хошоку хас маъдани,
Либос андин айлаб борининг тани.

Қулоқ ики ёндин бўлуб бирга жуфт,
Нажас танларин кўздин айлаб нуҳуфт.

Келиб ғул бармоғи бармоғлари,
Вале дев тирноғи тирноғлари.

Ёмон юзлари ранги беҳад сариғ,
Қизил туклар анда сафодин ариғ.

Бияйниҳ кўз андоқки – маймун кўзи,
Вале шум ҳар қайси малъун кўзи.

Бурун ичларин тил била пок этиб,
Топиб лаззат, ўзни тарабнок этиб,

Анингдекки, мабраз аритурда эл,
Солурлар ани холи айларга бел.

Оғиздин тўнгуздек чиқиб ики тиш,
Вале ерни қозмоқ алар бирла иш.

Не ерники ул тишлар этти табоҳ,
Қиёматқача бутмай андин гиёҳ.

Тақаллумда ҳашв улча имкон келиб,
Оғиз барчасида занаҳдон келиб.

Тушуб ҳар бирининг ики эмчаги,
Ва гар худ тишиси, ва гар эркаги.

Ҳамул тоғ ундур, анингдекки, ваҳм
Қила олмойин кўктин авжини фаҳм.

Ики юз анга софу йилмон қаё,
Нима бутмай андин нечукким иё.

Ики ёниким ҳеч топмай гусил,
Бўлуб Қоф атрофиға муттасил.

Бу мобайн аларнинг тарабхонаси,
Бу тоғ ўйлаким Қоф домонаси.

Вале давраким бўйла кўргузди Қоф,
Топиб насх қофи киби ҳар шикоф.

Бўлуб фосил ул тоққа бир дара,
Убур этгали ул гуруҳи шара.

Алар йилда солиб ики қатла шўр,
Чиқиб тоғ шикофидин андоқки мўр.

Бизинг шаҳру водий сори ёйилиб,
Не бедодким мумкин ўлғай, қилиб.

Келур чоғ алар, биз фирор айлабон,
Ватандин жало ихтиёр айлабон.

Боримизға ул навъ бечоралиқ,
Солиб тоғу водийда оворалиқ.

Неким топиб ул қавм талон этиб,
Бори шаҳру кишварни вайрон этиб.

Киши топсалар айлаб они ҳалок,
Талошиб емакка этин завқнок.

Мавошини элтурга яксар суруб,
Ватангаҳларига дегин еткуруб.

Захира емакдинки мавжуд ўлуб,
Алар зулмидин барча нобуд ўлуб.

Емак бирла худ мутлақо тўймайин
Ва гар тўйса ҳам донae қўймайин

Борин айлабон нақл бунгоҳқа;
Будур арзимизким, дедук шоҳқа».

Деди шаҳки: «Ул нописандида хайл,
Қачонким қилурлар сизинг сори майл,

Нечук сизга маълум ўлур ул бало
Ки, андин бурунроқ қилурсиз жалоғ»

Дедилар: «Бу тоғеким ул қавми шум,
Анинг ул юзида қилурлар хужум.

Бу сори бўлур чоғда сахронавард,
Қилур чарх ойинасин тийра гард.

Қачон бўлса ул тийра гард ошкор,
Бўлур тийра бизларга ҳам рўзгор».

Деди шаҳ: «Қачон бўлғай ул иш чоғиғ»
Дедилар: «Ўтуб бир неча кун доғи».

Эшитгач бу сўз довари чорарас,
Алар чорасин қилмоқ этти ҳавас.

Тошиб берк манзил, тушарга паноҳ,
Ҳамул марз аро қилди оромгоҳ.

Дедилар ул эл юз тазарруъ била,
Жанобида ушбу таваққуъ била

Ки: «Бизга неча бахтдин йўқ наво.
Нечук кўргабиз эл газандин равоғ

Шаҳ ар мунда маскан қилур, қилмасун,
Аларни жаҳон аҳлидек билмасун

Ки, ногаҳ бири етса ул қавмнинг,
Ғаним ўтрусида не юзу, не минг,

Батахсиским юз туман минг бало
Ки, бу кишвар ўлгай алардин тўло.

Етишгай борининг бошида ғазаб,
Бори эл қонин ичгани ташналаб».

Деди шаҳки: «Сиз бизга қайғурмангиз
Ва лекин бу кишвараро турмангиз.

Тошинг ҳар нейингиз бўлса айлаб шитоб
Ки, бу мулк аро қолмасун риштатоб

Ки, Тенгрига ул дам таваккал қилай,
Алар фикрин айлай, нечукким билай».

Алар чиқтилар мулкдин хонакўч,
Вале қилмади шоҳи фарзона кўч.

Деди, давриға қоздилар ҳар фарик,
Очуқ хандақ, аммо бағоят амиқ.

Кишилар йибордики, ҳар марзу бум,
Фаранг ўлсуну Рус, ё Шому Рум.

Неким бўлса меъмори чобукхаёл,
Яна доғи устоди нозукхаёл.

Яна коргарлар, бори чарбдаст,
Бало рахнасин қилғудек сангбаст.

Мису рўю қалъи, биринжу темур,
Яна қўрғошун бирла толу кўмур.

Қилиб неча юз минг тева узра соз,
Яна неча устоди оҳангудоз.

Муҳайё қилиб эҳтимом айлабон,
Борин жаҳд ила тезгом айлабон.

Етургайлар ул ерга борини бот,
Бори бутти шоҳ айлагач илтифот.

Чу неким кераклик эди, бўлди рост,
Анингдекки дорой давронға хост.

Анга тегру ҳар кун ўзи отланиб,
Ҳамул тоғ домонасин айланиб.

Солиб ики минг сангбури бедаранг,
Камар узра кесмак учун тахта санг.

Бори зўрдаст ичра пўлоддек,
Қотиғ хора кесмакда Фарҳоддек.

Алар хорани бемадоро кесиб,
Мадоросиз ул тоғда хоро кесиб.

Йиғиб онча асбоб боғларға сад
Ки, тахминидин ажз топиб хирад.

Чу ҳар не керактур муҳайё бўлуб,
Ҳамул тийра гард ошкоро бўлуб

Ки, яъжуж азмиға эрди нишон,
Бўлуб меҳр нуриға зулматфишон.

Йиғиштурдилар элни таклиф ила,
Кивурмакка хандаққа тахвиф ила.

Сурулди гала доғи хандақ сари
Ки, жонлиқ нима қолмади ташқари.

Камингаҳда беш минг набардозмой,
Ниҳони қўюб шоҳи фархундарой

Ки, бир дастбурд айлабон ошкор,
Қилурға ҳамул сайдлардин шикор.

Алар ичра ўн ваҳшийи мағрибий,
Қамиш хайли ичра тераклар киби.

Бу савдо аларни чу марбут этиб,
Келиб хандақ аҳлини мазбут этиб.

Бу ҳолатда чикти гуруҳо гуруҳ
Ки, яъжуждин тўлди сахроу кўҳ.

Чиқиб бўйла ҳолатда аҳли камин,
Анингдекки, титраб замону замин,

Алар хайлиға ўзларин урдилар
Ки, тиғ остида кўпни ўлтурдилар.

Бу янглиғ чу кўрди алар дастзўр,
Хаёл айлаким, тушти дарёға шўр.

Қўюб борча тўш-тўшдин ул элга юз
Ки, касратларидин тўлуб тоғу туз.

Анингдек набард ошкор эттилар
Ки, ул хайл ишин изтирор эттилар.

Не ўқу қиличдин бирисига бок,
Не ўқу қиличким бўлурдин ҳалок.

Итик тиғдин ҳар нечаким ўлуб,
Ҳамул тиғдин ҳам итикрак бўлуб.

Алар ҳам кўп элни ҳалок айлабон,
Ҳалок айлаганни хўрок айлабон.

Отидин муборизни йиққон замон,
Йиқилғоч, талошиб тугатмак ҳамон.

Демонким ебон жисму қолабни ҳам,
Не жисму не қолабки, маркабни ҳам.

Ажаброқки, не хасму не ўз дебон,
Йиқилғонни филҳол узушуб ебон.

Бу янглиғки айлаб набард ул сипоҳ,
Кўп эл бўлди оқшомга тегру табоҳ.

Басе ул жамоатдин ўлтурдилар
Ки, то ўзни хандаққа еткурдилар.

Чу пархошдин қолмайин жонлари,
Кириб жон аросиға қўрғонлари

Ўқуш рев ила ҳисн азми қилиб,
Ҳамул девваш халқдин айрилиб.

Булар айлагач рев ила тарки разм,
Алар ҳам қилиб тоғу саҳроға азм.

Тонг отқунча ошубу ғавғо била,
Қалин ит масаллик алоло била.

Бори оғзида телба итдек ёлин,
Ададда вале ит тукидин қолин.

Чу ҳозир бўлуб шаҳ қошиға сипоҳ,
Мусибат тутуб хайли ғойибқа шох.

Қабул айлаган иш кўрунуб қатиғ,
Пушаймонлиғи ҳеч қилмай асиғ.

Чу кўшиш сори топмайин ҳеч йўл,
Зарурат уруб чора зайлиға қўл.

Билибким, неча кун таҳаммул керак,
Қилур ишда кўпрак тааммул керак.

Емакдин чу холидур ул марзу бум,
Магар топмайин туъма ул хайли шум,

Ёниб ўз макониға азм этсалар,
Қилиб авд, келган сари кетсалар.

Етиб ишга ул лаҳза наззорае,
Қила олғай ул қиссаға чорае.

Ҳам ушбу дейилган киби ул гуруҳ
Нима топмоғондин бўлуб чин сутуҳ.

Бори қилдилар авд келган сари,
Дара ичра сиғмай кириб ичкари.

Аларға чу юзланди оворалиқ,
Замона унутти ситамкоралиқ.

Шаҳ отланди ул хайли доно била,
Разин рою ақли товоно била.

Рикобида санъатгар эл беҳисоб,
Қилиб ул дара сори бори шитоб.

Чу етилар, эрмас эди ул дара,
Очук жулгае эрди хўбу сара.

Ва лекин ики жониби ики тоғ,
Нечукким бериб эрди ул эл суроғ.

Ики тоғ аросида массоҳи чуст,
Яқинроқ ерин айлади бозжуст.

Таноб ончаким чектилар ҳар сари,
Яқинроқ ери эрди ўн минг қари⁹.

Нужум аҳли соат қилиб ихтиёр,
Кезиб маркаб узра шаҳи бахтиёр.

Буюрдики тўктилар ул ерга ранг¹⁰,
Тушуб қўйди соат била хора санг.

Гудозандалиғ ичра минг коргоҳ,
Қилиб, ўйлаким кўра тайёргоҳ.

Муҳандислар айлаб фусунсозлик,
Масоҳат била корпардозлик.

Бўлуб коргарлар доғи ишда чуст,
Ража жадвали бирла поку дуруст.

Гач ўрниға махлул этиб ҳафтжўш¹¹,
Қуюб ерга санъатгари сахтқўш.

Солиб ҳафтжўш устига тахта тош,
Бори жониби тез бўлғон тарош.

Қўпуб ёна устоди Бонийҳасаб,
Қўуб тошни тошқа лаб-балаб.

Чу бир сатҳ ул тош ҳамвор ўлуб,
Яна устида иш намудор ўлуб.

Чу тулиға ўн минг қари эрди арз,
Биносиға беш юз қари бўлди арз¹².

Неча минг бу иш узра устод эди
Ки, санъатда банноу ҳаддод эди.

Қўуб ул сифат дарз-бардарз тош
Ки, бўлмай сари мўй анга дарз фош.

Яна эрди муздур сондин фузун,
Нечаким қиёс этса ондин фузун.

Бўлуб оламе бўйла санъатнамой,
Кеча-кундуз иш қилдилар олти ой

Ки, неча минг устоду санъатгари,
Тамом эттилар Садди Искандарий¹³.

Муаррихдин эттим бу навъ истимоъ
Ки, топти сад уч юз қари иртифоъ.

Ики зина доғи ясаб эл сори
Ки, чикқай қуйидин улус юқори.

Яна кунгуру бурж этиб қалъавор,
Темурлар била айлабон устувор.

Ясаб ики манзил ниғаҳбон учун,
Ташиб тош кўп сангборон учун.

Қилиб анда таъйин неча юз киши
Ки, сад ҳифзи бўлғай аларнинг иши¹⁴.

Чу сад бўлди андоқки чархи кабуд,
Жаҳонофаринға шаҳ этти сужуд.

Бу ҳолатда ул хайли муҳликситез,
Солиб дашту водий аро рустахез.

Етиштилар андоқки, маъхуд эди,
Бурунғича ун-шайн мавжуд эди.

Бало рахнасин топдилар, ўйла руст
Ки, тиш бирла тирноғлари бўлди сушт.

Деди шоҳким: «Сангборон қилинг,
Бало хайлиға тошни паррон қилинг!»

Анингдек алар бошиға ёғди тош
Ким, ул тошдек тушти тупроққа бош.

Чу йўқ эрди ғавғоларидин асиг,
Бўлуб қатл тошидин андешалиғ.

Ёниб бир-бирисига айлондилар,
Чу суд этмади жаҳду жидд – ёндилар.

Ер аҳлиға ҳар зулмким сурдилар,
Фалакдин бориға эваз кўрдилар.

Бу бедодким айлаб ул қавм фош,
Не тонг осмондин агар ёғса тош

Неча қатла мундоқ топиб гўшмол,
Яна ул тараф боқмоғ этмай хаёл.

Бу ойин ила чун шаҳи пурхирад
Ки, яъжуж дафъи учун чекти сад.

Қилиб хотирин жамъ, қилди хиром,
Сипаҳ бирла ёд айлаб асли мақом.

Неча кун чу қатъ айлади марзу бум,
Яна бўлди манзилгаҳи тахти Рум.

Кетур соқий, ул жоми тақвишикан
Ки, кўнглумга тушмиш ҳавои ватан.

Тилармен кезиб рубъи атлолни,
Десам ранжи ғурбатдаги ҳолни.

Муғанний, чу топтим мақомимда ком,
Тузат ком ила сен доғи бир маком.

Қилиб фаҳм ул оҳангнинг рангини,
Яна тарк этай сайр оҳангини.

Навоий, ватан бўлди манзил манга,
Бу манзилдин аммо не ҳосил манга

Ки, ҳар кимки бор эрди ёру қарин,
Бўлубтур адам сори ғурбатгузин.

LXIX

Елдек сайр аро сабукборлиғ нафйин қилмоқ ва тоғдек сукун аро бовиқорлиқ амрин буюрмоқ ва ашоб суҳбатинким бир-бир ишлари борурға шитобдурур ганимат билмак ва аҳбоб мулоқотинким, ҳар бири бир гавҳари ноёбдурур, муғтанам тутмоқ ва адам ғарибистонидин шаммае ёд этмак ва вужуд сарманзилин хушлуқ била ўткарурни васият қилмоқ

Чу охир бўлурбиз адам, эй рафиқ,
ғанимат тутоли бу дам, эй рафиқ!

Бу бир дамки, хушвақтлиғ берди даст,
Тараб жомидин айлагил ўзни маст.

Чу бу дамни чарх ўткарур ҳам, бу дам
Дамо-дам май ичким, эрур дам — бу дам.

Кўруб умр тарихи мубҳамлиғин,
ғанимат бил ашоб ҳамдамлиғин.

Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама.

Сафар меҳнати жовидонидурур,
Нединким сақардин нишонедурур.

Сафарға недур ҳар дам этмак ҳавас,
Санга ул сафарким бор оллингда, бас.

Неча бўлса хайлинг аро кўсу пил,
Чолингуси пил узра кўси раҳил.

Неча сайр ташвишидин қонмоғунг
Ки, борғунгдур ул навъким, ёнмоғунг.

Ерур бир йўл оллингда беҳад қатиғ,
Майи ҳажри аҳбобнинг бас ачиғ.

Не ҳамроҳ ул йўлда, не ҳамдаме,
Ерур, Аллоҳ-Аллоҳ, ажаб оламе

Ки, ҳар кимки ул йўлга қўйди қадам,
Бурунги қадамдур саводи адам.

Не ул сайр поёнига ҳад падида,
Не мақсуд пайдо, не мақсад падида.

Ерур онча ранжу суубат анга
Ки, ўлмак эмастур укубат анга.

Ерур бежихат кимки шарҳин қилур
Ки, ҳар кимки айлар тааммул – билур.

Киши билса оллинда бу навъ йўл,
Сафарни не янглиғ ҳавас қилғай ул.

Нечаким таваққуфни жазм айлагунг.
Қачон бўлса бу йўлга азм айлагунг.

Чу охир борурсен, шитобинг недур,
Борурдин бурун изтиробинг недур.

Тараддудни тарк айлаб ором тут.
Тузуб базм аҳбоб ила жом тут.

Йўқ улким, бориб сен, қолурлар бу хайл
Ки, бордур бориға борур сори майл.

Ерурлар ғанимат бори бу замон
Ки, бир-бирига сиз барчангиз меҳмон.

Бўлунг майға гулрез ўлуб субҳҳез
Ки, бир-бир учун бўлғунгуз ашқрез.

Тараб бирла жоми шабона ичинг,
Тўло тутсалар бебаҳона ичинг.

Олинг айшдин умрнинг комини,
Тутунг хуш йигитликнинг айёмини.

Ичиб базм аро жоми дилкаш тутунг,
Неким келса ўзни даме хуш тутунг.

Не соатки юзланса кому мурод,
Сочиб ўтқа испанд, ўқунг «ин яқод».

Ва гар бермаса даст кому тараб,
Тараб йўқ дебон ўзга солманг тааб.

Ўзунгизни меҳнат куни овутунг.
Не ғам келса даврондин, осон тутунг.

Агар ғам етиб, кимса топса алам,
Қилур бир ғамин куч била ики ғам.

Муни англаким ошкору ниҳон,
Киро айламас ғам емакка жаҳон.

Чу бир лаҳза давронға йўқ эътимод,
Бадан қайдида жонға йўқ эътимод.

Нечук одами бежихат ғам егай,
Ва гар бўлса юз минг жиҳат ҳам егай.

Бурунги куну тонгладин урма дам
Ки, ул бир адамдур, бу доғи адам.

Эрур бир бу кун ҳар не нобуду буд
Ки, ики адам ичра тутмиш вужуд.

Дами нақд агарчи бу маъдум эмас,
Вале етмак оқшомға маълум эмас.

Не оқшом, тириклик эрур бир нафас,
Ҳам эрмас яқин топмоқ охир нафас.

Чу бир дамға йўқтур кишига зимон,
Фалак зулмидин альамон-альамон!

Муни доғи ғам бирла қилғон басар,
Хираддин магар топмаиштур асар.

Алам ичра дам урмағил, эй кўнгул,
Не ғам етса қайғурмағил, эй кўнгул.

Жудоликқа шод ўлма ашобдин,
Жафо етса айрилма аҳбобдин.

Чу гардун иши бевафолиғдурур,
Саранжоми расми жудолиғдурур.

Фироқ ичра таъжил, яъники неғ
Бу ҳосилға таҳсил, яъники неғ

Ватандин чу охирдур оворалиқ,
Недур они истаб ситамкоралиқ.

Будур чарх ишиким шитоб айлагай,
Не обод кўрса — хароб айлагай.

Чу ул бузғуси, қилмағил изтироб
Ки, андин бурун айлагайсен хароб.

Ва гар сайрға асру роғиб эсанг,
Сафар нафъу зарриға толиб эсанг,

Мусофир бўл, аммо ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл.

Сафар азми дўзахқа сонийдурур,
Ватан ҳубби имон нишонидурур.

Кишигаким имон эрур сарнавишт,
Неча журми бор кўргусидур биҳишт.

Бориб журмсиз кирма дўзах аро,
Ўзунга кетурма узун можаро.

Чу зотингда имондин ўлди нишон,
Гулистони жаннатда бўл гулфишон.

Эрур равзаи хулд чун масканинг,
Не бўлди дўзахқа бормоқ фанинг.

Жаҳон мулкин этсанг сафар хушку тар,
Сқандардек олсанг юруб баҳру бар,

Кўюб борин охир чу кетгунгдурур,
Дегинким олиб они нетгунгдурур.

Ҳамул хушку, тарки азимат тутуб,
Фароғат мақомин ғанимат тутуб.

Етакка аёғ чексанг андоқки тоғ,
Неча кун бу вайронда қилсанг фароғ.

LXX

*Ул кабутар ҳикоятимким подшоҳнинг қасри зарнигори ҳибсидин қутулди ва ўз бузуқ ошёнини
нишиман қилди ва бумдек анга ул вайрондин фароғат ганжи топилди*

Эшиттимки, бир тойири номабар,
Битик зимнида шарҳи хангомабар,

Сабукпар кабутарки, ҳар бир қулоч
Ки, паррон очиб тай қилиб бир йиғоч.

Тошиб эрди бир шоҳ қайдида банд,
Етиб эрди болу париға газанд.

Фалак гардиши айлабон зулму зўр,
Неча йил ани айлабон хонагўр.

Чу зиндонидин қочти ул бенаво,
Нишоту фараҳ бирла тутти ҳаво.

Сингиб кўкка ҳар сори чун боқти ул,
Ўзининг диёри сори тутти йўл.

Қилиб саъй ила тайри фархундапай,
Неча кунчилик йўлни бир дамда тай.

Вале зулми даврон солиб инқилоб,
Қилиб эрди ул бўлғон уйни хароб.

Кабутар етишгач уйин топмади,
Ва лекин учардин қанот ёпмади.

Басе эл бўлуб том уза донарез,
Учуруб кабутар берур эрди хез.

Булар сори ҳеч айламай илтифот,
Урар эрди ўз томин истаб қанот.

Басе давр уруб эҳтиёт айлабон,
Бузуғ узра қўнди, нишот айлабон

Ки, маънус эрур гарчи вайронадур,
Нетай шоҳ қасринки, бегонадур.

Ерур кушқа хушроқ чу боқсанг аён,
Мурассаъ қафасдан тикан ошён.

LXXI

ҲИКМАТ

*Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, табиатқа ватанда ком ва маълуф масканда
ором жиҳати не бўлғай ва анинг жавоби*

Яна сўрди дорои мушкилписанд:
«Ки эй борча мушкиллариңг дилписанд,

Не манзилғаким бўлса ишратфизой,
Табиат керак бўлса рағбатнамой.

Ва лекин неча айласак ишта ғавр,
Емас одами навъи ичра бу тавр.

Ангаким бузуғ кулба зиндонча бор,
Қошида анинг боғи ризвонча бор.

Бу иш бўйла невчундурур, ҳикмат айт,
Тариқин баён айлабон иллат айтғ»

Деди ҳикматомузи донишпужух
Ки: «Бу бобда сўз демиш ҳар гурух.

Вале ҳикмат аҳли аро ҳар мудик
Ки, бу нуктада бўлдилар муттафик.

Будурким, нега табъ муътод ўлур,
Чу муътодиға йўл топар шод ўлур.

Гар истар гадо кунжи вайронини,
Тилар шаҳ доғи қасру айвонини.

Такаллуфни бу ишда маънос бил,
Анинг табъиға они маънус бил.

Табиатқа ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди одат – табиат бўлур.

Яқинким, билур шоҳи ҳикматпазир,
Табиатқа ўз шонидин йўқ гузир.

Табоеъга бу навъ эрур парвариш
Ки, айларлар ўз майли бирла кашиш.

Аларга бу майл ихтиёрий эмас,
Бажуз қисмати сунъи Борий эмас.

Не ерким биров табъи маълуфидур,
Бу маълуфининг онча машъуфидур

Ки, одат бўлур кимки бор огаҳи,
Табиатқа одат бўлур мунтаҳи.

Чу бўлди табиат керак бўйла-ўқ,
Анга чунки ўз майлидин чора йўқ».

Чу қойил тўкуб дур нечукким саҳоб,
Олиб мустамеъ баҳрдек дурри ноб.

LXXII

*Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирлигинин сўнгра дарёбор фатҳи учун орзу кемасига кириб, ҳавас
елканин тортқони ва ҳукамо иттифоқи била Рум дарёси соҳилида олам мулкининг моҳир
нажжорларин йиғиб кема тартибига амр қилғони ва уч минг ҳилоли қавсмонанд қурулгондин
сўнгра миҳваросо тирлар била аларга қаттиқ ёйдин чиққан ўқдек равонлиқ бермаклари ва анинг
ул сафиналарда мавж хутутидин биҳор фатҳномасин ўқуғони*

Бу баҳр ичра ғаввоси гавҳарфишон,
Берур бўйла сўз гавҳаридин нишон

Ки, оламни Искандар олғоч тамом
Ки, қилди яна Рум мулкин мақом.

Неча кун ватан ичра масрур эди,
Нишот айлади улча мақдур эди.

Юзи солиб ул мулк аро нуру тоб,
Нечукким шараф буржиға офтоб.

Топиб айш ҳар марзу ҳар бум эли,
Вале ўзгача шод ўлуб Рум эли.

Мубоҳот этиб борча офок аро,
Не офок аро, чархи нуҳ тоқ аро.

Не тонг, фаҳр тўртунчи кўк қилса фош,
Ани жилвагоҳ айлагандин қуёш¹.

Чу шаҳ неча вақт ўлди оромгир,
Дилором ила жомдин комгир.

Кўп айлар эди хотирига хутур
Ки: «Чун берди тавфиқ Рабби ғафур.

Жаҳонгирликка қилиб эҳтимом,
Чу азм этгим, олдим жаҳонни тамом.

Ғаройиб неким даҳр аро бор эди,
Бу бир махфий, ул бир падидор эди.

Наботию конию гар жонвар,
Ғаройиб мисолу ажойиб сувар².

Сипехр этти оллимда ифшосини
Ки, қилдим борининг тамошосини.

Неким арз сатҳида топмиш вужуд,
Манга бўлди манзур буду набуд.

Ва лекин тенгиз сайрини қилмадим,
Не эрконни ул пардада билмадим.

Савоҳилда дерларки, кўптур ғариб,
Жазойирда ҳам кўпрак андин ажиб.

Бихор ичра худ бениҳоятдурур,
Муҳит ичра беҳадду ғоятдурур³.

Бу шакли мудавварки дерлар жаҳон
Ки, бор аксари сув ичинда ниҳон.

Қуруғлик ери ўндин эрмасдурур,
Билур эл нишон бўйла бермасдурур.

Эрур офариниш аро онча печ
Ки, жанбидадур тўқуз афлок ҳеч.

Фалакларки, ҳеч ўлди ул печдин,
Қошида жаҳон камдурур ҳечдин.

Ҳисоб ичра бу ҳечдин доғи кам,
Киши кўрмамиш бўлса ушрини ҳам⁴.

Недур мунча лофи жаҳонгардлик,
Ерур бу сифат лофи дамсардлик?

Чу афлоку анжумға етмас илик
Ки, моҳияти элга бўлғай билик.

Билиб биз ҳисобини боғлаб расад,
Ҳақиқатларин фаҳм қилмас хирад.

Аларғаки қодир эмастур киши,
Билинмас сукуни била гардиши.

Жаҳонким, бўлубтур мусаххар манга,
Анга ҳукмронлиқ муяссар манга.

Ани мулк этиб Ҳақ, мени мулкдор,
Манга борча ишга бериб иқтидор.

Агар улча мулкумдадур, билмасам,
Чу билмай, билур фикрини қилмасам.

Менинг бирла сойир эл ичра не фарқ
Ки, бўлғай алар баҳри ғафлатда ғарқ?

Керак ҳар недур фарши ғабро аро,
Қуруғлуқ аро, йўкса дарё аро.

Агар айласа бахт ҳамроҳлиқ,
Юруб борчадин топсам огоҳлиқ.

Қуруғлуғни қилдим Хизр бирла тай,
Бу дам қўйсам Илёс ила сувға пай».

Чу кўнглида ер тутти мундоқ ҳавас,
Топа олмади дафъиға дастрас.

Ҳавас тундбоди чу бедод этар,
Хирад хонумонини барбод этар.

Бу андеша чун кўнглин этти забун,
Димоғиға юзланди бими жунун.

Билибким не кўнглида пинҳон эрур,
Ниҳон тутса жониға нуқсон эрур.

Талаб айлади дониш аҳлини бот,
Яна давлат аҳлин қилиб илтифот.

Чу бу анжуман ихтиёр айлади,
Ниҳон розини ошкор айлади.

Ичинда ниҳон кўнгли мақсудини,
Аён айлади буду нобудини.

Бори билдиларким, не қилмиш ҳавас,
Тенгиз сайридур кўнглига мултамас.

Қаю бирки манъ айлаю солди сўз,
Дебон сўзни, чун шохға қолди сўз.

Сўзин, ўйла маъкул ила қилди рад
Ки, бўлди жавобида ожиз хирад.

Билиб борчаким, манъ даргир эмас.
Ризодин ўгун ҳеч тадбир эмас.

Писанд эттилар барча, айлаб дуо
Ки: «Ҳақ солди кўнглунга бу муддао.

Умид улки ҳам лутф этиб Кирдигор,
Бу азмингда қилғай сени комкор».

Қаю ишта шаҳ топса ройи заиф
Ким, ўлғай жадал айламакка ҳариф.

Не жонибки, шаҳ бўлди кўшишнамой,
Заруратки, бўлғай мутеъ аҳли рой.

Шаҳ ар машваратда ситамкорадур,
Ситам чекмай ул ишта не чорадур?⁵

Вале ғайб сирри чу пайдо эмас,
Қазо қисмати ошкоро эмас.

Басо ройким ақл анга юз далил
Топор, лек ўлур, борча ройи алил.

Басо ишки нафс этса анда инод,
Етишгай ҳамул раҳгузардин кушод⁶.

Не роеки иқбол эрур раҳнамун,
Анинг тобеъи келди чархи нигун.

Бас, авло буқим қай тараф тушса шох,
Киши зилли жоҳиға чеккай паноҳ.

Ки, бўлғай иш ўнг келса масрурлуқ,
Ҳам ўлғай ёмон келса маъзурлуқ.

Сқандар сўзин қилғоч ул эл писанд,
Бўлуб кўнгли ул ройдин баҳраманд.

Равон ҳукм қилдики, санъатвар эл,
Қилиб чуст кишти йўнар ишга бел.

Масолиҳки, дарқордур ҳар нима
Олиб, соз қилғайлар уч минг кема.

Минг андин бўлуб шоҳ азмиға хос,
Ҳамул элгаким келди базмиға хос.

Яна минг ҳам арқони давлат учун,
Сув устида қилмоққа суръат учун.

Секиз юз сипоҳийи жаррорға,
Ики юз яна аҳли бозорға.

Мингиким рақам айлаб ўз отиға
Ки, бўлғай панаҳ баҳр офотиға.

Юзи жунг ўлуб ҳар бир андоқки шаҳр
Ки, топқай киши шаҳрдек анда баҳр.

Бўлуб, ўйлаким шаҳр ҳар жунг аро,
Маҳаллоту кўю мақому саро.

Яна уч юз ул навъким беҳалал,
Бири минг сипоҳиға бўлғай маҳал

Ки, бўлғай бори ўз фароғи била,
Секиз йил кераклик яроғи била.

Яна ики юз кемада зоди роҳ,
Бўлуб ул иш аҳлиға оромгоҳ.

Яна юзда солиб танобу расан,
Масоҳатни қилмоққа баҳр ичра фан.

Яна ики юзда жаммолу сутур
Ки, шояд савоҳилға тушгай убур⁷.

Яна юз келиб заврақи тезрав
Ки, элтиб сув узра сабодин гарав.

Яна ики минг ҳам бу тартиб ила,
Бутарга бори зийнату зеб ила.

Чу фармон этиб шоҳи офоқгир,
Бўлуб аҳли офоқ фармонпазир.

Туруб хайли санноъдин тешакор,
Йиғоч кесгали неча минг пешакор.

Масолиҳ ёқо бешасидин етиб,
Хунарвар қарору шикеби кетиб.

Бу кишти ясар хайлнинг манзили,
Бўлуб Рум дарёсининг соҳили.

Ҳамул сув ёқоси ики-уч йиғоч,
Кўруб аррау тешадин куч йиғоч.

Ўн-ўн беш минг устои нажжор эди
Ки, тун-кун иш устида даркор эди.

Яна мунча шогирду муздур ҳам,
Бори саъй этиб улча мақдур ҳам.

Яна икки-уч минг киши борча чуст,
Иш этмак учун кун-бакун бозжуст.

Солиб онча ул соҳил ичра хурўш,
Дегил Рум дарёсиға тушти жўш.

Бу янглиғ ўтуб уч йилу бир нима,
Тенгиз суйиға кирди уч минг кема

Анингдекки, тақсим топти бурун,
Тутуб ҳар ким ўз кемасида ўрун.

Солиб неча йиллиқ йўл асбобини,
Тенгиз сайрининг ҳар не ноёбини.

Тўлуб кемалар ичра ҳар хоста,
Чу бўлди керак янглиғ ороста.

Таҳаррук тутуб шоҳ дарё киби,
Не дарёки, чархи муалло киби.

Қилиб мамлакат аҳлиға хайрбод,
Навозиш била айлабон элни шод.

Чиқиб бодпой узра бўлди равон,
Шабистони аҳли қолиб нотавон.

Сурар эрди якронини бедаранг,
Анга тегруким, баҳри Руму Фаранг.

Чу соҳил сари даштдин қилди майл,
Анингдекки дарё сари тундсел.

Қўюб раҳши дарё қироғиға гом,
Инонин чекиб шоҳи дарёхиром.

Ҳамул ҳикмат аҳли сутурлобсанж,
Чекиб яхши соат зухуриға ранж.

Чу бир лаҳзае макс вожиб эди,
Қолур эл сари шоҳ боқиб деди

Ки: «Ей қавмким, қилдингиз хизматим,
Чекарсиз бу кун ғуссаи фурқатим.

Неча ҳажрингиз бирла хурсандмен,
Вале барчангиздин ризомандмен.

Қазодин манга тушти мундоқ сафар,
Қадар ҳукмидин элга «айналмафар»⁸.

Қулоққа неким айтсам сўз – тутунг,
Неча вақтдин сўнг мени кўз тутунг.

Агар мулку, вагар мол, гар дин эрур,
Неким ҳар бирингизга таъйин эрур.

Қаю ишки ҳар кимга чектим рақам,
Рақам чекканимдин чиқорманг қадам.

Ҳадисим кўнгул ичра олинг бори,
Саломат бўлунг, яхши қолинг бори.

Дуо бирла бизни гаҳе ёд этинг,
Бу хидмат била эмди имдод этинг».

Бу сўзлар дегач шоҳи кишвархидев,
Улус чектилар кўкка яксар ғирев.

Тўкуб ашкдин борча юзларга руд,
Дедилар анинг жонига кўп дуруд.

Дуодин сўнг оғоз этиб бу калом
Ки: «Гар бар, агар баҳр қилсанг мақом.

Нечақим фироқингда ғам егабиз,
Не ёроқи, яхши-ёмон дегабиз.

Бисоти тараб жилвагоҳида бўл,
Қаёнқим эсанг, ҳақ паноҳида бўл.

Не амр этганинг, тоқи бор жонимиз,
Тағофул қилурға не имқонимизғ

Чу биздин дуо айладинг муддао,
Не иш илгимиздин келур жуз дуо».

Аларға бу ерга етишгач мақол,
Тулуъ айлади буржи фархундафол.

Сутурлоб сори чу кўз солди шох,
Равон кемани қилди оромгоҳ.

Қуёш Жадй буржиға чунқим етиб,
Равон Хут буржиға таҳвил этиб.

Фалак еткуруб бўйла ёмғур чоғин,
Тўқуб эл кўзи бениҳоят ёғин.

Чу шаҳ кема ичра мақом айлабон,
Улус ҳам саросар хиром айлабон.

Тўлуб чун лабо-лаб ул уч минг кема,
Ҳам эл бирла, ҳам ҳар кераклик нима.

Топиб ҳукм маллоҳи озодмард,
Равон кемани қилди дарёнавард.

Қалин кишти ўлғонда жунбушнамой,
Теранг баҳр бўлди ғурунбушнамой.

Юруб сув уза шаҳри аъзам савод,
Таҳаррукда бир ўзга олам савод.

Саводи ёпиб жарф дарё юзин,
Булут ўйлақим чархи хазро юзин⁹.

Бу ойин била шоҳи дарёшуқуқ,
Юруб қилди дарёни юқдин сутуқ.

Қаён азм бевахму бок айлади,
Тенгиз бағрини чок-чок айлади.

Чу ул навъ меҳмон кириб баҳр аро,
Қилиб мизбонлиғда сув можаро.

Очиб ҳар тараф абрмонанд каф,
Ки жамъ айлағай ҳар не бўлғай садаф.

Бори дурларин ошкор айлағай,
Борин меҳмонға нисор айлағай.

Сочиб борчасин шаҳға огоҳвор,
Бори дурларин айлағай шоҳвор.

Бировнингким ул навъ меҳмони бор,
Не дуррким, нисор этгай ар жони бор.

Аёғчи кетур жоми дарёмисол
Ки, баҳр ичрадур шоҳи дарёнавол.

Манга тутки, нўш айлаб, айлай тараб
Ки, дарё киби бўлмишам хушклуб.

Муғанний, тарона тузат рехта,
Ҳазин рудунга лаҳне омехта¹⁰

Ки, ашкимни тўккай дури нобдек,
Буюрғай манга чархи гирдобдек.

Навоий, талаб қил тариқи фано
Ки, сув узрадур даҳр уйига бино.

Кўнгулни бу уй бирла шод айлама,
Хубоб уйига эътимод айлама.

LXXIII

Искандарнинг ҳукамодин дарёбор вазъин савол этгони ва Суқротнинг курраи арз даврида сувнинг не навъ ихота қилгонин шарҳ қилгони ва Муҳит атрофида эти ахзар дарёким, эти чархи хазродек шўрангез, балки хунрездурур тақсим этиб, ўн ики минг жазоирким, холидотдин айрудур, мунқасим қилгони ва буҳайрот шарҳидин элга таҳайюрот солиб ва анҳор можаросидин сойилни баҳрдек хушклублиқдин сероб қилгони

Ҳамул кунки шаҳ бўлди дарётавоф,
Анинг жунгининг кўкси дарёшикоф.

Тилаб ҳикмат аҳлини мажмаъ тузуб,
Бориларға дилжўйлуқ кўргузуб,

Деди: «Баҳр кайфиятин айтингиз

Ки, не вазъ иладур ер узра тенгизғ»

Тааммул қилиб борча аҳли аён,
Дедиларки: «Сукрот қилсун баён

Ким, ул ҳикмат аҳлининг устодидур,
Замири хирад ҳикматободидур».

Сўз андин сўруб шоҳи дарёжаноб,
Бериб бўйла Сукроти доно жавоб:

«Ки, ер жирмидур ҳайъати мустадир,
Курра айлади они Ҳайи Қадир.

Вале ул курра сув ичинда ниҳон,
Очуқ қисми улдурки, дерлар жаҳон

Ки, маъмурау тоғу ҳомун эрур
Ки, оти анинг рубъи маскун эрур.

Вале сув ихота қилибдур ани,
Эрур ети иқлим очуқ қолғани.

Вале ул ҳам очуқ эмасдур тамом,
Ки, ҳар жонибин баҳр этибдур мақом.

Муҳитеким, ул чархосодурур,
Анинг даврида ети дарёдурур

Ки, ҳар ён кириб рубъи маскун аро,
Духул айламиш тоғу ҳомун аро.

Яна ҳам ўн олти бухайрот эрур
Ки, ҳар бирга бир ўзгача от эрур.

Яна юздин ортуқ эрур рўдбор
Ки, олур алардин улус эътибор.

Нечукким Кўҳак, йўкса рўди Ҳирот,
Ва ё Нил ё Кавсаросо Фурот.

Алардин жаҳон ичра ободлиқ,
Анинг нафъидин халқ аро шодлиқ.

Эрур чашма бу рўдлар манбаъи,
Вале баҳрларға бўлуб мақтаъи.

Таарруз бухайрот ила рўдға,

Халал еткурур шарҳи мақсудға.

Ҳамул ети дарёки зохирдурур
Ки, анда билоди жазоирдурур.

Ани шарҳ этарга қилоли шуруъ,
Аларға яқин бирла будур вуқуъ

Ки, мажмуъи ул баҳрдин айрилурур
Ки, доно Муҳит онинг отин қилурур.

Алардин бири баҳри Руму Фаранг
Ки, сенсен бу дам ул тенгизда наҳанг

Ки, ободу бум ичра воқеъдурурур,
Жазоирки анда мазореъдурурур.

Еруру олти юз улча топмиш адад
Ки, йўқ анда маъмурлуқ ичра ҳад.

Икинчини қил баҳри Мағриб гумон
Ки, мавжиға ором йўқ бир замон.

Шимолию шарқийси маъмур бил,
Жазоир минг ул сувда машҳур бил.

Учунчи эруру баҳри Зангу Ҳабаш
Ки, ошубидин келди девонаваш.

Минг уч юз жазира анинг доҳили,
Басе кўп жазирасининг ҳосили.

Ҳисоб ичра тўртунчидур баҳри Ҳинд
Ки, жанбида бир нов сув рўди Синд.

Жазоир анга уч юзу ики минг,
Неча лужжа кўли ҳамул баҳрнинг.

Бири келди Уммону Кулзум бири,
Яна Баҳрайни пурталотум бири.

Бешинчи тенгиз келди дарёи Чин,
Жазира кўп ул сувда мардумнишин.

Адад ичра уч минг, доғи ети юз,
Жазоир аросида кўп тоғу туз.

Дувонг деган сувни олтинчи де,

Билоди саводин кўнгул тинчи де.

Ики мингга яқин жазоир анга,
Туман минг кема лек соир анга.

Етинчини Машриқ суйи қил ҳисоб,
Қуёш аввал анда солиб нуру тоб.

Бўлуб ўн ики минг жазоир тамом,
Мунунг бирла ўн олтига вассалом.

Булардин эрур айру баҳри Ҳазар
Ки, ваҳм айлай олмас суйидин гузар.

Анга ҳам жазоир ададсиздурур,
ғароиб булар ичра ҳадсиздурур.

Булар барчанинг манбаъидур Муҳит
Ки, овозаси тутти сатҳи басит.

Анга муттасилдур булар бориси,
Қуруғлуғдурур лекин уч сориси.

Ва лекин эрур ул бағоят амиқ
Ки, афлок анга тушса айлар ғариқ.

Келибдур сифат бу ватира анга,
Жиҳат буки, бўлмас жазира анга.

Ва лекин улук вазълиқ жонвар,
Аларга ажаб вазъ бирла сувар.

Ерур андин ортуққи аҳли хирад,
Тақаллум била айлай олғай адад.

Будур баҳр ишиким, дедим мужмалин,
Баён айладим махражу мадхалин.

Киши қилса тафсилини орзу,
Кўрар сайр этарда қилиб жустужу».

Сқандар бўлуб хуррамойин бәсе,
Аён қилди доноға таҳсин бәсе.

Бурун ети дарёға азм этти жазм,
Булардин сўнг этмак Муҳит ичра азм.

Бўлур одамийнинг бийик ҳиммати,

Ерур ҳимматидин фузун ғафлати.

Ўлум солғуси чун димоғиға дуд,
Таманно ўтин мунча ёкмоқ не судғ

LXXIV

Машриқда ганж топқон киши ҳикоятим, мағриб ганжномасини ўқуб, меҳрдек боштин қадам қилиб, мағрибқа борди ва ул зари мағрибий топқоч меҳрдек уёқти

Биров топти Машриқда ганжи шигарф,
Ёзиғлиғ эшигида бу турфа ҳарф

Ки: «Ҳар кимки бу ганжни топти, жазм
Агар қилса Мағриб диёриға азм,

Фалон ерда мундин улук ганж эрур,
Анга ким қадам урди, поранж эрур».

Ўқуғоч ани томеъи хомкор,
Деди: «Икисидин бўлай комгор».

Мунга «ҳиммат» оти кўюб фикрати,
Равон қилди Мағриб сори ҳиммати.

Неча йил қилиб қатъ дарёу дашт,
Бўлуб анга юз минг бало саргузашт.

Етиб, истаган ерни топқон маҳал,
Бошиға етишти саросар ажал.

Не мундин еди бар, не ондин доғи,
Машаққат чекиб кечти жондин доғи.

Емас шаҳлиқ — олмоқ юруб баҳру бар,
Ерур топмоқ андинки Ҳақ берди бар.

Бировким, бу маънига ёбандадур,
Хирадманду фархундапай бандадур.

LXXV

ҲИКМАТ

Искандарнинг саволи Суқротдин ул бобдаким, курраи арзни тамом сув ихота қилмогоннинг ҳикмати не бўлғай ва анинг жавоби

Скандар савол этти Суқротдин
Ки: «Ей фард тафриту ифротдин,

Буким ер юзига Муҳит ўлди су(в),
Баён қилки, мушкилдурур бизга бу

Ки, не важҳдин тутмади ер юзин,
Жаҳон сатҳининг борча тоғу тузин

Ки, бу рубъи маскунга сув келди оз,
Ҳам ончаки бор эрди элга ниёз.

Муҳитеким, ул ошкородурур,
Нега даврида ети дарё дурурғ

Чу андин ети баҳр бўлди жудо,
Нега тутмади ер юзин – қил адоғ»

Дуо қилди донойи дарёзамир,
Ки: «Олсун жаҳон шоҳи дарёназир.

Гурухе демишларки, бу жирми хок,
Ерур вазъ ичинда баланду мағок.

Неча асли вазъи мудаввардурур,
Бу ҳикмат элига муқаррардурур.

Вале ер юзи чунки ҳамвор эмас,
Киши фикр агар қилса душвор эмас.

Билурким, ёғиндин қачон бўлди сел,
Қилур тоғдин паст водийға майл.

Чу олам юзи бўлди пасту баланд,
Бу сўзни қилур дониш аҳли писанд

Ки, сув мойил ўлмиш чуқурларга-ўқ,
Ерур бу жиҳатдин бийикларда йўқ.

Гурухе бу маъни гувоҳидурур
Ки, дерлар бу ҳикмат Илоҳийдурур.

Тутулмоқ керак эрди ер сув била,
Ҳамул навъким, акс кўзгу била.

Вале халқким, Ҳаққа осон эди,

Ғараз офаринишдин инсон эди.

Анга жилвагоҳ очти қудрат била,
Бу маъниға йўқ дахл ҳикмат била.

Муни бил Ҳакими Азал ҳикмати
Ки, топмас булардин халал ҳикмати.

Ерур чунки ул ерда ожиз хирад,
Хирад аҳлиға сўз демакка не ҳад»

Скандарга ул сўз келиб дилпазир,
Сукут ўлди ҳикмат била ногузир.

LXXVI

*Искандарнинг ети дарё била ўн ики минг жазоир билодин фатҳ этгандин сўнграким бир қатла
Муҳит даврасин паргорсифат эврулуб эрди, Муҳит нуқтагоҳига азимат қилғони ва ул сайрда
йигоч марокибнинг елдин ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъати ва кулоқдин ул дашт
аро кўп арғадол намудори ва ҳубобдин ул йўл аро кўп сангреса осори ва Искандарнинг Муҳит
марказига етғони ва чарх дўлоби ани айландуриб, Искандария азми этғони*

Гуҳаррезким, нуктаовардурур,
Бу дарёда мундоқ шиновардурур

Ки, чун сурди доно бу янглиғ мақол,
Хабар топти дорои дарёнавол

Ки, не навъ эмиш баҳр кайфияти,
Сафар сори жозим бўлуб нияти.

Ҳакими илоҳийға¹ сурди нафас,
Ки: «Сендин эрур бизга бу мултамас,

Ким андоқки етти сўзунгдин наво,
Бу сайр ичра сен бўлғасен пешво.

Сенинг тобеъинг борча маллоҳлар,
Бори баҳр сайрида сайёҳлар.

Алар бирла топиб сув ҳанжорини,
Қаён бошласанг халқ рафторини,

Бўлурбиз бори донишинг пайрави
Ки, фаҳминг бийик келди, ройинг қави».

Қабул этти Суқроту йўл бошлади,

Улус борди ҳар ёнки, ул бошлади.

Бўлуб эҳтиёт амри лозим анга,
Ҳамул кема аҳли мулозим анга.

Ише тутмоқ ул йўл ишин пос ўлуб,
Анинг посини тутқон Илёс ўлуб².

Суруб кемани ул андоқки тайр,
Ҳамул сувға қилдилар оҳанги сайр

Ки, дарёи Афранжау Рум эди
Ки, ҳолот анга ғайри маълум эди.

Жазойир футухига юз қўйди шох,
Қилиб саъй шаҳ бирла хайлу сипоҳ³.

Қаёнким қилиб азм, қўймай олиб,
Чу олиб, ғаройибқа кўп кўз солиб.

Ўзи айлабон сувда фатҳи билод,
Жазойир билодини айлаб кушод.

Ва лекин неча кимса таъйин этиб,
Алар сув кироғи била йўл кетиб.

Неча кемау аҳли ҳикмат неча
Ки, ҳам кундуз айлаб равшан ҳам кеча.

Сувда ўй, нечукким ҳубоб урғоли,
Ҳамул баҳр даврин таноб урғоли.

Савоҳилда то ер топиб, йўл юруб,
Масоҳат тариқин бажо келтуруб.

Не ерким бўлуб беша, ё берк тоғ
Ки, қатъида массоҳ топмай фароғ.

Сув ичра қилиб кема бирла шитоб,
Бу навъ они массоҳ чеккай таноб

Ки, бир кема ичра йиғиб ҳар сари,
Таноби қади ўн ики минг қари.

Қилиб кемага берк лангар тошин,
Ва лекин ул ипнинг яна бир бошин

Яна бир кема аҳли тутқай суруб,

Неким шарт сурмак, бажо келтуруб.

Неча тор тутқон кема қочибон,
Танобини турғон кема очибон.

Чу сойир кема риштаси тортилиб,
Ҳамул кема сайрини сокин қилиб.

Анга кема аҳли солиб лангарин,
Яна кема сувдин олиб лангарин.

Танобин йиға баҳр аро тезрав,
Нечукким бурунғи кема тездав.

Мунга ҳам чу тортилди чеккан таноб,
Туруб бу вале, турғон айлаб шитоб.

Бу янглиғ чу бу бир туруб, ул юруб,
Бу турғон қачонким юруб, ул туруб.

Алар чун бу янглиғ шитоб айлабон,
Муҳосиблар они ҳисоб айлабон.

Кезиб бу сифат баҳр атрофини,
Масоҳат била англаб авсофини.

Яна бир неча доғи аҳли ҳисоб,
Уруб бу сифат баҳр кутрин таноб.

Ҳакими муҳосиб бу санъат била,
Билиб ҳосилин зарбу қисмат била

Ки, атрофи онинг эрур неча йўл,
Яна сатҳ бирла эрур неча ул.

Жазойирни то фатҳ қилғунча шох,
Ҳисобин ҳаким айлабон рўбарох.

Чу бир баҳр фатҳи саранжом ўлуб,
Ҳисоби доғи ўйлаким ком ўлуб,

Неким бўлди ул сувда хангомае,
Анинг борча шарҳин ёзиб номае.

Чу ул нома шарҳин дуруст айлабон,
Кабутар аёғиға руст айлабон

Ки, ҳамроҳ ани Румдин келтуруб,

Ҳаво айлабон ул пару бол уруб.

Хабар элтиб ул барча Рум аҳлиға,
Қуруғлуқдағи марзу бум аҳлиға.

Бу янглиғ ети баҳри заххорни,
Ети жарф дарёйи хунхорни.

Кезиб айлади барчасиға убур,
Нечукким сув узра сабоу дабур.

Ажойибни ғоятдин ортуқ кўруб,
ғаройиб ниҳоятдин ортуқ кўруб.

Уруб ўн ики минг жазойирға гом,
Қилиб фатҳ чун айлабон эҳтимом.

Чу тортиб таноб анда бевахму бим,
Билиб барчанинг тулу арзин ҳаким.

Ети баҳрни чун мусаххар қилиб,
Борининг салоҳу фасодин билиб.

Муҳит ўлди бир давра бу сайр аро,
Яна хомазан ёзди бу можаро.

Узотти яна тойири номабар
Ки, еткурди ҳижронкаш элга хабар.

Яна манзили бўлди баҳри Фаранг,
Қилиб бир жазира ичинда даранг.

Ўтуб қилғали баҳр ичинда хиром,
Бу чоққа дегин ўн ики йил тамом.

Жазира аро чун макон айлади,
Улус кўнглини шодмон айлади.

Гумон эттиларким, туганди сафар,
Ватан бўлғусидур аларға мафар.

Буюрди яна шоҳи дарёшитоб
Ки, келтурди Сукроти ҳикматмаоб.

Тенгизда равон қилғон асбоқини,
Чекилган масоҳатнинг авроқини⁴.

Тўла бўлмиш эрди варақ бир кема

Ки, йўқ анда қоғаздин ўзга нима.

Солиб борча сандуқлар ичра чувт,
Аларни қилиб кирлар бирла руст.

Қилиб ваҳмким ўтса қоғазга нам,
Анга ногаҳон ботил ўлғай рақам.

Кемаким ул авроқ бирла тўлуб,
Сафина бўлуб демаким, жунг ўлуб⁵.

Чу сандуқларни чиқорди ҳаким
Варақлар қолиб эрди намдин салим.

Деди шоҳким: «Неча аҳли қалам,
Ҳисоб айласун ул ададсиз рақам».

Муҳосиблар они ҳисоб эттилар,
Адад махласин интиҳоб эттилар.

Ҳаким ул ададни чу ташиҳ этиб,
Борин шоҳ кўнглига тавзиҳ этиб.

Тааққул била шоҳи гардунжаноб,
Қилиб ул рақам интиҳобин ҳисоб.

Ҳакимеки онча адад айлабон,
Ҳисоб ичра шаҳга мадад айлабон.

Сувнинг сатҳиға чун бўлуб раҳшунос,
Неча заръ эрконни айлаб қиёс.

Тенгиз тулу арзин важаб-барважаб.
Топиб зарбу қисмат била бетааб.

Муҳитеким ул баҳри аъзамдурур,
Анинг жавфида барча оламдурур.

Масоҳат била бефусуну фириб,
Билиб ҳавздеким, эрур бир жериб.

Ангаким жаҳон бўлса боғи тараб,
Тенгиз бўлса ҳавзи анинг не ажабғ

Ешиттимки, фармондиҳе бор эмиш,
Ҳадисида бу сўзга такрор эмиш

Ки: «Даҳр ўлди бир кадхудонинг ери,

Бу гар бор эрса, бордур онинг ери».

Жаҳон топса ул навъ бир кадхудой,
Не тонг олам ўлса анга бир саройғ

Чу шах топти дарёнинг ойинини,
Бу навъ айлади даври тахминини

Ки, бўлса кема сувда суръатнамой,
Сафар қилса тўқуз йилу ети ой.

Ҳамул баҳри аъзамни бир давр этар,
Қаю ергаким сувға кирмиш, етар.

Чу паргор даврини пос айлади,
Яна кутрин онинг қиёс айлади.

Аён бўлдиким уч йилу бир нима,
Бўлур сув аро сайр қилса кема.

Муҳитиға марказки беиштибоҳ,
Ерур баҳри аъзамга ул нуктагоҳ.

Яқин борур ул ён азимат чоғи,
Ики йилчилик йўлу камрак доғи.

Яна келмаги доғи онча бўлур,
Азиматда борғон замонча бўлур.

Буюрди қилиб тўрт йиллик яроқ,
Муҳит ўртасиға сафар иттифоқ.

Йиғиб анжуман, бўйла сурди калом
Ки: «Бизни ҳавои таманнои хом

Ки, онинг отин халқ қўймиш ҳавас,
Вале филҳақиқат бу янглиғ эмас.

Бори Тенгри тақдиридур бегумон,
Киши қилмоғи яхшидур, гар ёмон,

Гар ул, гар бу ҳар қайси тақдир ила,
Қила олмадим чора тадбир ила.

Улуснинг малолиға бўлдум сабаб,
Басе кўрдилар халқ ранжу тааб.

Бу дамким бу ерда қилибмен даранг,

Билурменки элдур сафардин батанг.

Эмас бўлсалар сайрнинг роғиби,
Билурмен эрур Ҳақ алар жониби.

Манга бу таманно туганмайдурур,
Юрурдин замирим ўсонмайдурур,

Ўн уч йил ишимким тамошо эди,
Жазойир била ети дарё эди.

Муҳит эрди мақсуд сув сайридин,
ғараз соқит эрди анинг ғайридин.

Бу муддатки, баҳр ичра қилдим хиром.
Не ерларки юзланди фатҳиға ком.

Бори фаръ эди, токи қатъ ўлди сув,
Менинг хотиримға эрур асл бу

Ки, сайр айладим доира даврини,
Керак англасам маркази ғаврини⁶.

Агар умру тавфиқ берса Худой,
Кема тўрт йил бўлғуси баҳрсой:

Ики йил бориб, ики йил келмаги,
Вале йўқ киши ғайбни билмаги.

Манга гар эрур давлату бахт ёр,
Бу йўл қатъида ҳеч йўқ ихтиёр.

Билурмен бу иш амри маъҳуд эмас,
Кишига тенгиз сайри мақсуд эмас.

Улус кўнглига тушмасун инхироф
Ки, бори эрур бу юруштин маоф.

Йўликим қилур марг тахвифини,
Нечук қилғамен элга таклифиниғ

Ватанға ёниб халқ осудадил,
Бори биздин ўлдиклар⁷ аммо биҳил».

Бу сўзни чу шарҳ этти дорои Рум,
Фигон чектилар халқ айлаб ҳужум

Ки: «Шоҳо, не журм айламиш бу гуруҳ

Ки, келдинг алар куллуғидин сутухғ

Неча куллуқ этмакта шармандабиз,
Ёмон-яхши бўлсоқ санга бандабиз.

Боримизға доим бу эрмиш мурод
Ки, бўлсоқ тобуғунгда ғамгину шод.

Ажал жонимиз қасди қилғон чоғи,
Тан ўлғай сенинг дарғаҳинг туфроғи.

Не қилдукки, дорои соҳибхирад,
Боримизга мундоқ чекиб хатти рад.

Ўзидин сипоҳин йироқ истади,
Асири балои фироқ истади.

Борурбиз қаёнким санга ком эрур,
Турарбиз санга қайда ором эрур.

Тирик бўлмоқу сендин ўлмоқ йироқ,
Ерур бизга андин ўлум яхшироқ».

Скандар сипоҳин қилиб озмун,
Яқин билдиким бўлмамишлар забун.

Ерур хидматида бори якжихат,
Кўруб элга дилжўйлиқ маслаҳат.

Бори хайлиға офарин айлади,
Иноятқа борин қарин айлади.

Деди: «Ҳақ ишингизга берсун эваз,
Бу сўздин манга билмак эрди ғараз

Ки, бу ранж аро халқ холи недур,
Менинг бирла ҳар ким хаёли недурғ

Боридин чу ихлосу сидқ ўлди фаҳм,
Манга ҳам бу дам муртафеъ бўлди ваҳм.

Ҳамул мен шаҳу сиз сипоҳсиз манга,
Ёмон кун етишгач паноҳсиз манга.

Бу ихлос бирла Худо ёрингиз,
Ҳаводис аро Ҳақ ниғаҳдорингиз».

Бўлуб шод шаҳқа дуо қилдилар,

Садоқат тариқин адо қилдилар.

Шаҳ уч бўлди элни, тааммул била,
Бағоят муносиб тахайюл била.

Ики минг кема аҳлин этти жудо,
Деди: «Ёрингиз бўлсун эмди Худо».

Оғир юк эди доғи ортуқ киши,
Алар бирла йўқ шахнинг ортуқ иши.

Ватан сори борин равон айлади,
Борин лутф ила шодмон айлади.

Деди: «Рум мулки сори қайтингиз,
Саломатлиғимдин хабар айтингиз.

Бурун ети дарёи зохирни денг,
Яна ўн ики минг жазойирни денг

Ки, фатҳ айладим тиғу тадбир ила,
Чу тадбир эди рост тақдир ила.

Бу дамким Муҳит ўлди мақсад манга,
Керакмас эди хайли беҳад манга

Ки, не мулк фатҳи эди, не билод
Ки, қилсам черик бирла они кушод.

Жиҳат бу эди бизни қайтармоғи,
Муҳит ичра оз эл била бормоғи».

Узотқоч аларни бу ойин ила,
Ети юз кема бўлди таскин ила,

Элин ҳам айириб деди: «Сиз гуруҳ
Бўлунг ушбу манзилда таскинпужух.

Чекинг тўрт йил интизорим менинг,
Бу муддат бўлунг посдорим менинг.

Муҳайё қилинг Румдин кўп матоъ
Ким, ул айлагай дафъи заъфу судоъ.

Мен ўлсам сафар озими жидд била,
Агар ёндим эрса бу мавъид била,

Ул ашё бўлуб мужиби тақвият,

Қуво топқай андин яна тарбият.

Чу бир-бирга ҳижрон чекиб еткабиз,
Фароғат била азми Рум эткабиз.

Ва гар худ фалак зулм этиб ошкор,
Ўюн ўзга навъ ўйнаса рўзгор,

Мени тортибон баҳри заххор аро,
ғарик этса дарёи хунхор аро.

Сувда туъма айларга қилмай даранг,
Забун этса бу аждаҳони наҳанг.

Замон ўтса сизларга мавъуддин,
Топиб ўзни навмид мақсуддин,

Дуо хатти бизга рақамзад қилинг,
Биҳил айлабон азми мақсад қилинг»⁸.

Айирди уч юз киштийи тезтак,
Юрурда нечукким ҳилоли фалак.

Мулозим қилиб ҳикмат аҳлин тамом,
Мадоролариға қилиб эҳтимом.

Бўлуб борча мамлу ул уч юз кема,
Тенгизда кераклик бўлур ҳар нима.

Неча минг киши якдилу якжиҳат,
Жалодат келиб барчасиға сифат.

Кема илмида барча маллоҳдек,
Тенгиз ғавси фаннида тимсоҳдек⁹.

Не хидматки айлаб бори дилпазир,
Алар шаҳга, шаҳ барчаға ногузир.

Мураттаб қилиб шоҳи гардуннабард,
Кириб кемага, бўлди дарёнавард.

Алар қолдилар ашкдин баҳррез,
Бориб ашкдек шоҳи дарёситез.

Туну кун қилиб пўя гардун киби,
Сув ичра қолиб рубъи маскун киби.

Кеча тинмоқу кундуз ором йўк,

Емакдин наво, уйқудин ком йўқ.

Неча бокса йўқ тоғу сахро падида,
Неким ғайри дарё – бори нопадид.

Сув афлокдин ҳеч топмай гусил,
Бўлуб давраси давриға муттасил.

Гумон айлабон хайли дарёхиром
Ки, гардун аро айламишлар мақом.

Қуёшким қилиб сайр ул афлок аро,
Ниҳон бўлмайин маркази хок аро.

Неча нурина баҳр аро бутротиб,
Тенгиздин туғуб ҳам тенгизга ботиб.

Қачонким бўлуб сув тубига нигун,
Юзига ёпиб пардаи обгун.

Чу машриқ сари пўя бирла юруб,
Сузук сувда гавҳар киби билгуруб.

Топиб чун қуёш сув юзидин хафо.
Вале партави топмайин интифо.

Анингдекки фонус аро бўлса шамъ,
Кўрунур анинг партави бирла жамъ.

Вале бўлса кўнглак самовий анга,
Лақаб ичра волойи мовий анга.

Қачонким топиб сув аро шамъи меҳр
Ки, луъбат аён айлар эрди сипеҳр.

Нечукки юқордин кўрунуб нужум,
Аларнинг сувда акси айлаб ҳужум.

Дема акским, юз туман жонвар,
Сув амвожида зоҳир айлаб сувар.

Тўкулғон киби жинси зебо аро,
Ўкуш жонвар нақши дебо аро.

Сувни равшан айлаб аларнинг кўзи,
Нечукким, хавони фалак юлдузи.

Ҳамул жонварлар сувда хайл-хайл,

Қилиб тўш-тўшидин кемаларга майл.

Ёқиб кўзлари юз туман минг чароғ,
Тоғиб эл қуёш партавидин фароғ.

Чу ул шуълалар кемаларга етиб,
Йиғочлар тутошурдин эл ваҳм этиб.

Ҳамоно қуярдин қилиб манъ сув
Ки, куймас амад шамъ бўлса ғулу.

Вале шакллар жилва айлаб муҳиб
Ки, эл кўнгли тоғиб алардин наҳиб.

Ангачаки бу хайл яксу бўлуб,
Улус бағри ул ваҳмдин сув бўлуб.

Булар чун бўлуб бартараф, ёна фавж
Падидор ўлуб, солибон сувға мавж.

Қолиб кемалар юз минг офат аро,
Кема аҳли баҳри махофат аро.

Ел оғзиға юз минг карат жон етиб
Ки, бир бўйла оқшомга поён этиб.

Яна чун биҳор узра чиқти қуёш,
Бухор ўлди ҳар ён биҳор узра фош.

Назардин тенгиз анжуми гум бўлуб,
Итарда ҳам, андоқки анжум бўлуб¹⁰.

Сув таҳрикидин гоҳ гирдоблар,
Инониға йўлнинг бериб тоблар.

Не гирдобким, жарф чоҳи амиқ,
Қуёш Юсуфин айлагудек ғарик¹¹.

Ажаб келди чаҳға ҳаволи сувдин,
Сувда чоҳ ким кўрди холи сувдин.

Мусофирға не ҳол бўлғай табоҳ
Ки, йўлида ҳар ён бу навъ ўлса чоҳғ

Фалак гунбазиғаки келмиш нигун,
Сув ҳар ён маноре ясаб бозгун.

Кема даврасиға бериб имтидод,

Анингдекки тол баргига гирдбод¹².

Биридин қутулмоққа чун хос ўлуб,
Яна бир самоиға раққос ўлуб.

Гаҳеким бўлуб рафъ саргашталиқ,
Ҳамул даврадин бахт баргашталиқ.

Эсиб сарсару баҳр ўлуб мавжхез,
Фалак бирла сув мавжи айлаб ситез.

Ел андоқ эсибким, тенгиз чайқалиб,
Суйи баҳрнинг мавждин кўзғалиб.

Солиб кўҳмонанд кўлоқлар,
Паёпай тенгиз жисмига чоклар.

Кириб сув тубига саломат куни,
Бўлуб ошкоро қиёмат куни.

Фалак елга ваҳшат эшигин очиб,
Тенгиз ваҳши дарё тубига қочиб.

Не дарё тубиким, суға ул тараф,
Чиқиб гар болиғ, гар наҳанг, ар кашаф.

Чу кўлок ўзин чархшўй айлабон,
Фалак сатҳиға обрўй айлабон.

Кемаким қилиб чарх сори равиш,
Қилиб тири кўк Тириға сарзаниш.

Қуйи чун иниб, бўлуб онинг ери
Дема баҳр таҳтики, таҳтас-сари.

Бўлуб Савру Ҳут авжидин ваҳмлиғ,
Тубидин топиб кўп ўю балиғ.

Фалакка уруб бирни дарё суйи,
Яна бирни элтиб, вале ер қуйи.

Кема аҳли гоҳи ўлук, гаҳ тирик,
Тирик ҳам юб ул сувға жондин илик.

Гаҳиким ул ошуб топиб нишаст,
Бўлуб тоғдек мавжлар сувға паст.

Қутулиб кема аҳли ул ҳарбдин,

Келиб ул бири Шарку бу ғарбдин.

Йиғоч отларин баҳр аро чопишиб,
Укуш ранж ила бир-бирин топишиб.

Тааб кўзларин ашкбор айлабон,
Тенгиз ичра гавҳарнисор айлабон.

Алардин ўзида бири қолмайин,
Скандар магарким ўзин солмайин¹³.

Борурлар эди бўйла ойин била,
Гаҳи суръату гоҳ таскин била.

Бу янглиғ ўтуб бир йилу тўқуз ой
Ки, марказга бўлди қазо раҳнамой.

Скандарга бу мужда берди сурўш
Ки: «Ей, одамизоди беҳудакўш!

Ҳамул ерга еттингки ком айладинг,
Ҳусулида йиллар хиром айладинг».

Қилиб рафъ шаҳ кўнглидин ёсни,
Талаб қилди Сукроту Илёсни.

Аларга доғи бўлмиш эрди аён,
Келурлар эди айламакка баён.

Чу айтишдилар, шубҳа рафъ ўлди пок,
Скандар бўлуб хурраму завқнок.

Буюрди сафойинни турғуздилар,
Солиб лангарин, бодбон буздилар.

Деди элгаким: «Сиз турунг эмди шод,
Қилурмен барингиз била хайрбод.

Тенгиз қаърини айлаб эрдим ҳавас,
Топибмен бу соат анга дастрас.

Кирармен муродим таманно қила,
Ҳавас қилғонимни тамошо қила»¹⁴.

Бу ерда ривоятқа бор ихтилоф,
Вале Хусрав¹⁵ этмиш мунга эътироф

Ки, бир шиша соз этти сандукваш,

Гухарвор сандуқ аро кирди хуш,

Бошин, – деди, – руст эттилар қир ила,
Танобе чекиб анга тадбир ила.

Тутуб берк ул аҳли ано бир учин,
Тутуб шишасиға яно бир учин,

Қилиб рафъ ҳар ваҳму андишани,
Тенгиз ичра солдилар ул шишани.

Қолиб ул тенгиз қаърида неча ой,
Бўлуб баҳр ҳолин тамошонамой.

Чу юз кун қолиб, баҳр анга ортибон,
Алар шишаси риштасин тортибон.

Вале бу ривоят эрур бас маҳол,
Вуқуъиға топмас хирад эҳтимол.

Яна бир ривоят доғи бордур
Ки, ровийлар оллинда мухтордур.

Манга доғи ул келди чун дилпазир,
Қачон бўлғай они демакдин гузир.

Будур улки, тарихлар ноқили,
Ҳам они наби дебдурур, ҳам вали.

Хабар бу сифатдурким, ул комжўй,
Чу бўлди Муҳит ичра оромжўй,

Риёзат бaсе чекмиш эрди тани,
Топиб тасфия хотири равшани.

Бўлуб сайр итмоми топқач мақом,
Иши ҳам сулук ичра бўлди тамом¹⁶.

Валоят мақомида топти ўзин,
Нубувват чароғи ёрутти кўзин.

Кўзи бўлғоч ул шуъладин нурлуқ,
Сув аҳлиға рафъ ўлди мастурлуқ.

Қаён боқти, кўрди неким бор эди,
Анга борча махфий падидор эди.

Суву сувдағин ўйла кўрди аён

Ки, кўргай киши баркаи моҳиён.

Қуруғлукқа ҳар жонварким бўлур,
Башар жинсидин ҳар суварким бўлур.

Кўрунди анга борчаси сув аро,
Нечукким булар акси кўзгу аро.

Вале анда бор эрди тимсол кўп,
Қавий ҳайкалу турфа ашкол кўп

Ки, оламға тушса бири ногаҳон,
Назорасидин ўлгай аҳли жаҳон.

Болиғларки бўлғонда жунбушнамой,
Ўта олмағай суръат этса бир ой.

Вале кўп наҳанг ўйлаким бўйла ҳут,
Муқаррар анга ики ҳар кунги кут.

Юруб эгри харчанг лойиқ мунга,
Шиновар кашаф ҳам мувофиқ мунга.

Скандарға неким таманно бўлуб,
Юз онча ғаройиб тамошо бўлуб.

Бўлуб бар ила баҳрнинг шоҳи ул,
Нубувват рамузининг огоҳи ул.

Етиб чун бу иқболи жовид анга,
Нимаким эмас эрди уммид анга.

Бериб хайлиға муждае ул ҳолдин,
Бўлуб борча муқбил ул иқболдин.

Билиб халқ шоҳи музаффар ани,
Ҳакиму валию паямбар ани.

Ҳаросон келиб, ёнибон шодмон,
Кема сайридин тинмайин бир замон.

Кема суръати ул сифат тез эди
Ки, жанбида гардун гаронхез эди.

Хиром ичра андоқ бўлуб пояси
Ки, ҳампойлиғдин қолиб сояси.

Ики йилчилик йўлни бир йил суруб,

Қўюб борғон элга ўзин еткуруб.

Етиб чун элиға шаҳи аржуманд,
Бўлуб васли бирла бори баҳраманд.

Тутуб бир кун ул манзил ичра мақом,
Яна кун юрурга қилиб эҳтимом.

Анга тегруким айлабон сувни тай,
Саодат била қўйди соҳилға пай.

Су ташвиридин жисми бетоб эди,
Саломат мизожида ноёб эди.

Хаёлиға келдики – кетмак керак,
Бу фоний жаҳон таркин этмак керак,

Қилиб елга ирсол ўз динини,
Тузуб мамлакат забту ойинини.

Бурунроқки, бўлғай иши изтирор,
Мулуки тавойифқа берди қарор.

Анингдекки, тузган киби ул мулук,
Қилиб ети юз йилгача бир сулук

Ки, ул мулк аларға қолиб неча пушт,
Чиқормай алардин сипеҳри дурушт.

Чу ул фикрдин хотирин тиндуруб,
Кеча-кундуз ором тутмай юруб.

Таковар суруб заъфлик тан била,
Ниҳон жисми зориға шеван била.

Қила олмайин кимса ҳампойлик,
Ул айлар эди даштпаймойлик.

Тамуз ўтидин эрди оламға жўш,
Сувлар айлабон қайнамоқтин хуруш.

Қуёш тобидин ер анингдек қизик,
Ки, биттабъ айлаб ҳавони исик.

Исик фартидин ер юзи ўртониб,
Кишига оёқ ерга етгач – ёниб.

Сурарга Скандар самандин равон,

Исиқ айлади жисмини нотавон.

Мизожининг англабки сомони йўқ,
Билибким, юрумакнинг имкони йўқ.

Туруб тушти тафсанда кумлоқ уза,
Қилиб елдин оҳанг туфроқ уза.

Мараздинки бор эрди жисмида тоб,
Мизожиға солмиш эди изтироб.

Тўшолгунча ер – қуввати қолмади,
Бўлуб заъфи ғолиб – тура олмади.

Тушуб эрди бир кўҳа, очти ани,
Узолди ҳамул кўҳа узра тани.

Чу беҳад қизимиш эди ул ёбон,
Биров қилди қолқон била соябон.

Магар айлагон ул сипаҳдорлик,
Қилиб эрди қолқонни заркорлик.

Ўқуб эрди шаҳ толеъ аҳқомида
Ки, онинг ҳаётининг анжомида:

Темурдин ер, олтундин ўлғай само,
Анга бўлғач ул ики суратнамо

Ки, арзи темур, чархи олтун эрур,
Яқин билдиким, иш дигаргун эрур.

Кўзидин тўқуб ашк қайғу била,
Илик ювди жонидин ул су(в) била.

Кетур соқиё бодау, қўй низоъ,
Тўло тут манга соғари алвидоъ.

Даме муғтанам англа майхонани
Ки, тўлдурғуси чарх паймонани.

Муғанний, чекиб нағма, қил бизни шод,
Керак бўлса ул нағмаи хайрбод.

Агар мунглуғ истар эсанг анда байт,
Навоийнинг ошуфта назмидин айт!

Навоий, топиб соқийи моҳваш,

Ёнида анинг мутриби нағмакаш.

Бўлуб маст, ёд этма огоҳлик,
Агар истар эрсанг даме шоҳлик.

LXXVII

Жаҳон базми соқийлари ҳаёсизлигидаким, умр соғарига ажал захри қуярда гофил била огоҳ аро тафовут кўрмаслар ва умр боғи соъилари вафосизлигидаким, ҳаёт шохини ажал тиги била қатъ этарда гадо била шоҳ аро фарқ бермаслар ва олами хокдин этак силкарга ишъор ва бу вортаи ҳалокдин илик тортарга ириод

Жаҳонға чу йўқтур бақо, эй кўнгул,
Тамаъ қилма андин вафо, эй кўнгул.

Жаҳон недурур – бир улугроқ кесак,
Йироқ тортқил ул кесакдин этак

Ки, бор ул кесак сув ичинда ғариқ,
Олиб ўртаға они баҳри амиқ.

Эрур онинг уч рубъи дарё сори,
Яна рубъи келди судин тошқори.

Неким сув аро топти полудалиқ,
Етак топмағай андин олудалиқ.

Ҳамул рубъиким баҳрдин келди фард,
Ерур мумкин андин замирингға гард.

Бу балчиғ била гард аро қилма хўй,
Бўл анинг фироқи сори гармпўй

Ки, кирган бу болчиққа имкон эмас,
Киши ботса чикмоғлиғ осон эмас.

Ҳамул гард аро кимки қўйди аёғ,
Не кўз қолди ошубидин, не димоғ

Ки, Баҳром анга боттию чикмади¹,
Қиёматқача ёттию чикмади.

Мунга доғи Кайхусрав ўлғоч ниҳон,
Яна топмади они аҳли жаҳон.

Қаю шаҳки олди жаҳон кишварин,
Тасарруф қилиб баҳру кон зеварин.

Ҳам они жаҳон дарднок айлади,
Не бергонни олиб, ҳалок айлади.

Кишиким, бу маъниға даъвоси бор,
Йироқ ерга бормоқ не маъноси борғ

Қаю шаҳ нечукким Скандар эди,
Ҳакиму валию паямбар эди.

Қаю ишга илги узолди экин
Ки, ул бермаин даст, қолди экинғ

Не иқлим азмиға чекти сипоҳ
Ки, фатҳ ўлмади бўлмаин кинахоҳ.

Не дашт узраким тузди саффи набард,
Чикорди аду хайлидин кўкка гард.

Булар худ эрур шоҳларнинг иши,
Яна ишки қилмайдур андоқ киши.

Каюмарс давронидин то бу давр
Ки, келди мулук ичра ҳар гуна тавр.

Вале неча ишким анга берди даст,
Яна шоҳларға эмас эрди даст.

Бири ети иқлим фатҳи тамом
Ки, бу рубъи маскун уза сурди гом.

Чу ёйди саропардаи шавкатин,
Ети арсада чолди беш навбатин.

Яна чунки азм ошкор айлади,
Наҳангона фатҳи биҳор айлади.

Олиб ети дарёйи зохирни ҳам,
Яна ўн ики минг жазоирни ҳам,

Яна чекти яъжуж оллиға сад
Ки, шарҳ ичра ожиздур андин хирад.

Яна тузди бўлғоч сипехрозмо,
Сутурлобу миръоти гетинамо.

Яна қилди чун илм анга бўлди қисм,
Жаҳон мулкида кўп очилмас тилисм.

Яна мунча бемислу доно ҳаким,
Ки, бўлди анга борча ёру надим.

Билик авжи фикратлари манзили,
Бори оллида ҳал фалак мушкили.

Жаҳон ичра мундоқ топиб шоҳлик,
Нечук шоҳлик, донишогоҳлик.

Валоятдин илгида қувват доғи,
Нечукким валоят, нубувват доғи.

Қачон одамий бўйла маъҳуд эмиш,
Киши қайда бу навъ мавжуд эмиш.

Анга қилмади даври гардун вафо,
Жафо бирла ҳам қилмади иктифо.

Жафо элни бистарға солмоқ бўлур,
Фироши уза жонин олмоқ бўлур.

Йўқ ул элки бўлғай баче аржуманд,
Неча доғи бор эрса хору нажанд.

Ажал уйқусиға бўлурда асир,
Бўлур жисми бистарда оромгир.

Скандарни кўрким, бу дам чархи дун
Ки, қилди ажал уйқусиға забун.

Фарас чоптуруб дашт ила тоғ уза,
Йикибдур танин тийра туфроғ уза.

Неча вақт айлаб ватандин жудо,
Аноу неча сиймтандин жудо.

Булар борча маҳбубу пайванд ҳам,
Демайким булар, неча фарзанд ҳам.

Тай этган замон дашту баҳри фироқ
Ки, кўнглида туғён солиб иштиёқ.

Ани васл завқи навиди била,
Солиб пўяға ком умиди била.

Бўлур чоғда умидидин комёб,
Солиб жониға марг ўти бирла тоб.

Қилиб қасди жон кинахоҳи киби,
Қизиқ қум уза тоба моҳи киби.

Не бошида бир мунису маҳраме,
Не оллида бир мушфику ҳамдаме.

Солиб дашт аро нотавону алил,
Олур хаста жонини зору залил.

Даво қилмайин ҳеч дармон била,
Қилур қатл юз дарду армон била.

Қаю бирдаким ҳушу хибратдурур,
Бу иш олам аҳлиға ибратдурур.

Ангаким жаҳон комин айлар ҳавас,
Бу афсона танбеҳи ўлгунча бас.

LXXVIII

*Луқмон ҳикоятим, жаҳон мутааллақотидин ганждек бир бузугни ихтиёр этти ва минг
йилдин сўнг сипеҳр аждаҳосидин анга ҳам осеб етти*

Ешиттимки, Луқмонға даврон аро,
Сукун эрди бир кунжи вайрон аро.

Бузугни макон айлаб андоқки ганж
Топар эрди иссиғ, совуғ бўлса ранж.

Ёғин ё гунашдин ул оромгоҳ,
Анинг жисмиға бермас эрди паноҳ.

Ёши мингга етгунча эрди бу ҳол,
Биров қилди ҳайрат юзидин савол

Ки: «Ёрутуб ер юзин донишинг,
Недин йўқ жаҳон айши бирла ишинг»

Ватан айламай турфа кошонае,
Қилибсан макон кунжи вайронаеғ»

Жавоб айтти пири омузгор
Ки: «Вайрона ичра узун рўзгор,

Бу ким чуғз янглиғ басар айладим,
Соғиндимки, дафъи зарар айладим

Ки, чун қилмадим майл оламға ҳеч,
Мени ул доғи солмағай ғамға ҳеч.

Муни кўрки, даврондин элтур чоғи,
Олур мендин ушбу бузуғни доғи.

Чу охир адам сори қўйғум қадам,
Манга бордур ортуғ бу вайрона ҳам.

Жаҳондин неча эл ҳаросон эрур,
Анинг ранжидин махлас осон эрур»¹.

LXXIX

ҲИКМАТ

*Бир соил саволи Луқмондин ул бобдаким, мунча илмингга боис ким эркин ва бизга андин хабар
бергин ва анинг жаҳл аҳлига шиорати ва аксин тутар башорати*

Ҳам андин биров сўрди бу навъ сўз,
Ки: «Эй равшан этган билик бирла кўз!

Чу асрингда йўқ эрди андоқ киши
Ки, сен чоғлиқ ўлғай анинг дониши.

Бас, ушбу қадар дониши беҳисоб,
Дегил кимдин ўлди санга иктисобғ»

Деди: «Дониш аҳлиға айланмадим,
Биликни билур элдин ўрганмадим.

Жаҳон илми буким манга ёд эрур,
Анга борча жаҳл аҳли устод эрур.

Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон,
Тутуб акси, топтим ёмондин амон.

Жаҳон аҳлиға чун шиор ўлди жаҳл,
Ерур борчанинг аксини тутқон аҳл».

Дединг чун жаҳон аҳли, эй хушёр,
Жаҳон тарки аввал керак ихтиёр.

Киши бўлса бу ганж ила комёб,
Не тонг бўлса оромгоҳи хароб.

Жаҳон таркидур шодлиғ боиси,
Харобидур ободлиғ боиси.

LXXX

*Искандарнинг нолдек марг печо-печиди онасига азо манъи учун нома ёзмоғи ва андин сўнгра
ҳаёти номасин қазо новардида қилмоғи ва хайли анинг наъшин Искандарияга нақл қилмоғлари
ва онасига ул нома этиб, наъшқа ўтру чиққони ва ўғлин туфулиятда маҳд ичра уйқу учун
навозиши қилгондек наъши маҳди ичра доғи уйғонмас уйқусида навозиши қилмоғи ва кўкси чокидек
ер кўксин доғи чок этиб Ани туфроққа топшурғони*

Муаррихки, бу нуктада сурди сўз,
Бу янглиғ ниҳоятқа еткурди сўз

Ки, чун шаҳға ул ишдин ўлди вукуф,
Ҳаёти куёшиға етти кусуф.

Яқин билдиким, келди кетмак чоғи,
Жаҳон, балки жон таркин этмак чоғи.

Бу янглиғ қатиг кунда дорои даҳр,
Ажал жомидин айлаб ошоми захр.

Аноси чу ёдиға тушти анинг,
Ажаб ўт ниҳодиға тушти анинг.

Кўзин очибон элга айлаб нигоҳ,
Ажал елидек чекти бир совуғ оҳ.

Дабир истади, сафҳау хомае,
Аносиға ёзмоқ учун номае.

Ки, коғаз узорин қаро айлағай,
Васият ишин можаро айлағай.

Дабири гуҳарсанжи чобукрақам,
Очиб саҳфаи дард, чекти қалам.

Анга нукталарким Скандар деди,
Рақам қилдию ул бу янглиғ эди.

Ки, бу сафҳаким номаи дард эрур,
Рақам анда ҳангомаи дард эрур.

Биров ҳамдидиндур бидоят анга,
Ки, йўқ ибтидоу ниҳоят анга.

Муфизии ато, балки халлоқи жуд,
Халойикқа берган адамдин вужуд.

Бадан ичра жон жавҳарин солғучи,
Яна охир ўз берганин олғучи,

Тенгиз ичра итгонга ҳам раҳбар ул,
Биёбонда ўлгонга ҳам ёвар ул.

Гадолиғни шаҳлиғдин этган азиз,
Жаҳон шаҳлари оллида бир пашиз.

Анингким мизожин алил айлабон,
Биёбонда зору залил айлабон.

Қазосидин ўлғонда огоҳлиғ,
Асиғ қилмайин ҳашмату шоҳлиғ.

Ниҳон ҳар қазосида ҳикмат бaсе
Ки, билмай қилиб ақл фикрат бaсе.

Таолиллоҳ, ул Сонеъи Зулжалол
Ки, ҳам лам-язал келди, ҳам ло-язол.

Чу Ҳақ шукру ҳамдин адо айлабон,
Васият бу навъ ибтидо айлабон

Ки: «Мендинки, йўқ мендек озурдае,
Ажал хайли илгида пажмурдае.

Сангаким, бузулғон таним жонисен,
Вужудум самин лаълининг конисен.

Будур сўзки, кўп фурқатинг истадим,
Йироклиқ била меҳнатинг истадим.

Бошимға тушуб ҳарза андешае,
Дедим олам очмоқ эрур пешае.

Не қилғон хаёлим бори хом эмиш,
Ҳавас жоми кўнглумга ошом эмиш.

Керак эрди, то кирди мағзимға хуш,
Хирад токи солди димоғимға жўш.

Демон қилсам эрди ўғуллуқ санга,
Қабул айласам эрди куллуқ санга.

Санга айлабон хоки даргоҳлиқ,
Анинг отин айтсам эди шоҳлиқ.

Ул иқболима чарх бўлди ҳасуд,
Ўлар чоғда ўлтурсам ўзни не судғ

Ризонг ўлмаса кўнглума ғамзудой,
Бу дармондаға вою юз қатла вой!

Неча тутмадим ҳукму амрингни пос,
Тут албатта сен пос, бу илтимос!

Ҳамул дамки, етгай бу номам санга,
Билингай ўқуб нақши хомам санга.

Яқинким бўлуб пайкаринг рез-рез,
Ҳаётингга тушгай ажаб рустаҳез.

Чу сенсен жаҳон аҳли донандаси,
Улуснинг васиятрасонандаси.

Керак ҳар не оллимға ёзди қазо,
Санга ҳам аён бўлса мендек ризо.

Кўнгул мендин узмак ишин чоғласанг,
Чу уздунг, ани Тенгрига боғласанг.

Юзунг кож ила қилмасанг мушкрес,
Сочинг бирла мушк узра кофурбез¹.

Тузуб навҳам оҳангида можаро,
Жаҳон қилмасанг ғам тунидек қаро.

Қуёшдек ичинг сўзнок этмасанг,
Ёқонг ўйлаким субҳ чок этмасанг.

Сариф юз уза қилмай оқ сочни фош,
Шуоьи хутутин нечукким қуёш.

Харош этмасанг юз янолар киби
Ўғул мотамида анолар киби.

Агар сабрға бўлмаса тоқатинг,
Бу ишга вафо қилмаса қувватинг,

Улуқ жашн қилғил қилиб эҳтимом,
Тузат ҳадсиз анда мулавван таом.

Муноди қилиб борча атрофқа,
Хабар айтиб арзолу ашрофқа,

Йиғиб кишвар аҳлини айвонинга,
Йиғилғонни ўлтуртқил хонинга.

Чу ул давра еткурди бир-бирга бош,
Дегил, тортсунлар эл оллинда ош.

Ёйилғоч улус оллида атъима
Ки, тутқай бори жашн ичин ер нима.

Дегилким, муноди ул элга десун
Ки: «Ул кимса бу ошлардин есун.

Ки, бу кўхна дайри куҳан тоқ аро,
Анга бўлмағай кимса туфроқ аро».

Назар қил бу сўзни дегач хонинга
Ки, кимса сунарму илик нонинга?

Узотса биров ул емакларга қўл,
Менинг сўгума сен ҳам озурда бўл.

Ва гар кимса қўл сунмаса ҳар тараф,
Емак шуглини қилсалар бартараф.

Бу маълум ўлурким, йўқ эрмиш бирав
Ки, туфроқ аро йўқ кишиси гарав.

Билингачки бу навъ эмиш рўзгор,
Ул ишдин ўзунгга бўл омўзгор.

Ғамимда алам ҳузнидин фард бўл,
Бори олам аҳлиға ҳамдард бўл.

Неча сарвару бахти фархундасен,
Алар бандадур, сен доғи бандасен.

Керак бандаға иш сарафкандалик,
Не Ҳақдин келур айламак бандалик.

Неким Ҳақ ризоси, ризоманд бўл,
Қазо ҳар неким қилса, хурсанд бўл.

Мен ар яхши эрдим ва гар худ ёмон,
Хиром айладим умр бермай амон.

Қўлумда агар нақд мақсуд эмас,
Пушаймонлиғимдин вале суд эмас.

Санга бўлса бир неча кун муҳлате,
Раво кўрма Ҳақ ёдидин ғафлате.

Гаҳи лек фархунда авқот аро
Ки, бўлғунг шухуд ичра тоат аро.

Бу ўлган ғарибингни ёд айлагил,
Дуо бирла руҳини шод айлагил».

Сқандар чу мақсудин этти тамом,
Чекилди варақ кунжига: «вассалом».

Бериб печ, топшурди мактубни,
Аён қилди кўнглига матлубни

Ки: «Қилмай таваққуф, туну кун сурунг,
Аномға бу мактубни еткурунг.

Бу дамким уёқиб манга офтоб,
Ёпилғай қуёшимға мушкин саҳоб.

Бошим узра кўп изтироб айламанг,
Жаҳонни азодин хароб айламанг.

Манга наъш ичинда мақом айлангиз,
Демай кеча-кундуз хиром айлангиз.

Қилинг нақл жаҳду жидд айлаб бори,
Сқандарни Исқандария³ сори.

Тирикликда ул ер эди маъманим,
Ўлум вақти ҳам айлангиз мадфаним.

Вале қилсангиз наъш аро устувор,
Ҳамул лаҳза зинҳору юз зинҳор:

Чиқоринг бир илгимни тобутдин,
Ҳамул навъким – ришта ёқутдин

Ки, эл солиб ул сори ҳайрат кўзи,
Не ҳайрат кўзи, балки ибрат кўзи:

«Бу панжаки, бармоғлари чекти саф,
Жаҳонни жаҳон аҳлидин урди каф.

Кафи ичра олди жаҳон кишварин,
Бару баҳрнинг лаъл ила гавҳарин.

Чу урди ажал илги табли раҳил,
Бақо бўйнига солди ҳабли раҳил⁴.

Жаҳондин шал илги мисоли борур,
Нечукким, чинор илги холи борур.

Ангаким, мадаккор бўлғай билик,
Жаҳон шуғлидин бори чеккай илик».

Бу ерларга еткурди чун шаҳ сўзин,
Туганди сўзи, доғи юмди кўзин.

Олиб эрди чун мулки фонийни жазм,
Бақо мулкини олғали қилди азм.

Солиб тан тилисмани туфроқ уза,
Ҳаво қилди бу чархи нух тоқ уза.

Чу кўк сори ердин сафар айлади,
Еру кўкни зеру забар айлади.

Ажал сарсари бўлди гетинавард,
Қаро қилди олам юзин тийра гард.

Нигунсор ўлуб хисравоний дарахт,
Тушуб ерга тож, ўлди юз пора тахт.

Қаросин нигин юзда фош айлади,
Юзин ҳам саросар харош айлади.

Узуб ҳикмат авроқини тундбод,
Кутуб учтию элга қолди савод.

Кутубдек кийиб ҳикмат аҳли қаро,
Тушуб илм янглиғ сиёҳи аро⁵.

Фалакким, ул иш бемадуро қилиб,
Қиёмат кунин ошкоро қилиб.

Нединким бўлуб бир жаҳон халқи ур,
Солиб ноладин даҳр аро нафхи сур.

Бу янглиғ қиёматки, ногаҳ тушуб,
Чиқиб кўкка арзу фалак таҳ тушуб⁶.

Чу ер топибон чархмиқдорлик,
Топиб ёна кўкдек нигунсорлик.

Фалак бирла ер сарбасар чайқалиб,
Дема чайқалиб, борчаси қўзғалиб.

Ҳамул дам чиқиб чун ародин амон,
Ҳамоно яна кўрмай они замон.

Кўруб эл бу янглиғ фалак жаврини,
Учургунча ошубдин хаврини.

Залилона ғавғоу фарёд этиб,
Чу шахнинг васиятларин ёд этиб.

Яна тарки оху фиғон айлабон,
Не ҳукмеки шоҳи жаҳон айлабон.

Ҳамул навъ этиб наъши тартибини,
Дегандин фузун зийнату зебини.

Маҳофа аро айлабон они руст,
Қадам қўйдилар шаҳ деган сори чуст.

Бурунроқ киши элтибон номани,
Оносиға арз этти ҳангомани.

Оноси чу воқиф бўлиб ҳолдин
Ки, не Рустам айрилмиш ул Золдин.

Кетиб мағзидин фаҳму ҳушу хирад,
Қолиб руҳсиз бир қуруқ колбад.

Тилаб кўксини чок-чок айламак,
Ул андуҳдин ўзни ҳалок айламак.

Вале чун боқиб нома мазмуниға,
Тасалли бериб жони маҳзуниға.

Билибким Скандар неким ёзди панд,
Ешитмаклик они эрур судманд.

Ва лекин ўзин забт эта олмайин,
Васият бошиға ета олмайин,

Тилаб оҳ ўтидин жаҳон ўртагай,
Жаҳон йўк, тўқуз осмон ўртагай.

Яна айлабон шаҳ сўзи посини,
Ниҳоний ичиб заҳрлар косини.

Ҳамул дард ўтидин ниҳон ўртаниб,
Ки, пинҳон ўтидин жаҳон ўртаниб.

Куюб жисмида пуда рағлар доғи,
Бўлуб кул қуруғон сўнгақлар доғи.

Анга бўйла ҳолатки етти гуруҳ,
Қаро остиға қолибон дашту кўҳ.

Қўюб шаҳ наъшин бўюнларға хайл,
Қилиб ҳар қадам йўлда жонлар туфайл.

Чу фаҳм этти ул ишни исматпаноҳ,
Ичи барқидин чекти бир ўтлуқ оҳ.

Асо тутти, доғи белин боғлади,
Тушуб йўлга гардун ичин доғлади.

Ситамдидалардек қадам олибон,
Уётдин фалак бош қуйи солибон.

Аларким кўруб ул қаро кун анга,
Бори навҳа айлаб, чекиб ун анга.

Йироқтин кўруб ўғли тобутини,
Узуб чарх анинг умрининг қутини.

Фалакдин кўруб халқ ул навъ рев,
Малак зумраси ичра солиб ғирев.

Чу тобутқа етти тожур-рижол,
Деди ун чекиб зору ошуфтаҳол

Ки: «Хуш келдинг, эй меҳмони азиз
Ки, қурбонинг ушбу қарифон каниз!

Санга лойиқ эрмас эди бу сарой
Ки, бўлдунг қўюб бизни, ғурбатгарой.

Не лойиқки қилғай макон нури пок,
Бу дайр ичраким аслидур тийра хок.

Мунаввар қилиб равза бўстонини,
Ўрутгунг малойик шабистонини.

Хирад оллидаким муҳосибдурур,
Бу иш худ бу янглиғ муносибдурур.

Санга гар бу суратда эрди сурур,
Сурурунгга биздин ризодур зарур.

Манга лек зулм ўлди афлокдин,
Сариъанжуму даҳри бебокдин

Ки, азм этмадим йўлға сендин бурун,
Ясарға санга жаннат ичра ўрун⁷.

Ажаб лаъб кўргузди афъоли чарх
Ки, хуршид уёқти, қолиб золи чарх⁸.

Бу кунни агар қилсам эрди хаёл,
Мени ул дам ўлтургай эрди малол.

Бу иш тушта гар жилва қилғай эди,
Ҳамул лаҳза захрам ёрилғай эди.

Қазодин бу иш келди чун жонима,
Бу сели бало жисми вайронима.

Бу шиддат аро ҳам йўқ эрди ғамим,
Агар бўлса эрди аён мотамим.

Ўкурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзумга, гаҳи сустойиб.

Юзумдин ўюб тоза парголалар,
Очиб заъфаронзор аро лолалар.

Яқо чокига даст топсам эди,
Қаро киз осиб танни ёпсам эди,

Чекиб нола ул навъким нафхи сур,
Фалак жавфиға солсам эрди футур.

Бериб наъшинг оллинда жони заиф,
Солиб жисминг устига жисми наҳиф.

Фалак зулмидин холи айлаб кўнгул,
Ано борса эрди нечукким ўғул.

Ва лекин будур дарди жони манга,
Ғаму меҳнати жовидони манга

Ки, мотам тутуб шайн ета олмадим,
Бериб жон, сўнгунгча ета олмадим

Ки, сендин бурун етти номанг манга,
Рақам айлаган нақши хоманг манга.

Не ишларки айлаб эдинг илтимос,
Зарур эрди тутмоқ ҳадисингни пос.

Уқубат агар торттим беадад,
Ешитмасга ҳукмунг ва лекин не ҳадф

Эмас эрди хокону қайсар сўзи
Ки, ул нома эрди Скандар сўзи.

Таним дуржиға пок гавҳар қаниғ
Бару баҳр шоҳи Скандар қаниғ!»

Бу ойин ила ул бўлиб нуктарез,
Халойиқ ичига тушуб рустахез.

Келур эрдилар тортиб афғону оҳ,
Анга тегруким шахға оромгоҳ.

Чу ул танни мадфанға еткурдилар,
Дегил руҳни танға еткурдилар.

Қилиб тийра туфроқ бағрин харош,
Ёшурдилар ул туфроқ ичра куёш.

Эрур расм ушбу куҳан тоқ аро,
Куёш ботмоғи тийра туфроқ аро⁹.

Кўмуб тийра туфроққа равшан танин,
Ясаб юз туман зеб ила мадфанин.

Сипеҳр атласин қабрпўш эттилар,
Неча кун фиғону хурўш эттилар.

Ҳам охир кўнгулни бори тиндуруб,
Кўнгулда ҳавас хорини синдуруб.

Фиғон неча айлаб, наво топмайин,
Ул озурдалиққа даво топмайин.

Тутуб борча ойини хурсандлиқ,
Қазо ҳукмиға сабрпайвандлиқ.

Аёқчи, ичим келди ғамдин батанг,
Кетургил тўло соғари лоларанг.

Ки, чун бўлса они сумурмак манга,
Иш ўлғай ҳамул дам ўкурмак манга.

Муғанний, келу навҳа оҳанги туз,
Бузуғ кўнглумизни яна доғи буз

Ки, ҳам мотамий қилди, ҳам ғамзада,
Фироқ ичра бизни бу мотамкада.

Навоий, жаҳондин вафо истама,
Тутуб бенаволиғ, наво истама!

Бировга жаҳондин етишмас ано
Ким, ул тутса ойини факру фано.

LXXXI

*Ети ҳақимнинг Исқандар онасига азо текурғали келмаклари ва ҳар бирининг дуо ва сано
гулрухларига ўзга иборат деболари либоси кийдуруб жилва берғони ва таҳсин ва офарин
маҳвашиларига ўзга алфоз гавҳарлари зеварин тоққони ва ул доғи ети фалак қошида даҳр
золидек ўзни наст тутб, аларга маъзират ошкор қилғони*

Бу мотамсарой¹ ичраги навҳагар,
Тешар элга бу навҳа бирла жигар

Ки, Исқандар этти чу қатъи ҳаёт,
Аносиға бўлди қаро коинот.

Нечукким васият ёзиб эрди шоҳ,
Амал қилди Бонуйи ифбатпаноҳ².

Ише қилдиким, ҳарғиз ул навъ иш,
Жаҳон аҳлидин ҳеч ким қилмамиш.

Бўлуб воқиф ул ишдин аҳли яқин,
Қилиб ҳар бири юз туман офарин.

Бори келдилар мотамин сўрғали,
Ниҳоятдин афзун ғамин сўрғали.

Ҳамул шоҳи мағфурнинг мадфани,
Бўлуб эрди тун-кун анинг маскани.

Чу Бонуйи даҳр ўлди доно анга

Ки, юз қўйди ул ети дарё анга.

Ҳамул қавм ихзориға берди бор,
Қилиб юмни мақдамларин эътибор³.

Ети баҳр бўлғоч аён ногаҳон,
Фалакдек таҳаррукка тушти жаҳон.

Аёғ узра ҳурматлариға туруб,
Борин бир-бир ўлтуртубу ўлтуруб.

Алар чунки бир лаҳза топиб сукун,
Филотун деди борчасидин бурун

Ки: «Бонуки даврондин огоҳ эрур,
Билик ичра давр аҳлиға шоҳ эрур.

Анга ҳожат эрмас бизинг пандимиз,
Ҳамул нуктаи сабрпайвандимиз.

Нединким, эрур аъқали рўзгор,
Халойиққа ақл ичра омўзгор⁴.

Вале бир дуодин эмастур гузир
Ки, борбиз анга барча фармонпазир.

Гухар чўмса дарёға бўлсун ҳаёт,
Қуёш ботса гардунға етсун сабот⁵.

Не ҳожатки, биз бўлғабиз сабрхоҳ
Ки, сабр айламакни ёзиб эрди шоҳ.

Неким шаҳ васиятда кўргузди панд,
Борин бўлди андин фузун корбанд⁶.

Буқун улдурур олам аҳлида фард,
Демай шерзан, балки юз шери мард

Ки, андоқ ўғул андин олди қазо,
Қазоға аён этмади жуз ризо.

Умид улки бу дарду андуҳнинг,
Худо муздин этгай аён бирга минг».

Тугатгач Филотуни доно паём
Аён қилди Сукрот мундоқ калом

Ки: «Ей ети иқлим Бонусисен,

Хирад шахси зону-базонусисен.

Санга ғойиб ар бўлди озода шоҳ,
Бори ҳолинга ҳозир ўлсун Илоҳ.

Анга оқил ўлғай насиҳатписанд
Ким, ул ақлдин бўлмағай баҳраманд.

Қазодин не келса ризо бермағай,
Ризо ҳам нечукким, сазо бермағай.

Аёғиға сончилди эрса тикан,
Бўлуб оҳдин кўкка новакфикан.

Насимики зайлиға еткурса гард,
Анинг дардин тортқай оҳи сард.

Ва лек ул кишиким хирадманддур,
Неким Тенгридин келса хурсанддур.

Сенинг бу тариқинг эрур баркамол
Ки, Ҳақ бермасун донишингга завол».

Туганди чу Сукротнинг ҳикмати,
Етишти Балиноснинг навбати.

Дуо қилди оғози таъзим ила,
Тикиб кўзларин ерга таслим ила.

Дуо хатм этиб, деди бу сўз яно
Ки: «Ети ато бирла бу тўрт ано⁷.

Сенингдек топа олмай огоҳ қиз
Ки, даҳр ўлмасун сендек огоҳсиз.

Бори элга бу сўзга бор иттифок
Ки, душвор эрур дарду доғи фирок.

Бу дард ичра улким жазаъкоррок,
Ризо бермаган дарди душворрок

Ки, аввал ризо нақди бўлғай талаф,
Мусибатнинг ажри доғи бартараф.

Сенинг ройинга нури таҳқиқ эрур,
Ҳақ эҳсонидин онча тавфиқ эрур

Ки, шойиста ишга қилурсен шуруъ,

Не шойиста эрмас, этарсен ружуъ».

Балинос чун сўзни қилди адо,
Яна этти Букрот сўзи ибтидо

Ки: «Ей ғусса ошомида Қофи ҳилм,
Сенинг зотинга содиқ авсофи ҳилм

Чу сабринг камандин Ҳақ этти узун,
Анга ҳар дам ўлсун узунлук фузун.

Муни билки, ҳар неки бор жунбуши,
Ниҳоятқа етгач сукундур иши.

Топар гўй чавгондин илдомлик,
Ва лекин бўлур охир оромлик.

Йўқ ул гўйким, гунбази гармпўй
Ки, саргаштадур тун-кун андоқки гўй.

Мунга доғи бир кун қарор ўлғуси,
Қарор ичра беихтиёр ўлғуси.

Булардин бири англа одамни ҳам,
Не одамки, бал аҳли оламни ҳам.

Ангаким азалдин хирад ёрдур,
Бу иш фикратиға мададкордур.

Сени юз туман шукрким, Кирдигор
Хирад ганжидин айлади комгор».

Чу Букрот ҳарфиға итмом эди,
Дуо бирла донанда Хурмус деди

Ки: «Ей, гулсиз ўлғон хазондида боғ,
Ёруғ нуридин айру тушган чароғ.

Билурсенки очилса боғ ичра гул,
Узар боғбон охир андин кўнгул.

Нечаким чароғ ўлса мажлисфуруз,
Ҳам охир бўлур оқибат тийрарўз.

Чу бу навъ эрур даҳр хосияти
Ки, бўлғай пароканда жамбияти.

Мунга изтироб айламак суд эмас,

Демай судким, жуз зиёнбуд эмас.

Санга Тенгри чун берди донандалик,
Ўзунгга насиҳат расонандалик

Демак панд – таҳсили ҳосилдурур,
Дегандин хирад нақши зойилдурур»⁸.

Чу Хурмус деди сўз, бўлуб хокбўс,
Равон бошлади нукта Фарфунюс

Ки: «Ей, ҳикмат ойинидин бахраманд,
Сўзунг гавҳару гавҳаринг аржуманд!

Букун сенсен ул баҳру кони шигарф
Ки, бўлмиш дуру гавҳаринг бартараф.

Вале қайси дарё яратмиш Худо
Ки, ул бўлмади ўз дуридин жудо.

Яна қайси конким, мағок ўлмади,
Бориб гавҳари, бағри чок ўлмади.

Эрур суннатуллоху расми қадим,
Билурда сенинг доғи мислинг адим»⁹.

Хирад, ўйла қилмиш сени аржуманд
Ки, феълинг эрур барча бихрадписанд.

Сангаким бу Ҳақдин мавоҳибдурур,
Бу неъматқа кўп шукр вожибдурур»¹⁰.

Чу Фарфунюс этти иршодини,
Арасту қилиб нукта бунёдини.

Аён айлабон нуктаи дилхарош,
Дер эрдию кўздин тўкар эрди ёш

Ки: «Бу важҳдин дурфишондур кўзум
Ки, деёлмону, бордурур кўп сўзум.

Санга панд бермак эмас дилписанд,
Керактур манга юз киши берса панд.

Вале мен чу эрмон насиҳатпазир
Ки, хушумни савдо қилибдур асир.

Дер эрдимки дарду ғамингни сўрай,

Бу поёни йўқ мотамингни сўрай.

Нетайким, сўрардин тилим лолдур,
Замирим, бас ошуфта ахволдур.

Бу ғамда мадад қилди Бонуға Ҳақ
Ки, олмоқ керак барча андин сабақ

Ки, бизларча ҳам изтироб этмади,
Ўзин дард ўтиға кабоб этмади.

Ичи ғунчадек таҳ-батаҳ қон бўлуб,
Вале халқ аро оғзи хандон бўлуб.

Не ҳукми қазоға бўлуб носипос,
Не Ҳақ лутфу жудиға ҳақношинос.

Демас сўз тилига мурур этмайин,
Хаёлиға балким хутур этмайин

Ки, Ҳақ ортуғ этсун бу иқболини,
Хумоюн қилиб ҳар нафас фолини».

Чу ҳуш аҳли Бону ғамин сўрдилар,
Димоғини ҳушиға келтурдилар.

Қилиб хотиросо фусуну дами,
Нихон ёраларға қўюб марҳами.

Анинг бўйла марҳам топиб ёраси,
Ўзига келиб ҳуши овораси.

Алар узриға бўлди афсонасанж,
Ети кон уза бир бузуғ тўкти ганж¹¹.

Ки: «Мендин бу мотам эрур сизга кўб,
Скандар ғами бордурур сизга жўб

Ки, ҳолоти сизларга маълум эди,
Камолоти сизларга мафҳум эди.

Сафар ичра сиз эрдингиз ёр анга,
Ҳазар ичра сиз ёру ғамхор анга.

Демасменки, ул бор эди шохингиз,
Рафиқ эрди андоқки дилхоҳингиз.

Барингиз анга ошкору нихон,

Кўп ортуғроқ эрдик ики жаҳон.

Чу ул ёрингиз борди, ғамгинмусиз,
Анинг ҳажрида мотамойинмусиз

Ки, Ҳақ бу ғамингизни рафъ айлағай,
Қатиг мотамингизни дафъ айлағай.

Сқандардин ар борчамиз фардбиз,
Вале бир-биримизга ҳамдардбиз.

Бу иш бўлғали қилмадим сўз ҳавас,
Тақаллум қилиб урмадим бир нафас.

Дедим умрдин то таним топса қут,
Қўяй сўздин оғзимга муҳри сукут.

Чу сиздин аён бўлди ҳамдардлик,
Емас яхши ҳамдарддин фардлик.

Мени солдингиз сўзга беихтиёр
Ки, ҳамдард ўлуб сўзга не ихтиёр».

LXXXII

*Ул илғи кесилганнинг ҳикоятиким, қўлига туҳмат тиги дастбурд кўргузди в аул ҳамдардларига
етгач, дастандозлиг била навҳа тузди*

Эшиттимки, бор эрди бир нотавон,
Фалак зулмидин қисми ранжу ҳавон.

Яна даст берди ажаб шиддате,
Қўлин кестилар айлабон туҳмате.

Чу бу зулм анга ўтти, дам урмайин,
Нафас эл била бешу кам урмайин.

Кесук илгин олди бутун қўлға, бот
Югурди халойикқа беилтифот.

Бу иштин бўлуб вокиф аҳли диле,
Еришти ичига тушуб мушкиле.

Йироқдин қилур эрди ҳамроҳлик
Ки, ул рамздин топқай огоҳлик.

Чу мазлум чикти улусдин қирок

Ки, чиқмоқ улусдин қироқ яхшироқ.

Борур эрди андоқки девонае
Ки, ногаҳ падида ўлди вайронае.

Бор эрди бузукта неча дардманд,
Қўли барчанинг бўйла топқон газанд.

Алар оллиға етгач ул сийнариш,
Дегайсенки бағриға сончилди неш.

Кесук илгини ташлабон, чекти вой,
Алар ичра ҳам тушти кўп хой-хой.

Кучуб бир-бирин можаро қилдилар
Ки, олам фазосин қаро қилдилар.

Камин айлаган кўргач ул созни,
Тафаррус била билди ул розни.

Ки мазлум элдин тилаб фардлик,
Чекиб келди ул элга ҳамдардлик.

Киши топса ҳамдардини ногаҳон,
Не имкон ниҳон дарди қолмоқ ниҳонг

LXXXIII

ҲИКМАТ

Ул бобдаким, ики ҳамдард бир-бирига недин маълумдурурлар ва ики ҳамжинс бир-бирининг мулоқотиға невчун машъуф

Бу янглиғ демиш ҳикматандеша хайл
Ки, ҳамжинс қилмоқ бири бирга майл.

Ерур бир жиҳатдинки машраблари,
Яна доғи толеъда кавкаблари.

Мувофиқдурур асли фитрат аро
Ки, майл ўлди бир-бирга нисбат аро.

Бир ахтар қилиб икига парвариш,
Берур майл иковга табиий кашиш.

Ул ахтарға ҳарне асар бўлғуси
Ки, ул хайр йўқ эрса шар бўлғуси.

Ул элга асар юзланур воқеъи
Ки, бу нажм эрур соҳиби толеъи.

Агар айшу роҳат ва гар дарду ғам,
Бориға насиби етар бешу кам.

Топиб роҳат ичра ҳамовардлик,
Яна ранжу меҳнатда ҳамдардлик.

Фузун айлар аввалғи нисбатларин,
Берур иттисол ичра шиддатларин.

Қачон мунча нисбат топар ики ёр,
Қилур майл бир-бирга беихтиёр.

Ики зор булбул ҳамовоз ўлур,
Бўйла ики кумриға парвоз ўлур.

Агар ваҳшу тайр ўлсин, ар жинну инс,
Бу ишдин эрурлар анис ики жинс.

LXXXIV

Ул шаҳзодаи сипеҳржаноб мадҳиким, хуршеду ой қирон қилгонда туққан саъд ахтардурур ва сарву гул муқорин бўлгонда очилгон гунҷаи суҳанвар ва достон ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча дурфишонлик била музайян қилмоқ ва гузориш дебочасини Скандари даврон саносида бир неча гуҳаррезлик била мурассаъ этмак ва шаҳзода мадҳин насойиҳ била ихтисор қилмоқ ва эти ҳақим била Исқандар ҳикматларин анга ошкор айламак ва сўнгра қойил ўз зодаи табъи ики лаъли оташин анинг қулоғига лойиқ ва ики дурри самин анинг истимоиға мувофиқ назм силкига тортмоқ ва дуо жавоҳири била хатм қилмоқ

Бихамдиллаҳ, иқбол ўлуб корсоз,
Бу туғро баёзиға чектим тироз¹.

Алиф ибтидосиға айлаб рақам,
Ниҳоятға қилдим рақам мими там².

Ки, яъни бу сўз етти итмомиға,
Бу тарих оғози анжомиға.

Мададгор ўлуб гунбази тезгард,
Скандар ҳадисиға бердим навард.

Агар борди Исқандари тахтгир,
Жаҳон мулкида қўйди тожу сарир.

Бу иштин жаҳон бўлмасун дарднок,
Чу қойим-мақом ўлди пайдо, не боқғ

Бори шоҳлар сарфарозини бил,
Скандарсифат Шоҳи ғозийни бил.

Эрур олам аҳли ниғаҳбони ул,
Ниғаҳбон йўқ, Искандари сони³ ул.

Скандар агар келди ойинасоз,
Замири анинг бўлди миръоти роз.

Гар ул⁴ ганжлар узра қилди тилисм,
Мунга ганж сарф айламак бўлди қисм.

Гар ул эрди ҳикмат тариқида чуст,
Бу келди таваккул йўлида дуруст.

Гар ул қўймади душман этмай табоҳ,
Бу – душманлариға эрур некхоҳ.

Гар ул – рой ила қилди ҳар ишни биг,
Мунга Ҳақ насиб айлади рою тиг.

Гар ул оби ҳайвон учун сурди от,
Мунунг ҳар сўзи келди оби ҳаёт.

Гар ул фитна яъжужига чекти сад,
Мунунг мулкига фитна келмак не ҳад.

Гар ул олам олди тузуб доругир,
Бу — олам берур, истаса бир фақир.

Анга гар йўқ эрди халафдин шараф,
Мунга Тенгри берди ўн олти халаф⁵.

Алардин бири меҳри пурнур эрур
Ки, ҳар нома бошида мазкур эрур.

Бири улки, юз лутф эрур зотиға
Ки, «Фарҳоду Ширин» эрур отиға⁶.

Яна қолғон ўн тўрт маълум қил,
Назоҳатда ўн тўрт маъсум бил.

Икиси набира, ўн ики ўғул
Ки, ҳар бирга юз шоҳу шаҳзода кул.

Эрур давлат авжиға ўн ики бурж,
Шараф дурру лаълиға ўн ики дурж

Ки, бўлсун бори умридин бахраманд,
Алардин доғи хусрави аржуманд.

Бори бўлсун офоқ аро комкор,
Батахсис шахзодаи номвор.

Юзи меҳр базмида шамъи тироз,
Қади салтанат боғида сарвиноз.

Латаф – жисмининг жону жононаси,
Шараф баҳрининг дурри якдонаси.

Ети пушти оламға султон келиб,
Атодин ато хон, бин хон келиб.

Ато Шоҳи ғозию ул нури айн,
Музаффар Хусайн ибни Султон Хусайн.

Алал-оламина дома эҳсонаху,
Лаху халладаллоху султонаху⁸.

Таолиллоҳ, асру ажаб зот эрур
Ки, оламға андин мубоҳот эрур.

Зафарға қарин фаррух оти анинг,
Бори айбдин пок зоти анинг.

Адаб тахтининг меҳри афлоки ул,
Ҳаё баҳрининг гавҳари поки ул⁹.

Келиб қаҳридин дўзах ўтиға бим,
Вале хулқи жаннат гулидин насим.

Кичик ёшлиқ, аммо улуғ қадрлиқ,
Ҳилолида маълум ўлуб бадрлиқ.

Неча шер бўлсун кичик, гар улуғ,
Эрур савлати бирла эл қайгулуғ.

Улус чехраи оламафрўзидин,
«Билур йил келишини наврўзидин»¹⁰.

Чу васфин баён қилмоқ осон эмас
Ки, поёниға етмак имкон эмас.

Насихат тариқин шиор айлайин,
Дуо бирла-ўқ ихтисор айлайин.

LXXXV

*Юқори мастур бўлгон ва илгари мазкур бўлгон дастур била мадҳдин дуога ружуъ қилмоқ ва
ҳукамо хирадномаларига шуруъ қилмоқ*

Аё, шоҳвашларнинг озодаси,
Жаҳон аҳлининг шоҳу шаҳзодаси!

Сқандарки бор эрди оламға шоҳ,
Бори олам аҳлиға зилли Илоҳ.

Жаҳон аҳлича илму донолиғи,
Хирад қувватидин тавонолиғи.

Бўлуб қисми ҳам ҳикмату, ҳам билик,
Яна чекмайин ўрганурдин илик.

Эмас эрди ўз рою тадбири кам,
Тилар эрди эл рою тадбири ҳам.

Тутуб панд донишвар элдин умид,
Хирадномалар олмиш эрди муфид.

Солур эрди ҳар кун алар сори кўз,
Топиб дилписанд иш, дилосой сўз.

Ҳаким айтқондек бўлуб корбанд,
Не ишдинки айлаб, бўлуб баҳраманд.

Неча сўз алардин баён айлагум,
Не махфиси ўлса, аён айлагум.

Умид улки, сен ҳам қилиб истимоъ,
Санга доғи нафъ айлагай ул матоъ.

Биридур Арасту хирадномаси
Ки, таҳрир этибдур анинг хомаси.

Шуруъ айлагум гарчи мужмал анга,
Вале Тенгри ҳамдидур аввал анга.

Чу Ҳақ ҳамдиға айламиш ихтитом,
Бу янглиғ Сқандарға сурмиш калом

Ки: «Билгилки, олам вафосиздурур,

Не оламдадур – ҳам бақосиздурур.

Неким бўлмағай анда пояндалик,
Анга яхши эрмас кирояндалиқ¹.

Ерур Ҳақки бокидурур, лоязол
Ки, етмас камолиға онинг завол.

Неким Тенгрининг ғайри ёд этмагил,
Чу ёд айласанг, эътимод этмагил.

Ҳақ оллинда мундоқки, сенсен ҳақир,
Санга, ўйла йўқ ҳеч зору фақир.

Нечукким санга марҳамат айлар ул,
Сен ул элга ҳам марҳамат узра бўл.

Улуским санга бандакирдордур,
Санга доғи бир кодире бордур.

Заифингға гар лутф қил, гар ғазаб,
Қавийдин доғи они қилғил талаб.

Киши муҳр аро ҳар не қилди нигор,
Варақта ҳамул нақш ўлур ошкор².

Халойикқа кўрма қилиб бенаво,
Ўзунгга раво кўрмаганни раво».

Филотун сўзидурки: «Ей сарфароз,
Ҳақ этмиш сени халқдин бениёз.

Анинг лутфидиндур бу шавкат санга,
Анинг бахшишидин бу ҳашмат санга.

Агар амриға қилмасанг инқиёд,
Қачон топқай оллида уқданг кушод.

Сипаҳ фикриға элни қилма табоҳ
Ки, Тенгри қилур ишни, йўқким сипоҳ.

Сипаҳ тутса оламни андоқки дуд,
Зафар бермаса Ҳақ таоло, не судғ

Сипаҳни ҳам асру нажанд айлама,
Фалокат аро мустаманд айлама

Ки, шахдин етишса сипаҳға газанд,

Сипаҳдин эрур бим шаҳға газанд.

Не мутлақ-инон айла, не ноумид,
Етур бийму уммид бирла навид.

Сипаҳ хотирин лутф ила шод қил,
Раиятни адл айлаб обод қил.

Бу икига сендин қачон етса ком,
Топар шаҳлиғинг равнаку интизом».

Яна сурди Сукрот бу навъ сўз –
Ки: «Тут Тенгридин фатху икбол кўз.

Қачон Ҳақ била сидқинг ўлди дуруст,
Не ҳожат нима халқдин бозжуст.

Сени айлади Тенгри ўз сояси,
Бийикдур ҳамул соянинг пояси.

Керак элга осойиш ул соядин,
Етишмак наво борча пироядин.

Мунунгдек бийик поя қадрини бил,
Анга лойиқ афъол фикрини қил.

Улус ранжиға эҳтимом айлама,
Ўзунга бу отни ҳаром айлама.

Раиятни адлингдин осуда тут,
Фароғат миҳодида уйқуда тут.

Аларға чу таскину оромдур,
Санга доғи ҳосил бори комдур.

Раиятқа бўлса парокандалиқ,
Топар салтанат нахли баркандалиқ.

Агар кўй бўри хайли помолидур,
Яқин билки, чўпонға ит ҳолидур».

Яна деди Букроти фаррухсиришт
Ки: «Ел чун кўрар ҳар недур сарнавишт.

Не тақдирдур дафъи осон эмас,
Киши кўрмайин они имкон эмас.

Қазо дафъиға солибон элга ранж,

ғалатдур тамаъ айламак молу ганж

Ки, ҳифз этмаса эзиди зул-жалол
Кишига не ганж асиғ айлар, не мол³.

Таваккулдадур гарчи кому нишот,
Вале шарт эрур айламак эҳтиёт.

Риоятда ифрот матлуб эмас,
Таваккулда ғафлат доғи хўб эмас.

Не андозасиз ғам, не ҳадсиз сурур,
Керак ишда ойини хайрил-умур.

Бўлур ҳам салотинға ул навъ хол
Ки, ифроти онинг эрур эътидол:

Бири муфсид элга сиёсатдурур,
Ул ифрот шарти раёсатдурур.

Ёмонға чу ифрот ила бўлса бим,
Қолур яхши ифрот бирла салим»⁴.

Яна бўлди Фисоғурс нуктавар
Ки: «Шах покликдин керак бахравар.

Ани чунки шоҳ этти Яздони Пок,
Керакмас анинг хотири лавснок.

Агар бор эса поклик нияти,
Анга ёр ўлур поклар ҳиммати.

Керак оғзи поку сўзи доғи пок,
Яна кўнгли поку кўзи доғи пок.

Бори лавсдин кўнгли холи анинг,
Халойиқ аёли – аёли анинг.

Ўзи чун шиор айлади поклик,
Бўлур дафъ нопоку бебоклик.

Чу ваҳм этти нопокликдин ёмон,
Халойиқ аёлиға бўлди амон.

Агар айласа шоҳ нафси ҳаво
Ки, бир маъсият бирла топқай наво.

Яқиндурки аввал тилар хилвате

Ки, элдин анга етмагай ваҳшате.

Ажаб бўлғай элдин бу феъли ниҳон,
Вале нозир ўлғай Худойи жаҳон.

Керак топса аввал бир андоқ ўрун
Ки, бўлғай иши Тенгридин ёшурун!»

Яна Аскалинус иршодидур
Ки: «Ободгар элга шах додидур.

Қаю шахки йўқ адл ила дод анга,
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.

Чу шах зулм сори узотти илик,
Очилди улук зулм уйига эшик.

Анинг зулми кишварға онча эмас
Ки, золим не зулм айласа, сўз демас.

Агар шахға иш лутфу гар кин эрур,
Элига ҳамул шева ойин эрур.

Қачон жавқ-жавқ ўлса, авбош маст,
Тушар тақво аҳлиға кўп-кўп шикаст.

Чу ёшларға боғланса мактаб йўли,
Бўлур гум улуғларға мазҳаб йўли.

Халал йўл топар тўғри ойинға ҳам,
Тушар рахна ислом ила динға ҳам.

Керак шах адолат шиор айлағай
Ки, зулм аҳлини хоксор айлағай.

Халойиқ топиб адлидин интизом,
Иши ики дунёда бўлғай тамом».

Яна Хурмус этти навосозлик,
Бу навъ айлади нуктапардозлик

Ки: «Шаҳға саховат эрур ногузир,
Бўлурға иши халқ аро дилпазир.

Сахо ул эмастурки, ҳар булҳавас,
Мубоҳот учун сарф этар сийму бас.

Ажаб йўкки ёрмоқ сочар беҳирад,

Кумуш банддин рам қилур дому дад.

Тилаб, доғи берган саховат эмас,
Сахо аҳли они саховат демас.

Чу метин узотиб тилин ун солур,
Қатик хорадин лаълу ёқут олур.

Сахо улдурурким, шаҳи номвар
Басират кўзи бирла айлаб назар.

Берур аввал арзоқи хайлу сипоҳ
Ки, қолмас анга даъвойи вомхоҳ.

Чу дафъ этти муздурнинг вомини,
Қиёр озу кўп элга инъомини.

Берур луқма ангаким, оч эрур,
Олур кўнглин онингки – муҳтож эрур.

Мубоҳот ила ўзин этмас азиз,
Агар юз туман берса, гар бир пашиз.

Не сарф айлар ўлсанг, бу навъ айла сарф
Ки, бу сарф эрур асрамоқтин шигарф».

Скандар сўзидурки: «Ҳар қайси шох
Ки, бир мулк анга рўзи этгай Илоҳ,

Агар фикри бўлса жаҳонгирлик,
Жаҳон фатҳида пок тадбирлик.

Юруш фикри бўлса керак анга иш
Ки, бир мулк аро бўлмаса ики қиш.

Бировким, жаҳондин керак ком анга
Эмас яхши бир ерда ором анга.

Черик чекмак арчи кўрунур ирик,
Ириклик эмас рафъ чекмай черик.

Шаҳеким ирикликка эрмас далер,
Иши нусрат ўлмас анингдекки шер.

Тузук истаган тобеъу хайлини,
Сиёсатқа туз айласун майлини.

Агар тузса овин саранжом ила,

Урушда ясолин тузар ком ила⁶.

Вале шаҳ керак бўлмаса булҳавас,
Иши бўлса шахлиғ хаёлию бас».

Скандар била ети андоқ ҳаким
Ки, васф этса ул элни таъби салим.

Демак ети кавкаб⁷ эрур нурлуқ,
Ва ё чархи аъзам бағоят улук.

Солиб сўзга анфоси қудсийсиришт,
Санга очтилар бўйла секиз биҳишт.

Навоий не арз айлагай жуз дуо,
Вале бор анга ики сўз муддао:

Бир улким: шариат қўлин тут қави,
Бори ишта бўл шарънинг пайрави

Ки, бу жода бирла хиром айласанг,
Талаб маркабин тезгом айласанг,

Ики даҳр коми бўлуб ҳосилинг,
Наби қўйи бўлғай сенинг манзилинг.

Икинч улки, қил хидмати волидайн,
Бил ул икининг қуллуғин фарзи айн⁸.

Агар истасанг дунёу охират,
Буқун салтанат, тонгла кун – мағфират

Ки, Ҳақдин ризо ҳосил этмак будур,
Ризо демайин Ҳаққа етмак будур.

Сўзим чун туганди дуо айлайн,
Зароат тариқин адо айлайн.

Ало, токи бўлғай Скандар сўзи,
Ул олғон юруб ети кишвар сўзи,

Насиб эт анинг мулкини шоҳға,
Дуосини қил жори афвоҳға.

Бу навъ айлабон шоҳи озодани,
Анинг кўнгли истарча шаҳзодани.

Аниким, мураббий анга шоҳ эрур,

Қил ул навъким, шаҳға дилхоҳ эрур.

LXXXVI

Гадойи камсармойи баландноя ҳикоятим, шоҳи баланднояи камсармойга насиҳатда сўз юзин ирик қилди ва бу суҳон била ишига андом бермак тилади

Ешиттимки, бир шаҳға бемояе,
Насиҳат била еткуруб вояе,

Бўлур эрди панд айтибон нуктасанж,
Нечукким, бузугдин аён бўлса ганж.

Ўлукни биров нутқи этса тирик,
Агар ҳақдур, ул нукта бордур ирик.

Биров кўрди чун давлат арконидин
Ки, сўз тунд эрур ортуқ имконидин.

Вале қойиле бордур асру ҳақир,
Деди тунд ўлуб: «К-ей, гадойи фақир!

Ангаким – эрур шоҳу, сен бир гадо,
Не ҳаддинг била панд этарсен адоғ»

Деди нуктапардози Исонафас
Ки: «Гар мен ҳақир эрсам андоқки хас.

Санга бор эса сўз билурдин мазок,
Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ!

Керак бўлса сўз, ўйлаким дурри пок,
Садафдек ҳақир ўлса қойил, не боқғ

Манга ҳам агар нуктада тез эсам,
Қамиш нўгидин оташангез эсам.

Ўзум нечаким зору пажмурдамен,
Лагадкўби гардундин озурдамен.

Ҳамоноки сўз поку софийдурур,
Адабсизлиғимға талофийдурур».

LXXXVII

ҲИКМАТ

*Ул бобдаким, машваратда дегучига мулоҳаза қилмай дейилгонни кўнгулга жилва бермак керак
ва сочилгон жавоҳирдин муносибни термак керак*

Хирадмандким, соҳиби рой эрур,
Хирад нуридин оламорой эрур.

Анга мушкил иш тушса бир бобдин,
Тилар машварат хайли аҳбобдин.

Аларнинг агар ройи сойиб эса,
Ва гар фикрида юз маойиб эса.

Чу сарриштаи ғайб равшан эмас,
Қаю сойиб эркан, муайян эмас.

Бири ақл ила тушса хотирписанд
Ки, қилса неким бўлса ҳозир, писанд.

Бегонса анга ақл бўлғоч ҳакам,
Қилурға қўяр ҳикмат аҳли қадам.

Вале ғайб илми чу мастурдур,
Иш ўнг келмаса кимса маъзурдур.

Вале машваратда адад касрати,
Берур бу натижаки эл фикрати.

Тахайюл аро борча бир навъ эмас,
Ҳадисин ики кимса бирдек демас.

Неча кимса айлаб хаёлиға куч,
Агар топса сўз ҳар бири ики-уч.

Бу дурлар аро ақли жавҳаршинос,
Иши риштаси бирла айлаб қиёс.

Бирисинки сойирға фойиқ топар,
Иши афсари узра лойиқ топар.

Анинг бирла чун рост келди иши,
Йиғиштурди ўз гавҳарин ҳар киши.

Вале улдур иқболдин баҳраманд
Ким, ул пок гавҳарни қилғай писанд.

Бу дурларки – мен сочтим офоқ аро,

Нужум ўрнига чархи нуҳтоқ аро.

Умид улки чун бўлсалар бархабар,
Шаҳу шоҳзода бўлуб бахрабар.

Солиб ўз қулоғиға шаҳзода ҳам,
Қабул айлағай шоҳи озода ҳам.

Ва лек истасам тезбозорлик,
Алар зоҳир этмай харидорлик,

Қулоғлариға бўлмаса устувор,
Қачон ерга қолғай дури шоҳворғ

Не туфроққа қолсун сипеҳр ахтари
Ки, бўлғай эри чархи нилуфарий.

Сўз онингдурурким, талабгоридур,
Анингдур гуҳарким, харидоридур.

Букун чунки шаҳ таъбидур жавҳари,
Қачон ерга қолғай бу сўз гавҳариг

Агар бўлмаса зеби торак анга,
Неким бўлса бўлсун муборак анга.

Боши узра борин нисор айладим,
Тамом ўлди сўз, ихтисор айладим.

Кетур соқий, ул лаъли серобни
Ки, кўздин оқизғай дури нобни.

Тўкай шодлиғ ашкин ул жомға
Ки, етти бу оғозим анжомға.

Муғанний, тузат най унин дилпазир
Ки, бас қилгудек бўлди килким сарир

Ки, маст ўлғонимда ичиб жоми май,
Гар ул най уни сокин ўлса, бу най.

Навоий, яқин бўлди осойишинг,
Бўлуб сўз арусиға оройишинг,

Безалди чу ул моҳвашқа жамол,
Жамолин кўруб васлидин коминг ол.

LXXXVIII

*Ҳокимсурату дарвешсийрат, балки Дарвеш исми ҳукумат қисм, яъни ахавий маоби давлат
иёбқа мавоизосо калом ва насойиҳи молокалом демак*

Аё гавҳарим конининг гавҳари,
Мунир ахтарим буржининг ахтари¹.

Неча авжи ҳашмат уза фош сен,
Манга нисбат ичра қариндошсен.

Бу беш ганждинким ушоттим тилисм,
Неча гавҳар айлай санга доғи қисм.

Манга чун насиб ўлди майхонае,
Сумур сен доғи неча паймонае.

Ҳамул гавҳарим бордурур неча панд,
Бу паймона ҳам нуктаи судманд.

Эшитмакда қилма жадал зинҳор,
Анинг бирла қилғил амал зинҳор.

Сени қилди чун Холиқи Корсоз,
Ўз абнойи жинсинг аро сарфароз.

Бу шукронаға қил сарафкандалик,
Буюрғон киби Тенгрига бандалик.

Неким амр этибдур ризо бирла кўр,
Агар билмасанг билгучи топу сўр.

Чу бўлдунг саромад Ҳақ эҳсонидин,
Бўюн тўлғама амру фармонидин

Ки, Ҳақ бўлса Ваҳҳобу ғаффор ҳам,
Эрур лек Жаббору Қаҳҳор ҳам.

Чу қилди сени бас улук рутбалик,
Улук амрин онинг чу тутсанг кичик,

Агар ғайрату қаҳри тутса вужуд,
Хаёл этки, ул дам надомат не судғ

Тутай дер эсанг Тенгри амрин қави,
Бўл охир наби шаръининг пайрави.

Эрур жодаи шаръ бир шоҳроҳ
Ки, озмоқтин ул йўлда асрар Илоҳ.

Десанг озмайин чикма ул жодадин,
Юруб ком топ бахти озодадин.

Худоу расул амри топқач камол,
Валинеъмат амриға қил иштиғол.

Не ҳукм айласа қилмоғин фарз бил,
Агар шубҳае бор эса арз қил.

Вале арзида асра шарти адаб
Ки, тарки адаб баҳра берур тааб.

Манга сўз ёзардек анга ёзмағил,
Нишотинг биноси тубин қозмағил

Ки, Ҳақ гарчи қисминг тараб айламиш,
Бу жоҳингға они сабаб айламиш.

Сабаб қилмаса шоҳ лутфин Худо,
Мену сен ким эрдук – бир-ики гадо.

Шаҳ ар лутф қилса иноят чоғи,
Вале айлай олур укубат доғи.

Керак шоҳдин элга хавфу ражо,
Тинор бу икини кетурган бажо.

Риоят чу қуллуққа қилдинг тамом,
Раият ишига ҳам эт эҳтимом.

Адолат била элни қил баҳраманд
Ки, яхшиға кетсун ёмондин газанд.

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса сен яхши бўл.

Санга берди Ҳақ онча лутфи мизож
Ки, эрмас бу сўзлар демак эҳтиёж.

Вале ҳар дам ўлса баёни анинг,
Билурменки, йўқтур зиёни анинг.

Чу давронға йўқтур бақоу сабот,
Ҳам андин эрур бевафороқ ҳаёт.

Мен ар бўлсаму бўлмасам ошкор,
Бу сўзларни кўйдум санга ёдгор.

Керак бўлса бори шиоринг сенинг
Ки, кавнайн аро Тенгри ёринг сенинг.

LXXXIX

Бу маодин жавоҳирин эҳтимом била назм силкига тортмоқнинг тақрири ва бу махозин тилисмотини истеҳком била итмомга еткурмакнинг таҳрири ва ҳам жавоҳир пири дарёзамир равшан кўнглига ер тутқоннинг баёни ва ҳам махозин шуаройи шеърий сарир муқаддаса арвоҳига қабул тушганнинг тибёни ва алардин бу заифнинг подшоҳи ислом дуоси илтимоси ва бу ниёзманд илтимоси мужибибила аларнинг дуоси

Манга давлат илги бўлуб раҳнамун,
Чу бу панжаға қилди зўр озмун.

Дема панжа они, қатик хора де,
Дема хора, пўлоди якпора де!¹

Солиб панжаким, бўлғали зўрсанж,
Топиб панжа ул панжада тобу ранж.

Чу зўр ортуқ айлаб тарозусидин,
Чиқиб йўқки оранж бозусидин².

Не панжа эрур, «Хамса»и ганжсанж
Ки, доно қўюбтур отин «Панж ганж»³.

Қаю «Хамса»ким, махзани дурри ноб,
Қаю панжаким, панжаи офтоб

Ки, ҳар ким анга кўргузуб зўрдаст,
Чу зўр айлабон, илги топиб шикаст.

Менингким қўлум эрди беҳад заиф,
Эмас эрди ул панжа бирла ҳариф.

Солиб панжаварлиқ замиримға шўр,
Не илгимда қувват, не панжамда зўр,

Десам тарк этай, қўймайин ҳимматим,
Десам зўр этай, етмайин қувватим.

Чу панжамға ҳасрат била боқибон,
Бу панжамға ул панжани қоқибон.

Бу андиша мендин олиб ақлу ҳуш
Ки, ногаҳ нидо қилди фаррух суруш

Ки: «Ей ғарқаи баҳри ажзу ниёз,
Бўла олмағон дардинга чорасоз!

Етишгил қўпуб пир⁴ даргоҳиға,
Таважжух қилиб жони огоҳиға.

Анинг ботинидин тила ёрлик,
Бийик ҳимматидин мададкорлик

Ки, ҳар қуфлким фатҳидур нопадид,
Анга бор эранлар дуоси калид»⁵.

Ешитгач бу сўз, боштин айлаб қадам,
Киши, ўйлаким қилса азми ҳарам⁶.

Чу ул остон маъман ўлди манга,
Биҳишти барин маскан ўлди манга.

Қаю остон тавфгоҳи фалак,
Қаю тавфгаҳ, саждагоҳи малак.

Кўзум очиб ул остон туфроғи,
Кўзум ҳам ёруб, балки кўнглум доғи.

Таважжухға чун хотирим қилди майл,
Ета бошлади файз, андоқки сел.

Не ҳаддим эшикка урарға илик,
Илик майл қилмай очилди эшик.

«Ниёз аҳли кирсун!» дебон чиқти роз,
Бу роз англағач кирдим айлаб ниёз⁷.

Не хилват, намудори чархи барин,
Не хилватнишин, балки Рухул-амин.

Ани айлабон равшан анвори қудс,
Мунунг нутқидин равшан асрори қудс.

Ул ул навъким файз топқон кўнгул,
Бу ул навъ маскан аро ақли кул.

Чу мен бўлдум андоқ ҳарам маҳрами,
Ҳарам йўкки, нуру сафо олами⁸.

Қуёш нурида маҳв ўлуб зарравор,
Кўнгулни қила олмайин устувор.

Ўзум ўзлугум меҳнатидин ориб,
Бориб ўзлугу мен ўзумдин бориб.

Қила олмайин арз-ҳолимни ҳам,
Хаёл айлай олмай хаёлимни ҳам.

Бу янглиғ мени айлабон гунгу лол,
Аён айлади Исоосо мақол.

Не дер сўзки, кўнглум аро бор эди,
Мени чунки гунг этти, борин деди

Ки: «Гўё пишурган хаёлинг будур,
Қила олмасингдин малолинг будур».

Чу бу хастадин қилди тасдиқ фаҳм,
Анга худ бу ҳол эрди таҳқиқ фаҳм.

Ишим бутмагига дуо айлади,
Бори ҳожатимни раво айлади.

Дедиким: «Бу бир иш эди қилғулук,
Бу айтилмағон нукта айтулғулук.

Бу соатқа мавқуф эрди экин,
Бу дам Тенгри тавфиқ берди экин.

Агарчи етишти малолат санга,
Вале охир ўлди ҳаволат санга

Ким, ул ганжлар бошиға етгасен,
Тилисмотини доғи фатҳ этгасен

Ки, ҳар неча қилдук назар даҳр аро,
Қиёс айладук водию шаҳр аро.

Йўқ атрок аро бирда онча билик
Ки, бу навъ улуғ ишга урғай илик.

Не атрокким, ҳам ажам, ҳам араб,
Кўрарлар бу ишни ажабдин ажаб.

Керак даҳр аҳлиға ўн кун жадал
Ки, беш байтдин боғлағай бир ғазал.

Басо маснавийгўйи нозук хаёл
Ки, назм аҳли ичра солиб қийлу қол.

Халойиққа юз ҳусну ноз айлағай
Ки, ўн йилда минг байт соз айлағай.

Чиқорғон замон ул навъ ойин савод
Ки, оламда йўқ бўйла рангин савод.

Саводиға ҳар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.

Не зулматки, йўқ оби хайвон анга,
Қаю тунки, йўқ меҳри рахшон анга.

Агар даҳр аро сепса мушки татор,
Кўнгулни қилур тийраю кўзни тор.

Бу беша ародур ики нарра шер,
Бу баҳр ичра ики наҳанги далер.

Анга киргали шери жанги керак,
Мунга ҳам диловар наҳанги керак⁹.

Сен-ўқ сен букун чобукандишае
Дақойиқ аро нозукандишае

Ки, сўз таври келди сенинг шонинга,
Бўлуб хатм таби дурафшонинга.

Мусаллам сўзунга равонлиқ доғи,
Сўз ичра санга паҳлавонлиқ доғи.

Равон килкинга онча бор эътимод
Ки, сўз дерда шаккиға берса кушод.

Равон айлағай онча оби ҳаёт
Ки, тўйғай Хизр суйидин коинот.

Бу иш чунки бўлғай муқаррар санга,
Умид улки бўлғай муяссар санга.

Кўп эмди, ишингнинг хаёлида бўл,
Хаёл аҳли зеби жамолида бўл

Ки, сендин бу шуғлунда ҳушёрлиқ,
Дуо бирла биздин мадақкорлиқ».

Эшитгач бу сўзлар мени нотавон,
Ўлук жисмига кирди гўё равон.

Бўлуб жон берур сиррининг огаҳи,
Топиб нутқум анфоси Рухуллаҳи.

Ер ўптум, доғи йўлға азм айладим,
Сўз айтурни кўнглумга жазм айладим.

Келиб хилватим ичра юз ком ила,
Йўнуб хома нўгини ором ила.

Чу қилдим қалам нўгини нуктабез,
Қила бошлади нўгининг ганжрез.

Чу «Хайрат»қа солдим кўнгул рағбатин,
Анга қолиб эттим улус ҳайратин.

Чу «Фарҳод»ға бўлдум андешавар,
Туз эттим баса тоғ – ўлуб тешавар.

Чу «Мажнун» ҳадисиға туздум фунун.
Баса халқни қилди шайдо жунун.

Яна «Сабъа»ға табъим ўлғоч қарин,
Ешиттим ети чарҳдин офарин.

Скандарга тил тортиб озар киби,
Дедим они «Садди Скандар» киби.

Таносуб била ақл номовари
Деди отини «Садди Искандарий»¹⁰.

Чу бўлди бу маҳвашлар ораста,
Ҳамул навъким, сарви навхоста.

Дема сарв, ҳар бир риёзи бихишт,
Эли хосиятда Масиҳосиришт.

Латофат аро юз бихишти барин,
Равон ҳар бири ичра минг ҳури ийн.

Бу беш ганжником кушод айладим,
Варақ узра они савод айладим.

Саводин солиб жузвдоним¹¹ аро,
Дема жузвдонимки, жоним аро.

Анинг сори¹² бўлди кўнгул рағбати
Ким, эрди мададкор анинг ҳиммати.

Мададкор йўк, амр этгучи ул,
Не иш тушса, ғаврумға етгучи ул.

Борур эрдим айларга арзи ниёз,
Иш итмомини қилмоқ ифшои роз.

Замиримда лекин хаёлот эди
Ки, бу иш ҳусули ажаб бот эди.

Улуғларки сабти бу ҳарф эттилар,
Узун умрлар анда сарф эттилар:

Низомийки назм аҳли устодидур,
Анинг таъби сўз жинси наққодидур

Ки, бу ганжлардур матоъи анинг,
Матоъи неким, ихтироъи анинг.

Ҳамоноки элдин канори тутуб,
Ярим қарн заҳмат чекиб, қон ютуб.

Топа олди беш ганж мифтоҳини,
Яна онча вақт этти ислоҳини.

Чу бир қарн давр этти чархи мудир,
Чикорди бу аъжубаи дилпазир.

Неча тожвардин топиб парвариш,
Иши бу ўтуз йилда эрди бу иш.

Не эл меҳнатидин малоле анга,
Не бу ишдин ўзга хаёле анга.

Чикориб риёзатда қирқ арбаъин,
Бу беш ганж розиға бўлди амин.

Яна Хусрав ул турки ҳинди лақаб
Ки, сўз бирла олди Ажам то Араб.

Кушод айлагунча бу маҳкам ҳисор,
Басе айлаб афсонада ихтисор¹³.

Неча вақт анинг ҳам иши бу эди
Ки, фикратқа зону-базону эди.

Замон худ ўтуз йилға андоз эмас,
Агар нисф эмас, сулсидин оз эмас.

Яна кимки бўлди буён раҳшунос,
Бўлур қилмоқ они булардин қиёс.

Сангаким йўқ эмгакда ғоят падида,
Улус меҳнатида ниҳоят падида.

Қилиб тонгдин оқшомғача қийлу қол,
Юзунгга етиб ҳар нафас юз малол.

Ўзунг тинмайин халқ ғавғосидин,
Қулоғинг халойиқ алолосидин.

Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
Замондин камо беш ўтуб ики йил.

Чекиб хома бу нома итмомиға,
Етургайсен оғозин анжомиға

Ки, ақли муҳосиб шитоб айласа,
Дейилган замонин ҳисоб айласа.

Йиғиштурса бўлмас бори олти ой
Ки, бўлдунг бу раъноға суратнамой¹⁴.

Тузалди бу назминг баса сарсари,
Яна турки алфоз анга бир сари

Ки, ҳар нечаким диққати бордур,
Талаффуз аро лакнати бордур.

Сўзунгники яхши кўрарсен ўзунг,
Кўрунмас ёмон, чун эрур ўз сўзунг.

Қошингда сенинг гарчи кўп вази бор,
Чу бор ўз сўзунг, йўқ анга эътибор

Ки, сўз зодаи табъу фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонға пайванд эрур,

Неча зодаи табъ эрур нописанд,
Кишининг ўз оллида бор аржуманд.

Неча бум фарзанди манхусдур,
Ўз оллида хушжилва товусдур.

Канаб шохи йўқ гарчи хошокча,
Қаландаргадур сарви чолокча¹⁵.

Сўзунгим, санга келди ҳоло писанд,
Писанд эркин эл ичра ё нописанд.

Не бўлғай кўруб пири қошиф¹⁶ мени,
Бу аҳволдин қилса воқиф мениғ

Бурун айтқонлар доғи бу китоб
Ки, чекмиш ажал юзларига ниқоб

Ки, жаннат риёзида ҳар бирга рух,
Умид улки, ҳар лаҳза топқай футух.

Алар руҳига то не сураат экин,
Сафо равҳиму ё кудурат экинғ

Бу иштин доғи пири равшанзамир¹⁷,
Мени бархабар қилса, ўзни хабир.

Уруб гом мундоқ хаёлот ила,
Димоғимда савдо маҳолот ила.

Ки, етгим ангаким эрур мақсадим
Ки, ҳар дам демакка отин йўқ ҳадим.

Ниёз айлаю остонин ўпуб,
Бийик суддаи чархшонин ўпуб,

Чекиб «Хамса»ни жузвдондин равон,
Қўюб хизматида мени нотавон.

Неча ганжким ошкор айлабон,
Аёғига борин нисор айлабон.

Сафинам чу азм этти дарё сари,
Узатти кафин баҳ рул ажзо сари¹⁸.

Назар солди очиб варақ-барварақ,
Бўлуб мултафит, чун очиб ҳар варақ.

Қаю сўздаким бир савол айлабон,
Жавобин дегач, завқу ҳол айлабон.

Қилиб гоҳ таҳсину гоҳи дуо
Ки, юздин бири йўқ манга муддао.

Этиб ҳар сўзидин кушоде манга,
Бўлуб ҳосил андин муроде манга.

Мусалсал каломимдин оғзида сўз,
Мен оллинда ерга тикиб ики кўз.

Сўзум очибон бўстондек энгин,
Қилиб лутф, эгнимга солди енгин.

Қаю енгки, гардунға солса ани,
Муҳаддаб юзин айлағай мунҳани¹⁹.

Чу эгнимга ул қўл била енг етиб,
Замиримдин ўзлук хаёли кетиб.

Чу ўзлук кетиб, юзланиб ҳолате
Ки, ўздин ўзумга бўлуб ғайбати.

Ўзумдин ҳамул дамки ғойиб бўлуб,
Манга жилвагар кўп ғаройиб бўлуб.

Кўруб ўзни бир тоза бўстон аро,
Қилиб гашт боғу гулистон аро.

Назоҳат келиб равзамонанд анга,
Ерам сойири орзуманд анга.

Чамандин чаманға мен айлаб хиром,
Анингдекки эл тавфи Байтулҳаром²⁰.

Кўрунди бу ҳолатда жамъи касир²¹,
Уруб ҳалқа, суҳбат тутуб дилпазир.

Алардин биров келди ул ёнки мен,
Чаманда анингдек хиромонки мен.

Манга етти, бор эрди шоирваше,
Жамоли хушу ҳайъати дилкаше.

Салом айлабон, марҳабо айлади,
Рисолат тариқин адо айлади.

Ки: «Бу фаррухойину фархунда хайл,
Қилурлар даме ихтилотингға майл»²².

Қабул айлаю, солиб ул ён қадам,
Ўзин доғи сўрдум, ҳамул элни ҳам.

Дедиким: «Алар зумраи маънавий,
Гуруҳеки назм эттилар маснавий.

Хусусан аларким эрур «Хамса»санж
Ки, ҳар бирдур ул «Хамса»дин кони ганж.

Эрурлар бу мажмаъда ҳозир бори,
Сенинг сори муштоқу нозир бори.

Чу сўрдунг мени, эй ҳадисинг қавий,
Ҳасандур отим, халқ деб – Деҳлавий²³.

Эшитгач бу сўз, жисмима тушти тоб,
Саросима кўнглумга ҳам изтироб.

Кўлуб узр, қучтум яна устувор,
Қадам қўйдум ул сори муштоқвор.

Борурда Ҳасан айтиб отин манга,
Қилиб ҳар бирин бошқа талқин манга

Ки, уч кимсадур садри мажлиснишин,
Қилиб шарҳ бир-бир аларнинг ишин.

Ки: «Ўртодағи пири фарруҳжамол
Ки, васфида келди хирад нутқи лол,

Эрур ҳазрати Шайх²⁴, огоҳ бўл!
Ниёз айлабон хоки даргоҳ бўл.

Ўнг илги сори анга пайравдурур,
Жаҳон офати – Мир Хусравдурур.

Яна бир ён устоду пиринг²⁵ сенинг,
Рақамхони лавҳи замиринг сенинг

Ки, бу хайл эрур жисму ул жонлари,
Агар жон булар бўлса, жононлари.

Яна ики ёндин бу қавм-ўқдурур,
Киши йўқки, бу базм аро йўқдурур.

Кўрушгил бори бирла, ҳурмат била,
Далер ўлмағил сўзда – журъат била».

Қабул айлабон мен, неким айтиб ул
Ки, катъ ўлди кўпрак бу мажмаъга йўл.

Доғи юз қарича масофат қолиб
Ким, ул базм эли қўптилар қўзғолиб.

Манга ўтру келмакка айлаб ситез,
Солиб мен алар сори гомимни тез.

Дебон бир-бир ул хайл отин раҳбарим²⁶,
Кўрушмакка доғи бўлуб ёварим.

Чу Саъдию, Фирдавсию, Унсурий,
Саноию, Хоқонию, Анварий²⁷.

Тааддудда муҳтожи тафсил эрур,
Вале бўлса тафсил, татвил эрур.

Бори дастбусиға топтим шараф,
Олиб ёндилар мени келган тараф.

Анга тегруким шайху пайрав эди
Ки, яъни Низмоию Хусрав эди.

Яна бир бизинг пиру махдум ҳам,
Кўпуб урдилар илгарирак кадам.

Бу ики юруб Шайхдин илгари,
Югурдум мени хаста ҳам ул сари.

Кўлум тутти пир ихтиёри била,
Кўруштурди ҳамроҳу ёри била.

Кўзумдин тўкуб қатра ёғин доғи,
Илигин ҳам ўптум, аёғин доғи.

Тутуб Жомию Хусрав ики қўлум,
Низомий сари бошладилар йўлум.

Тўкуб ашк – мендек асири ғаме,
Вале ҳар қўлумға тушуб оламе.

Вале мен бўлуб гарчи ўздин ниҳон,
Кириб ики илгимга ики жаҳон.

Манга Шайх бирла кўрушмак ҳамон,
Муборак аёғиға тушмак ҳамон.

Ўпуб туфроғини тўкуб сели ашк
Ки, андин ебон тўкуз афлок рашк.

Бошим ердин олиб иноят қўли,
Қилиб жилвагоҳим ҳидоят йўли.

Ёниб тутти ерлик ерида қарор,
Мени лек беҳуд қилиб изтирор.

Чу Шайху ики ёри²⁸ топти сукун,
Туруб мен ниёз ичра қаддим нигун.

Жулус ичра етти башорат манга
Ки, оллинда қилди ишорат манга.

Чу бўлди манга ҳукми бирла нишаст,
Ниёз этти жисмимни туфроққа паст.

Талаттуф била Шайхи олий мақом,
Менинг сори бунёд қилди калом.

Бурун сўрди ҳолимни шафқат била,
Ер ўптум жавобида ҳурмат била.

Яна деди: «К-ей олам аҳлида фард,
Фалак табъинга келмайин ҳамнавард.

Сипеҳр айлаб эл ичра нодир сени,
Жаҳон назми таврида қодир сени.

Ғазал таврида чунки қилдинг хиром,
Сўз аҳлиға сўз дерни қилдинг ҳаром.

Тутуб эрди назминг жаҳон кишварин,
Жаҳон кишварин йўқки, жон кишварин.

Бу дам маснавийғақим айлаб шитоб,
Тўкабошладинг хомадин дурри ноб.

Ажаб иш бу ишда санга берди даст
Ки, эл назмиға берди назминг шикаст

Ки, қилдинг сўз ичра татаббуъ манга,
Не истарда эттинг тазарруъ манга

Ки, мен «Хамса»да айлаб эрдим ваид
Ки: «Ҳар кимки, айтурға тутса умид,

Қилай тиғи буррон сўзум досидин,
Урай бошин ул тиғ олмосидин».

Кўп эл очти даъвоға сўз бошини,
Бу даъво аро қўйди ўз бошини.

Чу кўргузди фарзанд Хусрав ниёз,
Ниёзи била топти ул ганжи роз.

Яна бир, ики, уч гадолиғ била,
Насиб олдилар бенаволиғ била.

Магар сенки бу йўлга қўйғоч кадам,
Вужудунг хаёлини қилдинг адам.

Нечаким келиб рифъатинг тоғча,
Вале келмай оллингда туфроғча.

Ниёз ашкидин лавҳи хотирни юб,
Фано ҳарфин ул сафҳа узра йўюб.

Топиб пир фарзона Жомий киби,
Мумидду муовин Низомий киби.

Сунуб поклик бирла бу ишга қўл,
Очиб поклар руҳи оллингда йўл.

Сахар вақти ҳарфе савод этмайин
Ки, руҳум дуо бирла шод этмайин,

Фараҳ топмайин маънийи хос ила
Ки, ёд этмайин бизни ихлос ила.

Не менким, бори назм аҳлини пок,
Дуо бирла ҳар субҳ этиб завқнок.

Ниёзинг чу бу навъ ўлуб беадад,
Санга биз ҳам айлаб ададсиз мадад.

Йўқ эрса эрур асру савдои хом,
Ики йилда бир «Хамса» қилмоқ тамом,

Қаю «Хамса», беш гавҳар отуда ганж,
Тасарруф жафосидин осуда ганж²⁹.

Дуру лаъл анга барча кўздин нухуфт,
Не дуррида ришта, не лаълида суфт.

Не дурким бериб Ҳақ Таборак санга,
Умид улки, бўлғай муборак санга.

Киши сен киби ишга қилса шуруъ,
Ажаб йўқ эваз бўйла топса вуқуъ.

Вале мунча ганжи маоний санга
Ки, Ҳақ рўзи этти ниҳоний санга.

Қаю эрдаким айни бинишдурур,
Сабабни билурким, ики ишдурур.

Бири улки туттунг тариқи ниёз,
Қабул айладилар сени аҳли роз.

Ишингга қилиб саъй рағбат била,
Мадад қилдилар борча ҳиммат била.

Яна улки фазл аҳли ҳарне қилур,
Урар лофу ишни мураббий қилур.

Эрур гар мураббий эмас кордон,
Муатгал хирадманди бисёрдон.

Ҳунарпарвар – ишни буюрғучидур.
Ҳунарвар вале лоф урғучидур.

Чу шоҳинг сенинг эрди соҳиб камол,
Яна оллида қадрсиз мулку мол.

Ангаким бу ики иш ўлди насиб,
Ғариб иш замонида эрмас ғариб.

Шаҳеким улус чорасозидурур,
Улус фозили Шоҳи ғозийдурур

Ки, Тенгри фузун айласун давлатин,
Ети чархдин ҳам бийик рифъатин

Ки, келди замонида сендек киши
Ки, эрмас ишинг одамизод иши».

Чу сўз етти бу ерга, мен беҳарос,
Қўпуб айладим бир дуо илтимос

Ки: «Чун дедингиз шаҳға ҳамду сано,
Дуое қилинг давлатиға яно».

Деди Мир Хусравға донойи роз
Ки: «Сен Шоҳи ғозийғасен мадҳсоз.

Сўзунгдин базе байт ёдидадур,
Асарлар муборак ниҳодидадур.

Сўзунгдин чу кўнглига етгай асар,
Дамингдин дуо доғи этгай асар.

Дуо айлаким, фазлу дониш эли
Ҳам «омин» десун, биз ҳам «омин» дели».

Боқиб деди фазл аҳлига пири роҳ:
«Ки, сиз шоир, ул доғи хуш табъ шоҳ.

Чу фарзанд Хусрав дуо айлагай,
Анинг комини Ҳақ раво айлагай.

Денгиз борча «омин» дилу жон била,
Дуо қилдик ул чашми гирён била».

Ешитгач қўпуб борча миннат тутуб,
Деб «омин»у шоҳ сори ҳиммат тутуб.

Суханвар қўпубким дуо бошлади,
Дуосиға мундоқ адо бошлади

Ки: «Ё Рабки, то олам ўлғусидур,
Ичинда бани Одам ўлғусидур.

Кириб таҳти ҳукмиға олам доғи,
Бўлуб бандаси жинси одам доғи.

Қиёматқача давлатиға бисот,
Ҳамиша бисотида айшу нишот.

Жаҳон аҳли адлида осудаҳол,
Батахсиским, аҳли фазлу камол».

Дуо хатм бўлғоч тушурди илик,
Йўқ ул, балки мажмуи аҳли билик.

Дуоким, ул аҳли савоб айлагай,
Ажаб йўкки, Ҳақ мустажоб айлагай.

Тугангач дуо, айладим илтижо,
Қўюндин чекиб «Хамса»ни жо-бажо.

Солиб тийра туфроқ аро йиғлабон,
Бу янглиғ тузуб можаро, йиғлабон

Ки: «Бу зодаи хотири хастани,
Кўнгулдин такаллумға пайвастанани

Ки, ҳиммат тутуб эҳтимом эттингиз,
Демасменки мен, сиз тамом эттингиз.

Карам бирла туфроғдин ҳам олинг,
Иноят қилиб бир назар ҳам солинг

Ки, эл хотириға нузул айласун,
Улус кўнгли они қабул айласун».

Равон Шайх олди бу иблагдин,
Гаронмоя нақдимни туфроғдин.

Боқиб Мавлавий³⁰ сори қилди ружуъ
Ки: «Сен қил дуо, зоҳир айлаб хушуъ

Ки, койил эрур сўнгги фарзандимиз,
Билик мазраъидин барумандимиз.

Буларким анинг зоду пайвандидур,
Бори бизга фарзанд фарзандидур.

Санга ҳам чу шогирд эрур, ҳам мурид,
Дуосини сендин тутарбиз умид».

Чу Махдум топти дуо сори йўл,
Яна очтилар борча оминға қўл.

Дуюеки кўнглумга матлуб эди,
Муҳаввис замиримға марғуб эди

Қилиб, айладилар бу маҳзунни шод,
Манга чунки юзланди мундоқ мурод.

Сужуд эттим ул хайли огоҳға,
Дедилар: «Дегайсен дуо шоҳға».

Бу сўздин бўлуб ўзгача ҳолатим,
Ўзумга келиб, борди ул ғайбатим.

Кўрармен, ҳамул хужрада пир эрур,
Жанобида ҳолимға тағйир эрур.

Бу дам гўё эгнимдин олмиш қўлин
Ки, бу сори солмиш хаёлим йўлин.

Ҳамул оллида бошим эрди қуйи,
Оқар эрди туфроққа ашқим суйи.

Деди лутф илаким: «Не навъ эрди ҳол»,
Яна бошни қилдим анга поймол.

Дедим: «Улча мен хастага ҳол эрур,
Анинг шарҳида нотиқа лол эрур».

Деди: «Улча бу дам санга берди даст,
Яна кимсага бермамиш эрди даст.

Қўпу, шукр қил Тенгри эҳсонига,
Бу тавфиқи беҳадду поёнига».

Ўпуб ерни, қўйдум чу ташқори гом,
Дегайсен: менинг эрди олам тамом!

Манга «Ҳамса» такмили бир ён эди,
Бу мақсуд таҳсили бир ён эди.

Не тил бирла дей шукр Маъбудума
Ки, еткурди охир бу мақсудума.

Бу дамким, берибтур муродимни Ҳақ,
Ул авлоки, тоқ узра қўйсам варақ.

Фароғат била инбисот айласам,
Тузуб базм, бир дам нишот айласам.

Аёқчи, тўла айла жоми фароғ
Ки, қўп фикрдин юбс топмиш димоғ³¹.

Ки, қўз ламъасидин мунаввар қилай,
Димоғим исидин муаттар қилай.

Муғанний, сўзум тингла охир гаҳи,
Ҳазин нағмае соз қил хиргаҳи.

Бир оҳанг ила айлагил ромише
Ки, етгай манга бир дам оромиши.

Навоий, қилиб Тенгри коминг раво,
Санга рўзи этти ажойиб наво.

Узот Тенгри шукри навосиға тил,
Наво ортуқ истар эсанг, шукр қил!

ШАРҲ ВА ИЗОҲЛАР

«Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни 60-йиллар бошида ўзбек матншунос олими П. Шамсиев томонидан тузилган эди. Аммо қандайдир сабабларга кўра, матн чоп этилмаган. Матнда сўз боши ва илмий изоҳлар мавжуд эмас. Ҳозирда мазкур матн Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтининг архивида сақланади.

Кейинги йилларда навоийшунослик фани Алишер Навоий асарларининг шоир ҳаётлигида ва унинг вафотидан бирмунча вақт ўтгач кўчирилган қадимий, нодир нусхалар билан бойиди. Жумладан, Англиянинг Бодлеян кутубхонасида сақланаётган Бадиуззамон учун кўчирилган миниатюралар «Хамса» нусхаси Абдужамил нусхасидан «ёш» жиҳатдан фақат олти ойгагина фарқ қилади ва у Навоийнинг бевосита ҳомийлиги остида кўчирилган.

Туркиянинг «Түпқоқи» музейида сақланаётган Истанбул куллиёти ҳам Навоийнинг назари тушган табаррук нусхалардан. Шунингдек, Париж куллиёти, Қўлёзмалар институти фондида сақланаётган XVI аср «Хамса»си ҳам шу даврнинг нодир ёзма ёдгорлиги сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Ана шу қўлёзмаларни манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан атрофлича ўрганиб илмий истифодага олиб кириш ҳамда ҳурматли домламит матнлари тузилгандан буён ўтган чорак асрдан зиёд вақтни назарда тутиб Қўлёзмалар институти маъмурияти ва илмий советининг маслаҳати билан филология фанлари номзоди Мавжуда Ҳамидова достоннинг мукамал илмий-танқидий матнини тузиб чиқди. Матнга юқорида зикр этилган, ҳозирча дунё фондларида энг қадимий деб ҳисобланган XV—XVI асрдаги олти қўлёзма ва П. Шамспев матнлари — жами етти қўлёзма асос бўлган.

Достоннинг ҳозирги чоп этилаётган нусхаси М. Ҳамидова томонидан тузилган ана шу илмий-танқидий матн асосидадир. Навоий (Навойи) тахаллусининг ёзилиши хусусида ҳали бир тўхтамга келинмаганлигини кўзда тутиб уни илгариги нашрлар ҳолида қолдирилди.

Илмий комментарияли изоҳларни филология фанлари номзоди Тошпўлат Аҳмедов тузган.

Ушбу амалга оширилган нашрда достоннинг литографик ҳамда турли вақтларда чоп этилган нусхаларидан ҳам фойдаланилди;

- а) «Садди Искандарий», Узполиграфкомбинат, Тошкент, 1941;
- б) «Хамса», Қискартириб нашрга тайёрловчи С. Айний, Ўздавгашр, Тошкент, 1947;
- в) «Садди Искандарий», Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент, 1949;
- г) «Хамса», «Фан» нашриёти, Тошкент, 1960;
- д) «Садди Искандарий», Бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1965;
- е) «Садди Искандарий». Нашрга айланттирувчи Иноят Маҳсумов, Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1978;
- ё) «Садди Искандарий» (настрий баёни билан). Тошкент, Ғ. Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1991.

I

1. Ушбу ҳамд бобида худонинг сифатлари ҳароратли мисрларда васф этилади.

2. Тасаввуфга асосланган бу байтда «вужуд», «жуд» (биринчи мисра) «жуд», «вужуд» (иккинчи мисра) сўзлари келтирилиб, радд-ул-ажз мина-с-садр санъати ишлатилган.

3. Ғаззолийнинг тўлиқ номи Имом Абу Ҳамид ибн Муҳаммад бўлиб, у Хуросоннинг Тус шаҳрида 450 (1058/59) йилда туғилган. У дастлабки маълумотни Тусда олади, сўнгра Нишопурга боради. Бир қанча вақт салжуқийлардан Низомул-мулк хизматида бўлади ва шу вақтдан бошлаб дин ва тасаввуф фалсафаси билан шуғулланиди. У Низомул-мулк топшириғига кўра, Бағдоддаги Низомия мадрасасида тўрт йил ишлайди. Кейинча бу вазифани укаси Аҳмадга

топшириб. ўзи илмий иш билан чуқур шуғулланади. Унинг йирик асарларидан бири «Кимийи саодат»да олимнинг диний ва фалсафий қарашлари акс эттирилган. Ҳаззолий 1111 йилнинг 19 декабрида вафот этган.

4. «Етти ато» - етти қат кўк ёки етти иқлим, «тўрт ано» тўрт фасл маъносида.

5. Бу байтда радд-ул-ажз мина-с-садр санъати (биринчи мисранинг боши ва охири, иккинчи мисранинг ўртасида «киши» ҳамда «ошиқ» сўзларини ишлатгаи ҳолда)дан фойдаланилган.

II

1. Ўз фикрини равшан талқинлар орқали бериш мақсадида илтизом (бир ёки бир неча сўзнинг қайтарилиши) санъатидан фойдаланилган.

2. Ҳорун—Мусо пайғамбарнинг акаси бўлиб, у Бағдодда халифалик қилган.

3. Ашк — қадимги Эронда ўтган афсонавий подшоҳлардан бири.

III

1. Бу жойдаги «Кунтун-набий»—«мен пайғамбарман» деб бошланадиган ҳадисга ишора.

2. Мусо—яхудий пайғамбарининг номи. «Таврот»—яхудийларнинг диний китоби Мусо пайғамбарга нозил бўлган деб ҳисобланади.

3. Довуд — афсонавий пайғамбарлардан бири бўлиб, «Забур» китоби унга нисбат берилади.

4. Исо — христиан динининг асосчиси, мифологик пайғамбар.

5. «Инжил»—христиан динидагиларнинг муқаддас китоби.

6. Макка— Саудия Арабистони ғарбида жойлашган шаҳар, мусулмонлар ҳаж қиладиган жой.

7. Ядуллоҳ — худо қудратига ишора.

8. Чин — Хитой.

9. Арш — осмоннинг энг юқориси, худо манзили.

10. Жабраил—мифик образ. Худо билан пайғамбар ўртасида воситачи бўлган фаришта.

11. Мисрадаги «меърож номи» ибораси Муҳаммад пайғамбар,-нинг кўкка, яъни худо олдида чиққанига ишора.

IV

1. Буруқ — диний ривоятларга кўра, Муҳаммад пайғамбар «меърож» кечаси кўкка миниб чиққан афсонавий от.

2. Байтул-ҳарам— Макка шаҳридаги Каъба деб аталган машҳур зиёратгоҳ.

3. Аторид— Меркурий сайёраси (мифологияда бу юлдуз адибларнинг ҳомийси ҳисобланади).

4. Зухра— Чўлпон юлдузи — Венера (осмон созандаси маъносида).

5. Руд — торли мусиқа асбоби.

6. Бу байтда ҳусни таълил (бирор нарса ёки ҳодисага ғайри воқеий, лекин шоирона сабаб келтириш) санъати ишлатилган.

7. Баҳром—Миррих (Марс) сайёраси.

8. Муштарий—Юпитер планетаси, мунажжимлар бу сайёрани «Саъди акбар» ёки «Фалак қозиси» деб атайдилар, жойи олтинчи фалакда, дейилади.

9. Зухал — Сатурн сайёраси.

10. Бу мисранинг маъноси: «Барҳаёт пок лойман (Худо маъносида).

11. «Ғоятда кучли» маъносида.

12. Иккинчи мисрада қўштирноққа олинган иборалар Муҳаммад пайғамбар мадҳ қилинган оятлардан олинган сўзлар.

V

1. «Икингиздан мадад»—Шарқда машҳур хамсанавислар Низомий ва Хусрав Дехлавийлар кўзда тутилади. Ильёс Юсуф ўғли Низомий Ганжавий 1141 йилда Ганж шаҳрида туғилган. 1203 йилда вафот этган, шоирнинг қабри ҳам шу ердадир. Улуғ озарбайжон шоири Низомий лирика ва биринчи навбатда дostonнависликда улуғ санъаткордир. Низомий Шарқ адабиётида тўнғич хамсанавис сифатида шуҳрат топган. Шоирнинг «Хамса»си «Махзанул-асрор» («Сирлар хазинаси»), «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») ва «Искандарнома» каби дostonларни ўз ичига олади. Низомий «Хамса»си, ўз навбатида, «Панж ганж» номи билан ҳам маълумдир. Алишер Навоий Низомийнинг бу асарини кўпинча «Панж ганж» деб тилга олади. Хусрав Дехлавий — атоқли форс-тожик шоири. Ҳаёти Ҳиндистонда кечган. Яминиддин Абул Ҳасан Хусрав Дехлавий 1253 йилда туғилган, 1325 йил 27 сентябрда Дехлида вафот этган.

Хусрав Дехлавий форс, урду ва араб тилларида асарлар битган. Низомий «Панж ганж»и анъанаси асосида «Хамса» яратган шоирдир. Хусрав Дехлавийнинг отаси Сайфиддин Муҳаммад Кеш (Шаҳрисабз)лик бўлиб, мўғуллар истилоси вақтида Ҳиндистонга кўчиб кетган эди. Дехли султонларидан Шамсиддин Элтутмиш (1211—1236) унга амирлик унвонини берган. Сайфиддин Муҳаммад мўғулларга қарши Ҳиндистондаги жангларнинг бирида ҳалок бўлгач (1261), ёш Хусравни бобоси Имодул-мулк тарбиялайди. У 8 ёшида шайх Низомиддин Авлиёга мурид тушади. Хусрав Дехлавий кейинчалик шайх—устозига бағишлаб «Афзал ул-фавоид» («Фойдали сўзларнинг афзаллиги) ва «Роҳат ул-муҳиббин» («Дўстликнинг роҳати») каби асарларини ёзган.

Амир Хусрав Дехлавийнинг «Тухфат ус-сиғар» («Ёшлик туҳ-фаси», 1272), «Васат ул-ҳаёт» («Ҳаёт ўртасида», 1284), «Фуррат ул-камол» («Камолотнинг бошланиши», 1293), «Боқият ун-ноҳия» («Сараларнинг сараси», 1316), «Ниҳоят ул-камол» («Камолот чўққиси, 1323) каби девонлари бор.

У «Қирон ус-саъдайн» («Саодатли сайёранинг қўшилиши», 1289), «Мифтоҳ ул-футуҳ» («Ғалабалар калиди», 1291), «Матлаъ ул-анвор» (1299), «Ширин ва Хусрав» (1298), «Мажнуну Лайло» (1298), «Ойнаи Искандарий» (1299), «Ҳашт беҳишт» («Саккиз жаннат», 1301) каби эпик асарларнинг муаллифидир. Унинг «Хамса»си юқорида номлари тилга олинган кейинги беш дostonдан иборатдир.

Хусрав Дехлавий «Хазойин ул-футуҳ» («Ғалабалар хазина»си, 1311), «Дувалроний ва Хизирхон» (1316), «Нуҳ сипеҳр» («Тўққиз қават осмон». 1318), «Туғлуқнома» ва «Тарихи Дехли» каби тарихий беш рисоладан иборат «Эъжози Хусрав» («Хусрав муъжизалари», 1319) номли илмий асарларнинг ҳам муаллифидир. Бадиуззамон Хуросонийнинг ёзишича: «Шоирлардан ҳеч бири ўзидан кейин Амир Хусравчалик кўп шеър қолдирмаган» (ЎзСЭ, 12 том. Т. 1979. 406—407-бетлар).

2. Хизр—афсонага кўра, «оби ҳайвон» (тириклик суви)ни излаб топган ва ундан ичиб, абадий тирик бўлган пайғамбар. Навоий Низомий ва Хусрав Дехлавийларнинг ўзига Хизрдек раҳнамо бўлишларини истади.

3. Ёшлиқдан Низомий ва Хусрав Дехлавий асарларини севиб ўқиган Навоийда улардан олинган таассурот катта-катта асарлар яратиш фикрини ўнғотганлиги бу байтда эътироф этилган.

4. Тўрт оромгоҳ —«Хамса»нинг дастлабки тўрт («Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр») дostonларидир.

5. Бир, икки, уч киши — Низомий, Хусрав ва Ашраф.
6. Қорун — афсонавий образ. Катта бойликка эга бўлган.
7. Скандар — Искандарнинг, вазн талабига кўра, қисқартирилган шакли.

VI

1. Алишер Навоий адабиётнинг асосий материали бўлган сўзга катта эътибор берган. НАВОИЙ «сўз»ни ўз асарларида кўп наънода ишлатади. У «сўз» терминини остида инсониятнинг ҳамма маънавий бойлигини — алоҳида ижтимоий категория бўлган тилни ҳам, идеология формаларидан ҳисобланган фалсафа ва бадиий адабиётни ҳам тушуна беради ҳамда уларни кўп вақт бир-биридан фарқ қилмайди» (А. Ҳ а й и т м е т о в, Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1959, 78-бет). Навоий «Хамса»сининг деярли ҳамма досгонларида («Фарҳод ва Ширин» бундан мустасно) «Сўз таърифида...» атамаси билан махсус боб («Ҳайратул-аброр»да XIV, «Лайли ва Мажнун»да V, «Сабъаи сайёр»да V, «Садди Искандарий»да VI) яратган. «Хамса»даги достонларнинг Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийга бағишланган бобларида ҳам сўзнинг қудрати, таъсири ва моҳияти ҳақида кенг тўхтади.

Навоий «бадиий сўзнинг жамиятдаги киши онги ва психологиясига ижобий ва салбий таъсир кучи» (А. Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари, 79 бет)ни яхши билгани ҳолда, ҳар бир шахсга, оҳанг ва мазмунига кўра ҳам турлича таъсир этиши мумкинлигини кўзда тутиб. «Ҳайратул-аброр»да:

Ҳам сўз ила элга ўлумдин нажат,

Ҳам сўз ила тониб ўлик тан ҳаёт («Хамса», 1960, 104-бет) деса, «Садди Искандарий»да:

Улукка гар андин эрур жойи пок

Ва лекин тирикни ҳам айлар ҳалок («Хамса», 1960, 632-бет) дейди.

2. Баҳри Уммон — Уммон денгизи.

3. Дами Исавий — анъанавий афсоналарга кўра, Исо пайғамбар ўз нафаси билан ўликларни тирилтириш қудратига эга бўлган. Бу ерда ўшанга ишора қилинади.

4. «Эҳтимол, унинг ҳамроҳи Жаброил (Рухул-қудс) бўлгандир ёхуд бу келган Исо (Рухуллах) пайғамбарнинг нафасидурким, ўлукларни тирилтади».

5. Такрир санъати ишлатилган бу байтда ҳар учала «кутуб» — китоб сўзининг кўплигини билдиради.

6. Нодири фард — Низомий Ганжавийга нисбатан ишлатилган.

7. Беш ганж — Низомийнинг «Панж ганж» деб аталган «Хамса»сига ишора.

8. Анинг — Низомий Ганжавий, муниги — Хусрав Дехлавий.

9. Ашраф — XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бирикчи ярмида яшаб ижод этган ҳамда «Хамса» яратган шоирлардан бўлиб, унинг тўлиқ исми — Ашраф ибн Шайхулимом Абу ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ал-Мароғий ат-Табризийдир. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида Ашраф ҳақида маълумот бериб дейди: «Мавлоно Ашраф — дарвешваш ва номуродшева киши эрди. Ва кийиз бурк устина курчуқ чирмар эрди. Ва эл била доғи омизиши оз эрди. Кўпрак авқот «Хамса» татаббуъига сарф қилур эрди, то ул китобни тугатур товфиқи топти, воқеан, ўз хурди ҳолига кўра ямон бормайдур. Афв фозилотида «Хамса»сидин бу байт яхши воқеъ бўлубтурким:

*Ва назди касе к-ў ба дониш меҳ асг,
Зи мучримкуши чурм бахши беҳ аст...*

(Мазмуни: Билимда илғор бўлган киши қошида гуноҳкорни ўлдиришдан — гуноҳини кечиш

яхшидур») (Алишер Н а в о и й. Асарлар, 12-том, Т., 1966, 14-бет).

VII

1. Нуриддин Абдурахмон Жомий—1414 йилнинг 7 ноябрида Хуросоннинг Жом шаҳрида шайхулисом — Низомиддин Аҳмад оиласида туғилган. У мактаб таҳсилдан кейин, Ҳиротдаги Дилкаш мадрасасида, Мавлоно Жунайд қўлида, кейинроқ Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий ва Алоиддин Али Самарқандийлардан таълим олган.

Абдурахмон Жомий Самарқандга келиб Қозизода Румий дарсларига қатнашган. У филология, фалсафа, математика, астрономия, ҳуқуқ каби фанлар билан чуқур шуғулланган. Дин ва тасаввуфни синчковлик билан ўрганган. Жомий Баҳоваддин Нақшбандий таълимоти таъсирида бўлган Шайх Саъиддин Қошғарийдан тасаввуф бўйича таълим олади.

Абдурахмон Жомий 1492 йил 8 ноябрда Ҳиротда вафот этган. Абдурахмон Жомийнинг «Фотиҳат уш-шабоб» («Йигитлик ибтидоси», 1479), «Васат ул-икд» («Ўртача марварид шодаси», 1489), «Ҳотимат ул-ҳаёт» («Ҳаётнинг хотимаси», 1491) каби девонлари маълум. Адиб «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир», 1472), «Саломон ва Абсол», 1480—81 «Тухфат ул-аҳрор» («Ҳур кишиларнинг тухфаси», 1481—82). «Сабҳат ул-абор» («Яхши кишиларнинг тасбиҳи», 1482—83), «Юсуф на Зулайҳо», 1483, «Лайли ва Мажнун», 1483, «Хирадномаи Искандари» 1485 каби дostonларнинг муаллифидир. Шоир мазкур етти дostonни бирлаштириб «Ҳафт авранг» («Етти қарокчи юлдуз») номини берган. Шунинг учун ҳам унинг бу дostonлар мажмуаси кўпроқ «Ҳафт авранг» номи билан машҳур бўлган.

Жомийнинг «Баҳористон» асари ҳам маълум. Шоир адабиётшунослик соҳасида «Рисолаи аруз», «Рисолаи қофия», «Рисолаи муаммо» каби асарлар яратган. Адиб тасаввуф ва фалсафага оид «Нақши-фусус» («Жавоҳирлар нақши»), «Нақд ун-нусус» («Нусуес танқиди»), «Ашият ул-лаъмат» («Шуълалар зиёси»), «Нафоҳат ул-унс» («Дўстларнинг нафаси») каби асарларининг ҳам муаллифидир.

2. Биринчи мисра охиридаги «тухфа» сўзи Абдурахмон Жомий «Хамса»сининг биринчи дostonи—«Тухфат ул-аҳрор»га ишора. Иккинчи мисрадаги «тухфа»—совға маъносида ишлатилади.

3. «Субҳа»— Жомий «Хамса»сидаги дostonнинг қисқартирилган номи.

4. Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonига ишора.

5. «Лайли ва Мажнун»—Жомий асари.

VIII

1. Радд-ул-ажз-с-садр санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни: «Вужуд саждадан бундай фойдалар кўрса, сажда қилмаганларни бевужуд деса бўлади».

2. Икки байтнинг мазмуни: «Аввал ғазал айтишга қасд қилиб, жаҳон ичига улуғ қиёмат солдим. Соғ одамлар буни ўқиган вақтларида, оламда қиёмат кунини кўргандай бўладилар».

3. Бундай кичик ишга ҳеч қаноатлана олмадим, кўнглимда доимо улуғ муддао — орзу, мақсад (эпик асарлар ёзиш) бор эди.

4. Ул — Худо.

5. Бу байт Тошкентда 1949 йилда нашр этилган шоир «Танланган асарларининг V китобида (27-бет) қуйидагича" берилган:

*Чу хотиф менга бу нидо айлади,
Сен этган адони адо айлади.*

6. Навоий байтнинг биринчи мисраида «етиб тўрти итмомға» деганда яратаётган «Хамса»сининг тўрт достони («Хайратул-аброр», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр»)ни кўзда тутган бўлса, иккинчи мисрада «бири етмамиш эрди» деганда ҳали ёзиб тугалланмаган (Садди Искандарий)—Т. А.) достонини кўзда тутмоқда.

7. Назм элининг шаҳи — Абдурахмон Жомий кўзда тутилмоқда.

8. Байтдаги алар—Низомий ва Хусрав Деҳлавий бўлиб; бу бир — Жомий демакдир.

9. Бу сўзни «хуш» шаклида ёзсалар ҳам, «хаш» ўқиб, «каш» билан қофиядош қилиш одат бўлган.

IX

1. Шоҳи Ғозий—Навоий ўз асарларида Хусайн Бойқарони кўпинча шу унвон билан юритади.

2. Ул ики уй — Жаннат билан Дўзах.

3. Сулгон Хусайн — Султон Хусайн Бийқаро 1418 йили туғилган, 1469 йили Ҳиротда тахтга ўтириб, 37 йил ҳукмронлик қилган. У Хусайний тахаллуси билан ғазаллар ёзган. Алишер Навоий «Ма-олисун-нафойс»нинг унга махсус бағишланган 8-мажлисида Хусайний ғазалларига юқори баҳо беради. Султон Хусайн Бонқаро Алишер Навоийдан 5 йил кейин, 1506 йили Ҳиротда вафот этган.

4. Мазмуни: «Унинг отига тақдир — тангри эҳсони доим бўлсин ва тангри унинг шоҳлигини доимий қилсин деб ёзган».

5. Дашти Қипчоқ — Сирдарёнинг қуйи оқими ва Балхаш кўлидан Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган ҳудуднинг XI— XVI асрлардаги номи. Дашти Қипчоқ атамасини дастлаб Носир Хусрав (1003—1088) қўллаган, шундан бошлаб араб ва форс тилларидаги асарларда учрайди. В. В. Бартольднинг аниқлашича, Дашти Қипчоқ аҳолиси (Шарқ манбаларида — қипчоқлар, рус солномаларида — половецлар, Византия тарих китобларида кўмонлар кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб, чарвачилик ва овчилик, дарё, кўл ёқаларида яшаган аҳоли деҳқончилик, шаҳарлар (Сарой Боту, Сарой Берке, Урду Бозор, Сиғноқ, Арқуқ)даги аҳоли эса ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланган.

6. Бу ва кейинги байтларда келган «анинг», «гар ул»— Искандарни билдирса, «мунинг»— Хусайн Бойқарони англатади.

7. Биринчи «рост»—ўнг маъносида, иккинчиси эса, муסיқа кунларидан бирининг номи.

X

1. Султон Бадиуззамон— Султон Хусайн Бойқаронинг катта ўғли, Сейистон ва Балх вилоятларининг ҳокими (1496—1505). У 1314 йилда Истамбулда вафот этган.

2. Бу байтда тавзиъ (бир хил товушга эга сўзлар, айти пайтда, «к» товуши) ҳамда тасдир (бир сўзни икки-уч ерда бериш) санъатлари ишлатилган.

XI

1. Одам Ато—иудизм, христиан ва ислом афсоналари (масалан, «Библия»)да биринчи одам, инсон зотининг отаси. Қадимий аҳдда ёзилишича, худо Одам Атони лойдан яратиб, унга жон ато қилган. Диний адабиётларда Одам Ато номи билан боғлиқ кўплаб афсона ва ривоятлар учрайди.

2. Муҳаммад — Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (570—571, Макка — 632.8.6, Мадина)—исломда оллоҳининг элчиси, пайғамбар деб эътироф этилган тарихий шахс. У Қурайш қабиласининг

хошимийлар хонадонида туғилган. Етимликда ўсган. Аввал чўпонлик билан машхур бўлиб, кейин савдогарларга хизмат қилган. У бадавлат Хадичага уйлангач, мустақил савдогарчилик билан шуғулланиш имкониятига эга бўлади. 610—622 йиллар Маккада ўзини пайғамбар деб эълон қилади. У аввалги маъжусийликни танқид қилиб, унга ягона худо тўғрисидаги таълимотни қарши қўяди. Лекин унинг тарғиботи Макка ҳукмронларининг қаршилигига учрайди ва Муҳаммад ўз тарафдорлари билан Ясруб (Мадина)га кўчишга мажбур бўлади, бу кўчиш ҳижра дейилади (бу 622 йил 22 сентябрга тўғри келади). Муҳаммад Мадинага келиб мусулмонлар жамоасига асос солади.

3. Мазмуни: «Тангри уни пайғамбарларнинг бошлиғи қилди ва пайғамбарлик маснадига ўтказди».

4. «Низомут-таворих» («Тарихларнинг низомномаси») — XIII асрда ўтган Носириддин Абу Саъид ибн Абдуллоҳ Байзавий асари. Бу асар қадимий Эроннинг умумий тарихи бўлиб, унда Одам Атодан то эрамизнинг 1265 йилигача бўлган давр камраб олинади.

5. Пешдод, Каёнӣ, Ашконӣ, Сосонӣ — Эроннинг афсонавий ва тарихий сулолаларн номлари. Навоий бу тўртала сулоланинг ҳукмронлик йиллари 4336 йилу олти ой давом этганлигини хабар қилади.

6. Каюмарс — қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да шундай деб ёзади:

«...Тарих уламози иттифоқи била бировким салтанат қилди, Каюмарс эрди... Ҳар тақдир била подшоҳлик қоидаси андин бурун йўқ эрди. Бу қоидани ул тузди. Доғи аввал кишиким, шаҳар бино қилди, ул эрди... Минг яшади ва лекин умрининг охирида қирқ йил салтанат қилди. Доғи Сиёмак ўғли Хушангним, набираси эрди, валиаҳд қилди...».

7. Хушанг — Ажам подшоҳларининг тўнғич сулоласи — пешдо-дийларга мансуб. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Хушанг хирадманд ва одил ва олим подшоҳ эрди ва «Жовиди хирад» отлиғ китобни ҳикмат илмида ул тасниф қилдиким, Маъмун халифа вазири Ҳасан Саҳл андин бирор нима топиб, араб тилига таржима қилибтур... Ва темурни тошдан ул чиқарди... Ерга фарш ул солди ва тулку ва ос тийин терисин ул қиярга қабул қилди... Доим тоғларда ибодат қилур эрди. Таворихда мундоқ масбатдурким, девлар ани саждада топиб, тош била бошин янчиб ўлтур-дилар».

8. Таҳмурас — Пешдодий шоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Таҳмурас отаси Хушангнинг чин валиаҳди эрди, анинг ўрнида салтанат тахтида ўлтурди ва халойиқ риоятаға ва мамолик ҳимоятиға жидд била машғул бўлди. Ва анинг замонида азим қаҳат воқеъ бўлди... Ва рўза тутмоқ андин суннат қолди. Ва ул бино қилгон шаҳарлар Марвда Кухандиз ва Хуросонда Нишопур ва Исфаҳонда Маҳриз ва Сорийя... Ва анинг замонида қаттиқ вабо бўлди. Ҳар кимнинг бир севар кишиси бор эрса эрди, анинг суратин ясаб, анинг била хурсанд бўлур эрди, то бутпараст-ликқа бунжар бўлди. Ва Таҳмурас ўттуз йил мулк сурди».

9. Нашопур, Марв, Сипоҳон — қадимги шаҳарлар.

10. Жамшид — Эроннинг қадимги афсонавий подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Баъзи ани Таҳмураснинг қардоши дебтурлар ва баъзи қардошининг ўғли. Чин салтанатқа ўлтурди, жаҳон мулкин адл ва дод била тузди... Ғариб ихтиролар қилди. Ва ул жумладин сипоҳийлик аслаҳаси... Синон ва ҳарба ва пичоқ... ул ясади. Ва ҳаммом бино қилди ва ғаввослиғ ҳаёл қилди... Ва салтанатининг замони етти юз йилгача бўлди... Заҳҳок (уни) тутиб, арра била икки бўлуб, жисмин пора-пора қилди».

11. Заҳҳок — Эроннинг афсонавий подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Заҳҳок бинни Мардос чун Жамшид қатлидан сўнг Порс тахтин олди, зулму ситам оғоз қилди. Фаридун ани жазосиға еткурди. Заҳҳок салтанати минг йил эрди». Заҳҳок — Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам тасвирланган.

12. Фаридун — афсонавий пешдодий подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки

Ажам»да ёзади: «Фаридун яхши ахлоқлиқ олим ва одил подшоҳ эрди. Анинг уч ўғли бор эрди: ...Салим, Тур, Эраж. Мамоликни учовга қисмат қилдн. Фаридуннинг подшоҳлиги беш юз йил эрди...».

13. Манучеҳр— Эроннинг афсонавий пешдодий подшоҳларидан. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Манучеҳр Эражнинг қизининг ўғли эрди... Ва ул одил подшоҳ эрди. Фирот ориғин ул қозди ва Ироққа сув элтти... Ва кўпрак деҳқонлиғ зийнату зебин ул ароға кетурди... Манучеҳр юз йигирма йил подшоҳлиғ қилди».

14. Нувдар—қадимий Эроннинг пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да у ҳақда: «Нувдар Манучеҳрнинг ўғлидир. Отасидан сўнгра мулк анга етти. Аммо ул айёш ва бепарво киши эрди. Манучеҳр қўйғон қоида па русмни туза олмади ва мулк ва сипоҳиға халал йўл топиб, Афросиёб-черик тортиб келиб, ани тутуб ўлтурди. Ва ўн нкки йил Эрон мулкида туруб, бузуглуқ қилди. Ва ул навъким. оз ерда ободлиғ қолди. Баъзи тапорихда Нувдарни Сехри Наримон дебтурлар. Ва подшоҳлигии баъзи олти йил ва баъзи икки йил дебтурлар», деб ёзади.

15. Афросиёб — қадимги Эроннинг пешдодийлар сулоласига мансуб шоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида куйидагиларни ёзади: «Ани дебтурларким, Пушанг бинни Тур бинни Фаридун ўғлидир ва баъзи анинг нисбатин Каюмарсға еткурубтурлар. Аммо бурунги (бинни Фаридун — Т. Л.) дурустроқдур. Чун Нувдарни ўлтурди, эрон мулкини андоқ буздикки, оз ерда маъмурлуқ қолди, йиғочларни кести ва иморатни йиқти ва коризлар била булоғларни кўмди. Ва ул фурсатда Сом Наримон ўтуб, ўғли зол Рустам отаси анинг таъзиятиға машғул эрди, Зол ул кучи била сипоҳ ораста қилиб, ани Эрон мулкидин чиқрди. Баъзи дебтурларким, Зоб бинни Таҳмосбким, Манучеҳр набираларидандур, хуруж қилиб, ул анинг била урушур яроғин топмай, юз уруб ўз мулкига азимат қилди. Афросиёб подшоҳлиғи ўн икки йил эрди».

16. Зоб Таҳмосб — қадимий Эроннинг пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарида унинг ҳақида тўхталиб, куйидагиларни ёзган: «Зоб бинни Таҳмосб Феруз ҳам дебтурлар. Насаби юқори ўтти. Одил подшоҳ эрди. Кўп вақт Эронди Афросиёб бузгон ерларни ислоҳ қилдиким, юз ободон-ликка кўйди, Дерларким, етти йил райиятдин хирож олмади. Ва баъзи хазойинким. Манучеҳр ва Нувдарни қолиб эрдиким, Афросиёб қилои ҳасонатидин иликлай олмади. Ул хазойин била етти йил Зоб Таҳмосб салтанат асбобин тузуб, маош ўткарди. Ва Зол бинни Сом ангач хидматлар қилди ва бузуқ мамоликни тузарда модаллар қилди. Ва Зоб икки рудхонаким, Зобин дерлар, Ироқ мулкида чнқарди. Ва ўз ҳаёти замонида салтанатни Гиршаспқа мусаллам тутти. Анинг подшоҳлиқин Банокатий беш йил дебтур. Ўзга таворихда ўттуз йилдур».

17. Гаршосб—Пешдодийлар сулоласига мансуб подшҳлардан. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» китобида Гаршосб хақида куйидагича маълумот беради: «Гаршосбнинг онаси» ибни Ямин бинни Яқуб алайҳиссаломнинг қизи эрди ва отаси Зоб бинни Таҳмосбнинг қардоши эрди. Кўпрак таворихда Рустам Достонни анинг наслидин дебтурлар. Аммо фақир қошида бу қавл йироқроқ кўринур невчунким Золким, Рустамнинг отасидур, анинг қошида сипоҳлар эрди ва Гаршосбни «Гузида»да балки хейли таворихда Манучеҳр набиралариға чиқарибтурлар. Ва Рустамни Сом бинни Наримон бинни Атрут бинни Обтинға еткурубтурлар, валлоҳу аълам. Гаршосб била чоғида Афросиёб яна черик тортиб Эронға келиб, Гаршосб била масоф тузуб, разм қилди. Афросиёб урушида Гаршосб фавт бўлди ва Золи Зар Зобилистондин черик тортиб келиб, Афросиёбни Эрондин чиқарди. Ва Гаршосбнинг салтанати замомида ихтилофдур: «Низомут-таворих» ва Банокатийда йигирма йилдур, «Гузида» била «Мунтахаб»да олти йил, баъзида беш йил ҳам бор...».

18. Ажам—бу ерда Хуросон ва Мовароуннаҳрда машҳур қадимий куйлардан бирининг номи.

ХII

1. Кайқубод — Эронда ҳукм сурган каёнийлар сулоласининг дастлабки афсонавий подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни бир юз йигирма йил ҳукм сурган, дейди.

2. Рустам — Эроннинг машҳур афсонавий қаҳрамони. Афсоналарга кўра, Золнинг ўғли бўлган Рустам Кайқубод ва Кайковуслар замонида яшаган ва машҳур кўшин бошлиғи бўлган.

3. Ковус— афсоналарга кўра, Кайқубоднинг набираси. Ковус Эроннинг афсонаши каепий сулоласида бўлган подшоҳлардан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ковус юз эллик йил подшоҳлиғ қилган, дейди.

4. Гударз— Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг тўлиқ исми Гив бинни Гударз Кашнод эканлигини айтади. Эроннинг афсонавий қаҳрамонларидан бирининг номи.

5. Тус— Эроннинг афсонавий кўшин бошлиқларидан бири. У Кайхусравга хизмат қилганлиги тўғрисида Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да маълумот беради.

6. Сиёвуш — афсонавий Кайковуснинг ўғли. Сиёвуш ҳақида Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «...Кайковуснинг ўғли бор эрди, Судобаддин ўзга анодин Сиёвуш отлиғим, Юсуф Алайҳиссаломдин сўнгра анингдек жамил йигит йўқ эрди... Ва ани Рустам асраб эрди, тарбият топиб эрди. Судоба—угай онаси анга ошиқ бўлуб эрди, андин ком ҳосил қила олмай, ўз кўркунчидин Кайковус қоши-да ани ўзи била бадном қилиб чақти ва ул ўз бароати учун ўтқа кирди. Чун ул тухматдин муарро эрди, ўтдин осийб топмади ва атосининг хато ройи ва талаввун мизождин ваҳим қилиб, Туронға Афросиёб қошиға борди. Афросиёб анга эъзоз ва икром қилиб, қизин бериб, Туркистон вилоятин берди. Аммо Гирсиюзнинг ҳасаддин сиоят қилғони била таҳқиқ қилмай, ани бегуноҳ ўлтурди ва анинг борасиға ажаб ҳайф юзидин зулм борди...».

7. Қайхусрав — қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳларидан бири бўлиб, Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Сиёвушнинг ўғлч Кайковуснинг набираси эканлиги ҳақида маълумот беради.

8. Рустаму Зол — Рустамнинг отаси.

9. Луҳросб — Эроннинг қадимий каёнийлар сулоласига мансуб афсонавий подшоҳлардан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Луҳросб ҳақида ёзади: «Луҳросб бинни Авранд Кайковуснинг инисининг ўғлидир. Дррул-мулки Балх эрди. Оламнинг кўпрак мулкин очти. Аммо чун оталари салтанат қилмайдур эрдилар ва Кайхусравнинг ўғли йўқ жиҳатидин мулкни ангд берганда, элга қатиғ келди. Чун ул бу ишни англади, эл била андоқ бориштиким, борча ани тиладилар... Чун Луҳросб тахтни Гуштаспқа топширди ва ўзи Балхда ибодатқа машғул эрди. Гуштасп баъзи билод фат-ҳиға машғул эрканди, Аржасп келиб Балхни олиб, Луҳросбни ўлтурди Ва Луҳроспнинг подшоҳлиғи юз йигирма йил эрди».

10. Балх—Шимолий Афғонистонда, ҳозирги Мозори Шариф ғарбидаги кўхна шаҳар. Милоддан аввал VII асрдан маълум. Балх тарихда Уммул билод (шаҳарлар онаси) деб юритилган. Юнонлар Балхни Бақтра деб атаганлар.

11. Бухтуннаср—Луҳросбнинг афсонавий лашкарбошларидан бири.

12. Гаршосб—«Тарихи мулуки Ажам»да Гуштасп тарзида берилган: «Чун Луҳросб тахтни Гуштаспқа топширди ва ўзи Балхда ибодатқа машғул эрди... Гуштасп —Ҳалаб мулкида тахтқа ўлтурди, ва зардушт анинг замониди пайдо бўлди. Ва Гуштасп осоридин Самарқанд кўрғони ва девориким, Эрон ва Турон орасиға тортилибтур ва Насо шаҳри ва Байзо шаҳриким, баса акобир ва ашроф андиндурлар. Ва салтанати юз йигирма йил эрди».

13. Зардушт—қадимги Эронда Гуштасп замониди ўтпарастилик динининг асосини қурган киши (бу дин шу иом билан машҳур бўлган).

14. Мажус — оташпарастлик.

15. Баҳман — қадимий Эроннинг каёнийлар сулоласидан бўлган Луҳросбнинг набираси, Исфандиёрнинг ўғли, Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Баҳман подшоҳ бўлгондин сўнгра адл ойин қилди, Баҳманнинг отаси Толут наслидин эрди ва ҳарами Аргион бинни Сулаймон аланҳнссалом қнзидип икки ўғли бор эди: Сосон ва Дороб. Уч қизи бор эди: Хумой ва Фаранг ва Баҳмандўст. Сосон зоҳид ва мутақий киши эрди. Мулкка парво қилмади, гўша тутти. Хумойни Хумони ҳам дебтурлар. Баҳмон ўз ақдиға киюроб эрди. Мавт марзида тожни анинг корнига куйдиким, Доробқа ҳомила эрди... Баъзи дебтурларким, Баҳман подшоҳлиғини ё Хумойға берди, тожни андин туғар фарзандга ҳавола қилди. Ва подшоҳлиғининг замоин юз ўн икки йил эрди.

16. Зобулистон — қадимий Эрон вилоятларидаи бирининг номи. Афсонавий қаҳрамон Рустам кўпинча шу ерда яшаган.

17. Хумой — Эроннинг афсонавий подшоҳларидан Баҳманнинг хотини. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да у ҳақида куйидагиларни ёзади: «Хумой рой ва хирадлиғ хотун эрди. Баҳмандин сўнгра тахтқа ўлтурди... Ва Хумойнинг салтанатининг муддати ўттуз йил эрди ва осори Истаҳрада Ҳазорсутун эрдиким, ани Искандар бузди ва баъзи Чихил минорни ҳам анга мансуб қилибтурлар. Ва Самара шаҳриким, Жорбодкон дерлар ҳам, ул бино қилди».

18. Доро — Эронда ўтган пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарида Дороб деб берилган ва унинг сабабини батафсил тушунтирган: «Хумой... Чун ҳомила эрди, вазъ ҳамл қилди ва салтанат хубби қўймадиким, ўғлини подшоҳликқа мансуб қилиб, ўзи анга муҳофазат қилғай. Ани бир сандуққа солиб қийр била маҳкам қилиб, дарёга солди. Дебтурларким, бир гозур иликига тушуб, ани фарзандчилай асраб тарбият қилди... Гозур ани сувда топқан учун Дороб от қўйди...

Дороб чун Хумой ўрниға тахтқа ўлтурди, адл ва дод пеша қилди. Ва ул хирадманд ва паҳлавон ва хўб сурат подшоҳ эрди... Ва анинг салтанатини баъзи олтмиш йил, баъзи эллик икки йил дерлар».

19. Доройи Доро — пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да ёзади: «Доро ибн Доробни чуп валиаҳд қилиб эрди, отаси ўрниға подшоҳ бўлди. Чун золим табъ киши эрди, зулмидин улуғ эл озурда бўлдилар... Ва Доронинг подшоҳлиғи ўн тўрт йил эрди».

20. Паҳлавий — бу ўринда Ўрта Осиё халқлари орасида машҳур бўлган қадимий куйлардан бирининг номи.

XIII

1. Искандар, Искандар Зулқарнайи— Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган образ. Бу образнинг пайдо бўлиши тарихий юнон саркардаси Александр Македонский фаолиятн билан боғлиқ. Искандар Қуръоннинг сурасида эсланган Зулқарнайндир. У Шарқдаги мусулмон халқлари орасида машҳур. Искандар ҳақидаги илк маълумот X аср тарихчилари Ҳамза ибн Ҳасан ал-Исфажоний, Динюварий, Табарийлар асарларида, кейинроқ Берунийнинг «Қадими халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида учрайди. Бадиий асарларда, жумладан, Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балъамий асарида Искандар салбий образ сифатида берилган бўлса, Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Искандарнома», Амир Хусрав Дехлавийнинг «Ойинаи Искандарий», Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарларида Искандар образи фотиҳ, олим. файласуф ва пайғамбар тарзида тасвирланган.

Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Искандар ҳақида афсона, ривоят ва тарихий асарлардан келиб чиқиб фикр юритади. «Садди Искандарий» достонида эса Искандарнинг идеал образини яратиб, уни шоҳ ва олим сифатида талқин этади.

2. Ашки Доро — қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб афсонавий подшоҳ. Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да хабар беришича, ҳокимиятни Абтахши Румийдан (уни ўлдириб) олиб, Эронда уч йил ҳукмдорлик қилган.

3. Ашки Ашкон — афсонавий Ашки Доронинг ўғли бўлиб, Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ашки Ашкон йигирма йил подшоҳлик қилган, дейди.

4. Бахроми Шопур — қадимий Эроннинг ашконий сулоласидан бўлган афсонавий подшоҳлардан бири. У отаси (Ашки Ашкон)дан кейин ўн бир йил тахтда ўтирган, дейди Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да.

5. Ялош ибни Баҳром — Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳнинг номи. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Баҳром бинни Шопурнинг валиаҳди бўлганлиги ҳамда ўн беш йил подшоҳлик қилганлигини ҳикоя қилади.

6. Ҳурмуз ибн Ялош — ашконийлар сулоласининг подшоҳларидан. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни отаси (Ялош ибн Баҳром)га нойиб бўлиб, ўн тўққиз йил подшоҳлик қилганлигини хабар беради.

7. Нарси ибни Ялош — қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб бўлган афсонавий подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ўн йил подшоҳлик қилганлиги ҳақида хабар берган.

8. Ферузи Ҳурмуз— ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да: «...анинг салтанати ўттуз йил эрди», дейди.

9. Ялош ибн Феруз— ашконийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳ Алишер Навоий. «Тарихи мулуки Ажам»да: «...ул Хусравнинг қардоши эрди. Оқибат ул доғи қардоши ичган шарбатни ичти ва анинг подшоҳлиги йил эрди», дейди.

10. Хусрав ибн Ялош—қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳлардан бир.

11. Ялоши Ялош — ашконийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳлардан бири. Е. Э. Бертельс бу номни Балози Балози, дейди.

12. Ардавони Ялош—ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

13. Ардафон ибни Ашфон— қадимий Эронда ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

14. Гударзи Ашфон—қадимий Эроннинг ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

15. Ардафон—Эроннинг ашконийлар сулоласидан бўлган подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Ардафон бинни Ялош тарзида қаламга олиб қуйидагича ёзади:

«Ашконийларнинг сўнги подшоҳи эрди, азамат ва тажаммули ва мулкининг вусъати ул табақадаги салотиндин ортти. Ва мулки тавойифдин кўпин ул мақхур қилиб, мулкин олди ва ўзига мунқод қилди. Ва охирул-амр Ардашер Бобак ани орадин чиқариб мулк ашконийлардан сосонийларга интиқол топти...».

XIV

1. Ардашер ибни Бобак — сосонийлар сулоласидан бўлган биринчи подшоҳ. «Тарихи мулуки Ажам»да у қуйидагича характерланади: «...Ҳар тақдир била Ардашер Бобак сосонийларнинг аввалги подшоҳидир. Ва ул Сосон бинни Баҳман набирасидур. Ва анинг шарҳи будирким, чун Баҳман Ҳумойни валиаҳд қилди, Сосонким ўғли эрди, гўша тутти, андоқким, мазкур бўлди... Сосондин бир ўғул қолиб эрди, оти анинг ҳам Сосон эрди, мутавори ва мактум юрур эрди.

2. Шопур бин Ардашер — сосонийлар сулоласидан бўлган Ардашер Бобакнинг ўғли.

3. Ҳурмуз — қадимий Эроннинг сосонийлар сулоласига мансуб бўлган подшоҳ.

4. Бахроми Ҳурмуз — сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ. «Тарихи мулуки Ажам»да Алишер Навоий Баҳром бинни Ҳурмуз деб берган. Навоий ёзади: «Баҳром бинни Ҳурмуз отаси

Хурмуз васияти била подшоҳ бўлди ва Моний наққошнинг, миллатиким Зиндиқа эрди, анинг замонида шойиъ бўлди. Ва кўп халойиқ анга фирифта бўлдилар ва анинг диниға кирдилар. Атбои қолин ва бу Баҳром худопараст эрди ва хирадманд подшоҳ эрди. Тиладиким, Монийнинг миллатин дафъ қилғай. Аввал ани умидворлиғлар била мусоҳиб ва мулозим қилди ва атбоин ўзидин ваҳимсиз қилди, то барча зоҳир булдилар. Андин сўнгра уламони йиғиб, анинг била баҳсқа солди ва уламо ани якфан қилиб, куфрни анга собит қилдилар. Бу хужжат била Монийнинг терисин сўйдуруб, сомон тиктирди ва атбоин қатл этти... Ва Баҳромнинг замони ва муддати уч йил ва уч ой эрди».

5. Бағроми Баҳром— сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ. Алишер Навоий уни «Тарихи мулуки Ажам»да Баҳром бинни Баҳром тарзюда атайди.

6. Баҳроми Баҳроми Баҳром — сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ. «Тарихи мулуки Ажам»да Баҳром бинни Баҳром бинни Баҳром деб берилган. Навоий ёзади: «Ота ва абука отин анга қўйдилар, ва лекин ани шаҳаншоҳ дедилар. Бу лақаб била шуҳрат тутти ва ул кишиким, бу лақаб топти ул эрди. Шаъни аржуманд ва ахлоқи дилписанд подшоҳ эрди, ахлоқи элга марғуб ва атвори улуска матлуб. Зулм биносни бузди ва адл асосин тузди... Ва ул тўрт ой мулк сурди...».

7. Нарси—сосоний подшоҳларидан бири. «Тарихи мулуки Ажам»да унинг тўлик исмини Нарси бинни Баҳром деб келтирилади.

8. Хурмузи Нарси—сосоний подшоҳларидан Насри бинни Баҳромнинг ўғли. «Тарихи мулуки Ажам»да Хурмуз бинни Нарси деб берилган ва у куйидагича характерланган: «Ул бағоят мутақаббир киши эрди. Салтанатидин бурун бу сифотин эл билиб, андин ҳаросон эрдилар... Бир кун ғоят худписандлиғидин сўрдиким, манинг афъол ва сифотимға не нима керакликдур?... Ҳаким мундоқ жавоб бердиким, халойиққа ҳоким ва соҳиби ихтиёр бўлғондек ўз нафсингға ҳам ҳоким ва соҳиби ихтиёр бўлмоқ санга керакликдур. Ул бу сўздин, чун зоти жавҳари бор эрди, ғафлат уйкусидин сесканиб, ўз қилиғи теграсига уйрулуб, мустаҳсан автор тутуб, марзи ахлоқ пеша қилди... Ва Хурмузнинг замони етти йил ё тўққуз йил эрди».

9. Шопури Хурмуз— сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

10. Ардамер ибни Хурмуз — сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да: «Ардашер бинни Хурмуз Шопур зул Актофнинг иниси эрди. Вафот қилурда чун Шопур ўғли кичик эрди, салтанатни инисиға бердиким, ўғли улғайса, анга берган... Чун Шопур ўғли улғайди, мулкни анга мусаллам тутиб ўзи орадин чиқти. Салтанати, замони ўн йил эрди», деб ёзган.

11. Шопури Шопур — сосоний подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида куйидагиларни ёзган: «Шопур бинни Шопур чун тахтқа ўлтирди, бағоят атвори, хусн ва ахлоқи мустаҳсан подшоҳ эрди. Ғоят яхшилиғидин Рум подшоҳини ўзига мутиъ қилиб эрди, андоқки қаисар вафоти чоғида, чун ўғли кичик эрди, Шопурға киши йибориб, истидоъ қилдиким, мен қарибмен... ўғли кичикдур, бир киши... йиборким, Румда салтанат қилсун, Ўғлум улғайса, мулкни анга топшурғай. Шопур Ширвинни йиборди... Чун мулк вориси улғайди, Ширвин тахаллуф қилмай, мулкни анга топшурди... Шопур чодир ичинда эрдиким, қатиқ ел кўпуб чодирни анинг бошиға йиқти ва сутун бошиға тегиб, ҳалок бўлди. Ва салтанати беш йил ва бир нима эрди».

12. Баҳроми Шопур — сосоний подшоҳларидан бири. «Тарихи мулуки Ажам»да шундай ёзилади: «Отаси Шопур ўрнида тахтқа ўлтурди ва анинг сийратин баъзи муаррихлар яхши дебтурлар ва баъзи ёмон. Ва ани Кирмоншоҳ дерлар... Баҳромни баъзи... бир йил подшоҳлик қилди дебтурлар...».

13. Феруз бин Яздигирд— сосоний подшоҳлардан бўлган Хурмуз бинни Яздигирднинг ўғли. «Тарихи мулуки Ажам»да Навоий ёзади. «Феруз бинни Яздигирд мусулмон аа оқил кордон ва одил подшоҳ эрди. Адолат била мамоликни обод қилди ва саховат била раоёни

хушнуд ва шод этти. Анинг салтанати замонида етти йил қаҳат воқеъ бўлди ва раоёдин хирожни соқит қилди. Бу етти йил ҳеч киши кишидик ҳеч нима тиламади ва кўпрак муҳтожларга хазинасидин важҳи маош муқаррар қилди. Анинг адолати баракатидин... етти йилдан сўнграким ёмғур берди. Ул йилда онча маҳсул карам қилдиким, етти йиллик қаҳатнинг қусури рост бўлди... Ва Феруз кўпрак мамоликни олғондин сўнгра Туркистон мулкига этрди. Ва Туркистон подшоҳи анинг бир манзилида азим чоҳлар қазиб, устидин хаспўш қилиб эрди... кўп эл ул чоҳларга тушти. Иттифоқан ўзи доғи бир чоҳқа тушуб халок бўлди... Ва салтанати замони йигирми йил эрди».

14. Ялош ибни Феруз— сосонийлар сулоласидан бўлган подишх.

15. Кубод ибни Феруз — сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

10. Жомосб—сосонийлар сулоласидан, Кубод ибни Ферузнинг укаси «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида қуйидагича маълумот бермлади: «...Кубодни тутуб банд қилдилар. Ва Жомаспниким, анинг иниси эрди, подшоҳ қилдилар. Маздак қочиб Озарбайжонга борди ва Кубоднинг сингли ани хийла билан қочурди. Ва ул Туркистонга бориб, баъзи ҳаётида дебтурлар, ҳар тақдир била кўмак олиб, мулк устига юругач, билдиларким, Жомасп анинг била муқовамат қила олмас. Ани ҳам банд қилдилар ва Кубодға топшуруб, Кубодни яна тахтқа ўлтуртдилар... Ва муаррихлар Жомаспни мулк аъдодида тутмайдурлар».

17. Нуширавони Кубод — Шарқ халқлари ёзма ва оғзаки ижодиётида адолатпарвар ҳукмрон тимсолида кенг тарқалган образ Алишер Навоий ҳал Нуширавонни одил подшоҳ сифатида талқин этган. Бу ном Алишер Навоий ижодида Нуширвон, Нуширавон ва Ануширвон шаклларида учрайди.

18. Хурмуз ибни Ануширвон — сосонийлар сулоласидан бўлган Нуширвоннинг ўғли.

19. Парвез Хурмуз — Хурмуз ибни Ануширвоннинг ўғли. У Шарқ адабиётида Хусрав Парвиз номи билан машҳур. Хусрав Парвиз Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийлар «Хамса»сидаги иккинчи дoston «Хусрав ва Ширин»нинг асосий қахрамони. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonида уни босқинчи, адолатсиз, золим шоҳ сифатида тасвирлаган.

20. Шеруя — Парвиз Хурмузнинг ўғли. Шеруя Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги салбий образлардан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Шеруя отасини ўлтургандин сўнгра, подшоҳлик тахтига ўлтурди... Аммо мужмали будурким, Хусравнинг ғоят тажаммули ва жохидин ул навъки юкори теъдод қилилди, димоғида ғурур ва феълида футур бўлуб эрди ва сиёсат ва ғазаби элга ҳаддин ошиб эрди. Ул жумладин бири буқим, мунажжимлар анга деб эрдиларким, сенинг заволинг ўз авлодиннинг илгида бўлғусидур... Отасини ўлтургандин сўнгра анинг ҳам жисмига азим ранж тори бўлуб, етти ойдин сўнгра ҳаёт ва диатин ажал муқозийсиға топшурди. Мулк ҳирсидин ўн етти оғо-инисини доғи ўлтурди...»

21. Ардашер— сосонийлар сулоласидан бўлган Хисрав Парвизнинг набираси. Шеруянинг ўғли. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да у ҳақда муфассал маълумот беради.

22. Қисра Арислон — Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг тўлиқ номини Кисро Арслон бинни Кисро Кубод бинни Феруз деб берган.

23. Қисро — сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

24. Турон — сосонийлар сулоласидан бўлган Парвизнинг қизи. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да унинг номини Турондўхт деб беради ва бу ҳақда ёзади. «Турондўхт чун подшоҳлик тахтига ором тутти, бағоят оқила эрди, билдиким, мулк анга ўзгалардек вафо қилмағусидур. Дод ва адл бунёд қилди ва халойикқа кўп умидворлиглар берди. Ўзидан бурунги жамиъ акосира замонидни қолғон шалтоқларни жамиъ раоёға бағишлаб, дафтарларин буюрдиким ювдилар ва яхши ойинлар ораға киюрди... Ва халойик андин бaсе муроффаҳ ва масрур бўлдилар... Ва Турондўхт Шахриродни ўлтургоп кишиниким, Машҳур Хуросоний дерлар эрди, тарбият қилиб, вузарот берди. Ва бир йилу тўрт ой подшоҳлик қилғондин сўнгра

мулкка видоъ қилди».

25. Парвез Бахром — қадимий Эроннинг сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳ.

26. Озарм — сосонийлар сулоласидан бўлган Турондўхтнинг синглиси.

27. Фаррух— сосонийлар сулоласининг охириги подшоҳларидан бири. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да уни Фаррухзод деб берган: «...Яна киши тилар эрдилар. То мағриб шаҳарларидин бирида Фаррухзодни топдилар ва тахтқа ўлтуртдилар. Ва ани ҳам Парвиз авлодидин дебтурлар. Ва ул доғи олти ой салтанат қилгондин сўнгра қатлга келди».

28. Язджирд — сосонийлар сулоласининг энг охириги подшоҳи.

XV

1. Кўк тоқига кўп садо солган турт хайл — Эронда ҳукмронлик қилган тўрт (пешдодийлар, каёнйлар, ашконийлар ва сосонийлар) сулоладан иборат. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асари ҳамда «Садди Искандарий» достонининг XI, XII, XIII ва XIV бобларида бу сулолаларнинг ҳар бири тўғрисида ўзигача мавжуд бўлган тарихий асар ва манбалардан келиб чиқиб маълумот беради, уларнинг ҳаммаларини «мулуки Ажам» (Ажам ҳукмдорлари) деб атайди.

2. Навоий Искандар иккинчи (Каёнйлар) табақадаи сўнг ўтди, дейди, Аслида эса Искандар сосонийлар даврида ўтган.

3. Файлақус—Искандарнинг отаси.

4. Мазмуни: «Кўрдиларки, ҳомиладор хотин бир бола туққан, лекин хотннинг жисмида рух қолмаган (ўлгап)».

5. Ано сўги — онасиннинг мотами.

6. Нори мажус—мажусий (ўтга топниувчи)лар олови, яъни ёлқинли олов.

7. Донайи даҳр — Абдурахмон Жомий бўлиб, айни пайтда, у ҳам ўзининг шу номдаги достонини яратиш билан банд бўлган.

8. Насси қотей — кескин далил.

9. Нақумоҳис— Искандар отаси Файлақуснинг олим ва донишманд вазири бўлган, у Искандарга ёшлигидан бошлаб тарбия бериб, унга кўп илмларни ўргатган.

10. «Мустақимин», «рожиин» мунажжимлар термини бўлиб, юлдузларнинг «тўғри юриши» ва юришдаги «орқага силжиши» каби тахминларни ифодалайди.

11. Тифли фаррухпайи покзод— Искандар демак.

12. Хушку тар, баҳру бар — қуруқ ва сув, денгиз ва ер юзи маъносида.

13. Мазмуни: «Гоҳ от устида қурол ўйнатар, гоҳ яёв ҳолда куч кўрсатар эди».

14. «Ота азасини бартараф қилган, тахтга чиқиб, шоҳлик узугини тақди».

15. Алишер Навоий достони қурилмасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, унда боблар охиридаги лирик хотнмани ҳам такомпллаштирганидир. Агар Низомий Ганжавий «Искандарнома»нинг «Шарафнома» қисмида соқийга, «Иқболнома» қисмида мутрибга мурожаат қилган бўлса, Хусрав Дехлавий эса ҳар бир боб охиридаги лирик хотимада ҳам соқий ва ҳам мутрибга мурожаат қилса, Алишер Навоий боб охирида соқий ва мутрибга мурожаат қилиш билан бирга, ўз-ўзига ҳам мурожаат қилиш билан бобни якунлайди.

XVI

1. Олдинги ва бу байтнинг мазмуни:

«Жат (хайвон ўргатувчи)нинг аниқ ўйнатишдан мақсади нон топиш бўлгач, уни итга ташлаш мумкинми, маймун топганини ичига сикқанча еб, қолганини лунжига тўплайди».

2. Бу сўз «Хамса»нинг 1960 йил Тошкент нашрида «бойим» тарзида берилган. Бошқа

манбаларда «бим» (кўркув, кўркинч, хавф) шаклда тўғри ёзилган.

3. Байтнинг мазмуни: «Ҳиммат аҳлининг феъли кенглиги туфайли, унинг олдида бой ҳам, камбағал ҳам бирдек кўринади».

4. Мазмуни: «Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъом этишда унинг қиммати кўзига кўринмайди, ҳатто охирги тангасигача эҳсон қилаверади».

XVII

1. Бу ҳикоят Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал Валид ал-Фаҳри ат Туртуши (1220—27 йилда ўлган)нинг «Сирож ул-мулк», Абдурахмон Жомийнинг «Искандарнома» дostonларида ҳам бор (Е. Э. Бертельс, Навои ва Джами, 300—307, 360—389-бетлар). Навоий унга, биринчидан, воқеани Мағриб зами (Шимолий Африка)да бўлиб ўтгани, иккинчидан, ўша жойдаги подшоҳнинг жанг вақтида ўлгани каби деталларни кўшган.

2. «Тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда турмайди».

3. «Яна бири: ҳеч бирда камбағаллик билан алмашинмайдиган абадий бойликлар».

XIX

1. Қарама-қарши қўйиш усулидан фойдаланиб яратилган бу байтнинг мазмуни: «Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсин, филнинг юкини пашшага ортиб бўладими ахир».

2. Олдинги уч ва бу байтнинг мазмуни:

«У ҳар ишда замон аҳлидан устун, шу билан шоҳликка лойиқ, қуёшдек зўр меҳрли, соф кўнгил, кўшин тортганда оламини кўлга оладиган, адолат чоғи худди навбаҳордай чарақлагай, сиёсат бобида жаҳонни ўртовчи яшиндай, шафқатсизликда душманни қайтарадиган,» қаттиқлик пайтларида халқпарвар бўлсин».

3. «Солиқ ёзувчи амалдор халққа ситам қилса, солиқ ёзувчи кўлини қаламдек қалам қилсин (тиисин)».

4. Китобат санъати ишлатилган бу байтда: зулм сўзидаги «лом» (л) ила «мим» (м)ни «лам»и жаҳдга, яъни морфологик қоида бўйича, бўлишсизлик белгисига айлаптириб, «зулм» сўзининг ўзини ҳам йўқ қилсин дейилади.

5. Сенинг сўзнинг гарчи жон бағишлоғчи бўлса-да, ҳозиргиси барчани ёппасига қириб юборгудек бўлди».

6. Юпитер планетаси, фореча номи Биржис бўлиб, мунажжимлар бу сайёрани «Саъди акбар» ва «Фалак қозиси», жойи олтинчи фалакда, дейдилар.

7. Арасту — юнон файласуфларидан Аристотель исмининг арабча шакли. Навоий тасвирича, Искандарнинг юришларида унинг ёнида бирга юрган, ҳар бир бобда илм-ҳикмат йўли билан мушкулларини ҳал қилиб турган етти олим, донишманд, ҳақимлардан бири.

8. Балинос — Искандар атрофидаги етти олим, ҳақимдан бирининг номи.

9. Илёс — қадимги адабиётда бу ном кишиларнинг дарё сафарларида йўлдоши ва йўлбошловчиси симболи ўлароқ гавдаланади, қуруқлик сафарларида эса раҳнамо Хизрдир.

10. Навоий бу байт орқали ҳаммани (подшоҳми у, гадоми у, қатъи назар) адолатга ундамоқда.

XX

1. Ануширвон — асли исми Хусрав I бўлиб, лақаби Ануширвондир. Ануширвон сўзининг маъноси — адабий руҳ эгаси, улмас руҳ эгаси демакдир. Ануширвон отаси Кубод ўлгандан сўнг

(531 йил) тахтни эгаллайди ва Маздак қўзғолонини бостиради, шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шуҳрат қозонган.

XXI

Маҳмуд—тарихий шахс. Маҳмуд Ғалнавий ибн Сабуктагин (1030 йилда ўлган)—Ғазнавийлар давлати хукмдори (998—1030), сомонийларнинг Хуросондаги ноийби Сабуктагин вафот этгач (997), тахтни унинг катта ўғли Маҳмуд ғазнавий эгаллайди. Уни Маисур ибн Нух II (сомонийлардан) Балх, Термиз ва Буст шаҳарлари ноийби деб тан олишга мажбур бўлган. Маҳмуд Ғазнавий 999 йили бутун Хуросонна эгаллаб ўзини султон деб эълон қилган. Сўнгра у 1001 йилда Қорахоналар хони Наср билан шартнома тузган. Шартномага кўра, иккала давлат учун Амударё чегара чизиги деб белгиланган. Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун (999—1016) халқ қўзғолони вақтида қатл этилгач, Маҳмуд Ғазнавий 1017 йилда Хоразмни босиб олган. Маҳмуд Ғазнавий 1025 йилда Мовароуннахрга хужум қилиб, Соғониён ҳамда Хуттаи (Кўлоб)ни ўзига қаратиб олган. У Панжоб, Кашмир ва Шимолий Ҳиндистон вилоятларига 17 марта талончилик юришлари уюштирган. Маҳмуд Ғазнавий паҳлавий ва араб тилларини билган, ўзи шеърлар ҳам битган. У Ғазнада жуда кўп нодир китоблар тўплаган (ўранг: ЎзСЭ, VII том, Т., 1976, 94-бет).

Бадиий адабиётда Маҳмудни одил подшоҳ сифатида талқин этиш анъанага айланган. Низомий Ғанжавийнинг «Махзанул-асрор» достонида келтирилган Султон Санжар ва кампир ҳақидаги, Навоийнинг «Садди Искандарий» асрида Маҳмуд ва Масъуд (Маҳмуднинг ўғли) ҳикоятлар фикримизга яхши далилдир (кўринг: Е. Э. Б е р т е в с, «Навои и Джами» 390 стр.). Навоий бу ҳикоятда Маҳмуд ҳаётига боғлиқ бир лавҳа (кампир уйига бостириб киргач сарбозларни жазолаши) оркали унинг одил бўлганлигини алоҳида таъкидлайди. Низомий ва Навоий достонларида тасвирланган Маҳмуд образи тарихий Маҳмуд Ғазнавий бўлмай, буюк шоирлар бадиий тафаккурларининг маҳсулидир.

XXIII

1. Мўбади нуктасанж — сўзга эпчил донишмад маъносида.
2. Юқоридаги икки ва бу байтнинг мазмуни: «Яна қиссасига ақл югуртириб, тарихлари устида кўп ўйлаб ишларида қанчаки ғаройиб бўлса у ишда кўп ажойиб бор эса, унда мавжуд бўлган ёлғонларни чиқариб ташлаб, унга назм билан безак берсам», дейди.
3. Фатҳи билод — шаҳарларни қўлга киритиш.
4. Мағриб замин — Ғарб бу ўринда Африка мамлакатлари маъноснда.
5. Зангибор — бу ўринда Ҳабашистон маъносида ишлатилган.
6. Доро — Эронда ўтган каёнийлар сулоласининг охириги подшоҳи. Бу ҳақда юқорида ҳам айтилди.
7. Билоди Фаранг — Европа мамлакатлари маъносида.
8. Байтнинг мазмуни: «У ернинг халқларини мутеъ қилгач, Қрим билан Андалус (Испания)ни босиб олди».
9. Зардушт — қадимги Эронда ўтпарастлик динига асос солган киши (бу дин шу ном билан машҳур бўлган),
10. Сухайл номли юлдуз Яман мамлакатада яхши кўринар экан ва у ерда ҳақиқ аталган қимматбаҳо тош кўп топилар экан, бу жойда ўшанга ишора қилинади.
11. Мазмуни: «Ос ва Рус томон юрганда, у ердагиларнинг юзлари кўркувдан қаҳрабодек сарғайиб кетди».
12. Чаркас — ҳозирги Грузия составида жойлашган мавзе. Гуржа эса ҳозирги Грузиянинг тарихий номи.

13. Мазмуни: «Чигил билан Яғмодан худди чаманда ғарбдан шарққа эсан шамолдай ўтиб кетди».

14. «Йўлларин ўлчатгач, мамлакатнинг йўллари орасидаги масофалар учун йиғоч (узунлик) ўлчовини тайинлади».

15. Бир йиғоч масофа ўн икки минг қари (метр)га тенг.

16. Байтнинг мазмуни: «Унинг ташаббуси билан ҳар бир йиғоч йўлга маълум белги қўйилди».

17. Мазмуни: «Тиғи чакмоқдай алангалангач, занжи (қора танли негр)лар кўмирдай куйдилар».

18. «Олтин тухум истаб кўп машаққатга дучор бўлма, чунки олтин тухум берувчи куш ҳавога учиб кетган (ўлгап)».

19. «Унинг ғазаб ўти шундай алангаланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қойим бошлангандек кўринарди».

20. Байтнинг мазмуни: «Мен унга шундай таъзир берайким, уни эслаганда ҳар қандай бадқирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўлсин».

21. Чавгону гўй — чавгон—учи эгри узун таёк, гўй — чавгон ўйинида қўлланадиган тўп, копток.

22. «Сирлар ташувчи (элчи) икки букилиб деди: «Жонингга ҳақдан минг-минглаб раҳматлар бўлсин».

23. «Киши ўзига қул деб хитоб қилиши ҳар ҳолда тўғри йўл эмас».

24. «Кўтон (лайлак) катта кушлардан саналади, лекин шунқор олдида унинг нима жони бор?»

25. Олдинги икки ва бу байтнинг мазмуни: «Яна бири буқим, шоҳ менга эҳсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъно бор. Масалан, олимлар жустужу қилиб, ер юзини гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар».

XXIV

1. Рифқ — мулойимлик, ёқимлилик.

2. Мазмуни: «Қайси амал — ўринда бир гуруҳ ўтирган бўлса, ҳаммасининг майли бошқа амалга — юқори амалга ўтишида бўлади».

3. «Таассуб орага ташвиш солгач, орага яна низо-адоват тушди».

4. Мазмуни: «Булар ичида ўрта табақадагиларнинг низолари ашаддйароқ бўлиб, буларнинг ноаҳллиғидан жуда Кўп зарар юзага келади».

5. Бу тўрт байтда Навоий ўз замонида кўрган фожиаларини акс эттирган: «Хусайн Бойқаро билан ўғли орасига низо тушиб, кўп қон тўкилгандан, унинг ўғиллари: ораларида ва умуман Темур авлоди орасида душманлик пайдо бўлиб, кўп халқни ва бир-бирларини хароб қилганлар.

Мазмуни: «Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги — бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалдир».

XXV

1. Чингизхон (асл номи Темужин, Темучин) (тахм. 1155—1227 25. 8)—мўғул феодал империяси асосчиси, саркарда.

2. «Агар киши дўстликни хавас қилса, то абад унга ушбу масал кифоядир».

XXVI

1. «Шоҳи Фаридунхайишм»—Искандарга нисбатан ишлатилган сифат.
2. «Ҳикмат ойини донанда»—Арастуга нисбатан айтилган.
3. Уч байтнинг мазмуни: «Бировнинг ножўя бир иши бўлиб, уни қилиши зарур бўлиб қолади. Аммо бу ишдан эл-юртга катта-кон зарар етадиган, таги қалтис, жанжал чиқадиган бўлса, биров бу ишни манъ этиш имкониятига эга бўлсаю, бундан ўзини четга олса, у кечирарли эмас».

XXVII

1. Мазмуни: «Кишилар хайр бериш учун Рум, Зангибор, Фаранг мамлакатларидан бошқа ҳамма жойга, дунё бўйича тўхтовсиз чоптилар».
2. Турон—Ўрта Осиёнинг шимоли-ғарби ва Қозоғистоннинг жануби-ғарбидаги текислик.
3. «Ҳамма иқлимнинг ҳукмдорлари бўйинларига итоат халқасини осиб, тўда-тўда бўлиб келишар эди».
4. Бу ва олдинги уч байтнинг мазмуни: «Хитой мамлакатининг хоқони Мангу ҳам, Ҳинд элқининг бошлиғи Қорахон ҳам, Миср юртининг азизи Варқаб ҳам, Дашт элининг хоқими Темуртош ҳам, Ховарон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳамма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шахзодаларнинг, саркарда ва амалдорларнинг сон-саногии йўқ эди».
5. Мазмуни: «Лекин Исқандарнинг шиори сулҳ ва тинчлик эди, у Дорога ўхшаб ҳовлиқмасди».
6. «Кеча посбонлари қанчалик ҳушёр бўлса, қўшн қоровуллари ҳам шунчалик зийрак— бедор эдилар».
7. У (Исқандар) «Хайбар қўрғонидек ҳандақ ясади, йўқ Хайбар эмас, Исқандар деворидек истехком қурди».
8. Бу икки байтнинг мазмуни: «Мен ҳикмат йўлида мунча лоф уриб, ажаб ерда уруш майдонини ёйиб-очиб қўнган эканман. Бу ердан қайтишнинг имкони йўқ, уруш қилсам нуқсондан бошқа ҳеч нарса бўлмас».
9. Мазмуни: «Кўшиннинг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан писиб келадиган тун ўғрилари (разведкачиларни) қўлга тушириш пайида эдилар».
10. «Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб қўйди».
11. Тўрт байт мазмуни: «Тақдир икки дарёга жўш солди, бу ғавғо Миррих планетаси қулоғига етди. Полвонлар ҳайбатли наъралар торттилар, бу наъралар ер қатламларига зилзила солди. Ерда зилзила пайдо бўлди, «ва ер ўз юклорини юзага чиқарди», қиличбозлар, фалак турки (Миррих планетаси)дек бошдан-оёқ кўк темирга чулғандилар».
12. Боронғор — ҳаракатидаги қўшинининг ўнг қаноти.
13. «Бу вақтда жаннатга ўхшаш Самарқанд йўқ эди, буни (Самарқандни) Исқандар бино қилди».
14. Шайпол — Исқандарнинг қўшни бошлиқларидан бири.
15. «Қуролларнинг бир-бирига урилишидан чакмоқ ўти ярқирар, отларнинг кишнашидан эса, момақалди роқ садоси эшитиларди».
16. Мазмуни: «Фалак беясининг табиати қисирлик бўлмаганда, бу ғавғодан у ҳомила ташлаб юборар эди».
17. Бориқи Барбарий— Доронинг собиқ аскар. У Дородан кўп жабр кўриб, Исқандар қўшинига хизматга ўтган.
18. Ҳаррон — Доро паҳлавонларидан бири.
19. Шайда—Ҳарроннинг қариндошларидан, Доронинг паҳлавонларидан бири бўлган.
20. Равшанак — Эрон шоҳи Доронинг қизи. Доронинг жанг майдонида ўлими олдидан

васиятига кўра, Исқандар бу гўзал қизни хотинликка олган.

21. Бу байтнинг мазмуни: «Агар давр Дорога захарни тез берган бўлса, Исқандарга ҳам абадиятни бера қолмайди-ку!»

XXVIII

1. Икки байтнинг мазмуни: «Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарларнинг ҳолидан воқиф бўлсин. Уларнинг таъминоти масаласини ҳал қилганда, ҳар кишининг даражасига қараб иззатини бажо келтирсин».

2. «Ҳайрил-умур»—ишнинг яхшиси демак, бу ерда «ишнинг яхшиси ўртачалиқдир» деган арабча мақолга ишора қилинган.

3. Мазмуни: «Ферузани эшакмунчоқдан ва бутун чиннини синиқ сопол кўзадан фарқ қилса».

4. Арабча ёзувда ҳар иккала сўз бир шаклда — () ёзилса-да, биринчиси минг, иккинчиси эса бир (абжод ҳисобида)дир.

5. Икки байтнинг мазмуни: «Биёбонда ўлган тошбақанинг қуруқ чаноги шаклан садафни эслатади. Лекин бунинг бирида дурдона бўлсал, иккинчисида бир неча чириган суяқдан ўзга нарса бўлмайди».

XXIX

1. Бу қисмда гап Султон Абу Саид ҳақида бормоқда. Султон Абу Саид — Амир Темурнинг эвараларидан бири (Мироншоҳнинг набираси). Хуросон ҳукмдори бўлиб бу шоҳ Озарбайжонга ҳарбий юриши вақтида Муғон даштида ўлдирилган.

XXX

1. Навоий достонининг асосий бобларидаги ҳикмат қисмида Исқандар кўпинча Арастуга савол билан мурожаат қилади. Бу йўл фақат етмиш учинчи бобнинг учинчи қисмида Сукротга ва етмиш еттинчи бобнинг учинчи қисмида Лукмонга мурожаат қилиш билан ўзгарган, холос.

2. Мазмуни: «Лекин буни қилиш нафсига оғир келади ва кишининг нафси енгиллик томонига муштоқ бўлади».

3. «Кимдаким бирон ёмон хислатга эга бўлса, ҳар ишда ва ҳар қандай ҳолатда ўша туғма хислатнинг таъсирди яради».

4. Аторид—Меркурий сайёраси.

XXXI

1. Байтнинг мазмуни: «Агар Доро иккидан бирини бериб, унинг ҳам ярмини халқдан ундириб келган бўлса, биз буни (маошни) икки баравар оширамиз».

2. «Шоҳ: Ҳазинадан икки ҳиссадан маош беринг,— деди. Шундай қилиб, эл ранждан қутулди».

3. Мазмуни: «Ҳамма хазинадан маошини олди, шаҳ ўзига тобеларни шундай рози қилди».

4. Байтулҳарам — Макка шаҳридаги Каъба шу ном билан юритилади.

5. Илҳоми хотиф — ғойибдан хабар берувчи илҳом, жони хоиф — кўрқувчи жон.

6. Мазмуни: «Агар итоат қилмай, бўйин эгмай, худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг».

7. Мазмуни: «Элчилар ҳар тарафга кетдилар. Улар ишда, сўзлашда лозим кўринган ҳамма

нарсани майдасидан йиригигача билиб олган эдилар».

8. Олдинги бешала ва бу байтнинг мазмуни: «Зеро, тангри менга уч ҳунарни насиб қилибдурким, агар бировдан енгилсам кутилмаган ғаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустаҳкам, унинг тоғлари баланд, қалъалари истехком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилинганким, қалъанинг бутун тевараги ҳам, ер ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир Агар менинг бошимга фалак бирон офат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳр-жодуни ишга солиб, юмронқозикни йиртқич шерга, буғини салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар».

9. Ҳиндуйи рахта — ҳиндча куй.

XXXII

1. Уч байтнинг мазмуни: «Утнинг манқали май ширасида жонланиб турсаю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиниқ май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак кабоби турса, ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жилваси кўзни равшан айласа».

2. Шоир бу мисрада қор билан қопланган жаҳонни оқ пўстинга ўралган кишига ўхшатган.

3. Муаллиф бу мисрада сувни симобга ва музлаган сувни тоза кумушга ташбиҳ этмоқда.

4. «Ин якод» — кўз тегмасин учун ўкиладиган дуонинг боши.

XXXIII

1. «Кўз очиб қараса уйда, худди қоронғу кечада ҳамма ёқни ёритиб турган Сухайл юлдузидек Лайли ўтирган экан».

XXXIV

1. «...доройи дарёнавол» — Искандар маъносида.

2. «...ҳакими Масиҳомисол» — Арасту демак.

3. «Бунинг даҳшати билиниб тургач, киши табиати бундан қўрқувда бўлиши керак эди».

4. Тўрт байт мазмуни: «Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишнинг бошқа бир сабаби бор. Масалан, қишнинг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу маеалага шу тарзда қарайди, ёш кишиларнинг табиатига майин ҳаво ёққани ҳолда, ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат алангалатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво мўътадил ҳолатга келтиради».

5. Шабобу кухулат — ёшлик ва қарилик маънооида.

XXXV

1. Арас риди — Арас дарёси — ҳозирги Озарбайжон территориясида.

2. Сипоҳон — Исфаҳон. У Эроннинг марказий қисмида жойлашган тарихий вилоят.

3. Хуросон — Эроннинг шимолий шарқий қисмидаги тарихий-маъмурий вилоят.

4. Ҳирманд — Хуросондаги дарёлардан бири.

5. Зобулистон — Эрондаги бир вилоят (юқорида ҳам эслатилган).

6. Нимрўд — Хуросондаги дарё.

7. Дирижаз — Хуросондаги дарё.

8. Бироҳими Адҳам (Иброҳим Адҳам) — шоҳликдан воз кечиб, тасаввуф йўлини қабул қилган машҳур шахс. 777 йилда вафот этган.

9. Мурғоб руд — Афғонистон ва Туркменистон худудидан оқиб ўтадиган дарё.
10. Чахчарон—Хуросон худудидан оқиб ўтадиган дарё.
11. Бу байтда шоир радд-ул-ажз мина-с-садр санъатидан фойдаланган. Хуросон — биринчи мисранинг боши ва иккинчи мисранинг охирида; Хирий (Хирот)— биринчи мисранинг охири ва иккинчи мисранинг бошида такрорланган.
12. Мовароуннаҳр—ўрта асрларда Амударё билан Сирдарё оралиғи шундан ном билан аталган.
13. Кўҳак— Зарафшон дарёсининг қадимги номи.
14. Фурот (арабча номи Шатт-ул-Фурот)—Ғарбий Осиёдаги энг катта дарё. У Туркия, Сурия ва Ироқ худудидан оқиб ўтади.
15. Нил— Африка қитъасидаги энг катта дарё.
16. Салсабил — жаннатдаги афсонавий булок.
17. «Сув бу тепанинг олдидан шундай оқар эдики, қараган киши: «Тепа ошиқнинг бошию, дарс суви уннг кўз ёши»,— дерди».
18. Бу блйт ирсолу-л-масал санъатига яхши мисол бўла олади, Унда «мннг қарғага бир кесак» мақоли ишлатилган.

XXXVII

1. Икки байтнинг мазмуни: «Гадо элга кам кўриниши керак, кўп кўрннавериши уни ҳор қилади». Феруза (тоши) оз бўлгани учун, азиздир, эшакмунчоқ кўи бўлгапидан ўнтаси бир пулдир».
2. Мазмуни: «Шоҳининг кўзи кўр бўлган эди».
3. Уч байтнинг мазмуни: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яширинган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачиғидай фарзанд этаман, кўзим нурини унга пайванд қиламан», деб ваъда берган эди.

XXXVIII

1. Юқоридаги байтларнинг мазмуни: «Эй ҳикмат аҳлига сабоқ берувчи ҳақим! Бир жойда истиқомат қилганда осойишталигу, сафарга чиққанда минг турли машаққат бор бўлгани ҳолда, нима учун илм-ҳикмат аҳли сафарни маъкул топади?»
2. «Сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган одам ҳам вужуд отини тоблаб, чиниқтириб камолотга эришади».
3. Икки байтнинг мазмуни: «Масалан, сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўладими, кишнинг саломатлиги яхшиланаверади».

XXXIX

1. Байтнинг мазмуни: «У шоҳнинг савлатидан қочқинда, фалон қалъада унинг кўрғони бор.
2. «Доимо руҳпарвар насим эсиб тургани учун жаннатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаннамнинг худди ўзидир».
3. «Бу иккиннинг тарки»— ўт ва шамолнинг тарки маъносида.
4. Бу мисрада тақрир санъатидан («не» сўзнинг тўрт марта такрорланиши орқали айтилаётган фикр бўрттирилиб) моҳирона фойдаланилган..
5. Байтда Навоий илтизом санъатидан, ўринли фойдаланган. Унда «ўт», «ел». «сув» сўзлари бир неча бор такрорланган бўлиб, улар, биринчидан, мазмунни кучайтирган, иккинчидан, ўқувчи хотирида мустаҳкам из қолдиришни таъминлаган.

6. «Унинг туби Каюмарс замонидан бери ёниб турган катта олов ўчоғининг ўзидир».
7. Бу байтда тавзиъ (бир хил товушга эга бўлган сўзлардан фойдаланиш) ҳамда тасдир (сўзлар такрори) санъати ишлатилган.
8. «Ҳар томонга тахтга тош бостирилган, унинг бирига ел, бирига ўт яширилган».
9. «Ўт чоҳдан шуъла урганда, унинг яллиғи қалъани куйдиради».
10. «Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари кўрғонга томои эмас, тангрининг кудратига кўз тикдилар».
11. Бу икки бандизод—Маллунинг ўғли ва кизи, демак.
12. «Яна тожингни ўзингга қайтариб, ўлкангни ҳам ўзингга бериб чиқиб кетамиз».
13. Барги мамотни соз этмак—ўликни кўмиш учун яроғини тайёрлаш (лозим).
14. Амру Зайд!—ҳозирги «Эшмат», «Тошмат» деган маънода.

XLII

1. *Агар қилса таълил қувват кетиб,
Кўпидин табиатқа иллат етиб.*

Байтнинг биринчи мисрасидаги «таълил» сўзи Абдужамил ва Султонали нусхаларида тўғри, ўз ўрнида қўлланилгани ҳолда, Истанбул ва Тошкент нусхаларида «таклил» тарзида берилганки, натижада байтнинг мазмунига путур етган. «Таълил» сўзи касалланиш, баҳона қилиш маъноларини бериб, байтнинг иккинчи мисрасидаги «иллат» сўзм ҳам айнан «таълил»ни қўллашни талаб қиляпти. «Таклил» эса «камайтирмоқ», «озайтирмақ» маъноларини билдиради. Байтдан илгариги қисмларда гап овқатнинг инсон меъдаси учун зарурлиги, қарилик, камқувватлик ҳақида кетаётганини ҳисобга олсак, маъно куйидагича ойдинлашади:

Киши бадани қаряликка юзлангач, гавда ҳарорати пасаяди, натижада меъда сусаяди, овқат яхши ҳазм бўлмайди. Агар шу сабаб билан овқат кам тановвул қилинса қувват кетади, кўп ейилса ҳазм бўлмайди, баданга иллат— касаллик юзланади, қарилик ана шундай бедаво дарддир.

XLIII

1. Бу беш байтда фил (фил) гавдаси ажойиб муболаға ва ўхшатишлар билан тасвирланган: фил гавдасини яхлит кулранг тошдан бўлган тоққа, бошини тоғ учидан чиқиб турган фалак сингари тўгарак тошга ўхшатилади, тоғ бўлганда ҳам кемага ўхшаб юрувчи, икки қулоғи эса кема елкани каби, хартуми «сомон йўли»дай, балки аждаҳо сингари, дейилади.

2. Бу мисра талқини: филнинг тиши шаклан тўғри алифдек бўла бориб, ломдек эгилади. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўғри тишлар лом каби эгриларнинг дастидан (лоинкор маъносини билдиради) балогардон бўлиб кетганлигига ишора қилинади.

3. «Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир тахт бўлиб, ҳар тахтнинг ичида тўққизта бахти кулгап ҳинд маликаси ўтирар эди».

4. «Булар Зуҳал (Сатурн) юлдузи сингари олтин рангда, Баҳром (Марс) юлдузидай оташин ва ғазабноқ, ўйлаганлари нуқул уруш ва адоват эди».

5. «Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати ғоят катта эди. Бинобарин, улар томонидаи келтирилган совғаю тортиқлар унинг наздида бир қора пулчалик ҳам кўринмайди».

6. Нигор — Дехли яқинидаги ўрмон.

7. Илтизом санъати ишлатилган бу парчада сандал (қорасариқ рангли, ёқимли хидли дарахт) бир нёча бор такрорланган. Шоир сандал сўзини таъкидлаш орқали тилга олинган жойнинг ҳавоси ғоятда юмшоқ, ёқимли эканлигини бўрттириб кўрсатишга эришган.

8. Синд — Хиндистондаги дарёлардан бири.
9. Фасли рабеъ — баҳор фасли.
10. «Унда қишу ёз райҳонлар тўла, асалари у ерда гул терувчидир».

XLIV

1. Бу бантда ишлатилган «ано» икки маънони (она ва машаққат) билдиради.
2. Росу — сусарлар оиласидан бўлган йиртқич ҳайвон бўлиб, у каптар ва товукқа жуда ўч бўлади.

XLV

1. Адан— Арабистон ярим орвлидаги йирик шаҳарлардан бири. Ҳозирги Жанубий Яман Халқ Республикаси ҳудудидадир.
2. «Адан мамлакатада бир савдогар бор эди, у савдо ишида ўз касбдошларининг энг эпчили эди».
3. «Йўловчи савдогар ўз жонини қутқарди-ю, бироқ ўз ўғлидан ажралиб қолганини кўрди».
4. Бу парчада тавзий ҳамда илтизом санъатлари ишлатилган.

XLVI

1. Доройи хикмат— Искандар маъносида.
2. Нуктапардози доно—Арастуга нисбатан ишлатилган.
3. «Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламасдан бирор ишни қабул қилмайди».
4. Бу байтда ирсоли масал санъати ишлатилган. Унда «ким нима экса ўшани ўради» халқ мақоли мавжуд.

XLVII

1. Шаст билан мохийи сиймгун тутмоқ — қармоқ билан кумушдай (танга) балиқ тутмоқ.
2. Кўси рахил чолмоқ — кўчиш ноғорасини қоқмоқ, яъни кўзғалиш ҳақида сигнал бериш,
3. Солиб сулҳдин сўз, йиборгай расул, Боришмоқ тариқини қилғай қабул. Байтдаги «боришмоқ» сўзи «ярашмоқ»қа ишорадир (боришмоқ сўзининг ўзи келишмоқ, келишиб олмоқ маъноларини билдиради).
4. «Тинчлик қоидасида киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир».
5. «Ҳеч шубҳасиз, мен ғолиб бўлишим керак эди, охирида ҳам ҳақ (худо) менга нусрат ва зафар ато қилди».
6. Айладик — бу жойда «айласин» маъносида ишлатилган.
7. Равонроқ кетурсанг жавоби савоб, Савоб ўлғуси бизга доғи жавоб. Байтнинг биринчи мисрасидаги «равонроқ» сўзи асарнинг 1960 йил нашрида «бурунроқ» тарзида берилган.
8. Тундшер — Искандарга берилган сифат.
9. Икки байтнинг мазмуни: «Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобонинг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатидан осмон юлдузидан ҳам, сахро кумидан ҳам кўп эди».
10. «Айланаси ароба (тўп аробаси) билан шундай мустаҳкам кўрғон бўлдики, фалак кўрғони ҳам ўшандай мустаҳкам эмас эди».
11. Ароба уза тўра— тўп аробаси олдида катта қалқон, демак.

12. Чу Ҳоқон соридин кўрунди қаро, Ясаб турди Исқандар ул дашт аро. Байтдаги «ясаб турди» ибораси нашр (1960)да «ясол тузди»га айлантирилган. Ваҳолонки, ҳар икки ибора мантиқан бир-биридан фарқ қилмайди.

13. Икки байтнинг мазмуни: «Икки томондан эҳтиёт юзасидан, кўшинни кўриклаш учун, тун посбонлари чиқадилар. Банди ушловчилар ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулқар юлдузлардек, кўз илғамас ҳаракат қила бошладилар».

14. Ар—«агар»нинг қисқартирилган шакли (классик адабиётда вазн талаби билан «агар» сўзини «ар» тарзида қисқартириб ишлатиш кенг одат бўлган).

XLVIII

1. Хуршиди исқандарийнинг чехра очишн—куёш чиқиши маъносини билдиради.

2. Мазмуни: «Юлдузларнинг Чин кўшинидек ранги ўчиб, тақдир-қазо осмонининг кўк яйловини тақир қилиб қўйди».

3. «Попушакда шунқорни уриш одати йўқ».

4. «Мени йўл кезувчи элчи деб ўйлама, сенинг даргоҳингга ҳоқон келди».

5. Қоним сабил — қоним ҳадя маъносида ишлатилган.

6. Икки байтнинг мазмуни: «Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томондан содир бўляпти. Агар аввалги сўзларда, баъзи бир англашилмовчиликлар бўлса ҳам, энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимизда ҳеч шубҳа қолмади».

7. «Турки ҳижоз»— чолгу куйи.

XLIX

1. Бу байт асарнинг бошқа нашрларида учрамайди. Ундаги арабча сўзларнинг мазмуни: «Назрларига вафо қилурлар».

2. Насси қуръон — қуръондан далил.

3. Ёлғоннинг ёмон оқибатларга олиб келиши ҳақида «Ҳайратул-аброр»да ҳам ҳикоя бор («Шер ва Дуррож»ни эсланг).

4. Мазмуни: «Олди-сотти иши битавермагач, охирда оғирлиги кампир (вазни)га тенг олтин бердилар».

5. «Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кеча қолгани яхшироқдир».

6. «Рости расти»— ростлик, тўғрилиқ — шодлик, фароғат келтиради маъносида.

7. Мазмуни: «Тўғрилиқнинг байроғи алиф ()дир, лекин у ҳарф арабчада «алиф» ўқилса бирни, «алф» ўқилса мингни билдиради». «Масалан, бир одамнинг фикри тўғри бўлса, душман кўплигидан қандай хавфи бор?»

8. Мақол ишлатиш санъатидан фойдаланиб ёзилган бу байтнинг мазмуни қуйидагича: «Ўйлаш билан мақсад юзага чиқади, сабр билан ғўра ҳалво бўлади».

LII

1. Хўтан — Хитойнинг шимоли-ғарбий қисмидаги қадимий шаҳар. Такламакон чўлидаги воҳанинг маркази. Қадимда карвон йўлларининг кесишган жойи бўлган. XV асргача Хўтан орқали Хитойдан Европага ипак олиб борилган.

2. Мазмуни: «Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас доғлар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими?»

3. «Табъимиз бир нарса дейишдан ожиздир, хурмо дарахти (жаннатдаги) туби дарахти

ишини қилолмайди».

4. Уч байтнинг мазмуни: «Унинг сипоҳ (лашкар)ларига бериладиган моёнанинг бир йиллигини тўлаш ҳам халқ учун вожибдир. Янги йилги бериладиган хирожларни эса дафина (кўмилган бойлик) кулфини очиб, мен ўз хазинамдан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шоҳни қандай эъзозлашни менинг ўзим ўйлаб кўрарман!»

5. Мазмуни: «Яна бир минг тўққиз юз хил уй жиҳозлари қандай тахланиб тугилган бўлса, шундан ечилмай турарди».

6. Ойнаи Чин (Чиний ойна)— хоқоннинг Искандарга қилган ажойиб совғаларидан бири бўлиб, Навоийнинг таърифича, у ойнанинг икки юзи икки хил мўжизали яъни бир юзи орқали гуноҳкор ва гуноҳсиз (гуноҳкор ойнага қараса акси кўринмас, гуноҳсиз қараса кўринар экан) аниқланса, иккинчи юзида мажлисда ўтириб кўп ичиб маст бўлиб қолган одамнинг башараси намоён бўлар экан.

7. Байт мазмуни: Букри ва камбағал, устида ипдан тўқилган эски кийими бўлган кўрммсиз кишилар кўнгил мамлакатининг шоҳи бўлиши мумкин. Инсонийликни, доноликни кийим ва ташки кўриниш белгиламайди, демокчи шоир.

Ёзилишида бир, аммо ўқилиши ва маъноси турлича бўлган сўзлар ўқувчини чалғитиб кўпол маънавий хатоларни юзага келтиради. Бу ҳол 1960 йил нашр нусхасида учрайди:

*Чу байнинда бу нуктага топти пай,
Бўлуб хушдил, анлар равон тарки май.*

Байтдаги «байнинда» сўзининг «байн» шакли ора, оралик, ўрта маъноларини англатади ва унинг байт мазмунига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бантдан олдинги. қисмлар эса Чин хоқони томонидан Искандарга ҳадя қилинган «ойнаи чин» (Чиний ойна) ҳақида ҳикоя қиладн. Ана шуларни ҳисобга олиб ва байтдаги бошқа сўзлар мантиқидан келиб чиқиб, бу сўзни «байнинда» эмас, «бийнанда» деб ўқисак, «кўрувчи», «боқувчи» маъноларини беради ва шоир назарда тутган фикр ойдинлашади.

8. Шўхи Чинийнажд»— хоқон Искандарга тортиқ қилган гўзал, демак.

9. Икки байтнинг мазмуни: «Юзидаги кулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Бағбақа чуқурчаси у давранинг нуктаси бўлиб, бу даврнинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар».

10. Мазмуни: «Шоҳ шундай шаҳарни қурдики, кекса дунё ҳам мисли йўқлигидан «ламъякун» (мисли бўлмаган) оятини ўқир эди».

11. «У боғнинг тўрт паргарли эшиги ва саккиз пахсали девори бор».

12. «Бу дарахт шоҳларининг кўкдаги манзарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларнинг меваси экан» деб ўйлайсан».

13. Мазмуни: «Унинг саҳнлари, куббалари ва бурчлари бошдан-оёқ олтин билан бўялган».

14. Икки байтнинг мазмуни: «Аввал, ўлкаларнинг бошида тожи бор амирсултонлари, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошлари ўтирдилар. Афлотун, Арасту ва Фарфиёнус каби ҳикмат аҳли—файласуфлар шоҳ атрофига жойлашдилар».

III

1. Бу байтда талмеҳ ва ўхшатиш санъатидан фойдаланилган. Унда берилган Халилуллоҳ — Иброҳим пайғамбарнинг лақаби.

2. Байтдаги «кужпушт» сўзи Абдужамил, Султонли ва Порсо Шамсиев кўлёмаларида «кўз пушт», нашр (1960) нусхасида «кўз пушти» тарзида хато берилган. Бу аҳволда берилиши унинг

мазмунинигина мавхумлаштириб қолмай, Навоийнинг айтмоқчи бўлган фалсафий фикрини ҳам йўққа чиқарган. Бу сўз бошқа кўлёмаларда оддий «з» эмас, балки «жола»даги уч нуқтали () ёзилган. Демак, () «кўз» эмас, балки «куж» экани, унга «пушти» эмас, «пушт» сўзини кўшиб ўқиб кўрганимизда «кужпушт», яъни «букир» маъносини англатувчи кўшма сўз ясалади. Демак, бу сўз мантиқан юқоридаги мисраларда қайд қилинган мазмунга мувофиқ келади ва Навоий айтмоқчи бўлган юксак фалсафий маънони очишга хизмат қилади. Чунки биринчи мисрадаги пароканда ҳол, иккинчи мисрадаги «Бўйнида чу бўлғай ипе эски шол» жумласи мантиқан ана шу «кужпушт» сўзининг келишини талаб қилади.

3. Байтнинг мазмуни: «Саховатда мезон булутдек бўлмоғи лозим, зеро, булутга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир».

4. Тўрт байт мазмуни: «Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйсия дейиш одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг Шайх Лукмоннинг мозори эмас, сени ҳеч ким бу жойниинг шайхи демайди. Худо молини исроф қилиш, бу қанақа гап? Жинниларга ўхшаб озик-овқатни тўкиб-сочиш нонкўрлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «исроф қилманг» ҳам деганку, ахир?».

5. Икки байтнинг мазмуни: «Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими-ёмонми, бир одам сенинг дастурхонингга меҳмон бўлган экан, бошлаб уни хушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра эса, исрофгарчилик ҳам қилма, хасислик ҳам».

6. Мазмуни: «Ишингга «Акрамуз-зайфа» (меҳмонни сийланг) сўзи нур солса, «Хайрул-умур» (ҳар бир ишда ўртачалик) расмини тут».

LIV

1. Баҳром гўр ёки Варахран V (шоҳлик йиллари 421—433)—сосонийлардан Яздигирднинг ўғди. Яман подшоҳи Нуъмон ва унинг ўғли Мунзир тарбиясида ўсган. Яздигирд зулмидан безор бўлган халқ у вафот қилгандан сунг Ардашер наслидан бўлган Кисрони (баъзи манбаларда Хусравни) тахтга кўтаради. Бу воқеадан хабар топган Баҳром лашкар тортиб Эронга келади. У отасининг хатоларини такрорламаслик ва мамлакатда адолат, тинчлик ўрнатишга ўз аъёнлари ва халқ олдида қасамёд қилади. Анъанавий шартга мувофиқ иккита шерни ўлдириб, улар ўртасидаги тожни олади ва подшоҳлик тахтига ўтиради. Унинг севган машғулоти гўр—кулон ови бўлганлиги учун ҳам у Гўр лақабига олган.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Дехлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonларида Баҳром Гўр адолатли шоҳ, жасур саркарда, айни вақтда маишатпараст, худбин шахс сифатида тасвирланган.

2. Саккиз байтнинг мазмуни: «У уч уйликдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккинчиси эса, исрофқунанда эди: у қўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмоннинг димоғини куйдириб, ичини ачитиб турган пайтда, унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Валекин, учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад олувчи одамлар хушбахтдирлар. У бахтиёр одам, шоҳни ўз уйига олиб кириб, ўша ондаёқ унинг олдига уйида тайёр турган нон билан қатикни кўйди. Моҳазар (тайёр турган овқат)ни егач, шоҳдан очлик ранжи, машаққати кетиб, жони ҳузур топти. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўстга беҳадду-ҳисоб мол-дунё ҳадя этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қаттиқ танбех берди».

LV

1. Фармондеҳи рўзгор»— Искандарга нисбатан ишлатилган бирикма.

LVI

1. Чин — ҳезирги Бирма Иттифоки таркибидаги бир округнинг номи. У Бангладеш ва Ҳиндистон билан чегарадош. Бу жой қадимда Хитой таркибида бўлган.

2. Бу байтда Искандар куёшга, хоқон эса ойга ўхшатилади.

3. Бу байтда шоир тарсеъ санъатидан ўринли фойдаланган. Байтдаги ҳамма сўзларнинг вазни тенг.

4. Бу байтда: «Юлдузлар ҳолатини ва ер юзидаги «маволид», яъни жонли ва жонсиз, табиатни текшириб», дейилган.

5. Кавкаб анзори — юлдузларнинг ўзаро муносабат даражалари.

6. Мазмуни: «Маъдан аралашмаларидан тилсим қилиб, думалок шаклга эга бўлган икки курул ясадилар».

7. Фалак тулу арзи — фалакнинг узунлик ва кенглиги маъносида.

8. Миръоти гетинамо — жаҳоннамо кўзгу.

9. Куёш кузгусининг шараф буржи топиши — баҳор келиши маъносини билдиради.

10. Мазмуни: «Ҳаммалари илм бобида абадий бахт каби, ёлғизлик, софликда соф ақл каби».

11. Уч байтнинг мазмуни: «Шоҳ сутурлоб (астролябия)ни қўлга олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақа-ю, шуълаларига қараганда, куёш юришидаги юксак даража қаерда эканини аниқлагач, бахтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олди».

12. Олти байтнинг мазмуни. «Ҳар бир кимсанинг тожу тахти бўлса, у ўзидан кейин ўрнига валиаҳд қолдириш тадбирини ҳам кўрмоғи лозим. Масалан, куёш мағриб (ғарб)га ботиш олдидан ўз ўрнига ойни қойилмақом қилади. Моҳитобон гарчи куёшчалик нур таратмаса ҳам, бари бир унинг ёруғлиги ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дарахт богдан кўчирилса-ю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса. оқибат натижада у боғнинг зийнати бўлиб қолади, ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга наф еткази».

13. Тажнис (бир шаклдаги сўзларни турли маънода ишлатиш) санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни: «Навоий, турган манзилнинг Чинда бўлгач, тўй тугагунча «Чанга» (ёр-ёр) вазнида куйлайвер».

LVII

1. Икки байтнинг мазмуни: «Хут (февраль-мартга тўғри келади) кириб сабзаларга жон битиши билан, доим тирик ва абадий ўлмас яратувчи офтобни ҳамал (март-апрель) сабзалари (буржи) томон йўллаб, табиат неъматларини куёш ҳарорати билан парвариш қилиш тараддудига тушди.

2. Изоми рамим — чириган сўнғак (бу ерда дарахтнинг танаси маъносида ишлатилган).

3. Мазмуни: «Қонда фасод пайдо бўлса, савдо кўпайгани» дегани ҳақимлар таъбири бўлиб, бу ерда лолани қонга, ундагн қораларни савдога ўхшатган.

4. Ўвидин тушуб боғ аро зилзила, Чоқин шаклидин бўйнида силсила.

Байтнинг биринчи мисрасидаги «ўвидин» сўзи Султонали нусхасида «аридин» шаклида ёзилган. Маълумки. «ари» сўзи алиф билан ёзилади. Демак, котиб айн ҳарфидан кейин келадиган «вов» ҳарфини «ре» шаклида ёзиб, ҳам орфографик хатога, ҳам маъно бузилишига йўл қўйган. Байтдан илгариги мисраларда баҳор фасли, шери ғуррондек наъра тортиб осмонда кезиб юрган серёғин булутлар, улардан томган оби ҳаёт қатралар, чакмоқ шуълалари каби манзаралар тасвирланган. Шуларга юқоридаги байт мазмунини ҳам қўшиб шарҳласак, куйидаги манзара намоён бўлади ва байтнинг маъносини «аридин» эмас, «ўвидин» сўзи очишга хизмат

қилажагига ишончимиз комил бўлади: Гулзорга ёққан баҳор ёмғирини қатра деб ўйлама, унинг ҳар бир томчиси оби ҳаёту йирик дурлардир. Момақалди роқ овозидан гўё боғда зилзила бўлаётгандек ҳамма ёқ титрайди. Чақмоқ ўзининг оловли ранги билан гўё шерсифат булутлар бўйнига тилла занжир тақади.

LIX

1. Икки байтнинг мазмуни: «Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт унсурга бўлинади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ, бу эса ўт ва сув, ел ва тупроқ» демакдир.

LX

1. Тўрт байт мазмуни: «Равшанак катта хотин сифатида. ётоқда шоҳ базмини қиздирар, у билан ҳар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтирар ҳамда ҳарамхонадаги барча хонимларга бошлиқ ва малика эди. Нозмехр эса, иккинчи даражада, ўрим тахт ёнида бўлиб, шоҳга итоаткорларча бўйин эгиб ўтирар ва гоҳо ғамзақю истнғно билан Исқандарнинг жигарини хун қилар эди».

2. Маҳи сомирий: Кашмирнинг соҳири—ўзига мафтун қиладиган, демак.

3. «Шакар идишини шакаррез қилди, яъни тор оғзидан ширин сўз айтди, лекин у бол тагида ари найзаси, яъни аччиқ сўз бор эди».

4. «Унинг ғамзаси жаҳонни сеҳрласа, менга юзлаб Сомрий бузоқ бўлади». Бундаги Сомирий мифологик образ. У Мусо пайғамбар замонида Мусога қарши чиқиб, гапирадиган олтин бузоқ ясаб, шу билан кишиларни узига қаратишга уринган экан. Бу байтда ўшанга ишора қилинган.

5. Нозмехр мурожаатининг бу қисми илтизом санъатига ёркин мисол бўлиб, унда «гар ул» (Равшанак), «манга» (Нозмехр), «гар ул» (Равшанак), «менинг» (Нозмехр), сўзлари алоҳида таъкидланмоқда.

6. Ирсоли масал санъати ишлатилган бу байтда: «Оз бахт — кўп хусндан яхшироқ» халқ мақоли мавжуд.

7. Икки байтнинг мазмуни: «Оҳу шерни шу усул билан ов қилгач, ўз шикормга муҳаббат изҳор айлади. Сандал шоҳига фил тиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишга эҳтиёж йўқдир».

8. Бу сўз бошқа ҳамма олдинги нашрларда «солиб» тарзида берилган.

9. Мулки Гажрот — Ғарбий Ҳиндистонда Арабистон денгизи соҳилидаги жойнинг номи.

10. Икки байтнинг мазмуни: «У даштни итга ўхшаш жониворлар тутиб кетган бўлиб, бу махлуқлар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўллари чумолиники сингари бўлишига қарамай, лекин улар йиртқич шердан зўр эдилар».

11. «Оллоҳу таолонинг қудрати шундай улуғки, унинг қудрати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир».

12. Бу сўз барча нашрларда «ву» деб берилган.

LXI

1. Басират кўзи—ақл-идроқ кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи ва ибрат кўзи, демакдир.

2. Осмоннинг тўққиз қават дастурхонида юз туман ноз-неъмат бўлгани билан (қўл етмагач) ундан не фойда?»

3. Уч байтнинг мазмуни: «Бошлаб, мен одам вужудий тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра, унинг маънавий аҳволини баён айлай. Бу тимсол деганим — сахий денгизнинг дури, йўқ, денгиз дури эмас, инсон вужуди боғининг сарв дарахтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб,

бу тож устида қимматбаҳо лаъл ўрнатилган».

LXIV

1. Байтдаги «машриқин» сўзи Абдужамил ва Тошкент нусхаларида ҳамда нашр (1960) нусхасида ҳам «мағрибин» шаклида хато берилган. Байт мазмунига эътибор берадиган бўлсак, бу ерда сўз қуёш ҳақида, унинг Машриқ (Шарқ, кунчиқар)дан юз очиб кўтарилиши ҳақида кетяпти. Байтдаги «шаҳ» сўзи Искандарга эмас, балки осмон шоҳи — қуёшга тааллуқлидир. Байт мазмуни: Тонг ўз алвон байроғини кўтариб ёриша бошлади, Машриқ шоҳи — Қуёш жамол кўрсата бошлади.

2. Мазмуни: «Яна саф тортган жангчиларнинг наъралари янграб, жанг ноғараларининг садоси еру кўкни чок-чок қила бошлади».

3. «Буларнинг кўзи кўк, соқоли сарик, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешонасида шоҳи бор эди».

4. Бу байтда ўхшатиш — Каркадан (Искандар паҳлавонларидан бири)ни филга монанд этиш билан бирга, унда тажнис (каркдан—карктан) санъати ҳам ишлатилган.

5. Раъд — Каркаданнинг лақаби.

6. Икки байтнинг мазмуни: «Ниҳоят, ваҳшийдан туғилган қайсар паҳлавон бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чангакли ходани солди. Чангак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди».

7. Қаҳқар — Искандар паҳлавонларидан бирининг лақаби.

8. «Ўз кишиларига, «уруш қил» деб қатъий буюролмасди, чунки ҳариф ғоят зўр эди».

9. Икки байтнинг мазмуни: «Бу гўзал, ҳуснда хуршиди тобоннинг худди ўзи, яна Зухра юлдузидек хушовоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас».

10. Чин хоқони Искандарга тортиқ этган қиз ғоятда гўзал бўлган. Низомий достонида тасвирланишича, у (қиз) ваҳшийларга асир тушади ва уни Искандар одамлари озод этадилар ҳамда Искандар унга уйланади. Навоийда тасвирланган бу образ ўзининг садоқати, эпчиллиги, қисқаси, мислсиз жасорати билан Искандарни лол қолдиради. Бироқ Искандар унга уйланмайди.

11. «Қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмоғини солди».

12. «Қачон васлга эришув насиб бўлса, шу дамни кутиб, бир дамгина бўлса ҳам уни ғанимат бил!».

LXV

1. Талмиҳ санъати ишлатилган (Сулаймон, Фарҳод ва Мажнунга ишора) уч байтнинг мазмуни: «Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганида эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тоғ бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фиғон қилади. Дашт, жони азобда қолган Мажнундан ажралгани учун, катта йўлда юзини тимдалаб ётибди».

2. Олти байтнинг мазмуни: «Фироқ дастида жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир: бири.— мону давлат айрилиғи бўлиб, жаҳон аҳлига бунинг таъсири зўрдир. Дўст-ёрдан айрилиқ доғи ҳам кишининг юрак-бағрини куйдглариб юборади: қариндош-уруғ, туккан жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонига изтироб солади, яна бири ишқ дардига мубтало бўлиб, бировга кўнгил қўйишдир.

3. Айрилиқларнинг ҳаммасида азоб-укубат бору аммо ҳеч қайсисининг машаққати мана шу кейингичалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга етишиш йўли топилмаса, буларнинг барчасидан

мана шуниси мушкулдир».

LXVI

1. Мажнун ва Лайли афсонавий шахслар бўлиб, уларнинг самимий севгилари ҳақида ҳикоя қилувчи кўп ривоят, эртак ва достонлар мавжуд. Лайли ва Мажнун Алишер Навоийнинг шу номдаги достонида бош қаҳрамон сифатида тасвирланган.

2. Нажд — Арабистондаги тоғлардан бири. Афсоналарга қараганда, Мажнун кўпинча ана шу тоғ этагида яшаган.

LXVIII

1. Яъжуж — афсонага кўра, хунук башара, баҳайбат, ҳамма нарсани нобуд қилувчи, одамхўр махлук.

2. «Ўнг ва сўлдан ҳеч кимнинг келишига йўл қўймадилар».

3. Беш байтнинг мазмуни: «Бу ерда гармсел шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто мўътадил ҳисобланган шамоли эганда аждаҳо бўлса ҳам мавҳ этади. У даштнинг қолган уч кунлик йўли эса, ҳаммаси илонзордан иборатдир. У илонлар кофча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган аждаҳоладир. Уларнинг сони минг тумандан ошади, минг туман қаёқда, балки у илонларнинг сон-саногии йўқ».

4. Ҳамул турки чин — Чин хоқони Исқандарга тортиқ қилган гўзал аёлга ишора.

5. Хуш сўзи хаш ўқилади.

6. Қирвои сарҳади — қадимий эрон вилоятларидан бири.

7. Уч байтнинг мазмуни: «Бу тоғ билан зулмат ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмадилар. У зулмат эмас, жаҳаннамдир, водий эмас — дўзахдир. Қисқаси, у ер — яъжуж деганларнинг қароргоҳидир. Бу яъжуж деганимиз юз минг туман балодан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганлармиз».

8. Бу байтда ажойиб сифатлаш — пароканда соч, кичрайтириш — бир қариш, муболаға — уч қулоч ишлатилган.

9. Ўн минг қари — тахминан ўн минг метрга тенг масофа.

10. Ранг тўқмоқ — қурилиш режасини тортмоқ, маъносида.

11. «Хунарманд усталар ганч ўрнига ҳафтжўш (етти маъдан қотишмаси)ни бириктириб ерга қуйдилар».

12. Биринчи арз — ер, иккинчиси эн маъносида ишлатилган.

13. Садди Исқандарий — Исқандар тўсиғи, Исқандар деворига ишора.

14. Уч байтнинг мазмуни: «Саднинг тепасига яна қалъаларнинг сингари қубба ва кунгиралар ҳам ясаб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошбўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йиғилди. Садни муҳофаза қилиб қўриқлаб туриш учун ҳам бир неча юз киши тайинланди».

LXXII

1. «Тўртинчи осмонни қуёш жилвалантирган экан, унинг бундан фахрланишига ажабланишнинг ўрни борми?»

2. «Ўсимликлар, қондан чиқадиган маъданлар ва жонворларни, қизиқ шакл ва ажойиб кўринишли махлукларни...».

3. «Соҳилларда ғаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам ажойиботлар бениҳоя

эганини айтадилар. Ундай қизик нарсалар денгизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда беҳадди-ҳисоб эмишлар».

4. Бу байт Алишер Навоийнинг «Асарлар»и X томида бошқа жойда берилган.

5. «Агар шоҳ машварат — мажлисда қаттиққўллик қилар экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми?»

6. «Кўп иш борки» нафс у ишда ўжарлик қилса лекин (у) ўша йўловчи ёрдами билан ҳал бўлади»..

7. «Яна икки юзтасида туялар ва отлар бўлиб, қирғоққа чиққанда керак бўлмши кўзда тутилган эди».

8. «Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин?»

9. Уч байтнинг мазмуни: «Ғумғуч кемалар кўзғолгач, теран дарё ҳайқириб, тўлқинланиб кетди. Бу кемалардан сув юзида улуғ шаҳар тузилди, ҳаракатидан эса гўё ўзга бир олам пайдо булди. Кемалар қораси булут кўм-кўк осмонни қоплагандек, чуқур дарё юзини қоплаб олди».

10. «Эй муғанний! Мунгли бир куй чал, созингга хазин бир кўшиқни ҳам жўр айла».

11. Ҳубоб уйи — сув юзида пайдо бўлиб йўқоладиган пуфакча маъносида.

LXXIII

1. Суқрот, Сократ (мил. ав. 470 (469.)—Афина—399)—қадимги юнон файласуфи. Суқротнинг ҳаёти ва таълимоти ҳақидаги муҳим маълумотлар шогирдлари —Ксенофонт ва Платон асарлари орқали етиб келган. Суқрот демократияга душманликда асоссиз айбланиб, ўлим жазосига ҳукм қилинган, ўзи заҳар ичиб ўлган.

LXXVI

1. Ҳакими илоҳий — Суқрот ҳаким маъносида.

2. (Суқрот) «йўлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига Илёс (денгизлар пири) кўриқчилик қилар эди».

3. Уч байтнинг мазмуни: «У (Суқрот—Т. А.) кемаларни худди кушдек учириб, сув сайри—сафарини бошлаб юборди. Булар тушган сув Фаранг ва Рум денгизи бўлиб, униг аҳвол-вазияти ҳанузгача ҳеч кимга маълум эмас эди. Шоҳ аскар ва сипоҳлари билан у ердаги оролларни фатҳ эгиш ишига киришиб кетди».

4. «Денгизда текшириб ўрганилган ва ўлчанган жойлар ҳақида ёзилган қоғозларни» демоқчи.

5. Варақ-варақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас. ниҳоятда чўнгатта кема эди».

6. Икки байт мазмуни: «Сувда юришда қилинган бу ишлар иккинчи даражадаги ишлар бўлиб, менинг учун асосий иш буки, ҳозиргача денгиз доирасини айландиму, энди денгиз марказини ҳам аниқласам эди».

7. Биҳил ўлдиклар—(бундаги ўлдик— ўлсин маъносида) кечирсинлар, демак.

8. Кўшгирноқ орасидагн Исқандар сўзининг мазмуни: «Сизлар ушбу жойда турниг, бу ерда тўрт йил мени кутинг. Румдан кучсизлик ва бошоғриғни қайтарувчи нарсалар олдириг. Мен сафарга чиқиб ваъдам бўйича қайтиб кетсам, ўша доривор нарсалар менга куч-қувват бағишлашда илон бўлар. Ҳижрондан кутилиб, бир-биримиз билан кўришиб фароғат билан Румга қайтармиз. Агар бордию, фалак зулм кўрсатиб, бошқача ўйин ошкор этиб, мени денгизга фарқ қилса, бу аждаҳони наҳанг ютиб юборса, бу билан ваъда вақти ўтиб кетса, мақсадингиз ҳосил бўлмай, ноумид қолсангиз, ҳаққимизга дуойи фотиҳа йўллаб, бизни кечириб, ўз йўлингизга равона бўлинг».

9. «Кемачилик илмида барча кемачидек, денгизга шўнғишда худди тимсоҳдек».

10. «Худди осмон юлдузлари каби денгиз юлдузлари ҳам кўздан йўқолишди».

11. «Гирдоб эмас, тагсиз чуқур чоҳ бўлиб, куёш юсуфини гарқ қилар даражада». Бу ерда «Юсуф ва Зулайҳо» қиссасидаги Юсуфни чоҳга ташлаш воқеаси эслатилмоқда.

12. Кемага денгиз тўлқинларнинг келиб урилишини тол баргига қуюн шамолининг урилишига ўхшатилмоқда.

13. «Уларнинг ҳаммаси (кемадагилар — Т. А.) ўзини олдирган бўлиб, фақат Искандаргина ўзини тетик сезарди».

14. Уч байтнинг мазмуни: «Сиз энди хурсандчилик билал шу ерда турунг. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Денгиз қаърига тушишни ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга етиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сўз тагига тушиб, у ердаги ҳаётни томоша қилайин».

15. Хусрав — Амир Хусрав Дехлавийга ишора. Навоий бу байтда Искандарнинг денгиз саёҳати ҳақида турлича бир-бирига қарама-қарши ривоятлар борлиги ҳамда унга Хусрав Дехлавий алоҳида эътибор берганлигини таъкидламоқда. Навоий ҳам ўз достонининг шу парчасида Дехлавийга яқин тасвирлар беради. Бироқ улар ўртасида фарқ ҳам бор. Бу фарқ аввало, Дехлавийда Искандарнинг денгиз сафаридан орқага қайтиши жуда қисқа муддатни ташкил этганидан иборат бўлса, Навоийда бу вақт бир йилни ташкил этади. Иккинчидан, Навоийнинг денгиз саёҳати манзарасининг тасвири, жонли, анча реалистик бўёқларга эга. Бу айниқса сафар даврида, Искандарнинг озиб кетгани, касал бўлишини баён этувчи манзараларда яққол кўзга ташланади.

16. Олти байтнинг мазмуни: «Бундан бошқа ҳам ривоят борки, бу ривоят берувчи ровий (қисса айтувчи—А. Г.)лар қошида мақбулдир. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан ҳоли эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қилувчи кишилар, Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайғамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида юрган Искандарнинг равшан дили океан ичида қаттиқ риёзат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кетган».

LXXVII

1. Баҳром анга боттию чикмади—Навоий «Сабъаи сайёр» достонидаги Баҳром такдирига ишора қилмоқда.

LXXVIII

1. «Кимки дунёга ҳирс қўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан халос топиши осонроқдир».

LXXX

1. Юзингни шапалоқлаб кўқартирмасанг, кўқаргани оқ соч билан ёпмасанг».

2. «Ҳамма ёққа жар солиб, катта-кичик, барчага хабар етказиб дейилган.

3. Искандария — Миср Араб Республикаси шимолидаги қадимий шаҳар. Нил дарёси дельтасининг ғарбий қисмида. У шаҳарки милоддан аввал 332—331 йили Искандар Зулқарнайи қурдирган.

4. Ажал қўли ноғорасини қоққач, бўйнига абадийлик томон жўнаш ишини солди».

5. Фан-ҳикмат аҳиллари — оламлар китоблардек қора либос кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар».

6. Икки байт мазмуни: «Чунки бир жаҳон халқи яланғоч бўлиб, бутун дунёга ғавго солар

эди, ногоҳ бундай қиёмат юз бериб ер кўкка чиқиб, фалак пастга тушди (дунё остин-усгун бўлди)».

7. Икки байтнинг мазмуни: «Лекин менга фалакдан, тез учадиган юлдузлару бепарво дунёдан ниҳоятда оғир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ердан жаннатдан сенга бир тузукроқ жой тайёрламадим».

8. Бу мисрада Искандарнинг ўлиши куёш ботиши (хуршид уёкти)га, Искандарнинг онаси қари осмон (золи чарх)га ўхша-тилган.

9. Уч байтнинг мазмуни: «Унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига куёшни кўмдилар. Охири куёшнинг қора тупроққа ботиши, бу кўхна дунёнинг расми — одатидир».

LXXXI

1. Достонда бир қанча олимлар образи мавжуд. Булар Нақумоҳис, Арасту, Филотун-Афлотун, Суқрот, Асқалинус, Буқрот, Ҳурмус, Файсоғурс кабилардир. Уларнинг кўплари жуда қадим замонлардан бошлаб Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида машҳур бўлиб, у олимлар томонидан яратилган асарларнинг кўпчилиқ қисми араб тилига таржима қилинганлиги туфайли кенг тарқалган ҳамда шу жойларда яшайдиган олимлар томонидан уларга шарҳлар берилган. Халқ орасида Арасту, Афлотун ҳақида афсона ва ривоятлар пайдо булган, бадиий асарлар ёзилган. Алишер Навоий бу афсона, ривоят, асарлар билан таниш бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас. Бироқ Навоий «Садди Искандарий»да олимларнинг тарихий обравларини яратиш ёки уларнинг илмий ишларини баён этиш, ижтимоий-фалсафий қарашларини талқин этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эмас. У аъёналарга амал қилгани ҳолда, юнон олимларидан халос топиш осонроқдир» нинг номларини келтирган. Бундан мақсад эса, улар образи орқали ўз давридаги ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларни ёритиш эди. Шунинг учун ҳам Навоий олимларни антик дунёдан ўз замонига олиб кирган. Шоир улар орқали илм-маърифатни тарғиб қилади ҳамда ўз давридаги олимларни эл-юрт учун фойдали ишлар билан шуғулланишга ундайди. Бундан ташқари, Навоий ўз даври ҳукмдорларини илм-фан аҳлларига ҳомийлик қилишларини (шоирнинг ўзи бунга ёрқин мисол бўла олади), уларнинг оқилона маслаҳатларини тинглаб, давлатни идора қилишни уқтиради.

2. Бонуйи ифбатпаноҳ — Искандарнинг онасига ишора. Бу образ ўзининг сабр-матонати, оқил-донолиги ҳамда тадбиркорлиги билан диққатга сазовор бўлиб, у ўзининг кўпгина яхши фазилатлари билан «Фарҳод ва Ширин»да тасвирланган Меҳинбону образига яқин туради.

3. Икки байт мазмуни: «Дунё Бонуси (Искандарнинг онаси) етти дарё (етти ҳаким)нинг юз қўйганини билгач, уларнинг қадамини муборак билиб, ўз хузурига киришларига рухсат беради».

4. «Чунки у, дунёнинг энг ақллиси, ақл бобида халойиқ устозидир».

5. «Гавҳар дарёга чўкса ҳам бор бўлсин, куёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин».

6. «Шоҳ васиятларининг ҳаммасини ортиғи билан амалга оширди».

7. Ети ато бирла тўрт ано — етти иқлим билан тўрт унсур (тупроқ, сув, ўт, ҳаво) демак.

8. «Панд-насихат таҳсилани олгансан, сенга ақли етук бўлмаган одамгина насихат қилади».

9. «Бу қадимдан расми одат бўлиб, оллоҳнинг суннат ва қоидасидир».

10. «Сенга ҳақ таоло шундай фазилатларни бағишлаган экан, бунга купдан-кўп шукр қилиш вожибдир».

11. «Уларга узр айтиш йўли билан сўзга киришиб, етти конга (етти ҳаким маъносида) бир вайрона (кўнгли вайрон она)дан шундай хазина тўкилди».

LXXXIV

1. Худога шукурки, бахтим ишимга ривож бериб, бу шоҳона китобни беаб тугатдим».
2. «Китобат санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни: «Китоб ибтидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи билан тамомладим».
3. Искандари сони—Хусайн Бойқаро демак.
4. Ул—Искандар, бу Хусайн Бойқаро деган маънода.
5. «Агар ундан насл қолмаган бўлса, худо бунга ўн олти фарзанд ато айлади».
6. «Фарҳоду Ширин» эрур отиға —«Фарҳод ва Ширин» Султон Хусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадеъуззамон Мирзо номига бағишланганлигига ишора қилинган.
7. Музаффар Хусайн—Хусайн Бойқаронинг кичик ўғли. 1506 (911)да отаси вафотидан кейин акаси Бадеъуззамон билан бирга Хуросонда ҳукмрон бўлган. Лекин орадан кўп ўтмай, Шайбонийхоннинг ҳужумига учраб Астрободга қочган ва ўша ерда ўлган.
8. Арабча байтнинг мазмуни: «(бутун) дунёга инъомини (эҳсонини) давомли қилсин. Айт, унинг (Музаффар Хусани Мирзонинг— Х.А.) ҳукмронлигини абадий қилсин».
9. У (Музаффар Хусайн) адаб тахтининг осмон қадар баланд мартабали куёши, ҳаёт денгизининг покиза гавҳаридир».
10. Ирсоли масал санъати ишлатилган бу байтнинг мазмуни:
«Йилнинг яхши-ёмон бўлиши — баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл—халқ унинг оламини ёритувчи юзидан кўп умидвордир».

LXXXV

1. Икки байтнинг мазмуни: «Шуни унутмагинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимаики бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарса бетайин ва беқарор бўлса, унга эътиқод қўйиш — ишонилмас яхши эмас».
2. Икки байт мазмуни: «Кучсиз-бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зугум қилсанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг қур. Одам муҳрга нимани ўйса, муҳр босилгач, қоғозга шу тушади».
3. «Улуғлик эгаси бўлмиш тангри ўз ҳифз — ҳимоятида сақламаса, одамга на ганж — хазина асқотадию, на мол-мулк».
4. Икки байтнинг мазмуни: «Фитна ва иғво билан шўғулланувчи кишиларни сиёсат остига олиш, уларга қаттиқ жазо бериш — ҳукмдор учун шартдир. Ёмонларни ҳаддан ташқари кўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг ниҳоят даражада осойишта яшаши учун шароит яратиб беради».
5. Қўшин тортиш гарчи оғир кўринса-да, бусиз оғирликни йўқотиб бўлмайди.
6. Ясолни ком била тузмак — қўшин сафини мақсадга мувофиқ тартиб бериш.
7. Ети кавкаб — Искандар атрофидаги етти олим—ҳаким маъносида ишлатилган.
8. «Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қил, буларнинг иккисига қуллуқ қилишни ҳақиқий фарз деб бил».

LXXXVIII

1. Бу бобда Алишер Навоий ўз укаси Дарвешалига насиҳат қилади. Дарвешалининг туғилган ва вафот йили номаълум. Дарвешали Балх ҳокими, Навоийнинг вазирлик вақтида унинг китобдори бўлган. Унга 1482 йилда амирлик унвони берилган. У Иброҳим Хусайн (Хусайн Бойқаронинг ҳали вояга етмаган ўғли) номидан Балхни идора қилади. Мажидиддиннинг Навоийга қарши ҳаракатларидан норози бўлиб, 1490 йили Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд билан биргаликда Султон Хусайнга қарши бош кўтаради. Хусайн Бойқаро уни зиндонга солади. У

1494 йили Маккага боришга рухсат олади. Қайтиб келгач (1498), девони олийга хизматга тайинланади. Навоий вафотидан кейин Балхга кетади. Шайбоний хизматида бўлади. Шайбоний вафотидан (1510) кейин Захириддин Муҳаммад Бобур хизматида ўтади. Унинг 1511 йилдан кейинги тақдири номаълум.

LXXXIX

1. Бу байт ружуъ (қайтиш сўзидан) санъатида ёрқин далил бўлиб, шоир унда аввал панжа, хора (тош) каби образли ибораларни ишлатиб, сўнг ундан қайтади ва пўлоди якпора, дейди.

2. Икки байтнинг мазмуни: «Зўрлар қаторига кираман деб, панжага кўл уриш билан, у папжадан ўз панжасига кўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган, Ҳаддан ортиқ зўр бериб кучайишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган».

3. «Паиж ганж» — Низомий Гапжавий: «Хамса»сининг номи.

4. Пар — шоирнинг устози Абдурахмон Жомий.

5. «Ҳар бир очилмаган қулфни очишда буюк кишиларнинг дуоси калид бўла олади».

6. Азми ҳарам қилмоқ — Маккага (ҳажга) бормоқ.

7. Тасдир санъати (байт ниёз сузи билан бошланиб, ўша сўз билан тугаган)дан фойдаланиб яратилган бу байтнинг мазмуни: «Орзу-истаги бор кишилар кирсин!» деган сўз эшитилди, буни эшитгач, умид билан кирдим».

8. Тўрт байтнинг мазмуни: «У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонани эслатар, ўзлари эса, хилватда — ёлғиз ўтирувчига эмас, Жаброил фариштага ўхшар эдилар. Уни [Жаброилни] муқаддас нур равшан айлаган, яъни у нурдан яратилган бўлса, бунинг [Жомийнинг] сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. Жаброилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ у ҳарам эмас, ёруғлик ва поклик олами эди».

9. Олти байтнинг мазмуни «Уларнинг бу ёзганлари юзага чиққанда, сиёҳ билан ёзилган бу каби қора-кура нарсаларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса, худди қоронғи кечада қолгандек машаққатга тушади. У шундай зулматки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ, у шундай тунки, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Ундай шоирлар дунёга энг муаттар мушк сепдик, деб мақтанганларидан ҳам мушклари кўнгилни қора ва кўзни хира қилади, холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер [Низомий билан Хусрав] бор бу денгиз ичида иккита ботир наҳанг [Низомий ва Хусрав] бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушиш учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ керак».

10. Қўштироқ ичига олинган номлар Алишер Навоий «Хамса»сидаги беш дoston: «Ҳайрзул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий»дир.

11. Саводин жузвдон аро солмоқ — қораламасини китобга мўлжалланган халтага солмоқ.

12. Анинг сари — Жомий сари, демак.

13. Икки байтнинг мазмуни: «Бундан кейин, ўз сўзлари билан ажам ва арабни олган, асли насаби турк бўлгани ҳолда «ҳиндий» лақаби билан ном чиқазган Хусрав бўлса, кўп афсоналарни қисқартириб, бу мустаҳкам қўрғонни қўлга киритди».

14. Бу раънога суратамой бўлмоқ — бу гўзалнинг суратини намоён қила олмоқ, яъни «Хамса» ёзиш ишини тугалламоқ, демакдир.

15. «Канап дарахтининг шохи хас-хашакча бўлмаса ҳам, каландарга барваста сарв дарахтидай кўринади» (канап ипидан тўнлик мата тўқилади).

16. Пири кошиф — Жомий кўзда тутилмоқда.

17. Пири равшанзамир — Жомийга нисбатан ишлатилган.

18. «Асарим бир кема каби маърифат дарёси [Жомий] томон йўналгач, улуғ дарс (Жомий) ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди»,

19. «Қандай енгки, уни осмонга ташласа, кўкнинг қийшиқ юзини букиб юборар эди».
20. Эл тавфи Байтилҳарам — одамлар Каъба атрофида айлангандек (Каъба— Маккадаги зиёратгоҳ), демокда.
21. Жамъи касир — бир тўда кишилар, демак.
22. «Бу хуштаъб ва муборак зотлар сен билан бир нафас кўришишини орзу қиладилар!»
23. Ҳасан Дехлавий — умрининг аввалида нонвой бўлган. Кейинроқ Хусрав Дехлавий билан танишиб, унинг всситаси билан илм ва адабиётга берилиб кетган. Ҳасан Дехлавий газалгўйликда шуҳрат қозонган эди. У 1308 (707) йили Дехлида вафот этган.
24. Ҳазроти Шайх — Низомий Гажнавий демак.
25. Устоду пир — Абдурахмон Жомийга нисбатан айтилган.
26. Раҳбар — Ҳасан Дехлавий кўзда тутилмоқда.
27. Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1204—1292), Абулқосим Фирдавсий (934—1020), Абулқосим Ҳасан бинн Аҳмад Унсурий (1040 Балхда вафот этган), Санойй Ғазнада туғилиб ўша ерда 1181 йилда вафот этган. Ҳоконий — Афзалиддин Иброҳим бинни Али Ширвоний — қасидагўйликда зўр шуҳрат қозонган. У ҳаждан қайтишда 1186 (582)да Табризда ўлган. Қабри ўша ерда, Анварий — уинг номи Авҳадиддин. Хуросоннинг Абевард вилоятидаги Будна қишлоғида туғилиб, Тус (ҳозирги Машҳад)да тарбия олган. Замондошлари унга «ҳаким» унвонини берган эдилар. Анварий умрининг ўрталаридан шеър ва адабиёт билан шуғулланиб, устоз даражасигача кўтарилган. Анварий 1152 (53)547 х.)да Балхда вафот этган.
28. Ики ёр—Жомий ва Хусрав кўзда тутилмоқда.
29. Икки байт мазмуни: «Бўлмаса, икки йилда битта «Хамса» ёзиб тамомлаш — ўтакетган хом хаёлдан бошқа нарса эмасдир. «Хамса» бўлганда ҳам шундай «Хамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зое бўлиш хавфидан омонлик топган хазинадир».
30. Мавлавий — Абдурахмон Жомийга нисбатан ишлатилган.
31. Димоғнинг юбс топиши — димоғ хушк бўлиб, қурукшаб қолиши демак.